ARISZTOTELÉSZ

POLITIKA

GONDOLKODÓK

ARISZTOTELÉSZ

POLITIKA

GONDOLAT KIADÓ · BUDAPEST 1969

A BEVEZETÉST ÉS A JEGYZETEKET ÍRTA

SIMON ENDRE

A SZÖVEGET

SZABÓ MIKLÓS

FORDÍTÁSA ALAPJÁN

AZ EREDETIVEL EGYBEVETETTE

HORVÁTH HENRIK

BEVEZETÉS

I.

Arisztotelész a politikát az emberre vonatkozó valamennyi tudomány közül a legfontosabbnak, a legelsőnek tartotta. Ennek a tudománynak a görögöknél már ő előtte is voltak elméleti képviselői. Arisztotelész azonban — s nem teljesen jog nélkül — úgy vélte, ő tárta fel először világosan, hogy melyek azok a kérdések, amelyekre a politikai elméletnek választ kell adnia. Az elődök e kérdéseknek csak egyik vagy másik csoportjával foglalkoztak. A politika tudományának tárgya a szabad emberek legmagasabbrendű közösségének, az antik városállamnak az élete. A következő kérdésekre keresi a választ: milyen a legjobb emberi élet? Hogyan kell berendezni a városállamot ahhoz, hogy biztosítani tudja polgárainak az ember számára elérhető legnemesebb, legjobb élet külső feltételeit, s ösztönözzön, rá is vezessen erre a legjobb, legnemesebb életre? Más szavakkal: melyik a legjobb emberi életmód, melyik, milyen a legjobban berendezett városállam? A legjobb állami berendezés megvalósítására azonban csak nagyon sajátos feltételek mellett kerülhet sor. Ezért a városállamról szóló tudománynak, hogy ne maradjon csonka, hogy valóban minden esetben hasznos, tevékenyen alkalmazható elmélet legyen, más kérdéseket is vizsgálnia kell. Így foglalkoznia kell azzal, milyen feltételek mellett melyik állami berendezkedés a legjobb, legmegfelelőbb? Melyik az az állami berendezkedés, amelyik általában,

a legtöbb valóságos esetben a legjobb? Melyek a normális, egészséges és melyek a torz, elfajult állami berendezkedések? Miben különböznek ezek egymástól, mi a lényegük, melyek az egyes államformák alfajai? Milyen okokkal magyarázhatók az államforma átalakulásai, milyen okai vannak a forradalmaknak? És ellenkezőleg: egy adott államforma — pl. a demokrácia, az oligarchia, az arisztokrácia vagy a türannisz — megőrzéséhez, tartóssá, hosszúéletűvé tételéhez mire van szükség? S az eddig felvetett kérdésekkel összefüggnek a következők is: mi a városállam? Miben különbözik egyéb, javarészt ennek alárendelt emberi közösségektől? Természetes és szükségszerű emberi közösség-e? Jó-e vagy rossz-e az ember és a legnagyobb emberi értékek számára? Ki tekinthető a városállam polgárának? Melyek a polgárok jogai? Melyek azok a tevékenységek, amelyeknek elvégzése nélkül a városállam nem állhat fenn? Milyen szerepet kell betölteniök a törvényeknek a város életében? Miben különbözik a szabad ember felett való uralom a rabszolgák felett való uralomtól?

Mindezeket a kérdéseket a görög élet valósága vetette fel. A görög városállamok történetében az államformák változása gyors és gyakori volt. Nem úgy, mint az újkori Európa nagyobb kiterjedésű államaiban, ahol évszázadok is eltelnek az államforma megváltozása nélkül. Új városok („gyarmatok") telepítése, alapítása a görög történelem meghatározott korszakaiban természetesen veti fel a következő kérdéseket: milyen legyen az új város élete, állami berendezkedése? Melyik az adott feltételek mellett legjobb vagy az egyáltalán megvalósítható legjobb állami berendezkedés? Így a legjobb államra vonatkozó kérdések már Arisztotelész elődeinél is (Hérodotosz, Phaleasz, Hippodamosz, Platón) az élet

valóságos igényeihez kapcsolódva jelentkeznek és nyernek ilyen vagy olyan választ. Arisztotelész azonban — legalábbis részben — joggal veti elődeinek szemére, hogy a legjobb állam problémája mellett a politikai elmélet sok más kérdését nem vizsgálták kellő részletességgel és elmélyültséggel, vagy éppen fel sem vetették ezeket.

A „Politika" című mű azonban nemcsak Arisztotelész szűkebb értelemben vett politikai elméletét tartalmazza, hanem gazdaságtani nézeteit is. Meg kell jegyeznünk, hogy a gazdaságtani, politikai és erkölcstani vizsgálódások Arisztotelésznél és görög elődeinél sokkal szorosabb egységet alkotnak, mint az újkori társadalmi elméletek legtöbb képviselőjénél. Tegyük ehhez hozzá: a régi görög szemlélet éppen azáltal, hogy a gazdaság, a politika és az erkölcs kérdéseit valóságos összefüggésükben, egységükben vizsgálja, alapvető törekvésében helyesebb, igazabb módon elemzi a társadalom valóságát, mint sok újkori polgári teoretikus. Marx az újkori polgári gazdaságtant és a polgári morált már egyik korai kéziratában többek között éppen azért bírálja, mert a polgári ideológiában a morál és a gazdaságtan szinte nem véve tudomást egymásról, egymástól különböző és egymással ellentétes mércéket alkalmaz az emberre.[1]

Gazdaságtan, politika és morál összefonódását jól megfigyelhetjük mind a cserének, mind a rabszolgaságnak arisztotelészi elemzésében.

Ki ne ismerné azt a híressé vált arisztotelészi megállapítást, amely szerint az ember *zóon politikon*, azaz városállamalkotó lény?[2] Feltehetően már valamivel kevesebben tudják, hogy a „Nikomakhoszi Etika" című művében egy, ezt némileg módosító, vagy ha tetszik, ellentétes értelemben kiegészítő kijelentést is találunk: „. . . az

ember természettől fogva inkább páros életet élő, mint városállamalkotó lény, annyival inkább, amennyire a család korábbi és szükségszerűbb, mint a városállam, s az utódok létrehozása sokkal inkább közös vonása az élőlényeknek, mint bármi más".[3] S talán azt is kevesebben tudják, hogy Arisztotelész szerint nem az ember az egyedüli *zóon politikon*. Arisztotelész leíró állattanában megkülönböztet nyájakban élő és magányos állatokat, valamint olyanokat is, amelyek mindkét életmódra hajlamosak. Az ember ilyen: hajlik mind a magányos, mind a nyájakban való életre. Mind a nyájakban élő, mind a magányos állatok feloszthatók szórványosan élőkre és „városállamalkotókra". Ilyen „városállamalkotó" (politikon) állat az ember mellett a méh, a darázs, a hangya, a daru. Mi a „városállamalkotó" állatok közös ismertetőjegye? „»Városállamalkotók« azok, amelyeknél valamennyinek a munkája egy és közös valamivé válik."[4]

Egy másik szövegrészben a „városállamalkotó" (politikon) kifejezés bizonyos állatokra vonatkozóan középfokban szerepel. Az alacsonyabbrendű állatokkal szemben az értelmesebb és az emlékezettel rendelkező állatok utódaikkal politikusabb (közösségalkotóbb, városállamalkotóbb) módon élnek. Ugyanebben a szövegrészben beszél Arisztotelész arról, hogy az ember értelmi és erkölcsi tulajdonságai alacsonyabb fokon, kezdetek, csírák gyanánt felfedezhetők a magasabbrendű állatokban.[5] Már ez a szövegrész is sejteti bölcselőnk felfogását: nem az ember az egyedüli *zóon politikon*, mert az állatok egyike-másika is nevezhető ilyennek, de a tulajdonképpeni *zóon politikon* az ember. Az ember ugyanis az állatoktól eltérően képes az értelmes beszédre, és megvan a képessége ahhoz, hogy felismerje az igazságosnak és az igazságtalannak az ellentétét. Márpedig

e képesség nélkül valóságos társas együttélés, városállamban való együttélés nem lehetséges. Ez a „Politika" I. könyvének lényege.

De mi a tulajdonképpeni tartalma, jelentése annak a tételnek, hogy az ember *zóon politikon?* Emberként létezni, a maga adottságait kibontakoztatni és gyakorolni, az elérhető jó — vagyis nemes, magasabbrendű értékeket realizáló — életet élni az ember csak társadalomban, mégpedig városállamban képes. Ezért, aki emberi közösségen kívül tud élni, az nem ember, hanem állat vagy isten. Ezért sem az egyes ember, sem a család mint kisebb közösség nem önálló, hanem csak része a nagyobb közösségnek, a városállamnak, és csak mint ilyen érthető és magyarázható meg. Ennek nem mond ellent az, hogy az arisztotelészi felfogás szerint a család időben megelőzi a városállam kialakulását. Először is azért természetes és szükségszerű a család továbbfejlődése községgé (falusi településsé), a község továbbfejlődése városállammá, mert ezek a kisebb közösségek önmagukban nem képesek minden emberi képesség kibontakozását és gyakorlását lehetővé tenni, vagyis nem képesek a „jó" életet megvalósítani. Másodszor, ha a családok és községek egyesüléséből már létrejött a városállam, akkor a kisebb közösség, pl. a család működését, a családon belüli feladatokat már a városállam jellege szabja meg. Más lesz pl. a gyermek nevelése vagy a nők nevelése egy demokratikus és más egy oligarchikus berendezkedésű városállamban.

Mivel az ember csak közösségben tud élni, a család pedig a legkisebb közösség, és már a családon belül találunk alá- és fölérendeltséget, uralmat és uralom alatt élést, Arisztotelész az élethez szükséges javak megszerzésére és a velük való gazdálkodásra vonatkozó vizs-

gálódásait, vagyis gazdaságtani vizsgálatainak jelentős részét a család elemzéséhez kapcsolja.[6] Véleménye szerint a szükséges javak megszerzésére és a velük való gazdálkodásra vonatkozó képességgel természetesen nemcsak a családfőnek, hanem az államférfinak is rendelkeznie kell; ez olyan képesség és olyan tevékenység, amely nélkül nincs politika, államférfiúi tudomány. Ez azonban nem alkotja a politika lényegét, hanem csak egyik előfeltételét jelenti.

A javak megszerzésének vizsgálata során Arisztotelész egy számunkra mindenképpen figyelemre méltó megállapításra jut. Amiképpen az állatok életmódját, pl. azt, hogy szórványosan vagy nyájakban élnek-e, meghatározza táplálkozásmódjuk, ugyanúgy az emberek élete is más és más aszerint, hogy milyen módon szerzik meg a szükséges javakat. Ennek megfelelően az alapvető életmód-fajták: pásztor, kalóz, halász, vadász, földművelő. A vadászat a háború egyik faja. A javak megszerzéséhez tartozik a háború másik fajtája is, amely nem állatok ellen folyik, hanem a rabszolgák megszerzéséért.

A javak egy részét azonban nem magunk állítjuk elő, hanem csere útján jutunk hozzá. A cserét Arisztotelész igen behatóan elemzi. A legkisebb közösségen, a családon belül nincs csere, ez csak az eredeti közösség határain túl kezdődik.[7] A javakat egyrészt eredeti rendeltetésüknek megfelelően, valamely emberi szükséglet kielégítésére használják, másrészt felhasználhatók csere céljára. Arisztotelész a cserében felfedezi a különböző jellegű áruk egyenlővé tételét, de nem ismerhette fel ennek valódi alapjait.[8] Látja, hogy a csere fejlődése szükségképpen vezet el a pénz megjelenéséig. Marx utal arra, hogy „Arisztotelész a pénzt hasonlíthatatlanul sok-

oldalúbban és mélyebben fogta fel, mint Platón".[9] A kereskedelemnek azonban Arisztotelész tanítása szerint van egy egészséges, természetes és egy elvetendő, természetellenes fajtája. A szükségletek kielégítését szolgáló javak megszerzésére irányuló csere természetes, egészséges jelenség. Ezzel szemben az a kereskedelem, amelynek célja a pénzszerzés, a pénzvagyon növelése, természetellenes. Az ilyen kereskedelemben a csere kiinduló és végpontja a pénz, és ezért az ilyen cserének nincs is természetes határa, az emberek egyre több és több pénzt kívánnak így szerezni. Arisztotelész, miként már előtte Platón is, minden erővel hadakozik a csere ez utóbbi fajtája ellen. Itt jól megfigyelhetjük a gazdaságtan, a politika és az erkölcstan már említett összefonódását az arisztotelészi fejtegetésekben. Erkölcsileg káros az ilyen pénzszerzésre irányuló kereskedelem; mivel a pénzszerzésnek nincs természetes határa, az ember minden idejét, figyelmét, energiáját igénybe veszi, megakadályozza a magasabbrendű képességek, erények kibontakozását, a lélek igazi javainak elérését. Politikailag is káros az ilyen pénzszerző kereskedelem, mert létrehozza vagy növeli a szegények és gazdagok ellentétét, növeli a magasabbrendű erényekkel nem rendelkező réteg befolyását és hatalmát az államban, függővé teszi a városállamot egy sor határon túli tényezőtől, növeli azoknak a folyamatoknak a számát, amelyeket a kormányzat nem tud kellőképpen ellenőrzése és irányítása alatt tartani.

II.

Marx nagyra értékelte Arisztotelész gazdaságtani elemzéseit. (Ezek részben a „Politiká"-ban, részben a „Nikomakhoszi Ethiká"-ban, részben a „Rhetoriká"-ban találhatók meg.) Az „Anti-Dühring" II. részének X. fejezetében — mint ismeretes ezt a fejezetet nem Engels, hanem Marx írta — hangsúlyozza, hogy a görögök gazdaságtani nézetei történetileg a modern tudomány elméleti kiindulópontjait képezik.[10] Arisztotelésznek az érték, a pénz és a tőke elemzése terén vannak különleges érdemei. Az érték problémáját a görögök közül ő elemzi elsőként. Az értékre vonatkozó nézeteinek érdemeivel és fogyatékosságaival Marx „A tőké"-ben foglalkozott. Arisztotelész keresi azt a valamit a csereérték mögött, ami a csereértékben kifejeződik, de nem találja meg. Maga az a törekvés, hogy megtalálja a csereérték alapját, nézeteit a későbbi munka-értékelmélettel teszi rokonná, jóllehet Arisztotelész semmiképpen sem nevezhető a munka-értékelmélet kezdeményezőjének vagy képviselőjének. Másfelől viszont az áruk összemérhetőségének alapját a szükségletben és a pénzben mint az összemérést lehetővé tevő eszközben véli felfedezni. Ez utóbbi nézetei azokkal a szubjektív értékelméletekkel mutatnak bizonyos rokonságot, amelyek ellenségesen állnak szemben a munka-értékelméletekkel.[11] Az értékre vonatkozó arisztotelészi vizsgálódások tehát egymással ellentétes törekvéseket tartalmaznak, ha a későbbi elméletek szemszögéből tanulmányozzuk őket.

A pénz arisztotelészi elmélete a pénz funkciói közül már érinti a következőket: a pénz mint értékmérő, a pénz mint forgalmi eszköz, a pénz mint kincsképző

eszkoz, a pénz mint fizetési eszkoz.[12] A pénzre vonatkozó arisztotelészi vizsgálódásokban is megfigyelhetők egymással ellentétes torekvések. Egyfelől Arisztotelész szerint a pénz maga is áru, amelynek belső értéke van, és ez a korulmény teszi a pénzt értékmérővé és kincsképző eszkozzé. Másfelől azonban megtalálható Arisztotelésznél az a gondolat is, hogy a pénz onkényes megegyezés, szerződés terméke, s megváltoztatása vagy értéktelenné tétele is az emberi onkénytől fugg.[13] Ez utóbbi nézeteivel a pénz későbbi nominalista elméletének előfutára, és rokonságot mutat Platón hasonló gondolataival, amelyeket pedig a pénzre mint árura vonatkozó felfogásával valójában már meghaladott.[14]

A tőkének is Arisztotelész az első elemzője, azáltal, hogy a pénznek mint forgalmi eszkoznek a korforgását megkulonbozteti a pénznek mint pénztőkének a korforgásától. Az utóbbira jellemző, hogy a korforgás kiindulópontja és végpontja nem az áru, hanem a pénz.[15] Természetesen Arisztotelész csak a kereskedő- és uzsoratőkét ismerte. A kamatot, a pénzt szulő pénzt igen elesen elítéli, de részletesen nem elemzi. A „Politiká"-ban a monopólium lényegét is leírja.

Számos szerző véleménye szerint Arisztotelész nézetei jelentik a csúcspontot az ókori gorogok gazdaságtani vizsgálataiban. Sokan látnak elméleti folytonosságot Arisztotelésztől Adam Smith-en keresztul Marxig.[16]

A javak megszerzéséről és a veluk való gazdálkodásról szóló tudomány, illetve a család igazgatásának tudománya korébe tartozik a rabszolgaság problémája is. Arisztotelész már tudott olyan álláspontokról, amelyek kétségbe vonták a rabszolgaság jogosultságát, természetellenes, mesterségesen létrehozott kulonbségnek tartották a szabadok és a rabszolgák kozotti megkulonboz-

tetést. Arisztotelész vitába száll ezzel a felfogással. Szerinte a család jólétéhez nemcsak élettelen, hanem élő szerszámokra is szükség van, és ez utóbbiak körébe tartozik a rabszolga. A rabszolga függő helyzete azonban, bár alapvetően az úr, a gazda érdekeit szolgálja, előnyös, megfelelő a rabszolga számára is. A rabszolga ugyanis értelmileg olyan fejletlen, hogy neki is jobb, ha nem önálló, hanem a gazda irányítása alatt áll. A rabszolga olyan ember, aki csak durva fizikai munka végzésére alkalmas. A testi erő az a legjobb tulajdonság, amivel rendelkezik, és nem az értelem. A rabszolgaság nem természetellenes intézmény. A természet minden részében megtalálható ugyanis az uralom és az alávetettség. Mindenütt, ahol összetett képződménnyel állunk szemben, van uralkodó és van uralom alatt álló rész. Ez nemcsak az élők világában van így, hanem az élettelen természetben is megfigyelhető. Az egészséges emberben a lélek uralkodik a testen, a lelken belül pedig az értelem az indulatok és a vágyak felett, és ez az uralom jó az uralom alatt állónak is. A háziállatok számára is jobb az ember uralma, a nőknek is előnyös a férfi vezetése. Ugyanezt látjuk a rabszolgáknál. Akit a természet, bár emberré tett, de annyival silányabb emberré egy másikhoz képest, amennyivel a test eltér a lélektől vagy az állat az embertől, az a természet rendjének megfelelően, természettől fogva rabszolga. Jóllehet Arisztotelész, Platónhoz hasonlóan, nem értett egyet az egész emberiségnek csupán két részre, hellénekre és barbárokra való felosztásával, mégis aligha kételkedhetünk abban, hogy a barbárokat tekinti természettől szolgaságra rendeltnek. Mint már Platón is, a görög ember rabszolgává tételét igazságtalannak, természetellenesnek, megengedhetetlennek tartja. Másfelől Arisztotelész nem ért egyet

azokkal, akik úgy vélik, hogy a háborúban aratott győzelem puszta ténye jogossá teszi a legyőzöttek rabszolgasorba vetését. Csak ha valaki alacsonyabbrendű és csak a testi erejével tud kitűnni, akkor igazságos az ilyen ember rabszolgává tétele. A háborúban aratott győzelem önmagában nem teszi a rabszolga feletti uralmat igazságossá, a természet rendjével összhangban állóvá.

Néhány Arisztotelész-kutató, szinte beleszeretve kutatásának tárgyába, a rabszolgaság arisztotelészi elméletét olyan előnyös vonásokkal is fel akarja ruházni, amelyekkel az valójában nem rendelkezik. Századunk méltán híres és elismert Arisztotelész-magyarázója, David Ross, a filozófusnak azt a nézetét ismertetve, hogy görögöket nem szabad rabszolgává tenni, a következőket írja: „Arisztotelész nézeteinek ez az eleme a kortársak számára bizonyára a legfontosabb résznek tűnt. Ahol számunkra reakciósnak tűnik, ott a kortársak szemében forradalminak látszhatott."[17] Ez a megállapítás, bár igazságában nem kételkedhetünk, némi kiegészítésre szorul. Éppen Arisztotelész „Politikájá"-ból tudjuk, hogy néhány görög demokrácia politikai gyakorlatában előfordult a rabszolgák felszabadítása és polgárjoggal való felruházása, azért, hogy növeljék a rendszer politikai jogokkal rendelkező híveinek számát. Arisztotelész ezt a gyakorlatot a maga részéről elítéli, helyteleníti, a romlott, elfajult demokrácia vonásának tartja. Ezért, bár lehettek olyan kortársak, akik forradalminak tekintették a rabszolgaságra vonatkozó arisztotelészi tanítás egyik vagy másik elemét, e tanításnál forradalmibb volt azoknak a szofistákhoz kapcsolódó szerzőknek az elmélete, akik a rabszolgaságot természetellenesnek tartották, és azoknak a politikusoknak a gyakorlata, akik rabszolgákat szabadítottak fel és tettek teljes jogú polgá-

rokká, hogy így növeljék a demokrácia híveinek a számát.

A görög filozófia múlt századbeli jeles történetírója, Eduard Zeller, alapvető munkájának Arisztotelészt tárgyaló részében helyeslően idézi azt a véleményt, hogy Arisztotelésznek a rabszolgaságra vonatkozó tanítása ellentmondó elemeket tartalmaz. Az a nézet ugyanis, hogy a rabszolgáknak reményt kell nyújtani, hogy jó munkájuk jutalmaként felszabadulhatnak, nincs összhangban a rabszolgaság természetességéről szóló meggyőződésével. Ha a rabszolga szolgasorsa természetes és igazságos és a rabszolga számára előnyös, akkor igazságtalan és természetellenes a rabszolga felszabadítása. Ha pedig helyes, hogy szabad emberré váljon, akkor korábbi szolgasorsa volt igazságtalan és természetellenes. A louvaini egyetem professzora, Defourny, a „Politiká"-ról szóló, sok tekintetben kiváló könyvében arra törekszik, hogy a fent ismertetett nézetekkel vitatkozva ellentmondásmentesnek tüntesse fel a rabszolgaság arisztotelészi elméletét. Defourny szerint sok esetben nincs első látásra felismerhető, csalhatatlan jele annak, hogy a rabszolgasorban levő ember természettől fogva is rabszolgaságra rendelt, vagyis alacsonyabbrendű lény-e vagy nem, és így rabszolgasorsa méltánytalannak tekinthető. Ezért sokszor éveken keresztül kell figyelni a rabszolga munkáját és viselkedését, hogy fel lehessen ismerni: rendelkezik-e az önálló szabad élethez szükséges értelmi és erkölcsi adottságokkal vagy nem, méltó-e a felszabadításra vagy nem. Defourny megoldása szellemes és logikus. Csak egy hibája van: ez a felfogás tőle ered, Arisztotelésznél nem található meg.

Valamivel részletesebben kell foglalkoznunk annak a szerzőnek ehhez a témához kapcsolódó gondolataival,

akit mindmáig méltán az arisztotelészi „Politika" leghivatottabb és leggondosabb magyarázójaként és elemzőjeként tartanak számon. W. L. Newman nem törekszik arra, hogy ellentmondásmentesnek tüntesse fel a rabszolgaság arisztotelészi elméletét. Szerinte Arisztotelész nem ismerte fel saját tanításának ezt az ellentmondásosságát, és a rabszolga rabszolgai minőségének és emberi minőségének ismert arisztotelészi megkülönböztetése inkább elfedi, mint megoldja ezeket az ellentmondásokat.[18] Newman szerint az arisztotelészi elméletnek ezek az ellentmondásai részint a rabszolga ténylegesen ellentmondásos helyzetéből erednek. Mindezzel egyetértünk. Nem tudjuk azonban maradéktalanul helyeselni Newman következő gondolatait: „Ő" — ti. Arisztotelész — „mindazonáltal azt érdemli, hogy úgy említsük, mint olyan szerzőt, aki inkább a rabszolgaság valamiféle reformjának javaslója, mint ennek az intézménynek a védelmezője. Az a rabszolgaság, amelyet védelmez, ideális rabszolgaság, amely csak ott létezhet, ahol a gazda intellektuálisan és morálisan olyan magasan áll, amennyire mélyen a szolga. Arisztotelész saját korának görög társadalmában legalább annyi olyan rabszolgatulajdonost talált volna, akinek nem volt joga rabszolgákat tartani, mint ahány olyan rabszolgát, akinek rabszolgasorsa jogtalan volt. A rabszolgaságról kialakított elmélete, ha végig követjük a belőle fakadó következményekig, azt is magában foglalja, hogy a fennálló esetek nagy hányadában a gazda-szolga viszony jogosulatlan. Ha az általa adott szabályok szerint ítélnénk meg, hány esetben lenne a gazda alkalmatlan arra, hogy gazda legyen és a rabszolga arra, hogy rabszolga legyen! Ez még Görögországban is így lenne: a barbárok között, ha ítélhetünk az első könyv egyik szövegrészéből (I. 2.

1252 b 6), természetes rabszolgaság nem létezhetne, mert ott a természettől uralomra kijelölt elem hiányzik."[19] Newman mindehhez még azt is hozzáteszi, hogy John Locke, a polgári szabadságjogok híres elméleti hirdetője, sok tekintetben messzebb megy a rabszolgaság jogosultságának védelmezésében, mint Arisztotelész. Locke ugyanis, amint erről, a kormányzatról szóló második értekezésének 85. §-a tanúskodik, az igazságos háborúban foglyul ejtettek rabszolgasorba kerülését teljesen jogosnak tartotta. „Ezzel tovább megy, mint Arisztotelész, aki távol áll attól, hogy természetes rabszolgának tartson mindenkit, »aki igazságos háborúban esett fogságba«."[20] Newmannek a rabszolgasággal foglalkozó arisztotelészi tanítást elemző összes fejtegetését a következő alapgondolat hatja át: Arisztotelész megvédelmezi, de meg is reformálja a rabszolgaságot. „Hajlandó a rabszolgaság intézményét megőrizni legjobb államában, de egy teljes reform feltételéhez kötve. Ennek a reformnak kellene e viszony önkéntességét helyreállítani azáltal, hogy mind a gazda, mind a rabszolga számára előnyössé teszi a rabszolgaság intézményét."[21]

Mindenképpen igazat kell adnunk Newmannek abban, hogy a rabszolgaság arisztotelészi elméletéből végső soron az következik, hogy számos rabszolga rabszolgasorsa jogtalan volt, ha az teszi jogossá a rabszolgaságot, amit ez az elmélet szükséges feltételként megjelöl. Newman érdeme, hogy erre felhívja a figyelmünket. Tudjuk azonban, hogy nagy filozófusok néha nem vonják le határozottan és egyértelműen az alapelveikből fakadó fontos következtetéseket. Közismerten ilyen gondolkodó volt pl. Hegel. Úgy véljük, Arisztotelész sem vonta le egyértelmű határozottsággal azt a következtetést, amely a „természetes rabszolgá"-ra vonatkozó ta-

nításából logikusan fakad.[22] Lehet, hogy ezt az olvasóira akarta bízni, de ez már a találgatások ingoványos területe. Azonban, ha Hegel érdemeként tudjuk be tanításának azon alapelveit, amelyek túlmutatnak saját felemás következtetésein, akkor méltányos, hogy ugyanígy járjunk el Arisztotelésszel is. Másfelől, ha, miként Newman teszi, Arisztotelészt úgy tartjuk számon, mint aki a rabszolgaság reformját kívánja vagy szorgalmazza, akkor pontosan meg kell állapítani, miben is áll ez a reform. Amit Arisztotelész kifejezetten kíván, az csak annyi, hogy a görögök ne legyenek rabszolgák. A rabszolgák a barbárok közül kerüljenek ki. Hogy könnyebb legyen uralkodni felettük és nehezebben tudjanak uraik ellen szövetkezni, egy városállamban a rabszolgák lehetőleg több különböző barbár néptörzsből származzanak. A legjobb államban a földművelő munkát nem szabadoknak, hanem rabszolgáknak (vagy barbár perioikoszoknak) kell végezniük. Az állami tulajdonban levő földeket állami rabszolgák, a magántulajdonban levő földeket pedig magántulajdonban levő rabszolgák műveljék. Ennél többet Arisztotelész nem javasol, nem kíván. Newman arra hivatkozik, hogy a barbárok között, mivel náluk hiányzik a természettől uralomra rendelt elem, az arisztotelészi elmélet szabályait alkalmazva nem is lehetne természetes, vagyis igazságos, jogos rabszolgaság. Arisztotelész azonban ebből azt a következtetést vonja le, hogy a barbárok természetük szerint rabszolgák. Náluk férj és feleség közössége: rabszolga és rabszolganő közössége (lásd I. könyv 2. fejezetének eleje). A költők szavát ezzel kapcsolatban Arisztotelész nem bírálóan idézi, hanem mint saját nézeteivel megegyezőt, mint annak jelét, hogy amit ő kifejt, azt előtte már költők is hirdették. „Ezért mondják

a költők: »rendjén van, hogy barbárnak hellén az ura«, mert hisz barbár és rabszolga természettől azonos."[23] Ezzel azonban igen fontos kérdéshez érkeztünk. A természettől rabszolgasorsra rendelt (vagyis az alacsonyabbrendű) ember és a barbár ugyanazt jelenti-e Arisztotelész számára? Erre a kérdésre nem kapunk egyértelmű választ Arisztotelésztől. A számításba jövő arisztotelészi szövegrészek többsége kétségtelenül arról tanúskodik, hogy a természettől rabszolgaságra rendelt embert és a barbárt lényegében azonosnak tekintette. Ha szükséges, hogy legyenek rabszolgák, de ezek nem lehetnek görögök, akkor csak a barbárok közül kerülhetnek ki. Továbbá, ha a természetben mindenütt uralommal és uralom alá rendelt lényekkel találkozunk, és csak a görögök az uralomra rendeltek[24], akkor a barbárokat — akiknél nincs a természet által uralomra rendelt elem — a természetnek uralom alatt élésre kellett kijelölnie. Miért mondjuk mégis, hogy Arisztotelész álláspontja nem teljesen egyértelmű ebben a kérdésben?

Először is az I. könyv 6. fejezetében legalábbis nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy nem minden egyes barbár rendeltetett a természettől rabszolgaságra. Másodszor, amikor a VII. könyv 7. fejezetében az ázsiai barbárokat jellemzi, azt mondja róluk, hogy értelmesek és mesterségeket kedvelők. A természettől rabszolgaságra rendelt ember első ismertetőjele Arisztotelésznél pedig éppen az, hogy értelme fejletlen, megérti az utasítást, intést, figyelmeztetést, de önálló megfontolásra nem képes. Igaz, hogy a rabszolga másik jellemvonása, ti. az, hogy mástól függővé tudja tenni magát[25], ugyanezen fejtegetés szerint megvan az ázsiai népekben. Azt mondhatjuk tehát, hogy Arisztotelész mind a hidegebb éghajlat alatt lakó európai barbárokat, mind a melegebb ég-

hajlat alatt élő ázsiai barbárokat, a görögöknél minden kétséget kizáróan alacsonyabbrendűeknek tekinti. A teljes erényre, tökéletes emberi kiművelődésre nem tartja őket alkalmasnak. De akár az északiakat, akár az ázsiaiakat jellemzi, egyik esetben sem pontosan ugyanazokra a vonásokra utal, amelyeket az első könyvben a természettől rabszolgasorsra rendelt ember ismertetőjegyeiként felsorolt. Ezért mondjuk azt, hogy bár Arisztotelész hajlik arra, hogy a barbárt és a természettől rabszolgaságra rendelt embert lényegében azonosnak tekintse, elmélete mégsem teljesen egyértelmű, nem teljesen következetes.

Talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy Arisztotelész rabszolgaságra vonatkozó tanításának különböző területei vannak, és ezek nincsenek egymással kellő összhangban. Az egyik terület a rabszolgaság természetjogi igazolása (*Politika*. I. könyv, 3—6. fejezet). Ezzel Arisztotelész elsősorban azt kívánja bizonyítani, hogy a rabszolgaság nem természetellenes, mert vannak olyan emberek, akik nem alkalmasak másra, mint durva rabszolgai munkára. E fejtegetések során Arisztotelész szigorúan ragaszkodik ahhoz az állásponthoz, hogy az ember kiválósága vagy silánysága mutatja meg, vajon a természet rabszolgasorsra rendelte-e vagy a szabad ember életére. Ezért vonakodik félreérthetetlenül az I. könyv 6. fejezetében attól, hogy a kiválóság és a silányság ismertetőjegyét a hellén-barbár ellentéttel helyettesítsék. Igaz, nem veti el egyenesen és közvetlenül ezt a helyettesítést. De először is ragaszkodik ahhoz, hogy az alapvető kritérium a kiválóság, illetve a silányság, tehát a hellén-barbár ellentét a természetes rabszolgaság vonatkozásában csak akkor és annyiban jön számításba, amennyiben az alapvető kritériumra, a kiváló és silány

ellentétére visszavezethető, illetve, amennyiben ennek kifejezője. Másodszor pedig Arisztotelész e fejezetben kétségbevonhatatlanul kifejezésre juttatja azt a meggyőződését is, hogy a hellén és a barbár ellentéte nem esik egybe kivétel nélkül minden esetben a kiváló és a silány ellentétével.[26] Nagyon világos meghatározást nyújt a 6. fejezet vége. Úr és szolga viszonya a természeten alapul, ha mindkét fél számára hasznos, és így bizonyos kölcsönös jóindulatot (filia) is eredményez. Azokban az esetekben viszont, ahol úr és szolga viszonyában nem található meg ez a kölcsönös haszon és jóindulat, úr és szolga viszonya nem a természeten alapul, hanem csak erőszakon és (nem a természet rendjéből fakadó) törvényen.

Ezekre a fejezetekre (I. könyv, 3—6. fejezetig) valóban érvényes az, amit Newman Arisztotelészről állít: „A rabszolgaság, amelyet védelmez, ideális rabszolgaság. Ilyen csak ott létezhet, ahol a gazda intellektuálisan és morálisan olyan magasan áll, amennyire mélyen a szolga."[27] Az I. könyv e három fejezetét és különösen a 6. fejezetet figyelmesen olvasva, valóban aligha tudjuk elhárítani magunktól ezeket a kérdéseket: nem nagyon kétélű-e a rabszolgaság intézményének arisztotelészi védelme? Nem olyan védelem-e ez, amely felér egy támadással is? Maga Arisztotelész írja: bizonyos tekintetben igazuk van azoknak, akik azt vallják, hogy a rabszolgaság nem természetes.[28] Igazuk van annyiban, hogy bizonyos esetekben a rabszolga helyzetében levő ember jobb sorsra érdemes; ilyen ember rabszolgaságban tartása Arisztotelész szerint igazságtalan és nem felel meg a természet rendjének. De másfelől Arisztotelész nem ad igazat a rabszolgaság természetellenes voltát hirdetőknek, mert nem ismerik fel, hogy vannak olyan emberek

is, akik csak rabszolgamunkára és rabszolgai helyzetre valók.

Arisztotelész azonban ezekben a fejezetekben egy kérdést elmulaszt feltenni magának. Elmélete szerint egyfelől, bizonyos emberek a teljes erényre, a teljes emberi kiművelődésre alkalmasak, s ezek csak akkor érhetik el ezt a tökéletességet, ha a durva fizikai munkát (részben az anyagi javak termelését, részben a háztartáson belüli munkálatokat)[29] rabszolgák végzik el számukra. Másfelől, a természet bizonyos embereket csakis durva munkák elvégzésére tett alkalmassá, ezek a „természettől való" rabszolgák. Arisztotelész szerint kétségtelen, hogy vannak ilyen emberek. De vajon van-e annyi természettől rabszolgaságra kijelölt, csupán durva munkára alkalmas ember, amennyire szükség van ahhoz, hogy az arra alkalmas emberek a teljes erény, a teljes emberi kimüvelődés birtokába jussanak? A rabszolgaság természetes (és nem természetes) voltát tárgyaló fejezetek éppen azért hagynak kielégítetlenül bennünket, éppen azért van valami gyanúsan kétértelmű csillogásuk, valami nyugtalanító végig nem gondoltságuk, mert Arisztotelész ezt a kérdést nem teszi fel. Egy későbbi fejezetben (I. könyv 8. fejezete) olvasható fejtegetések azonban valószínűvé teszik, hogy Arisztotelész, abban a meggyőződésében, hogy a természet semmit sem tesz hiába és gondoskodik az általa létrehozott lények életéről, feltehetően igennel válaszolt volna erre a kérdésre, ha valaki feltette volna neki. Talán azt mondhatjuk: az I. könyv 3—6. fejezete az a hely, ahol Arisztotelész még leginkább képes osztályának és népének előítéletei fölé emelkedni a rabszolgaság kérdésében.

A gondolkodó futólag érinti a rabszolgaság problémáját a családon (háztartáson) belüli funkciók minőségi

különbségéről szóló fejtegetés során az I. könyv 2. fejezetének elején. Itt azt hangsúlyozza, hogy a feleség és a rabszolga szerepe, feladata, helyzete különböző. Ez azonban nem mindenütt van így — a barbároknál a feleség és a rabszolga szerepköre gyakran egybeesik. Arisztotelész azt a véleményét fejti ki elég világosan, hogy ez azért van így, mert a barbárok — mivel nem rendelkeznek a természettől uralomra rendelt elemmel — valójában mind rabszolga-természetűek. Itt, ellentétben az I. könyv 6. fejezetével, nem tapasztaljuk, hogy Arisztotelész vonakodna attól, hogy a barbárt és a természettől rabszolgaságra kijelölt embert azonosnak tekintse, sőt ellenkezőleg.

Egy harmadik hely, ahol ugyancsak érinti a rabszolgák és a barbárok kérdését, a VII. könyv 8. fejezete. Itt arról ír, hogy kiknek kell a legjobb államban a földet művelniök. A legjobb megoldás, ha ezt a rabszolgák teszik, vagy ha a barbár perioikoszok a földművelők. Itt a fejtegetések jellegéből következően nem merül fel a *természettől* rabszolgaságra rendelt emberek és a barbárok egymáshoz való viszonyának kérdése. E fejezetben olvashatjuk azt a nézetét, hogy célszerű minden rabszolgában táplálni a felszabadulásnak mint jutalomnak a reményét.

A VII. könyv 7. fejezetében jellemzi a görögöket, szembeállítva őket az európai és ázsiai barbárokkal. Azt vallja, hogy az ázsiai barbárok természetük fogyatékossága miatt élnek uralom alatt, rabszolgasorban.[30] Hiányzik ugyanis belőlük a szabadsághoz és uralomhoz szükséges harciasan elszánt lelki alkat.

Ahogyan a barbár és a természettől rabszolgaságra kijelölt ember viszonyát érintő különböző szövegrészek nem mutatnak teljes összhangot, ugyanúgy bizonyos el-

térést találunk az úr és a rabszolga érdekeinek egymáshoz való viszonyát tárgyaló helyeken is. Az I. könyvben a rabszolga és az úr valamiféle érdekazonosságát vallja: ugyanaz hasznos a gazdának és a szolgának is. A kölcsönös haszon alapján jön létre a természetes rabszolgaság.[31] Később viszont, mikor az uralom különböző fajtáit jellemzi, már azt fejtegeti, hogy bár ugyanaz hasznos a természettől rabszolgaságra, illetve uralomra rendelt embernek, ez az uralom alapvetően mégis az úr érdekeit szolgálja.[32]

Ezzel kapcsolatban vissza kell térnünk egy, már az előzőekben is érintett kérdésre. Mennyiben van igaza Newmannek, amikor Arisztotelészt a rabszolgaság reformját javasoló gondolkodóként állítja elénk? Szerintünk a rabszolga és az úr érdekazonosságát valló arisztotelészi tanítás nem fogható fel — miként azt Newman teszi — reformjavaslatnak. Hiszen Arisztotelész egy szóval sem mondja, hogy ott, ahol ez az érdekazonosság nincs meg, a rabszolgát fel kell szabadítani. Csak annyit mond, hogy ahol ez az érdekazonosság nincs meg, ott úr és szolga viszonya nem a természeten alapul. Aligha járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy az úr és a rabszolga érdekazonosságáról szóló arisztotelészi tanítás nem reformjavaslat, hanem csak egyik jelentkezése egyfajta, a politikai elméletek történetében számtalanszor észlelt, évszázadokon keresztül végighúzódó törekvésnek. E törekvés lényege a kizsákmányolás és az elnyomás igazolása azáltal, hogy a kizsákmányolt és elnyomott embert alacsonyabbrendűnek tüntetik fel, és ezen az alapon kizsákmányolt és kizsákmányoló, elnyomott és elnyomó érdekközösségét, érdekazonosságát hirdetik.[33]

A „Politiká"-ban Arisztotelész több ízben megfogal-

mazza azt a gondolatot, hogy a tulajdonképpeni városi polgároknak, akik katonáskodnak és a közügyeket intézik, mentesülniök kell a durva termelőmunkától, ezért ezt helyettük másoknak, rabszolgáknak vagy a városban élő, polgárjoggal nem rendelkező idegeneknek kell elvégezniök. Ezzel kapcsolatban idéznünk kell Marx egyik ismert megállapítását: „Ha — álmodott *Arisztotelész*, az ókor legnagyobb gondolkodója —, »ha minden szerszám parancsszóra, vagy éppen önnön sugallatra el tudná végezni munkáját, ahogyan Daidalosz mesterművei maguktól mozogtak, vagy ahogyan Héphaisztosz háromlábú állványai önnön sugallatra mentek a szent munkára, *ha így a vetélők maguktól szőnének*, akkor sem a mestereknek nem volna szüksége a segédekre, sem az uraknak a rabszolgákra«. S Antipatrosz, egy Cicero korabeli görög költő, a gabona őrlésére szolgáló vízimalom feltalálását, minden termelő gépi berendezésnek ezt az elemi formáját, mint a rabszolganők felszabadítóját és az aranykor helyreállítóját köszöntötte! »A pogányok, azok a pogányok!« Azok — mint az okos Bastiat és már előtte a még bölcsebb MacCulloch felfedezte — semmit sem fogtak fel politikai gazdaságtanból és kereszténységből. Többek között nem fogták fel, hogy a gép a legbeváltabb eszköz a munkanap meghosszabbítására. Mentegették esetleg az egyik ember rabszolgaságát azzal, hogy az eszköze a másik teljes emberi kifejlődésének. De a tömegek rabszolgaságát prédikálni azért, hogy néhány faragatlan vagy félművelt parvenüt »eminent spinner«-ré (jeles fonóvá), »exstensive sausage maker«-ré (nagy kolbászgyárossá), »influential shoe black dealer«-ré (befolyásos cipőkenőcskereskedővé) tegyenek — erre nem volt meg a sajátos keresztény szervük."[34]

Ugyanúgy, mint a csere és a rabszolgaság esetében, a tulajdon és a család kérdésében vallott arisztotelészi felfogást is a gazdaságtan, a politika, az erkölcs szempontjainak összefonódása jellemzi. Ismeretes, hogy Arisztotelész bírálta Platónnak mind a tulajdonra, mind a családra vonatkozó tanítását. Ez a bírálat érinti mind „Az állam", mind pedig a „Törvények" fejtegetéseit. E platóni írások ismerői meglepetéssel tapasztalhatják, hogy ez a bírálat bizony sokszor nem megalapozott, néha a műveknek csak kiragadott részeihez kapcsolódik, olykor önmagának is ellentmondó, helyenként gáncsoskodó.[35] Platón és Arisztotelész politikai tanításának kétségbevonhatatlan ellentéte mellett számos közös vonást is találunk e két gondolkodónál. Marx egyik kéziratában utal arra, hogy az antik közgazdasági szerzőket sohasem az a kérdés érdekli elsősorban, hogy a tulajdon melyik formája a legjövedelmezőbb, a leggazdaságosabb, hanem az, hogy a tulajdon melyik formája biztosítja a legjobb állampolgárokat.[36] Ez a kérdésfeltevés figyelhető meg Platónnál is és Arisztotelésznél is. Arisztotelész elveti „Az állam"-nak az őrök vagyonközösségét javasló tanítását. Legfőbb ellenvetései a következők: 1) Nem helyes — miként azt Platón teszi — bizonyos bűnöket a vagyonközösség hiányából, a magántulajdonból eredeztetni. 2) A közös birtoklás, miként ezt a tapasztalat bizonyítja, nem kevesebb ellentétet és viszályt szül a tulajdont közösen birtoklók között, mint amennyit esetleg a magántulajdon. 3) A magántulajdonban levő vagyont szorgalmasabban és nagyobb odaadással szokták gondozni, mint a közös jószágot. 4) A városállam Platón által megkívánt egységét — ad-

dig, amíg ennek az egységnek a követelése egyáltalán ésszerű, előnyös és megvalósítható — nem a közös tulajdonnak, hanem a megfelelő nevelésnek és a törvényeknek kell elsősorban biztosítaniok. 5) A magántulajdon eltörlése nemcsak sok bajtól szabadítana meg, hanem sok jótól is megfosztana. A magántulajdon megmegszüntetésének javaslata nincs összhangban az emberi természettel. 6) A föld művelői a platóni államban sokkal hajlamosabbak lesznek a lázadásra és az engedetlenségre, mint más államokban a földet művelő helóták és penesztészek. 7) Platón sokat foglalkozik azzal, hogy miképp lehet biztosítani a legjobb államban az őrök között az egységet, összeforrottságot, de elhanyagolja azt a problémát, hogy mi biztosítja az egész városállam egységét. 8) A történelem is a platóni elgondolások ellen tanúskodik.

Ez a bírálat többek közt azért is igen érdekes, mert egészen sajátos jelenségről tanúskodik. Az arisztotelészi Platón-bírálat, amikor a végső filozófiai alapelvekről van szó, pl. az ideatan bírálata vagy a lélek platóni felfogásának a bírálata során, gyakran a platóni idealizmussal szembenálló materialista törekvéseket mutat. Ezeknek a materialista törekvéseknek Lenin joggal tulajdonított igen nagy jelentőséget. Viszont amikor Platón olyan anyagi életfeltételeknek az erkölcsformáló hatását hangsúlyozza, mint a magántulajdon vagy a köztulajdon, akkor ebben a vonatkozásban közelebb áll a materializmushoz a társadalmi jelenségek elemzésében, mint Arisztotelész, aki alábecsüli a magántulajdonnak az erkölcsöket megrontó hatását, és idealista módon túlbecsüli a törvényhozás és a nevelés szerepét, lehetőségeit. Elsietett általánosítás lenne azonban, ha azt gondolnánk, hogy amit itt most megfigyeltünk, az a platóni társadalomfelfogás egészének és az arisztotelészi

társadalomfelfogás egészének egymáshoz való viszonyában is érvényes.

Arisztotelész nemcsak a vagyonközösségről szóló platóni tanítást bírálja, hanem a nő- és gyermekközösség gondolatát is elutasítja. Igen messze járnánk az igazságtól, ha azt állítanánk, hogy a platóni kommunisztikus tanítások arisztotelészi bírálata a magántulajdon feltétlen védelmével párosul. Arisztotelész igen világosan ír arról, hogy ő egyesíteni kívánja a magántulajdon és a vagyonközösség előnyeit.[37] A javaknak magántulajdonban kell lenniök, de használatuk legyen közös.[38] Több görög városállam gyakorlatára támaszkodva, legjobb államában a magántulajdont a köztulajdonnal és bizonyos kommunisztikus intézményekkel egészíti ki, pl. a közös étkezés intézményével. Tanítása szerint a legjobb államban a föld egyik része közös. Ezt az állam tulajdonában levő rabszolgák műveljék. E föld hozamából kell mind a vallással kapcsolatos költségeket, mind pedig a közös étkezések költségeit fedezni. A föld másik része legyen magántulajdonban. A parcellák száma a teljes jogú polgárok számának kétszeresét érje el. Minden polgár két telekkel rendelkezzen. Egy a városállam belső területein, a másik pedig a szélső területen legyen, mert így a szomszédokkal való háború vagy béke kérdésében valamennyi polgár egyformán érdekelt. A magánföldeket a magántulajdonban levő rabszolgákkal kell megműveltetni.

19. és 20. századi kommentátorok és méltatók teljes joggal állapítják meg a következőket: 1. Arisztotelész a magántulajdonnak nem feltétlen és fenntartás nélküli védelmezője. 2. Arisztotelésznek a legjobb államról szóló tanítása nem nélkülözi a „szocialisztikus" vonásokat. 3. Ezek a „szocialisztikus" vonások nem jelente-

nek olyan merész újítást, mint Platón gondolatai a vagyonközösségről, valamint a nő- és gyermekközösségről, hanem bizonyos, a görög városállamokban vagy ezek egy részében meglevő, vagy ezek egy részének történeti múltjában meglevő „szocialisztikus" vonások átvételét, különböző ilyen vonások egyesítését és részleges továbbvitelét jelentik.[39]

Ami a családot illeti, ebben a vonatkozásban Arisztotelész legjobb államában még erőteljesebb az állami beavatkozás, mint amilyet a platóni „Törvények"-ben leírt államban találunk. Ebben a tekintetben közelebb áll Platón „Állam"-ának előírásaihoz, bár a magáncsaládot ismeri el és ezt védelmezi. A házasulandók korát és a gyermekek számát állami előírás szabályozza. Nem szabad megengedni, hogy a szabad családok száma meghaladja a telkek számát (illetve, mivel minden polgárnak két telekkel kell rendelkeznie, a telkek számának felét). Ha másképp nem lehet, akár magzatelhajtással is meg kell előzni a lakosság számának nem kívánatos növekedését. A „Törvények"-ben leírt állam — vallja Arisztotelész — következetlenül jár el, amikor előírja ugyan a telkek egyenlő nagyságát és pontos számát, de a lakosság számának alakulását nem eléggé hatékony intézkedésekkel szabályozza.

Arisztotelész tanítása a legjobb államban levő tulajdonról részben megfelel az antik városállamokra általában jellemző tényleges vonásoknak, részben pedig a városállamok egyik sajátos csoportját veszi mintául, és ezt a mintát fejleszti tovább. Marx a következőkben látja az antik tulajdon legfontosabb vonásait: Az alapvető a föld tulajdona. Az antik tulajdon valójában városi tulajdon. Valaki azáltal lesz tulajdonos, hogy a városi közösség tagja, városi polgár, és megfordítva, a földtulaj-

donnal rendelkezők a városi polgárok. A falu alá van rendelve a városnak. A város eredetileg és alapvetően katonailag szervezett. A polgárok a katonák is egyben. A városhoz tartozó földterület megvédését ennek a katonai szervezetnek kell állandóan biztosítania. Így a tulajdon és a katonai szervezet összefüggésének jelentősége rendkívül nagy. Az, hogy az egyes ember azáltal tulajdonos, hogy tagja, polgára a városi közösségnek, még abban is kifejezésre jut, hogy a városhoz tartozó földterület egy része nem kerül szétosztásra a polgárok között, hanem a város közös tulajdonában van. Ez a kettős földtulajdon (a városi közföld és a magánkézben levő telek) általánosan jellemző az antik (görög és római) városi tulajdonra.[40] A termelés célja nem a gazdaság növelése, hanem az eredeti élet- és munkafeltételeknek és ezzel együtt a földtulajdonos, dolgozó-katona szabad polgároknak és az egész városi közösségnek változatlan formában való újratermelése.

Az Arisztotelésznél leírt legjobb állam tulajdonviszonyai megfelelnek az antik városállamokra általában jellemző vonásoknak a következőkben: a közös földtulajdon és a magánföld kettőssége, a teljes jogú polgárok a földtulajdonosok és egyben a katonák is (amíg ki nem öregszenek ez utóbbiból), s a cél az eredeti viszonyok változatlan újratermelése. (Ez indokolja pl. a születések szabályozását is). Az arisztotelészi elképzelés azonban lényeges eltérést is mutat az antik városállamok többségének viszonyaitól és az ezeket tükröző antik elméleti nézetek többségétől is. Míg a legtöbb antik városállamban a föld tulajdonosai, akik egyben a katonák, a föld művelői is, addig Arisztotelész legjobb államában a magánföldek birtokosai, a teljes jogú polgár-katonák nem foglalkoznak földműveléssel. Ebben Arisztotelész a

spártai-krétai típusú városállamokat vette (általa azután tovább módosított) mintának. (Bár Arisztotelész kíméletlenül bírálja a spártai és a krétai államot, a valóságosan létezők közül mégis ezeket tartja még a legjobban berendezetteknek.) Amíg a legtöbb ókori szerző nem tekinti ugyan szabad emberhez méltónak a kereskedelemmel és iparral való foglalkozást, addig a földművelést mint szabad emberhez leginkább méltó munkát dicséri. Platón és Arisztotelész szakít ezzel a hagyománnyal. A katona-polgárok náluk földműveléssel sem foglalkoznak, mentesek minden termelő munkától, legalábbis az általuk javasolt legjobb államban. E tekintetben nem térnek el egymástól „Az állam"-ban és a „Törvények"-ben legjobbnak tartott állami berendezések és Arisztotelész legjobb állama.

Azt is tudnunk kell azonban, hogy azok a valóságosan létező görög városállamfajták, amelyekben a szabad polgár-katonák nem foglalkoznak földműveléssel, ugyanazok, amelyek leginkább mutatnak kommunisztikus törekvéseket a magántulajdonban levő javak felhasználásában. Amikor Arisztotelész (Platónhoz hasonlóan és hozzá kapcsolódva) mintául tekinti őket, átveszi ezeket a kommunisztikus vonásokat is. Sőt, ezeket következetesebben fejleszti tovább, abban az irányban, hogy gátat vessen a szabad polgárok egy részének elszegényedése elé. Ezért, ellentétben a mintául vett államok berendezkedésével, nála a közös étkezések költségeit nem a magánvagyonból, hanem a közföldek hozamából kell fedezni.

Arisztotelész tulajdonra vonatkozó nézeteit azonban még egy más összefüggésben is érintenünk kell. Rendkívül jelentős felismerésekre jut ugyanis a tulajdonviszonyok és a politikai-állami-kormányzati viszonyok

kapcsolatát illetően Felismeri, hogy a gorog városallamokban dúló politikai harcok alapvetően a vagyoni ellentétekkel fuggnek ossze. Erre vonatkozo elemzésében végső soron az oligarchiát és a demokráciát tartja a valóságosan létező államok tobbségére jellemző alapvető formának. Az oligarchiát és a demokráciát pedig mint állami-kormányzati fajtákat elemzi, s megállapítja, hogy nem az uralkodó réteg és az uralom alatt állók száma a meghatározo és legvegső kritérium, hanem a gazdagság es a szegényseg. Az oligarchikus államban a vagyonosok uralkodnak, a demokratikusban a vagyontalanok. A demokrácia válfajai is azáltal kulonboznek egymástól, hogy a lakosság tobbsége foldmuvelo-foldtulajdonos-e, vagy pedig mozgó tulajdonnal rendelkező, a város belsejében tevékenykedő kézmüves-kereskedő, vagy tulajdon nélkuli. Hogy hol milyen államforma milyen konnyen valósítható meg, az a városi lakosság vagyon szerinti megoszlásától is fugg. Az általa leginkább megvalósíthatóként javasolt mérsekelt demokrácia, melyet politeiának nevez, az ő véleménye szerint elsősorban ott johet letre és maradhat tartós, ahol a kozepes vagyoni réteg elég erós ahhoz, hogy az egymással szemben álló gazdagok és szegények bármelyikével osszefogva felulmúlhassa a másik réteg erejet. Bizonyos esetekben az államrend fennmaradásának érdekében javasolja, hogy a vagyontalanoknak juttassanak annyi pénzt, amennyi szukséges ahhoz, hogy munkalehetőséget biztosító tulajdonra tehessenek szert. 19. századi kutatók, Teichmuller, Susemihl, Newman kiemelik Arisztotelész ilyen jellegű belátásainak jelentőségét. „Arisztotelész, amint Teichmuller erre rávilágított, már felismerte annak a befolyásnak a jelentőségét, amelyet egy nep életmódja és társadalmi viszonyai politikai fej-

lődésének alakulására, alkotmányára gyakorolnak" — írja Susemihl.[41]

„Arisztotelész az első, aki világosan felismeri azt az igazságot, hogy egy állam alkotmánya bizonyos mértékig a társadalmi állapotokat (social conditions) tükrözi vissza" — írja Newman.[42] Arra is rámutat, hogy e tekintetben Arisztotelész sokkal közelebb áll az igazsághoz, mint akár Platón, akár számos más, a társadalmi szerződés elméletét valló újkori szerző.[43] A hagyományos görög felfogás szerint, melyet Arisztotelész is tudatosan vall, az alkotmány (kormányzati forma, államforma) viszont az állampolgárok erkölcsére van igen nagy hatással. Így tehát az anyagi életviszonyok, a tulajdon- és osztályviszonyok jelentős hatást gyakorolnak az alkotmányra, az államformára és a polgárok erkölcsére. Nem nehéz felismerni, hogy ez olyan belátás, amely a materialista társadalom- és történetfelfogás felé mutat. Ilyen jellegű felismerésekkel találkozunk később egyes 18. századi francia materialistáknál is, elsősorban Helvétiusnál, Holbachnál, illetve a nem materialista Rousseau-nál. De ezeket a belátásokat náluk is és Arisztotelésznél is — ez utóbbira vonatkozóan e problémára később majd visszatérünk — más, ellentétes irányba mutató fejtegetések keresztezik. Így egyik esetben sem tekinthetjük e szerzőket a materialista történetfelfogás képviselőinek, csak mint előfutárokról, előzményekről beszélhetünk róluk.[44]

Itt meg kell említeni a „Politika" két olyan helyét is,[45] ahol Arisztotelész kifejezetten felismer egy bizonyos elkerülhetetlenül érvényesülő tendenciát a görög városállamok történetében. Terjedelmét tekintve e két hely szinte elvész a „Politika" egészéhez képest, egyik sem tesz ki még csak egy teljes oldalt sem. E pár sornyi fej-

tegetések mégis rendkívüli jelentőségűek. Az a meggyőződés jut kifejezésre bennuk, hogy a kulonféle kormányzati formák váltakozásában van valami általános, szabályszerű, torvényszerű, jóllehet e kifejezést Arisztotelész e helyeken nem alkalmazza. Az államformák (alkotmányok) egymásra kovetkezésének jól felismerhető az iránya. Kétségtelen, hogy a két szovegrész nem mindenben egyezik meg egymással, mikor ezen általános érvényű történelmi folyamat kulonféle állomásainak sorrendjét leírja. De mindkét fejtegetésben kozos, hogy a kiindulópont a királyság, a végpont pedig a demokrácia, illetve a politeia.[46] Az államformák változásának ezt az általános irányát mindkét szovegrész szerint alapvetően a városállam novekedése határozza meg. A városállam novekedése mellett szerepelnek egyéb, azzal osszefuggő tényezők is — az uralkodó rétegek viszonya a koztulajdonhoz, az erkolcsok romlása, a hadviselés és a haditechnika alakulása, az osztályviszonyok megváltozása. Weyl felhívja figyelmunket arra a tényre, hogy míg a III. konyvben szereplő történeti vázlatban az anyagi életfeltételek mellett az államformák változásának okaiként bőségesen szerepelnek erkolcsi tényezők is, addig a IV. konyv megfelelő fejtegetéseiben ezekről nem esik szó, és a város novekedése mellett a hadviselés módjának változása és ezzel osszefuggésben a kulonbozó vagyonú társadalmi rétegek közötti erőviszonyok változása szerepel az államforma-változások egyedul említett okaként.[47] Arisztotelész kozismerten a forma filozófusa, az eleven, váltakozó formák gondos elemzője. A történelemre vonatkozó e két rovid vázlatában és a „Politika" ezt kiegészítő rokonjellegű megállapításaiban az államformák változását tekinti a történelemben a legfontosabbnak. Ennek vizsgálata során

jelentős szerepet tulajdonít a görög városok anyagi életfeltételeinek. „Be kell azonban vallani" — írja Weyl —, „hogy elsősorban a fejlődésnek az alkotmányra (államformára) vonatkozó aspektusa érdekli: ezt követelte vizsgálódásának tárgya. Így, mint láttuk, nagy figyelmet szentel az anyagi létfeltételeknek, de ezt azért teszi, hogy jobban megértse az alkotmányok (államformák) kialakulását és életét."[48]

Weyl e helytálló megállapítása két szempontból is fontos. Egyfelől megerősíti azoknak a marxista szerzőknek a véleményét, akik Arisztotelész társadalmi tanítását a történelmi materializmus jelentős ideológiai előzményeként tartják számon. Hiszen Weyl az idézett szövegben is és könyvének egy korábbi oldalán is[49] kiemeli, milyen nagy jelentőséget tulajdonít Arisztotelész az anyagi létfeltételeknek történelmi vázlataiban. Másrészt, Weyl idézett mondata azt is jelzi, hol voltak a korlátai ennek a materialista történetmagyarázat felé irányuló törekvésnek Arisztotelésznél, mi az, amit nem tett meg. Ez pedig a következő: Arisztotelész vizsgálja ugyan az anyagi életfeltételeknek, a társadalmi rendnek, a társadalom gazdasági szerkezetének, az osztálytagozódásnak az államformára gyakorolt hatását, azonban nem jut el társadalmi rend és államforma, társadalmi struktúra és politikai struktúra világos megkülönböztetéséig. Erről világosan tanúskodik, hogy nincs külön kifejezése a társadalmi rend, a társadalmi szerkezet jelölésére, és nem is utal arra, hogy lenne itt egy fogalom, amelynek még nem adtak nevet. Másrészt a polisz, a városállam fogalmát nem használja mindig egyértelműen. Néha csak a tulajdonképpeni politikai szerkezetet jelöli, a társadalmi alap kizárásával, néha pedig a kettőt együtt.[50] Ha tehát Arisztotelész, helyesen, bizonyos for-

mák egymásra következését tartja lényegesnek a történelemben, akkor ezek a formák az ő elképzelése szerint alkotmányformák-államformák és nem társadalmi-gazdasági formák, nem a társadalmi szerkezet különféle, egymást felváltó fajtái.

IV.

A csere, a rabszolgaság, a tulajdon, a család arisztotelészi felfogásának e vázlatos áttekintése után foglalkozzunk most már az államformákra vonatkozó tanításával. A görög politeia szót hol alkotmánynak, alkotmányformának, hol pedig államformának, kormányzati formának fordítjuk. Egyik fordítás sem adja vissza teljesen az eredeti görög kifejezés tulajdonképpeni értelmét. Bonyolítja még a fordítók feladatát, hogy a politeia szót Arisztotelész ezenkívül még egy különös államforma megjelöléseként is alkalmazza.

Elsőnek a legjobb állammal foglalkozó arisztotelészi tanításról kell beszélnünk. Itt jut kifejezésre Arisztotelész etikai és politikai tanításának szoros kapcsolata. Az etika foglalkozik a legjobb élettel, a boldogsággal. Megállapítja, hogy a legmagasabbrendű emberi magatartás a tiszta, gyakorlati haszonra nem törő, tudományos vizsgálódásban töltött életmód. A boldogság az erény gyakorlása, feltéve, hogy az ember megfelelő külső javakkal is rendelkezik. A legjobb államnak az a feladata, hogy a tulajdonképpeni állampolgárok számára lehetővé tegye a teljes emberi kiművelődést, a teljes erény szerinti, vagyis a legmagasabbrendű életet. Egyedül ez az az állam, amelyben a kiváló ember és a derék állampolgár egyet jelent. A derék állampolgár minden egyes alkot-

mányformában az, aki a fennálló államrend fennmaradásán munkálkodik, annak rendelkezései szerint él. A valóságosan létező különféle államformákban azonban az ilyen életmód nem segíti elő, hanem inkább keresztezi vagy egyenesen gátolja a legmagasabbrendű emberi élet elérésére irányuló törekvést. Milyen történeti tapasztalatok és milyen elméleti előzmények állnak e mögött az arisztotelészi tanítás mögött?

Olyan tapasztalatok, amelyekből Platón azt a következtetést vonta le, hogy a fennálló államokban nem szűnnek meg a bajok mindaddig, amíg nem a filozófusok lesznek a városállam kormányzói. Ez a platóni felfogás található meg „Az állam"-ban, de módosult formában érvényesül a „Törvények"-ben is. A demokratikus államokban túl nagy a szabadság, mindenki úgy él, ahogyan akar, az állam nem törődik az alattvalók erényre nevelésével. Az sincs biztosítva ezekben az államokban, hogy a kiválóbbak uralkodjanak a silányabbak felett, sőt gyakran éppen a fordítottja történik. Az állami tisztségek sorsolással történő elosztása nem biztosítja, hogy a kiváló jelleműek és tudásúak vezessenek. Továbbá létrejön két rossz egyoldalúság. Akik csak a politikai küzdelmekben jeleskednek, azok nem jutnak el a tudomány műveléséig vagy akárcsak elsajátításáig, az elméleti vizsgálódásig; lelkük legértékesebb része nem nyer kellő kiképzést és kibontakozást. Akik viszont csak a tudományokkal foglalkoznak, azok bizonyos értelemben elsatnyulnak. Képtelenek lesznek arra, hogy a közélet viharaiba belekerülve helyesen ismerjék fel a helyzetet és megfelelőképpen döntsenek. Nincs elég energiájuk az ilyen döntések gyakorlati érvényrejuttatásához. A türannisz mint kormányzati forma eleve gátja az alattvalók erényes életre nevelésének, hiszen még az

alattvalók szabadsága, vagyona, sőt sokszor élete sincs biztonságban. A demokratikus kormányzatú állam, amely nem törődik a neveléssel, lehetővé teszi a tudomány fejlődését, de a tudományosan képzett emberek nem juthatnak képzettségüknek megfelelő szerephez a közéletben. A spártai-krétai típusú államok törődnek a neveléssel, államilag szigorúan előírt nevelési rendszerük van. Ezek azonban nem ismerik fel az állam igazi célját, fontosabbnak tartják a háborút a békénél, a hódítást tekintik a tulajdonképpeni célnak, s így nevelésük csak a harci erények kialakítását szolgálja. Ezek a nevelés révén nem biztosítják a teljes emberi kiválóságot. Arisztotelész, akinek a legjobb államra vonatkozó tanítása számos eltérés ellenére erősen függ Platón „Törvények" c. munkájától, úgy véli, hogy az állam végcélja nem a háború, hanem a béke. A háború van a békéért és nem megfordítva, és hasonlóképpen, a munkálkodás a megfelelő szabadidő érdekében, és nem fordítva. Azok az erények a legfontosabbak, amelyek a szabadidő nemes, művelt emberhez méltó felhasználását biztosítják. Az ember műveltségének, igazán erényes voltának éppen az a mutatója, hogyan tudja önmaga legjobb képességeinek kibontakoztatására és gyakorlására felhasználni a szabadidőt. Nem az ínségben élők vagy az állandóan munkálkodók vannak a leginkább veszélyeztetett helyzetben, nem őket fenyegetik a kisiklások, a bűnök, a torzulások, az elkorcsosulás, hanem a „boldogok szigetén" tétlenségben élők vannak igazán veszélyben. Hogy ebben az arisztotelészi megállapításban milyen mély igazság rejlik, azt a 20. század derekának, vagyis napjainknak a tapasztalatai megdöbbentő erővel igazolják. Itt világosan látnunk kell, hogy a szabadidő fogalma Arisztotelésznél nem a pihenés vagy

a szórakozás fogalmával rokon. Elméletében szerepel a szükséges elfoglaltság és a regeneráció célját szolgáló pihenés-szórakozás fogalma. A szabadidő azonban mindkettőtől különbözik. Ez a legjobb emberi képességeknek önmagukért és a belőlük fakadó gyakorlati haszontól mentes örömökért való kifejlesztésére és gyakorlására szolgáló idő. A szabadidőben azonban ki kell fejleszteni azokat az erényeket is, amelyek a háborúban és a közéletben való helytállást biztosítják. A kiváló, a fejlettsége csúcsát elérő ember tehát az erények mindkét sorával rendelkezni fog.

Az olyan állam azonban, amelynek polgárai ilyen emberekké válnak, csak kivételes esetekben, megfelelő földrajzi feltételek és lélekszám mellett, és csak görög polgárok esetében valósítható meg. Mint erre már többször utaltunk, e legjobb államban a polgárok mentesülnek a termelőmunkától. A földet rabszolgák művelik, az ipari és kereskedelmi tevékenységet a városban élő, polgárjoggal nem rendelkező idegenek végzik. A tulajdonviszonyokról már szóltunk. A felnőtt férfiak katonáskodnak, harcolnak, őrködnek vagy a fegyverforgatást gyakorolják. Idősebb korban ugyanezek a polgárok foglalkoznak majd a közügyek intézésével, a város kormányzásával, a közigazgatási és a bírói teendők ellátásával. A legidősebbek viszont a város papjai lesznek. Mindezen tevékenységekre a gyermek- és ifjúkorban nyújtott megfelelő nevelés készít elő. Ezt a nevelést tartja Arisztotelész a legfontosabbnak. Sajnos, mind ennek a nevelési rendszernek, mind pedig általában a legjobb államra vonatkozó tanításnak jelentős részeit már nem találjuk meg az arisztotelészi „Politiká"-ban.

Abban a kivételes és igen valószínűtlen esetben, ha van egy olyan polgár, aki istenként magaslik az összes

többi fölé, valamennyit fölülmúlva kiválóságával, a legjobb állam kormányzati formája a királyság lesz, egyébként pedig az arisztokrácia, a legjobbak uralma. Fontos azonban, hogy az arisztokrácia szó ne vezesse félre a mai olvasót. Arisztotelész szóhasználata sokban eltér a jelenkor szóhasználatától. Számára az arisztokrácia az az állam, amelyben az erény tekintetében kiválóak uralkodnak az egész szabad, teljes jogú lakosság javára. A mi fogalmaink szerint mondhatnánk azt is, hogy az arisztotelészi legjobb állam demokrácia a teljes jogú polgárok számára, hiszen a hatalomból, az állami hivatalokból senki sincs kizárva, ha egyszer a megfelelő életkort elérte. A szabad, teljes jogú polgárok felváltva uralkodnak, illetve élnek uralom alatt. Mivel azonban ezek a sajátos állami berendezkedés és a valamennyiük számára egyforma nevelés miatt mind jó, kiváló emberek, mondhatjuk, hogy az arisztotelészi szóhasználat szerint a kormányzati forma, amelyben élnek, valóban arisztokratikus. Kétségtelen, hogy a teljes jogú polgárok a politikai hatalomban egyenlő módon részesülnek. Ez az egyenlőség erőteljes ellentétben áll mind a Platón „Államá"-ban, mind a „Törvények"-ben leírt legjobb, illetve második legjobb állam kormányzati formájával. A mi fogalmaink szerint sokkal demokratikusabb azoknál.[51] Persze, ez az egyenlőség és demokrácia csak a városállam tulajdonképpeni polgárai között érvényes, az anyagi javak termelését végző lakosok, rabszolgák vagy polgárjoggal nem rendelkező idegenek csak e városállam szükséges előfeltételeit jelentik Arisztotelész számára, nem pedig a tagjait, polgárait.

Hogyan tárgyalja Arisztotelész a valóságosan létező államformákat? Ezeket először is bizonyos alapvető válfajok szerint különbözteti meg. Aszerint, hogy egy em-

ber, vagy kevesek, avagy mindenki részesül az uralomban, van három egészséges, normális és három elfajult államforma. A jó államformákban az uralom az egész városállam érdekét szolgálja, az elfajult államformákban csak az uralkodó réteg érdekeit. Így jó államformák a királyság, az arisztokrácia, a politeia (valamiféle mérsékelt demokráciaszerű forma, valami, ami egyesíti az oligarchikus és a demokratikus vonásokat); rosszak, elfajultak a türannisz, az oligarchia, a demokrácia.[52] Ezt a felosztást azonban Arisztotelész viszonylag ritkán használja fel a későbbiekben. Egyfelől a valóságos államok elemzése során elég ritkán alkalmaz ilyen éles megkülönböztetéseket, szívesebben beszél többé-kevésbé arisztokratikus vagy oligarchikus jellegű államokról. Továbbá azt is bemutatja, hogy számos állam nem tisztán képviseli az egyik vagy a másik forma jegyeit, hanem bizonyos vonásai az egyik, más vonásai a másik formának, ismét más vonásai egy harmadik formának felelnek meg. Valamely állam egyik intézménye arisztokratikus, másik intézménye oligarchikus, harmadik intézménye pedig demokratikus elemet, vonást képviselhet. Némi túlzással ehhez hozzátehetjük azt is, hogy amint Arisztotelész saját korához közeledünk, annál inkább válnak a jó államformák vagy csupán az elmélet teljessége kedvéért kigondolt formává (arisztokrácia), vagy a múlthoz tartozóvá (királyság), vagy igen ritkán előforduló valamivé (politeia). Az elfajult államformák maradnak fenn — a türannisz, az oligarchia, a demokrácia. A legtöbb állam vagy oligarchikus, vagy demokratikus, vagy a kettő között áll. Első meghatározásban az oligarchia a kevesek uralma a kevesek érdekében, a demokrácia a tömeg, a többség uralma a többség érdekében. Arisztotelész azonban, erre már utaltunk, helyesen úgy véli,

hogy ezzel még nem fogalmaztuk meg az oligarchia és a demokrácia lényegét. Az oligarchia a vagyonosok uralma saját érdekükért, a demokrácia a vagyontalanoké, a szegényeké, ugyancsak a saját érdekükért. Ezen túlmenően alfajokat különböztet meg az egyes állam-(alkotmány)-formák esetében. A demokráciának pl. négy válfaját különbözteti meg. Így azonban a rossz államformáknak is vannak többé-kevésbé jó válfajai. Míg Platón „Államá"-ban a türannoszt a legsötétebb színekkel festi, addig Arisztotelész, a történeti valóságnak megfelelően, beszél azokról a türannoszokról is, akik uralmuk alatt sok hasznos dolgot hoztak létre. Még sokkal fontosabb ellentét van azonban Platón és Arisztotelész között a demokráciához és a néphez, a tömegekhez való viszony tekintetében. Platón ellensége a demokráciának. Szerinte a demokráciánál már csak a zsarnokság rosszabb. A népet, a „sokaságot" is lebecsüli. Sem a politikában, sem a műalkotások értékelése tekintetében nem tartja helyes ítéletalkotásra képesnek. Egészen másképp Arisztotelész. Ő meg van győződve arról, hogy a városok növekedésével egy idő múlva már nemigen alakítható ki más forma, mint a demokrácia. Továbbá a demokráciát tartja a legállandóbb, a legszilárdabb, a legnehezebben megdönthető kormányzati formának. Egy államforma, egy kormányzat annál szilárdabb, mennél több embernek érdeke a fenntartása, és mennél kevesebben érdekeltek megdöntésében, mennél kevesebb az ellenfele. Éppen ilyen meggondolások alapján Arisztotelésznek az a határozott véleménye, hogy a népet megilleti az állami tisztségviselők választásának és hivatali működésük felülvizsgálásának, számonkérésének joga. Ha a nép nem rendelkezne ezzel a joggal, akkor már rabszolga lenne és az államrend ellensége.[53] Ezzel Arisz-

totelész valójában igen éles bírálatot gyakorol Platón „Állam"-a felett, ahol a földművesek, bár polgárai az államnak, nem részesülnek politikai jogokban. Továbbá jelentős ellentétben áll a „Törvények"-ben leírt, „Az államé"-nál jóval demokratikusabb politikai berendezkedéssel is, mert ebben Platón a tisztségviselők felülvizsgálatának jogát nem a nép számára biztosítja, hanem egy különlegesen képzett testületnek, Apollón papjai gyülekezetének tartja fenn.[54] Arisztotelész véleménye Platónnal szemben az, hogy a szakértelem hiánya ellenére is a nép hivatott az alapvető politikai kérdések eldöntésére, és végső soron a műalkotásokat is a népnek kell megítélnie. Ezért a főhatalmat a nép számára kell biztosítani. A nép, a tömegek politikai és műbírálói szerepét illetően optimista. „A többi eshetőségről hagyjuk a tárgyalást máskorra" — írja Arisztotelész —, „az azonban, hogy a főhatalom inkább a népnek, mint a legkiválóbb, de csekély számú polgárnak kezében legyen, azt hiszem, megoldást nyerhet, s védelmére egyet-mást föl lehet hozni, sőt könnyen igazságnak is bizonyulhat. Mert hisz a sokfejű tömeg, amelynek mindegyik tagjáról bizony nem mondható, hogy komoly férfi, mégis, ha összesereglik, többet érhet amazoknál, persze nem egyenként, hanem egészben véve, aminthogy a közadakozásból összehordott lakoma is többet ér, mint az, amelyet egy ember költsége fedez; mert egy népes tömeg mindegyik tagjában van egy morzsányi erény és értelem, és ha ilyen tömeg összegyülekezik, mintegy egy emberré válik, s miként sok lába, keze, és sok érzéke van, ugyanazt mondhatjuk jelleméről és értelmi képességéről is. Ezért is ítéli meg helyesebben a nagy közönség a zenei és a költői műveket: az egyik ember ezt, a másik azt veszi észre bennük, mind együttvéve aztán

megítélik az egészet."[55] Arisztotelésznél mindez nemcsak politikai hitvallás, hanem a fogalmak szigorú elemzésének eredménye is. Ha a városállam valóban városállam, vagyis szabad és egyenlő emberek életkozossége, akkor a polgárok egy része sem lehet teljesen kizárva a város életének kérdeseit illető dontések kialakításából. A fent idézett sorokhoz azonban Arisztotelész hozzáteszi, hogy lehet olyan tomeg is, amely nem alkalmas az említett jogok gyakorlására. Továbbá úgy véli, hogy azoknak, akik szegények is és semmiféle erényben nem tűnnek ki, nem kell részesedniok a magasabb állami tisztsegekben. Bár meg van győződve a demokráciák győzelmének csaknem megfellebbezhetetlenul bekovetkező, feltartóztathatatlan voltáról, a demokráciát mégis az egyoldalú, elfajult államok kozt emlegeti. Átlagos és valóságosan létező feltételek mellett a megvalósítható jó államnak a politeiát tartja, és ennek létrehozását szorgalmazza. A demokráciában a legszegényebbek is részt vehetnek a népgyűlésen. A népgyűlés gyakran jon ossze és túl nagy a hatalma. A politeiában csak azok lehetnek a népgyűlés tagjai, akik legalább annyi vagyonnal rendelkeznek, amennyi a nehézfegyverek megszerzéséhez szukséges. A teljes jogú polgárok tehát a nehézfegyverzetű harcosok, a hoplíták. Ezek egyben minden tisztséget is viselhetnek. A politeiában a népgyűlés ritkán ul ossze és kevés kérdés tartozik a hatáskorébe, ellenben nagy a kulonféle hivatalok, vezetői testuletek hatalma. A politeia mindezekben kulonbozik a demokráciától és kulonosen a demokráciák rosszabb válfajaitól. A politeia kormányzati berendezkedésének leírása azonban Arisztotelésznél nem teljesen egyértelmű.

A politeia a középrétegek uralma lenne az egész szabad lakosság érdekében, ellensúlyozva a gazdagok és

a szegények csoport- és pártérdekeit. Arisztotelész elemzői joggal állapítják meg, hogy indokolatlanul idealizálja a középrétegek uralmát. Semmiféle biztosíték nincs arra, írják, hogy a középrétegek, a gazdagokkal és a szegényekkel ellentétben, valóban az egész lakosság érdekében kívánnak kormányozni, nem pedig a saját középréteg-érdekeiknek megfelelően. Hogy a demokráciák az athéni demokrácia hanyatlása ellenére, Arisztotelész minden elméleti fenntartása ellenére milyen hatalmas hatást gyakoroltak erre az Athénben idegenként élő, polgárjoggal nem rendelkező zsenire, az jól látható abból is, hogy a politeia tárgyalásánál olyan rendszabályt is helyesel, amely az ő elmélete szerint már az elfajuló, rosszabbik fajta demokrácia egyik vonása, nevezetesen a népgyűlés, a bíróságok, a tanács vagyontalan tagjainak napidíjban való részesítését. Joggal jegyzi meg ezzel kapcsolatban Susemihl Arisztotelészről: „...végül is jobban közeledett az abszolút népuralomhoz, mint ahogy saját maga hiszi, és politeiája nem nagyon más, mint az árnyoldalaitól megszabadított attikai demokrácia".[56] Tulajdonképpen még a politeia is inkább elméleti lehetőség, mint létező valóság. Leginkább ott valósítható meg, ahol a középréteg nagyszámú a szegényekhez és a gazdagokhoz viszonyítva. Ez azonban ritkán fordul elő. Azonkívül az oligarchikus államok a befolyásuk alatt álló területeken oligarchikus kormányzatokat kívánnak kialakítani, a demokratikus államok pedig demokratikusakat. Így Arisztotelész azt írja, hogy csak egyetlen férfi törekedett eddig politeia kialakítására. Hogy kire gondol, azt erősen vitatják. Egyesek Szolónra, mások Théramenészre, ismét mások Nagy Sándorra gondolnak, de számos egyéb „jelölt" is szerepel. De másfelől Arisztotelész, mint korábban már láttuk,

beszél olyan múltbeli politeiákról, amelyeket létrejöttük idején, szerinte nem teljesen helyesen, demokráciáknak neveztek. A jelent illetően viszont úgy véli, hogy a politeia leginkább ott valósítható meg, ahol jelenleg demokrácia uralkodik.

Arisztotelész részletesen foglalkozik a forradalmak, lázadások okaival és ezek ellenszereivel. A lázadás oka sokféle lehet, de valamennyinek eleme az, hogy vagy a lakosság egy jelentős része, vagy egy, vagy néhány ember úgy érzi, hogy helyzete igazságtalan, sérelmes. Vagy jobb anyagi helyzetre, vagy nagyobb hatalomra, vagy több megbecsülésre törekszenek. Lázadás oka lehet az is, hogy félnek valamely fenyegető veszélytől, amelyet a fennálló hatalom megdöntésével akarnak megelőzni. Anyagi érdek, becsvágy, félelem sérelem tehát egyaránt szerepelhetnek a lázadás és forradalom okaként. Alááshatják egy állam biztonságát észrevehetetlen, apró, jelentéktelen változások is, mert lassan új erőviszonyokat alakítanak ki. A lázadás és a forradalom ellenszere lehet, ha gondoskodnak arról, hogy minél kevesebb ember érezze helyzetét igazságtalannak, ha mérséklettel bánnak az uralom alatt állókkal és engedményeket tesznek nekik. Mennél kevésbé oligarchikus egy oligarchia, mennél kevésbé demokratikus egy demokrácia, mennél közelebb áll a királysághoz a türannisz, annál tartósabb. Óvakodni kell, hogy az észrevétlenül lassú változások ne ássák alá az állam alapjait. Az állampolgárokat az államforma, az alkotmány érdekeinek megfelelően kell nevelni.

Azt mondhatnók, hogy a valóságosan létező államformák vizsgálata során Arisztotelész a természetkutató tárgyilagosságával jár el. Egyformán tanácsokat ad az oligarchia és a demokrácia, a politeia és a türannisz

megőrzése érdekében. A kormányzati formák változását illetően, Newman elemzése szerint, Arisztotelész két fő okot állapít meg. Egyrészt a társadalmi szerkezetben beálló változásokat, illetve nagy társadalmi osztályok, rétegek érdekeit, másrészt téves felfogásokat arra vonatkozóan, hogy mi az igazságos. Newman szerint azonban a két nézet nincs kibékíthetetlen ellentétben egymással, mert mondhatjuk azt, hogy az igazságosnak ilyen vagy olyan felfogása általában jellemző egyik vagy másik osztályra. Érdemes itt megemlíteni, hogy Arisztotelész nemcsak az oligarchikus és a demokratikus állam osztályuralom-jellegét ismeri fel, erről már korábban volt szó, hanem a királyságnak és a türannisznak az osztályharccal való kapcsolatát is. „A monarchia két formájának már az eredete is ellentétes; a királyság ti. a jellemes és érdemes polgároknak a néppel szemben való támogatására alakul, s királlyá rendesen oly jellemes férfit szoktak tenni, aki erényével, az erényből fakadó tetteivel vagy őseinek érdemeivel kimagaslik a többi közül; a türannosz azonban a nép tömegéből emelkedik ki, az érdemes és jellemes polgársággal ellentétben, hogy a népnek attól semmi jogtalanságot se kelljen eltűrnie."[57] Arisztotelész azonban nem ismeri fel, hogy e gondolataival valójában helyesbíti azt a nézetét, amely szerint az igazán nagy bűnök oka nem kapcsolható összsze a vagyonegyenlőtlenséggel. Phaleasz vagyonegyenlőséget követelő tanításának bírálatában írja: „S bizony a legnagyobb bűnöket a túlzott igények, nem pedig a szorult helyzet miatt követik el az emberek (nem azért lesz valaki türannosszá, hogy meg ne fagyjon; ezért is olyan nagy aztán a becsülete annak, aki megöl — nem egy tolvajt, hanem egy türannoszt!); úgyhogy bizony csak a kis ballépések ellen nyújt biztosítékot a Phaleasz-

féle alkotmányforma."[58] Amikor Arisztotelész kimutatja, hogy a zsarnokság hogyan függ össze a nép és az előkelők közötti osztályharccal (s ezen keresztül a vagyonegyenlőtlenséggel), akkor valójában lerontja saját korábbi fejtegetéseit. A türannosz valóban nem egyszerűen a személyes anyagi szükségletek kielégítése céljából lesz türannosszá, ebben Arisztotelésznek igaza van. De ha nem létezne vagyonegyenlőtlenségből fakadó osztályharc, akkor aligha lenne objektív lehetőség egy türannosz fellépéséhez.

V.

Az igazságosság és az egyenlőség kérdésében Arisztotelész azt vallja, hogy bizonyos tekintetben minden szabad polgár egyenlő, egyikük sem rabszolga, valamennyien a városállam tagjai, polgárai. Más tekintetben azonban nem teljesen egyenlők. Van, aki vagyonával, van aki kiválóságával kiemelkedik a vagyonnal és az erény szerinti kiválósággal nem rendelkezők tömegéből. Ezeknek olyan arányban kell részt biztosítani a hatalomban, a tisztségekben, amilyen arányban vagyonukkal, illetve kiválóságukkal hozzájárulnak a városállam közös életének megjavításához, a város ügyeinek előbbreviteléhez. Szerinte az az igazságos, ami közhasznú, ami minden részvevő számára biztosít valamiféle előnyt, hasznot. Ennek a felfogásnak az alapján vallja, hogy a rabszolgaság igazságos abban az esetben, ha a rabszolgának is előnyös a rabszolgai helyzete. Ennek a felfogásnak az alapján veti el a kiemelkedő erényűek és a gazdagok azon törekvését, hogy minden politikai hatalmat a maguk kezében összpontosítsanak,

s ebből kizárják a népet. De ugyancsak e felfogás alapján veti el a demokratáknak azt a törekvését is, hogy az államot a teljes egyenlőség elve alapján rendezzék be.

Mindezzel összefügg az a tanítása, hogy más és más viszonyok, előfeltételek mellett más és más államforma a megfelelő. A kezdeti kicsiny városállamokban, amelyekben kevés volt a kiemelkedő, vezetésre alkalmas férfi, teljesen helyénvaló volt a királyság. Később a vezetésre hivatott emberek számának megszaporodásával a királyság elvesztette létjogosultságát. Megfelelőbb ilyen viszonyok mellett az arisztokratikus állami berendezkedés. Azokon a helyeken, ahol a hadviselésben a lovasság alapvető szerepet játszik, a gazdagok uralma, az oligarchia alakul ki, hiszen a lótenyésztés nagy vagyont igényel. Ilyenkor az oligarchia nemcsak kialakul, hanem bizonyos tekintetben jogos is, mert a gazdagok valóban jelentős részt vállalnak a városállam védelméből. Ahol a hadviselésben a nehézfegyverzetű gyalogság a fő erő, ott könnyen alakulhat ki politeia.

Az abszolút királyságról szóló tanítás is ebbe a gondolatmenetbe illeszkedik bele. Ha egyetlen ember annyira kimagaslik az összes többi közül, mint az istenség az emberek közül, akkor neki kell vezetnie, minden hatalmat a saját kezében tartva. Ez azonban inkább csak az elmélet teljessége kedvéért kigondolt lehetőség. Az ilyen abszolút király a törvényeknek sincs alávetve. Minden más esetben a törvényeknek kell uralkodniok. A törvény az észt képviseli, az ember azonban ki van téve az indulatok hatásának. Arisztotelész azonban, éppúgy mint már előtte Platón, jól tudja, hogy a törvény nem lehet tekintettel minden sajátos körülményre, hogy a törvény alkalmazása bizonyos sajátos esetekben a törvényhozó szándékával ellentétben nem igazságosságot

eredményez, hanem annak ellentétét. Ezért még a törvény uralmánál is, amely a legjobb, jobb lenne egy olyan ember uralma, aki minden egyes esetben helyesen el tudná dönteni, mi az igazságos és méltányos, és akinek döntését törvényes előírások nem korlátoznák, kezét nem kötnék meg. De hol van ilyen ember? És ha van, mi a biztosíték, hogy mindig eszét követi majd, és nem fogják indulatai elragadni? Arisztotelész tehát a törvény uralmának híve. Az elfajult államformák változatai közül is azokat tartja jobbaknak, amelyek még tekintetbe veszik a törvényeket, s azokat a legrosszabbaknak, amelyekben a hatalom birtokosai a törvények fölé helyezik magukat. A törvények azonban lehetnek jók vagy rosszak. Minden államforma a maga jellegének megfelelő, saját fennmaradását biztosító törvények kialakítására törekszik. A jó, normális törvények azok, amelyeket egy jó államformában az államforma jellegének megfelelően, valóságos és nem vélt érdekeinek megfelelően hoznak.

Korábban egyes görög szofisták azt vallották, hogy a törvények önkényesen kialakított szabályok, pusztán az emberi megállapodás termékei. Ebben különböznek a törvények, szokások, erkölcsök, vallások, alkotmányok a természet rendjétől. A természet rendje mindenütt ugyanaz. A tűz mindenütt éget, az emberek mindenütt az orrukon át lélegzenek és a szájukon keresztül táplálkoznak. Ezzel szemben a vallás, az erkölcs, a szokás, a törvény, az alkotmány mindenütt más és más. Egyiptomban állat alakú isteneket tisztelnek, a görögöknél ember alakúakat. Athén, Spárta, Egyiptom, Perzsia alkotmánya, törvényei és erkölcsei igen nagy eltérést mutatnak. Arisztotelész nem mehetett el szó nélkül egyes szofisták e tanítása mellett. Leghatározottabban a „Nikomakhoszi Ethika" V. könyvének 10. fejezeté-

ben foglalkozik ezzel a kérdéssel. Válaszának lényege: az intézmények, szokások, törvények változékonysága nem érv az ellen, hogy van valami természettől fogva igazságos s ez mindenütt egyaránt érvényes. Vannak persze olyan törvények, amelyek valóban önkényesek, csak emberi megállapodáson nyugszanak. A természettől fogva igazságos is változhat, nemcsak az önkényes megállapodás alapján létrejött törvény. Az emberi megállapodással létrehozott törvények sokfélék, hiszen az alkotmányok is sokfélék. Azonban a sokféle alkotmány nem egyenlő értékű. A legjobb alkotmány mindenütt természettől fogva csak egy és ugyanaz lehet. Ha ezt a szövegrészt egybevetjük és kiegészítjük a „Nikomakhoszi Ethika", a „Politika" és a „Rhetorika" különböző egyéb helyeivel, akkor a következő arisztotelészi felfogás bontakozik ki előttünk. A különféle államok ténylegesen rögzített, írásba foglalt törvényei mellett léteznek íratlan törvények is, az igazságosnak és jogosnak a természettől való szabályai. A valóságosan létező alkotmányok és törvények sok tekintetben meg is egyezhetnek ezen íratlan, a természettől való igazságosság követelményeivel és sok tekintetben el is térhetnek azoktól. Az alkotmányok és a törvények annál jobbak, minél inkább megegyeznek a természet szerinti igazságosság követelményeivel, és annál rosszabbak, minél inkább eltérnek azoktól. A természet szerinti igazságosság alapvető követelményei: igazságos az, ami közhasznú, a kormányzatnak az egész városállam érdekeit kell szolgálnia, az egyenlő embereknek egyenlően kell a jóból és a rosszból részesedni, az átlagtól eltérő és közhasznú érdemet külön is jutalmazni kell és elismerésben részesíteni. Éppen ezen elvek alapján tartja Arisztotelész a királyságot, az arisztokráciát, a politeiát

jó államformának, a türannisztt, az oligarchiát, a demokráciát pedig rossznak, természetellenesnek. „Mert vannak olyanfajta emberek, akik természettől despotikus kormányzat alatt való életre alkalmasak, mások királyi kormányzat alatt való életre, és ismét mások egy szabad kormányzat alatt való életre. Mindezen kormányzatok igazságosak és hasznosak a szóban forgó nép számára. Azonban nincs olyan nép, amely természet szerint arra lenne alkalmas, hogy zsarnoki kormányzat alatt éljen, s a többi kormányformák közül egyik sem természetes, amelyik elfajult. Ezek az elfajult kormányformák ugyanis a természet ellenére jönnek létre."[59]

Arisztotelész e tanításában meg kell különböztetnünk a maradandó igazságot és annak sajátos, a korhoz és a gondolkodóhoz kötött felfogás- és kifejtésmódját. Egyet kell ma is értenünk Arisztoteléssel, hogy elveti azt a nézetet, amely szerint a jogos és az erkölcsös valami önkényesen megállapítható dolog lenne, egyet kell érteni vele abban, hogy a különböző, egymástól eltérő jogrendszerek és szokások, erkölcsök nem azonos értékűek. Még inkább Arisztotelész érdemének kell tekintenünk, hogy azt az igazságost és jót, amelynek az emberi önkényre való visszavezethetőségét tagadta, amelyet a maga igazi valójában az emberi önkénytől és elismeréstől függetlennek tartott, nem kívánta valami teljesen változatlannak, egyszer s mindenkorra adottnak tekinteni, hanem elismerte változó jellegét.[60]

Az általános érvényű íratlan törvények megkülönböztetése az egyes államok törvényeitől nem új jelenség a görög történelemben. Arisztotelész maga hivatkozik a „Rhetoriká"-ban Szophoklész Antigonéjára, Empedoklész bizonyos soraira, Alkidamasz egyik beszédére.[61] Hivatkozhatott volna még korábbi szerzőkre is, pl.

Hérakleitoszra. De ez a törekvés még sokkal erősebb Arisztotelész után, mint előtte. E gondolat végigvonul az európai történelem évszázadain, még napjainkban is vannak képviselői. Igen régi időktől természetjogi tanításoknak nevezzük az ilyen elméleteket, melyek a valóságos pozitív jogrendszereket egy állítólagos természetes jog mércéjével mérik s mondanak róluk ítéletet.

Az ókortól kezdve megtaláljuk egészen a 18. századig a természetjogi elméletek egymással szemben álló haladó, demokratikus, néha forradalmi, illetve konzervatív, a kiváltságokat s elavult intézményeket védő változatait. Rousseau tanítása a társadalmi szerződésről szintén a természetjogi elméletek közé tartozik, azok egyik forradalmi változata. Hogy Arisztotelész milyen politikai következtetésekre jutott a saját természetjogi tanítása alapján, azt az előzőekben láthattuk. Egy tekintetben azonban nincs különbség a haladó és a reakciós természetjogi elméletek között. A természetjogi elméletek általában, vagyis valamennyi változatuk alapjaikat tekintve tudományosan meghaladottak, tarthatatlanok. Amíg valamennyi természetjogi elmélet a valóságosan létező államok fennálló jogrendszerét az ember vagy az állampolgár állítólagos „természetes" jogaiból és kötelességeiből kiindulva ítéli meg, támadja vagy igazolja, addig a marxista tudomány az egyes korok jogrendszereit is és az azokat megítélő egymással küzdő természetjogi elméleteket is az illető korszakok anyagi termelési viszonyainak, osztályviszonyainak jellegéből, alakulásából, történetéből érti meg és magyarázza.

Arisztotelész szerint az állam törvényei mindenre kiterjednek, a boldogság előfeltételeit is szem előtt tartják, s egyúttal előírásokat adnak az alapvető erkölcsi erények tekintetében is, bátorságra, önmérsékletre, sze-

lídségre és az összes többi erények gyakorlására utasítanak. A jó törvények helyesen teszik ezt, a rossz törvények pedig helytelenül.[62] Mindez csak fokozza a törvények jelentőségét. A törvényeknek nemcsak előírni kell, hanem egyben a lakosságot az alkotmány szellemében nevelni is. Arisztotelész és Platón különös jelentőséget tulajdonítanak a törvényhozó személyének. A legfontosabb alkotmányok esetében a törvényhozó egy ember, aki egy időre átformálja az egész államot (Szolón, Lükurgosz, Kharondasz stb.) s irányt ad a város későbbi történetének. Platón és Arisztotelész önmagukat is ilyen törvényhozóknak gondolják legjobb államaik számára. A törvényhozó szerepének ez a felnagyítása, eltúlzása valójában olyan idealista vonás Arisztotelésznél, amely szemben áll a társadalmi jelenségeknek az anyagi életviszonyokból való magyarázatára tett, a korábbiakban vázolt, a materialista történetszemlélet irányába mutató erőfeszítéseivel. Ugyancsak a társadalmi jelenségek idealista felfogásaként kell számon tartanunk a nevelés lehetőségeinek eltúlzását, a nevelés államformáló szerepének elgondolását. Végső soron Arisztotelész azt vallja, hogy a nép erkölcsi jelleme az, ami az államformákat, alkotmányformákat fenntartja, sőt létre is hozza. Bizonyos erkölcsi jellemek megfelelő államformákat alakítanak ki. A jobb erkölcsi jellem jobb államot hoz létre. „Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a törvényhozónak főképpen az ifjak nevelése körül kell fáradoznia; mert ha ez nem így történik, akkor az állam alkotmánya sínyli meg: hiszen mindegyik alkotmányhoz külön-külön kell szabni a nevelést; ti. a polgárságnak az államforma jellegéhez vágó lelki alkata tartja fenn rendszerint az illető államformát, sőt *eredetileg is az alapozza meg*; pl. a demokratikus lelkület a de-

mokráciát hozza létre, az oligarchikus az oligarchiát. S mindig a legkiválóbb jellem a jobb államforma létrehozó oka."[63]

Hasonló idealista vonásokat találunk Arisztotelész természetfelfogásában és ehhez kapcsolódó természetjogi tanításában, a városállam lényegéről szóló elméletében.

Arisztotelész természetfelfogása teleologikus. Tanítása szerint a dolog célja, rendeltetése, funkciója határozza meg a dolog lényegét. A meghatározás, amely nélkül nincs igazi tudományos vizsgálódás, éppen a dolognak ezt a rendeltetését, célját, funkcióját jelöli meg. A dolog rendeltetése, amelyet a dolog meghatározása kifejez, egyben megszabja a dolog anyagát is. A fűrész pl., ha valóban rendeltetése szerint kívánjuk használni, nem készülhet gyapjúból. Hasonlóan az állati szervezetben is az egyes szervek rendeltetése, funkciója határozza meg Arisztotelész szerint azt, hogy milyen anyagi alkotórészekből épül fel a szerv. A természetesen keletkező és növekedő dolgok esetében a dolog célja csak a dolog növekedésének, fejlődésének végpontján valósul meg. Ez a megvalósult cél egyben jó is és a dolog igazi lényegét, igazi természetét jelenti. A dolog igazi formája és természete tehát csak a megvalósult cél, amely a növekedési és a fejlődési folyamat betetőzése, lezárása. Az egész világ célszerűen van berendezve. A természet semmit sem tesz hiába, cél nélkül. Az élettelen anyagok esetében a célok még nem ismerhetők fel olyan világosan, mint az élővilág esetében. De az élettelen természetről is el lehet mondani, hogy föld, víz, levegő, tűz azt a célt szolgálják, hogy egyesüléseikből létrejöjjenek azok a magasabb szervezettségű anyagok, amelyek az élőlények szerveinek szöveteit alkot-

ják. Az előlények szervei az élőlény fennmaradását és az élőlény fajának fennmaradását, életét szolgálják. A növények az állatok fennmaradását teszik lehetővé, az állatok az ember életéhez szükséges feltételeket biztosítják. Az emberek egy részét pedig a természet rabszolgaságra jelöli ki, hogy így biztosítsa más emberek magasabb rendű életét. Ezért teljesen természetes és igazságos a rabszolgaszerző háború is. „De ugyanúgy természetes az is, hogy mihelyt valami a világra jött, arról a természet gondoskodik, s higgyük el, hogy a növények az állatok kedvéért, az állatok pedig az ember kedvéért vannak, éspedig a háziállatok munkára és táplálkozásra egyaránt, a vadak pedig, ha nem is mind, de a legnagyobb részük, táplálkozásra s más hasznos célra szolgálnak, hogy ruha és egyéb szükségleti cikkek készüljenek belőlük. Ha tehát a természet se tökéletlenül, se hebehurgyán semmit nem alkot, ebből szükségképp az következik, hogy mindezen teremtményt az ember használatára hozta létre. Így a hadvezetés művészete is valamiképpen természetes vagyonszerző vállalkozás (s a vadászat is ide számít), melyet a vadállatokkal szemben és az olyan emberekkel szemben, akik, bár a természettől fogva engedelmességre születtek, de ebbe nem akarnak beletörődni, alkalmazni kell" — írja Arisztotelész a „Politika" I. könyvének 8. fejezetében.[64]

Ahol jobb és rosszabb megoldás egyaránt lehetséges, ott a természet mindig a jobb megoldásra törekszik, de ez nem mindig sikerül neki.

Mint látható, Arisztotelész gyakran beszél úgy a természetről, mintha az személy, tudatos lény lenne. Ez azonban ne tévesszen meg bennünket. A természetet valójában nem személynek, nem tudatos lénynek tekinti. A természet a dolgok belső jellegét jelenti nála, ehhez

a belső jelleghez azonban hozzátartozik egy bizonyos fajta önmozgás az alacsonyabbrendű szervezettségtől, megformáltságtól a magasabbrendű megformáltság felé. Az élővilágra vonatkozóan Arisztotelész ezt a teleologikus, céloksági felfogást a régi görög természetfilozófusokkal szemben szenvedélyesen vitatkozva fejti ki. Ezt az idealista álláspontját védelmezve veti el a fajok fejlődésének fantasztikus formában való megsejtését Empedoklésznél, és Anaxagorasznak az emberi kéz szerepére vonatkozó zseniális gondolatát.[65]

A világ célszerű berendezettségének ez az elképzelése befolyásolja Arisztotelész politikai elméletét is. Tanítása szerint a városállamnak is természettől rendelt célja van. Ez a cél egyben a városállam lényegét is jelenti. Ez a cél nem a vagyon biztosítása és növelése, nem a termékek cseréjének biztosítása, nem a jogtalanság és sérelem elleni védelem nyújtása, nem a katonai együttműködés. Ez a cél a nemes, erkölcsileg szép élet. Ebből a meggyőződésből Arisztotelész számára több következtetés fakad. Először: azok az államok, amelyeknek berendezkedése nem erre a célra irányul, tökéletlenek. Másodszor: az államban a legjelentősebb szerepet azoknak kellene játszaniok, akik polgártársaikat az erényes életre tudják nevelni. Harmadszor: általában, hogy mi az igazságos és mi az igazságtalan a városállamban, azt erre a célra, vagyis a városállam lényegére való tekintettel lehet és kell megállapítani. Hogy erénybeli kiválóság és műveltség, gazdagság, szabad polgárnak való születés milyen jogokat biztosít az állami tisztségekre, azt az szabja meg, hogy mivel és milyen mértékben járul hozzá az állam eme céljának megvalósításához.

Mindez azt is jelenti, hogy Arisztotelésznél a városállamra vonatkozó tanítás sajátosan kétarcú. Láttuk már

a materializmus irányába mutató törekvéseit. Mint erre már utaltunk, sok helyen igen világosan beszél az osztályok és a kormányzati formák összefüggéséről. Az egyik ilyen hely pl.: „Az is érthető ebből, hogy a legtöbb városállam miért demokratikus vagy oligarchikus. Minthogy a városállamokban sokszor kicsi a középosztály, amelyik elem éppen felülkerekedik bennük, akár a vagyonos osztály, akár a nép, szóval akik letérnek a középútról, azok kormányozzák a maguk tetszése szerint a városállamot, s így vagy demokrácia, vagy oligarchia fejlődik ki."[66] Nyugodtan mondhatjuk: tisztában van azzal, hogy a valóságosan létező görög államok az osztályuralom különféle fajtáit jelentik. Másfelől azonban Arisztotelész csak az úgynevezett rossz, elfajult államok lényegét látja abban, hogy ezek egyik osztály uralmát jelentik a másik felett. Az állam lényege azonban szerinte nem ez. Az elfajult, rossz államok nem valósítják meg az állam lényegét. Az igazi államnak — mai megfogalmazásunk szerint — osztályok felettinek kell lennie, mondja, az egész szabad lakosság érdekében kell uralkodni, vezetni. Meggyőződése szerint az állam a maga rendeltetése, igazi célja szerint nem osztálytermészetű, hanem osztályok feletti. (Legalábbis a szabad polgárok osztályait illetően. A rabszolgák vonatkozásában más a helyzet.) Ez az osztályok feletti állam az a cél, amire a természet törekszik, de ez csak egészen sajátos feltételek mellett valósulhat meg. Érdekes, hogy egy helyen a városállamról mint akarattal rendelkező, mint saját törekvéssel rendelkező lényről beszél ebben az összefüggésben: „A városállam pedig, amennyire csak lehetséges, egyenlőkből és hasonlókból akar állni..."[67]

Arisztotelésznek ezt a tanítását, hogy az állam lé-

nyege az erkölcsileg szép, nemes élet, és hogy az igazi állam ennek megfelelően osztályok feletti, az állam idealista felfogásaként kell számon tartanunk, amely szemben áll a valóságos államok magyarázata során kifejtett materialista törekvéseivel. Magyarázata és nem bírálata során. Mert amikor bírálja a valóságos államokat, akkor a mérce vagy próbakő az osztályok feletti állam idealista gondolata. Az a gondolat, hogy a tulajdon biztosítása és növelése, a csere biztosítása, az azonos területen való lakás, a rokonsági kapcsolatok, a katonai együttműködés mind csak szükséges előfeltételei a városállamnak, de nem alkotják annak tulajdonképpeni célját és lényegét.

A városállam lényegének idealista felfogását Arisztotelész igen határozottan meg is fogalmazza a „Politiká"-ban. De kivel szemben, kivel vitatkozva teszi ezt? Talán kissé furcsának tűnik, de így igaz: Platónnal szemben, Platónt bírálva!

Platón szemére veti, hogy az ő kezdeti, úgynevezett „első" államában még nincsenek katonák és bírák. Ez a platóni felfogás olyan, mintha abból indulna ki, hogy az állam az élethez szükséges javak megszerzése érdekében jött volna létre, nem pedig az erkölcsileg szép elérése érdekében: „mintha az egész városállam az élethez szükséges javak kedvéért, nem pedig inkább az erkölcsileg szépnek a kedvéért jönne létre..."[68] — kiált fel Arisztotelész. Tricot a „Politika" francia fordításához készített jegyzeteiben a következőket írja e helyről: „Így Platón az elemi társadalmat (melyet az első városállamnak nevez) az anyagi szükségletekre alapozza. A »Törvények«-ben (III. könyv, 676a és folytatása) inkább a társas ösztönt hangsúlyozza. Arisztotelész, ellenkezőleg, bár néha Platón véleményét osztja (mint

I. könyv, 2. fejezet, 1252b 29-ben), a társadalmat a tisztességre, a jóra (to kalon) alapozza: a haladás nyilvánvaló."[69] A magunk részéről hadd jegyezzük meg: ez a Tricot szerint nyilvánvaló haladás a városállam idealista felfogása irányába való haladás. Ezt az idealista felfogást, amely szerint az értelmi-szellemi az elsődleges, Arisztotelész igen határozottan megfogalmazza, amikor a városállamot összehasonlítja általában az élőlényekkel: „Ha tehát a lelket is inkább tekintjük az élőlény részének, mint a testet, akkor a városállam esetében is az ilyeneket kell inkább részeknek tartani, szemben azokkal a részekkel, amelyek csak a szükségletek kielégítésére irányulnak, vagyis inkább kell résznek tartani a katonáskodó elemet, a törvényszéki igazságosság biztosításában részt vevő elemet, és ezek mellett még a tanácskozó-megfontoló elemet; a tanácskozás-megfontolás ugyanis a városállamra vonatkozó értelmi belátás feladata-munkája."[70]

VI.

Arisztotelész államfelfogásának most bemutatott kétarcúságával kapcsolatban foglalkoznunk kell a társadalmi osztályokra vonatkozó gondolataiban mutatkozó kettősséggel, az itt megfigyelhető ellentétes jellegű mozzanatokkal is. Már láttuk, hogy a városállamról beszélve Arisztotelész nem határolja el egymástól élesen a szó mai értelmében vett társadalmit és államit, de másfelől már kezdi megkülönböztetni ezeket. Ez a tény meghatározza az osztályokra vonatkozó gondolatainak általános kereteit is. A városállam különböző részekből áll és ezeknek a részeknek a vizsgálata rendkívül fontos, vallja Arisz-

totelész. De mik ezek a részek? Ezek a részek emberek meghatározott csoportjai. De mi határozza meg ezeket a csoportokat? Éppen ez az a kérdés, amelyről Arisztotelésznek a „Politika" különböző helyein kifejtett gondolatai nem teljesen egybehangzóak. Ezeket a részeket, csoportokat alapvetően a városállam életében betöltött szerepük, funkciójuk, munkájuk, feladatuk határozza meg. Ezek a funkciók lehetnek a termelésben és cserében betöltött funkciók, vagy lehetnek katonai, bírói, közigazgatási és államvezetési, államhatalmi funkciók. Itt egyszerre két dolgot kell erre vonatkozó fejtegetéseiben észrevenni. Arisztotelész tesz is, és nem is tesz különbséget a funkciók, szerepek e két sora között. Hogy tesz különbséget, az kétségtelenül kiderül a IV. könyv 4. fejezetének azokból a fejtegetéseiből, amelyekből az előző bekezdés végén idéztünk. Nem lehet nem felismerni Arisztotelész soraiból, hogy meggyőződése szerint a városállamban vannak olyan részek, amelyeknek tevékenysége az élethez szükséges javak biztosítására irányul. Ilyen részekként említi a táplálékot előállító „sokaságot", a földműveseket, a különböző kézműves mesterségek művelőit (ezek a mesterségek vagy az élethez szükséges javakat, vagy a fényűzést szolgáló cikkeket, vagy az erkölcsileg szép élethez nélkülözhetetlen termékeket állítják elő), a kereskedelem különböző fajtáival foglalkozókat, napszámos-bérmunkásokat (thész-eket). Fel kell figyelnünk arra, hogy ezek azok a csoportok, amelyek a testnek felelnek meg akkor, amikor Arisztotelész a városállamot összehasonlítja a testből és lélekből álló élőlényekkel. Ezektől a csoportoktól megkülönbözteti azokat a csoportokat és funkciókat, amelyek ebben az összehasonlításban nem a testnek, hanem a léleknek felelnek meg. Ilyen csoportok:

a katonák, a bírói testületek tagjai, az államügyekben tanácskozó és határozatokat hozó testületek tagjai.

Ha azonban mindez így van, miért mondjuk mégis azt, hogy Arisztotelész — legalábbis bizonyos határokon túl — nem tesz különbséget a különböző feladatokat ellátó, szerepeket betöltő emberek csoportjainak e két különböző sora között? Először is azért, mert nincs külön elnevezése, szakkifejezése ezekre. Egyaránt a városállam részeinek nevezi őket. Másodszor azért, mert ebből, hogy nincs külön elnevezése a csoportok e két sorára, megint csak az derül ki, hogy nem különbözteti meg egymástól világosan és határozottan a szűkebb értelemben vett állam részeit és a társadalom osztályait. Aligha kételkedhetünk abban, hogy a földművelőknek a kézművesektől való különbsége és a bírói testületeknek a különféle közigazgatási, illetve vezetői testületektől való különbsége nem azonos jellegű, nem azonos értékű, nem egyformán fontos különbségek. Ezt a tényt azonban a közös elnevezés, „a városállam részei" elfedi.

Ezek a funkciók által meghatározott csoportok azonban nem olyanok, hogy egy és ugyanazon ember csak egyetlen ilyen csoport tagja lehetne. Ugyanaz az ember lehet egyszerre földműves is, kézműves is és valamely tanácskozó és határozatot hozó állami testület tagja is és bíró is. Ebből kiderül, hogy a városállam részei kifejezés néha funkció által meghatározott csoportot jelent, néha pedig magát ezt a funkciót. Ez ne lepjen meg bennünket. A lélek mint az élőlény *része* szintén nem valamiféle alkotó elemet, nem valami külön dolgot jelent az élőlény teste mellett, hanem az alapvető életfunkciók összességét. A rész kifejezés tehát és a funkció, tevékenység Arisztotelésznél nem mondanak ellent egymásnak filozófiája más területein sem.

Amikor Arisztotelész a város részeit mint embereknek funkciójuk által meghatározott csoportjait fogja fel, akkor saját állattana lebeg szeme előtt. A különböző részek jellegét az állati szervezetben is az határozza meg szerinte, hogy mi a rendeltetésük a szervezet életében. Az állati szervezetből indul ki mint modellből, amikor a városállamot kívánja megérteni és megmagyarázni. Ezért nem minden jog nélkül szokták társadalom- és államfelfogását organikus felfogásnak nevezni.

Azonban az emberek csoportjait Arisztotelész más alapon is megkülönbözteti. Mégpedig vagyonuk nagysága alapján. Ha viszont így különböztetjük meg a csoportokat, akkor már nem fordulhat elő, hogy egy és ugyanazon ember különböző csoportok tagja legyen. Ezért tűnik úgy, írja Arisztotelész, hogy elsősorban a gazdagok és a szegények a városállam tulajdonképpeni részei. Hozzáteszi ehhez még azt is, hogy mivel a vagyonósok kevesen, a szegények pedig sokan vannak, ezek a városállam részei közül az ellentétes részek.[71] Itt azonban Arisztotelész először is a vagyoni különbségek alapján meghatározott csoportokat egyszerűen csak felsorolja a funkciók alapján meghatározott csoportok között. Másfelől, amikor róluk beszél, a *tűnik*, *látszik* szavakat használja. Úgy tűnik, hogy ezek elsősorban a részek, úgy tűnik, hogy ezek az ellentétesek. Hogy ez a tűnik, látszik nem feltétlenül jól megalapozott véleményt jelöl, hanem esetleg bizonyos okokon alapuló tévedést, azt bátran gondolhatja az olvasó és a magyarázó, mikor ugyanezen fejezet előző soraiban más részeknek, csoportoknak más alapon való felsorolását találta Arisztotelésznél. A legkevesebb, amit erről mondhatunk, hogy Arisztotelész szövege itt nem zárja ki egy ilyen értelmezés lehetőségét.[72]

Megváltozik azonban a helyzet pár fejezettel később, ugyanennek a IV. könyvnek a 11. fejezetében, amelyben a politeiát, a rossz demokrácia jó ellenpárját elemzi. Itt nyoma sincs a „látszik", „tűnik" kifejezéseknek, és nem beszél a funkciók alapján meghatározott osztályokról (a városállam részeiről), hanem egyszerűen így ír: „Minden városállamban a városállamnak három része van, egyesek nagyon gazdagok, mások nagyon szegények, a harmadik részt pedig az e kettő között középen levők alkotják."[73]

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy Arisztotelész az osztályokat, a városállam részeit hol funkció alapján, hol vagyoni helyzet alapján különbözteti meg. Ez két egymással ellentétes elméleti törekvés, mivel ugyanaz az ember életének ugyanabban a szakaszában gyakorolhat különböző funkciókat, de nem tartozhat két különböző vagyoni csoportba. Tudomásunk szerint Arisztotelész nem tett kísérletet arra, hogy ezen ellentétes irányokba tartó gondolatsorainak valamiféle egységét, összhangját létrehozza.

Az osztályoknak, a városállam részeinek ez a kétféle megkülönböztetése, egyfelől vagyoni helyzet szerint, másfelől funkció és egyéb ismertetőjegyek szerint, valójában nagyon is indokolt, ha az arisztotelészi elmélet belső összefüggései felől közelítjük meg a problémát. Ugyanis Arisztotelész elsősorban arra a kérdésre akar választ adni, miért nem csak egyféle alkotmányforma van, miért vannak különféle alkotmányok, kormányzati formák. Válasza: mert maga a városállam is különböző jellegű részekből áll. Az alkotmány, a kormányzati forma nem más, mint a vezető tisztségek elosztásának rendje. Ezt a rendet az határozza meg, hogy a városállam különböző részei (osztályai) hogyan részesednek

e vezető tisztségekben (az ellentétes részek egyenlően, vagy az egyik ilyen rész túlnyomóan, a másik háttérbeszorításával, vagy teljes kizárásával). Azonban, ha csupán vagyoni helyzet alapján különböztetné meg a városállam részeit (az osztályokat), akkor le lehet ugyan a fenti elv szerint vezetni a rossz államformákat és talán a politeiát is, de az arisztokráciát és a legjobb államot már nem.

Arisztotelész, mint már említettük, a formák filozófusa. A Szókratész előtti görög természetfilozófusokat többek között éppen azért bírálta, mert véleménye szerint nem ismerték fel elég világosan a formák, a megfelelő szerkezet, elrendeződés jelentőségét a természetben. Platónt pedig azért bírálja, mert nála a forma elszakad az érzékelhető valóságtól. Platónnál a forma nem igazi természetmagyarázó elv, mert nem érti meg a formának mint alkotóelemek szerkezetének, elrendeződésének maguktól az alkotóelemektől való függését. Bizonyos alkotóelemek csak bizonyos fajta formákat, elrendeződéseket tesznek lehetővé és fordítva, meghatározott jellegű formák, szerkezetek, elrendeződések csak bizonyos meghatározott természetű alkotóelemekben valósulhatnak meg. (Hogy Platón mindebből valójában sokkal többet felismer, mint amennyit az arisztotelészi bírálat neki tulajdonít, az más kérdés.) Tegyük hozzá, hogy Arisztotelésznél a forma nemcsak az alkotóelemek elrendeződése, struktúrája, hanem egyúttal tevékenység is, az elrendeződés által lehetővé tett és meghatározott szerep, funkció. Bizonyos funkció, szerep, munka, tevékenység csak bizonyos szerkezet mellett lehetséges, ez a szerkezet pedig csak megfelelő anyagban, alkotórészekben jöhet létre. Ezért Arisztotelész fejtegetései egyszerre két irányba mutatnak. Egy dolog

jellegét a formája határozza meg. Ugyanazokból a hangokból (betűkből) sorrendjük megváltoztatásával más és más szótagokat kaphatok, ugyanaz a deszka az ajtó alján elhelyezve küszöbként, a bejárat tetejére illesztve pedig szemöldökfaként szerepelhet. Másfelől viszont az anyag, az alkotóelemek is meghatározzák, hogy milyen forma, elrendezés, struktúra valósulhat meg bennük, jöhet létre belőlük. Arisztotelész „Metafiziká"-ja VII. és VIII. könyvének különböző fejezetei éppen ennek az összefüggésnek két különböző oldalát kívánják megvilágítani. Hogy közben számos kérdés tisztázatlan maradt, azt már az ókoriak is észrevették s a mai kutatók is elismerik.

Ez az Arisztotelész egész filozófiáját jellemző alapgondolat igen termékenynek bizonyult a városállamok általa adott elméletében is. Az államformák, kormányzati formák különböznek egymástól. De mi alkotja az alkotmány, a kormányzati forma lényegét? Elemeik más és más elrendeződése, rendje. De mik ezek az alkotóelemek? A tisztségek, a tanácskozó, a bírói és a vezető tisztségek. Ezek jó elrendezése teszi jóvá az alkotmányt, rossz elrendezésük rosszá, és az elrendezésbeli különbségek teszik egymástól különbözőkké az alkotmányokat, államformákat. De hogyan jelentkezhetnek az elrendezésbeli különbségek? Az egyes tisztségek, testületek hatásköreinek különbözőségében, abban, hogy tagjaik kik közül kerülhetnek ki, milyen módon és kik jelölik ki őket. Az ezekben mutatkozó különbségek és e különbségek kombinációi jelentik a tisztségek elrendeződését, rendjét, az alkotmányt. Az alkotmány azonban nemcsak elrendeződés, szerkezet Arisztotelész szemében, hanem megfelelő tevékenység is. Az alkotmány ugyanis a városállam valamiféle élete, írja ezzel kapcso-

latban. De mi határozza meg a tisztségek elrendezésének módját? Az osztályviszonyok, az osztályharc. Ha a gazdagok győznek, oligarchikus szervezetet adnak az államnak, a szegények demokratikusat. A demokrácia különböző formái viszont a nép foglalkozás és vagyon szerinti összetételének különbözőségétől függenek. Politeia pedig ott valósítható meg, ahol erős a középosztály. Vagyis a városállam részei, az osztályok, a közöttük levő erőviszonyok, az állam anyaga meghatározzák az állam formáját.

Ha az előbb Arisztotelészt a formák filozófusának neveztük, most azt is elmondhatjuk róla, hogy a tapasztalat filozófusa. Az állatok életmódját és szervezetük felépítését rendkívül gazdag anyag gondos megfigyelésével tanulmányozza, az államok különböző fajtáit pedig hatalmas történeti tényanyag összegyűjtésével. Részben ő, részben munkatársai 158 görög állam alkotmányát és történetét írják le[74], feljegyzik a nem görög népek, a barbárok törvényeit, szokásait is. A hatalmas történeti tényanyag jelenléte a „Politika" szövegében is állandóan érezhető. Ebben a hatalmas tapasztalati-történeti tényanyagban keresi azután meg Arisztotelész azokat a végsőnek számító alapelemeket, összetevőket, amelyeknek különböző kombinációi adják a különféle államformákat. E közben Arisztotelész saját fogalmait rendkívül hajlékonyan, rugalmasan kezeli. Saját megkülönböztetéseit, felosztásait állandóan pontosabbá teszi, ha pedig a tényanyagra nem illenek rá, egyszerűen figyelmen kívül hagyja őket. Jobban ragaszkodik a tényekhez, mint saját fogalmi eszközeihez. Tiltakozik az ellen, hogy az eleven államformákat néhány semmitmondó elvont elvvel jellemezzék. Véleménye szerint pl. a többségi elv nem adja meg a demokrácia lényegét,

mert az uralmon levők kozott mindig a tobbségi elv érvényesul, a demokráciában is, az oligarchiában is, az arisztokráciában is. A főkérdés az, hogy kik vannak uralmon. Kimutatja a kulonféle rossz államformák szélső eseteinek rokonságát. A turannisz, a szelsőséges, a torvényeket elvető demokrácia, a szélsőséges oligarchia mind hasonlítanak egymásra, valamennyien ellenségei a kiváló polgároknak, nem engedik tisztségekhez jutni, gyakran száműzik is őket, a hízelgőket nagy befolyáshoz juttatják, a silányabbak uralkodnak a kiválóbbak felett. Arisztotelész a „Politiká"-ban a fogalmak rugalmas, hajlékony kezelésével, a merev elhatárolások kerulésével, azzal a torekvésével, hogy fogalmainak hálóját az élet, a történelem kimeríthetetlen gazdagságához hozzáidomítsa, valóban úgy áll előttunk, mint a dialektikus gondolkodás egyik legnagyobb mestere, akinek ilyen jellegű érdemeit a későbbi nagy dialektikusok, Hegeltől Leninig méltán és nemegyszer emelték ki.

A „Politika" eredetileg valószínűleg onálló tanulmányok egyesítéséből jott létre. Az átmenetek az egyik konyvről a másikra nem mindig zokkenésmentesek. A mű egységét a mai szerzők általában mégis — és méltán — elismerik. A „Politika" konyveivel kapcsolatban két kulonbozó kérdés merulhet fel és merult is fel a megelőző évtizedekben. Helyes-e a konyvek hagyományosan ránk maradt sorrendje, vagy más sorrend megfelelőbb és meggyőzőbb lenne-e? A múlt század második felében Susemihl a konyvek sorrendjének felcserelését javasolta, a VII. és VIII. konyvet a III. és IV. közé iktatta be híressé vált kiadásaiban. Ma ezt és a hasonló jellegű torekvéseket általában és indokoltan elvetik. Egy másik kérdés: nem lehet-e kimutatni, hogy a „Politika" kulonbozó konyvei Arisztotelész tevékenysége-

nek más és más szakaszából valók, hogy különböző „rétegek" találhatók a „Politiká"-ban? Werner Jaeger 1923-ban megjelent Arisztotelész-könyvében azt vallja, hogy Arisztotelész tevékenysége kezdetén igen közel áll a platóni filozófiához, és fokozatosan távolodik el tőle, fordul a természet és a történelem tényeinek gondos vizsgálata felé, s egyben e tények elfogadása, elismerése felé. Ennek megfelelően a „Politiká"-nak a legjobb államról szóló két könyvét (VII. és VIII. könyv) a legkorábbinak tartja. Arnim viszont ezeket a könyveket tartja a legkésőbbieknek. Ma Jaeger alapkoncepcióját is és a „Politika" könyveinek keletkezési dátumaira vonatkozó elgondolásait is erősen vitatják. A VII. és VIII. könyv utalásai a „Politika" korábbi könyveire valószínűtlenné teszik a két könyv korábbi keletkezését.[75]

A „Politika" hatása a politikai elmélet fejlődésére érdekes, de érthető módon nagyobb volt a középkorban és az újkorban, mint az ókorban.[76] Barker kiemeli a folytonosságot a „Politika" hatásában Aquinói Tamástól egészen Locke-ig.[77]

De nemcsak a politikai elméletre gyakorolt hatást Arisztotelész műve, hanem saját évszázadában az általa képviselt tanítás befolyásolta a valóságos politikát, a gyakorlatot is. Arisztotelész halála után egy évvel Antipatrosz Athénban olyan alkotmányformát vezetett be, amely a demokráciát az Arisztotelésznél leírt politeiához hasonló államrenddé alakította át. A teljes jogú polgárok számát erőteljesen csökkentette a vagyoni cenzus alapján, úgy, hogy valóban csak a nehéz fegyverzettel rendelkezők lettek a választók, és csak őket lehetett az állami tisztségekre választani. Tudjuk, hogy Arisztotelész és Antipatrosz jól ismerték egymást.

Ugyancsak hatottak Athén politikai viszonyaira Arisztotelész tanításai i. e. 317 és 307 között a phaléroni Démétriosz kormányzása idején. „A jó képességű és művelt Démétriosz peripatetikus volt; uralma alatt Arisztotelész iskolája mindenható lett..." „Törvénnyé tette Arisztotelész és Theophrasztosz számos eszméjét" — írja róla a neves ókortörténész, Tarn.[78]

Távol járnánk az igazságtól, ha a „Politiká"-ban csak tiszta elméletet látnánk a városállam lényegéről, az egymástól különböző alkotmányformák meghatározó jegyeiről és értékéről, kialakulásuk és fennmaradásuk feltételeiről, megőrzésük lehetséges eszközeiről, valamint romlásuk, megdőlésük okairól, továbbá a legjobb államról. A „Politika" valójában Arisztotelész válaszát tartalmazza a korabeli görögség megoldást igénylő legfontosabb társadalmi kérdéseire. Állásfoglalást, magatartást jelent a korabeli heves bel- és külpolitikai vitákban és küzdelmekben. A mai olvasó számára azonban ez nem lesz és nem is lehet az első olvasás során nyilvánvaló. Számunkra a műben található elmélet eleinte mintegy elfedi, eltakarja azt a magatartást, állásfoglalást, amely pedig valójában éppen ebben az elméletben jut kifejezésre. Ennek nem csak az az oka, hogy a mai olvasó természetszerűleg nem ismerheti fel a korabeli vitákra való rejtett utalásokat — kivéve azt az esetet, ha az olvasó különlegesen jártas az ókori görög történelemben —, jóllehet azok a vitákban benne élő kortársak számára többé-kevésbé nyilvánvalóak lehettek. A „Politika" tárgyalásmódja bizonyos fokig maga fedi el a saját korában időszerű nézeteltérésekhez, politikai küzdelmekhez való kétségbevonhatatlan kapcsolódását. A saját korában — részben pedig a születését megelőző évtizedekben, az V. század utolsó harmadában és a

IV. század elején — ismert heves politikai ellentétekből, pártharcokból fakadó nézeteltérésekhez, vitákhoz úgy kapcsolódik a „Politiká"-ban, hogy a vitatott kérdést általános elméleti kérdéssé alakítja át, s legtöbbször egyetlen szóval sem említi, mikor és kik, milyen érdekek alapján képviselték az egymással ellentétes nézeteket. Így lesznek a pártharcokat kifejező vitákból az arisztotelészi politikai elmélet bizonyos aporiái.[79]

De hogyan jellemezhető Arisztotelész magatartása, állásfoglalása kora politikai küzdelmeiben, miben látja a kiutat a korabeli görög társadalom nehézségeiből, válságából? Erre a kérdésre a mai Arisztotelész-kutatásban nem alakult ki egybehangzó, mindenki által elfogadott válasz. Érdekes módon, mind a polgári kutatók, mind a marxista szerzők körében megfigyelhető két egymással meglehetősen ellentétes álláspont. Az egyik felfogást a polgári kutatók közt Werner Jaeger[80], a marxista ókortudományban Elisabeth Charlotte Welskopf[81] képviseli, a másikat a polgári szerzők körében Defourny[82], a marxisták között Arisztid Ivanovics Dovatur[83]. Természetesen Jaeger és Welskopf felfogása sok tekintetben eltér egymástól, ugyanígy sok különbség van Defourny és Dovatur kutatási eredményei között is. Jaeger és Welskopf mégis egyaránt azt vallják, hogy a makedón hegemónia korában Arisztotelész lényegében lemondó és szkeptikus a tekintetben, hogy a görög városállamok problémái gazdasági és politikai reformok, átalakulások útján megoldhatók lennének, és ezért keresi a kiutat a nevelésben, az ember megjavításában. Defourny és Dovatur vizsgálódásaiban pedig közös vonás az a meggyőződés, hogy Arisztotelész optimista, nagy reményeket fűz a görög államok makedón vezetés alatt megvalósuló perzsia-ellenes tömörüléséhez, nemcsak a ne-

velésben látja a kiutat, hanem gazdasági és politikai javaslatokat tesz a görög városállamok bajainak orvoslására.

Melyek voltak ezek a bajok? Miben állt a görög városállamok válsága? A IV. században a görög városállamokban megfigyelhető a vagyonegyenlőtlenség növekedése, az osztályharc kiéleződése, Athénban az államkincstár tartalékainak kimerülése, a vagyontalan és nem dolgozó réteg számának gyors növekedése; egyre többen lesznek csavargók és zsoldos katonák. Mint Iszokratész beszédeiből tudjuk, ezek a zsoldos katonák kezdték veszélyeztetni egyes görög városállamok biztonságát. Iszokratész a makedón vezetéstől és a Perzsia elleni hadjárattól várta — legalábbis életének egy jelentős szakaszában — a görög társadalom említett bajainak orvoslását. Defourny és Dovatur szerint Arisztotelész hasonló módon vélekedett ezekről a kérdésekről. Defourny jól nyomon követhetőnek véli az arisztotelészi „Politika" fejtegetéseinek tudatos szembenállását az athéni makedón-ellenes párt vezetőjének, Démoszthenésznek nézeteivel. Ha Démoszthenész a makedónokat barbároknak tekinti, akkor Arisztotelész vele szemben a makedónokat nem sorolja a barbárok közé, ilyen vagy olyan módon a görögséghez tartozóknak vallja őket. Ha Démoszthenész harsányan azt az elvet hangoztatja, hogy nincs különbség király és türannosz között, akkor Arisztotelész részletesen beszél a királyság különféle fajtáiról, a királyságot a legjobb, a türanniszt, amely ennek elfajulása, a legrosszabb államformának tartja. Ha Démoszthenész a makedón uralkodókat türannoszoknak tekinti, akkor Arisztotelész mint királyokat említi őket a „Politika" fejtegetéseiben. Arisztotelésznek számos gondolata, tartalmát tekintve, rokonságot

mutat azokkal az elvekkel, amelyeket a görög városállamok khairóneiai veresége után létrejött korinthoszi kongresszuson 337-ben elfogadott szerződés tartalmazott — ezt vallják olyan kutatók, mint Oncken, Defourny és Weyl.[84] A „Politika" VII. könyvének az a gondolata, hogy a hellének mindenki felett uralkodhatnának, ha egy államban egyesülnének, mutatja Weyl szerint, hogy Arisztotelész nem volt érzéketlen a saját korának nagy átalakulásaival szemben és hogy a városállam kereteit meghaladó nagyobb politikai egységek gondolata határozottan felfedezhető fejtegetéseiben.[85]

Dovatur „Arisztotelész Politikája és politeiái" című munkájában azt a tételt kívánja bizonyítani, hogy Arisztotelész a makedón hegemóniától, Nagy Sándor uralmától azt várta és remélte, hogy a régi görög városállamokban a politeiát mint jó államformát alakítja ki, az újonnan alapított ázsiai városállamokban viszont a VII. és VIII. könyvben leírt legjobb állam mintájára szerveznék meg a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat, a városállam egész életét. E szerint a felfogás szerint tehát a legjobb állam Arisztotelész számára nem utópia, nem elérhetetlen eszmény, hanem a maga korában időszerű javaslat a Sándor által Ázsiában alapított városok társadalmi-politikai rendjének, alkotmányának kialakítására.

Ezzel szemben Welskopf szerint Arisztotelész korán felismeri Sándor uralmának türannikus vonásait; a türannisz arisztotelészi bírálata, különösen a türannisz bizonyos fajtái és az állandó háború közötti összefüggés kimutatása, szerinte, valójában Nagy Sándor uralmának rejtett bírálatát is tartalmazza. Hogy a két egymással szembenálló Arisztotelész-értelmezés közül melyik jár közelebb az igazsághoz, arról feltehetően még sok, egy-

mással vitázó nézet születik majd az elkövetkező évek marxista Arisztotelész-kutatásában. Azt azonban nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a ránk maradt ókori adatok annyit mindenképpen bizonyítanak, hogy Arisztotelész nem helyeselte mindenben Nagy Sándor intézkedéseit, politikai elveit. Sándor birodalmában a barbárok és a görögök bizonyos fajta egyenjogúságát kívánta megvalósítani. Arisztotelész ezzel szemben, a hagyomány szerint, azt javasolta neki, hogy a helléneket mint barátait vezesse és gondoskodjék róluk, a barbárokon viszont mint despota uralkodjék s úgy kezelje őket, mint az állatokat és a növényeket.

Mit jelent számunkra, a XX. század emberei számára Arisztotelész „Politiká"-ja, mint a görög filozófiából ránk maradt elméleti örökség? E kérdés körül éles ideológiai küzdelem folyik a polgári és a marxista világnézet képviselői között. Letagadhatatlan, hogy a kapitalista társadalmi rend védelmezői közül jónéhányan szövetségesként kívánták és kívánják felhasználni a szocializmus ellen folytatott ideológiai küzdelemben Arisztotelész politikai elméletét, amelyet saját igényeiknek megfelelően értelmeznek. Ennek bizonyítására két idézetet szeretnénk a mai magyar olvasónak bemutatni. Az egyiket abból az előszóból vettük, amelyet a Horthy-korszak elején, 1923-ban a Magyar Filozófiai Társaság elnöksége írt Arisztotelész „Politiká"-jának akkori új kiadása elé: „Midőn a Magyar Filozófiai Társaság elhatározta, hogy Arisztotelész *Politikáját* újabb magyar fordításban kiadja, nemcsak az lebegett szeme előtt, hogy a világirodalom ezen páratlan alkotását a szorosan vett tudományos köröknek könnyebben hozzáférhetővé tegye, hanem mérlegelte azt a jelentős nevelőhatást is, mely a *Politika* eszméinek a magyar társadalom széles rétegei-

ben való elterjedésétől várható." Hogy az előszó szerzői milyen eszmékre gondoltak és hogyan értelmezték azokat, az kiderül egy pár sorral későbbi szövegrészből: „Ennek a bölcseleti felfogásnak talaján állva kifejti Arisztotelész a királyság lényegét, visszautasítja a demokrácia túlzásait, megbélyegzi a politikai demagógiát, vizsgálja a forradalmak keletkezésének, lefolyásának és következményeinek kérdését, hirdeti a törvénytiszteletet és a konzervatív politika elvét; másfelől kérlelhetetlen kritikával rombolja szét a kommunizmus légvárát, rámutat a magántulajdon-rendszer természetes és szükségszerű alapjaira, s behatóan foglalkozik a földbirtok elosztásának kérdésével."[86]

A másik idézet a „Politika" III. és IV. könyvének 1962-ben Oxfordban megjelent kiadásából való. Az ókori görög filozófia történetének ismert polgári kutatója, Richard Robinson a bevezetésben így nyilatkozik: „Hiányosságai ellenére a »Politika« a létező legnagyobb mű a politikai filozófia területén, és nagyon is megérdemli, hogy tanulmányozzuk." ... „a mi számunkra éppúgy gyakorlati jelentőségű, mint ahogy a kortársak számára is az volt, jóllehet az ő államaik városok voltak, a mieink pedig nemzetek. Csak a méretek különbségében áll a képviseleti és a közvetlen demokrácia minden különbözősége. Ez azonban nem jelent különbséget a politikai öntudat tekintetében. Arisztotelész olyan emberek számára írt, akik politikailag öntudatosak voltak és kutatóhajlamúak, akik a hagyományos egyeduralkodó uralmát nem vélték többé sem jogosnak, sem elkerülhetetlennek, hanem a politikai struktúrát valami olyasminek tekintették, amit az ember alkot és újraalkot az ember számára; és mi is ilyen emberek vagyunk." Az arisztotelészi „Politika" időszerű gyakor-

lati jelentőségét hangoztató sorokat Robinson így folytatja: ;„Igaz, hogy azóta, hogy Arisztotelész a »Politiká«-t megírta, nagyon szembeszökően különböző politikai eszmék születtek, különösen Marx eszméi. Az is valószínű, hogy most Arisztotelész politikai eszméi egy bizonyos magától értetődő jelleggel rendelkeznek. De ez esetben, ha az ő eszméi magától értetődőek, akkor Marx eszméinek téveseknek kell lenniök, és számunkra fontos, hogy a régi igazságokat újra megerősítsük.

A politika igazságai és Arisztotelész »Politiká«-jának igazságai régi igazságok, de nem valóban magától értetődőek. Jóval a mi korunk előtt születtek, és könnyen unalmassá válnak számunkra, ha inkább az intellektuális újdonságot keressük, mint a politikai békét és igazságosságot. De csak azok számára magától értetődőek, akik tapasztaltak is és okosak is, és akiket nem csábít tévútra az újdonság ingere vagy az emberek nyomorúságai iránt táplált szánalom. Ezek az igazságok túl sok divatos értelmiségi számára voltak láthatatlanok századunk harmadik és negyedik évtizedében."[87]

A bemutatott idézetekkel távolról sem akarjuk azt állítani, hogy a mai polgári Arisztotelész-kutatásra általánosan jellemző törekvés lenne az arisztotelészi „Politika" időszerűségének hangoztatása vagy az ilyen vagy olyan módon értelmezett arisztotelészi eszméknek a szocializmus és a marxizmus ellen való felhasználása, szövetségesül hívása. Számos mai polgári, a marxizmussal szemben nem elkötelezett kutató törekszik arra, hogy Arisztotelészt a saját korának viszonyaiból értse meg, s nem kíván a mai kor számára vonni le tanulságokat Arisztotelész politikai elméletéből. E kutatók legjobbjainak a munkáit, az általuk adott elemzéseket felhasználja a mai marxista Arisztotelész-kutatás is.

Robinson, mint láttuk, így nyilatkozott: ha Arisztotelésznek igaza van, akkor Marxnak nem lehet igaza. Egészen másképp kezeli ezt a kérdést maga Marx. Marx számára a tudományos gondolkodás előrehaladó mozgásának és folytonosságának elismerése az elvi kiindulópont Arisztotelész elméleti tanításának megítélésében. Ez jól látható Arisztotelész ökonómiai nézeteinek Marx által adott elemzésében.[88] Marx rendkívüli elismeréssel nyilatkozott Arisztotelész elméleti felfedezéseiről, s ennek az elméletnek fogyatékosságait a régi görög rabszolgatartó társadalom viszonyaiból magyarázta. A marxista Arisztotelész-kutatás ezen a Marx által mutatott úton jár és kíván járni a jövőben is, amikor Arisztotelész nézeteit elemzi, s akkor is, amikor Marxnak az arisztotelészi nézetekhez való ilyen vagy olyan kapcsolódását vizsgálja.[89]

Simon Endre

Minthogy minden városállamban egy bizonyos fajta közösséget ismerhetünk fel, s minden közösség nyilván valami közjó megvalósítására alakult (mert hiszen az emberek mindent a jónak látszó cél érdekében tesznek), világos, hogy noha mindezek valami jó elérésére törekszenek, a legfőbb jó elérésére elsősorban mégis az a legfelsőbbrendű közösség törekszik, amely a többit mind magában foglalja. Ez pedig az, amit városállamnak nevezünk, vagyis az állami közösség. Mármost, akik azt hiszik[1], hogy egy városállamban a polgár, a király, a családfő vagy a szolgatartó úr szerepe azonos, ezt nem helyesen mondják (nem látják, hogy nem a tagok nagy vagy csekély számában, hanem a más és más jellegben van a különbség; ha kevesek felett gyakorol hatalmat, szolgatartó úrról, ha több ember felett, akkor családfőről, ha még több felett, akkor városállami polgárról vagy királyról beszélnek, mintha nem lenne különbség egy népes család és egy kis állam között. A városállam polgárát és a királyt úgy különböztetik meg, hogy ha maga gyakorolja a hatalmat: akkor király, ha pedig az államtudomány normái szerint egyszer vezető, máskor meg alattvaló: akkor polgár; csakhogy mindez nem így van!); de mindjárt világosan látjuk az elmondottakat, ha azokat a már kipróbált módszer szerint vizsgáljuk. Mert ahogyan az összetett jelenséget más területen is az egészen egyszerű elemekig kell lebontanunk (mert ezek az

1. 1252a

egész legkisebb részei), akképp egy városállamnak is alkotó elemeit kell vizsgálnunk, hogy lássuk, miben kulonboznek azok egymástól, s lehet-e valami tudományos megállapításra jutni a folvetett kérdésekben.

2. Ha mármost keletkezésuktől kezdve szemléljuk a dolgokat: miként más kérdésekben, itt is így látunk majd a legtisztábban. Először is azok kényszerulnek társulni, akik egymás nélkul nem tudnak meglenni, pl. a nő és a férfi nemzés céljából (és pedig nem kulon elhatározás folytán, hanem úgy, ahogy a tobbi állat és növény is osztonszerűen torekszik arra, hogy olyan egyedet hagyjon hátra, aminő ő maga), azután a természet szerinti vezető és az alárendelt elem a biztonság céljából. Akiben megvan az előrelátás képessége, az természetszerűen vezetésre és parancsolásra hivatott; aki pedig csupán a parancsnak testi erővel való teljesítésére képes, az alárendeltségre és szolgaságra való; s így úrnak és szolgának ugyanaz az érdeke. Természettől eredő meg-
1252b kulonboztetés van a nő és a szolga kozt (mert a természet semmit sem alkot olyan fukarkodva, mint a kovácsok az ún. „delphoi kést"[2], hanem mindent a maga céljára; mert minden eszkoz csak úgy toltheti be funkcióját tokéletesen, ha nem sokféle, hanem csak egyetlenegy célra szolgál). A barbároknál az asszony és a szolga egyuvé van sorolva. Ennek az az oka, hogy nincs koztuk természetszerű vezető elem, hanem az ó kozosséguk csupán nő- és férfiszolgákból alakul ki, ezért mondják a koltők: „rendjén van, hogy barbárnak hellén az ura"[3], mert hisz barbár és szolga természetszerűen ugyanaz. Nos, e két kozosségből először is háznép keletkezik, s helyesen mondta kolteményében Hésziodosz[4]: „legelsőbben is szerezz házat, asszonyt és ekehúzó okrot", mert az okor a szolgát pótolja a

szegény embernél. Szóval a mindennapi élet szempontjából létrejött közösség természetszerűen a háznép, amelyet Kharondász[5] „asztaltársaknak", a krétai Epimenidész[6] pedig „jászoltársaknak" nevez; az ezután következő első olyan közösség, mely több háznépből áll, s nem napi szükségletek kielégítésére alakult: a falu. Természeténél fogva a falu legjobban egy háznép széttelepüléséhez hasonlít, melynek tagjait egyesek tejtestvéreknek, gyermekeknek és unokáknak neveznek. Valóban, ezért uralkodtak kezdetben királyok a városállamokban, s uralkodnak még most is a népeken[7]: ezek olyan emberekből alakultak, akik királyság alatt éltek, amint valóban minden háznép a legidősebb családtagnak mintegy királyi uralma alatt él, s ugyanígy — közös származásuk folytán — ennek széttelepülései is. Ez az, amit Homérosz mond: „törvénykezik pedig ki-ki gyermekein és feleségén"[8]. Ti. a családok szétszórtan élnek, s ez így volt hajdanában is. Az istenekről is azért tartja mindenki azt, hogy királyi uralom alatt élnek, mert az emberek maguk részben még most is királyoknak hódolnak, részben pedig hódoltak; s amiként az istenek külső alakját is önmagukról mintázzák az emberek, akképpen azok életformáit is. A több faluból álló közösség a városállam, amely — hogy úgy mondjam — már eléri a teljes, önmagában való elegendőség (autarkeia) szintjét, s míg létrejöttének célja az élet, fennmaradásának célja a boldog élet. Így tehát minden városállam a természet szerint létezik, csakúgy, mint a legalsóbb fokú közösségek. A végső céljuk ezeknek ugyanis a városállam; márpedig a végső cél a természetes állapot, amelyre minden egyes jelenség eljut létrejöttének befejezésével, és ezt az állapotát nevezzük természetesnek — pl. az emberét, a lóét, a családét. Ezen túl pedig a végső cél, vagyis a legfőbb

jó: az autarkeia, ami a végső cél és a legfőbb jó egyaránt.
1253a Mindebből tehát világos, hogy a városállam természetszerű, s hogy az ember természeténél fogva állami életre hivatott élőlény, s hogy az államon kívül élő ember is természet szerint, nem pedig véletlen folytán vagy satnyább, vagy erősebb, mint más ember; pl. az is, akit Homérosz csúfol, hogy „rokontalan, istentelen, hajléktalan"[9]; a természet folytán ilyen: sóvárog a háború után, mint afféle magának való, ahogyan azt az ostáblánál[10] mondják. Világos, hogy miért inkább hivatott az ember állami életre, mint a méh vagy bármely más, csoportban élő állat. Hiszen, mint mondani szokás, semmit sem tesz vaktában a természet; márpedig beszédre egyedül az ember képes az élőlények közt; a megszólaló hang kétségtelenül a fájdalmat és az örömet jelzi, s ezért a többi élőlénynél is megvan (természetük azonban csak addig jut el, hogy a fájdalmat és örömet megérzik és egymásnak jelzik): az értelmes beszéd a hasznos és a káros, tehát egyúttal az igazságos és az igazságtalan kifejezésére is szolgál. Valójában éppen az a többi élőlénnyel szemben az ember sajátossága, hogy ő az egyedüli, aki felfogja a jót és a rosszat, az igazságost és az igazságtalant, márpedig éppen azokból, akik erre képesek, jön létre a család és az állam. Sőt a természetnél fogva az állam a háznépnél és mindegyikünknél előbbre való. Hiszen az egész szükségszerűen előbbre való, mint a rész: ha megsemmisítem az egészet, nem marad meg se kéz, se láb, legfeljebb hasonlat formájában[11], mintha pl. azt mondanám „kőkéz"; csak ha az eredetit szétromboltam, beszélhetek ilyenről, hisz minden dolgot megvalósulása és lehetősége határoz meg, ha már egyszer valami nem ilyen minőségű, arról nem is mondhatom, hogy még mindig ugyanaz — legfeljebb, hogy névleg hasonló. Vi-

lágos, hogy a városállam természet szerint előbbre való, mint az egyes ember; ha ez utóbbi külön-külön nem tud önmagának megfelelni, csak úgy viszonylik az egészhez, mint minden egyéb rész; viszont aki nem képes a társas egyesülésre, vagy akinek autarkeiája folytán semmire sincs szüksége, az nem része az államnak, mint az állat vagy az isten. Természetünknél fogva törekszünk az ilyen közösségre; aki pedig ezt elsőnek megalkotta, az a legnagyobb áldás forrása. Mert valóban, miként — ha a tökéletesség fokát elérte — a legkülönb teremtmény minden élőlény közt az ember, de ha eltér a törvénytől és a jogtól, akkor mindennél alábbvaló. Azonban a legveszedelmesebb az az igazságtalanság, amelyiknek fegyvere van: márpedig az ember veszedelmes fegyverekkel születik, amelyek arra szolgálnak, hogy ésszel és erénynyel éljen, de éppen ezeket lehet az ellentétes célokra is a legjobban felhasználni. S így az ember erény híján a legelvetemültebb és legvadabb, s a nemi élvezetben és evésben a legaljasabb lény. Viszont az igazságosság az állami életben gyökerezik; mert a jog nem más, mint az állami közösség rendje; márpedig a jog szabja meg az igazságot.

Miután kimutattuk, mily részekből alakul a városál- *3. 1253b*
lam, először is szólnunk kell a család kormányzásáról, mert minden állam családokból áll. A család kormányzása azokra a részekre vonatkozik, melyekből egy háznép összetevődik; egy teljes háznép pedig szolgákból és szabad emberekből áll. S minthogy mindent elsősorban a legapróbb részleteiben kell vizsgálni, a háznépnek pedig legelemibb és legkisebb részei az úr és szolga, a férj és feleség, az apa és gyermekek, ezt a három viszonylatot kell majd megvizsgálnunk, hogy mi a lényegük és milyeneknek kell lenniük. Ilyen tehát az urasági és a házastársi kapcsolat (nem tudjuk külön megnevezni

az asszony és a férfi együttélését), s harmadszor az apa és gyermek viszonya (erre szintén nincs külön szavunk). Vegyük hát ezt a három viszonyt, amelyet említettünk. Van aztán egy másik jelenség, melyben egyesek magát a családkormányzást, mások azonban ennek csak leglényegesebb részét vélik fölismerni; ennek mibenlétét jól szemügyre kell vennünk. Itt most a pénzszerzés módjáról beszélek. Beszéljünk hát az úr és szolga viszonyáról, hogy egyrészt szükségszerű egymásrautaltságukat lássuk, s másrészt — hátha a rájuk vonatkozó kérdésekben valami helyesebb felfogáshoz is sikerül eljutnunk, mint aminők mostanában járják. Egyesek ti. úgy vélik, hogy az úr uralkodásának a szolga felett valamilyen tudománya van, és ugyanilyen létezik a családfői, a szolgatartó urasági, az állampolgári és királyi hivatásban is, amint azt már a bevezetésben említettük, de vannak mások, akik az úr és a szolga viszonyát természetellenesnek tartják. Mert azt tartják, hogy csak törvény szerint szolga az egyik ember, és a másik szabad, a természet szerint nincs köztük különbség. Ezért nem is igazság ez, hanem erőszak.

4. A vagyon hozzátartozik a családhoz, s a vagyonszerzés a családfenntartáshoz (mert az életszükségleti cikkek nélkül élet és boldog élet egyaránt lehetetlen); s valamint az egyes mesterségeknek föltétlenül szükségük van a maguk külön-külön szerszámára, hogy a munka eredményes legyen, a szerszám pedig részben élettelen tárgy, részben élőlény, ahogyan például a hajókormányosnak a kormányrúd élettelen, a matrózlegény pedig élő eszköze (mert segédeszközként szolgál a mesterségben): ugyanúgy a családfőnek is eszközszámba megy a szerzemény a megélhetés szempontjából, a vagyon pedig ilyen eszközök összessége, s a szolga olyan, mint egy

élő, szerzett tárgy. S valóban, bármely szerszámnál többet érő szerszám minden alárendelt kisegítő személy. Mert ha minden szerszám parancsra vagy a maga jószántából el tudná végezni munkáját, mint az Daidalosz készítményeiről vagy Héphaisztosz háromlábú székeiről beszélik, melyek a költő szavai szerint maguktól járnak az istenek tanácsába; ha így a vetélőfa is magától szőne s a lantverő pálcika is magától játszana: nem volna akkor szükségük se az építőmestereknek mesterlegényekre, se az uraknak szolgákra. Mármost, míg az említett szer- *1254a*
számok valaminek az elkészítésére szolgáló eszközök, addig a szerzemény csak arra való, hogy vele valamit tegyünk; mert míg pl. a vetélőfa a puszta használatán túl, valami mást is létrehoz, addig a ruházatot és az ágyat kizárólag csak használjuk. S mivel az elkészítés és az egyszerű cselekvés lényegében különbözik egymástól, s mindkettőnek szüksége van szerszámokra, természetesen ezekben is meg kell lenni ugyanezen különbségeknek. Nos, az élet cselekvés, nem pedig munkálkodás: tehát a szolga is csupán segéd mindabban, ami ezen cselekvésre vonatkozik. A szerzett tárgyról továbbá ugyanazt mondhatjuk, amit a részről. A rész is nemcsak hogy valami másnak a része, hanem teljességgel máshoz tartozik: éppúgy a szerzett tárgy is. S így az úr a szolgának csupán ura, de nem hozzá tartozik, míg a szolga nemcsak hogy szolgája az úrnak, hanem teljességgel az övé. Mindebből tehát kitűnik, hogy mi a szolga természete, tartalma és jelentése; ti. aki ember létére, természettől fogva nem a maga ura, hanem másnak a tulajdona, az a természet rendje szerint szolga; mástól függő ember pedig az, aki ember létére csupán szerzett tárgy, s mint ilyen csak eszköz, mely cselekvésre szolgál, s éppen csak különválasztható attól, aki használja.

5. Vajon van-e természettől fogva ilyen ember vagy nincs, vajon jobb és igazságosabb-e az ilyennek, hogy szolgáljon — vagy pedig mindennemű szolgaság természetellenes; ezeket kell megvizsgálnunk, s ezt nem is nehéz egyrészt okoskodással végiggondolni, másrészt a tényekből megállapítani. A vezetés és az engedelmeskedés ugyanis nemcsak szükségszerű, hanem hasznos is. S mindjárt születése pillanatában különválik az alárendelt elem a vezetőtől. És ugyancsak sok fajtája van mind a vezetésnek, mind az alárendeltségnek (mindig jobb az a vezetés, amelynek különb alárendeltekkel van dolga, pl. jobb a vezetés ember, mint állat felett; mert annál jobb a munka, minél különb az, aki végezte: márpedig ahol az egyik fél vezet, a másik engedelmeskedik, ott a munkának eredményesnek kell lennie; ami több, akár összefüggő, akár különálló részből tevődik össze, s lesz valami közös egységgé, mindabban meglátszik a vezető s az alárendelt, és ezt megtaláljuk a természet egész körében, elsősorban a lelkes lényekben; bár bizonyos felsőbb rendű elem ugyan az élettelen jelenségekben is létezik, pl. az összhang. De ez talán kissé távolabb esik vizsgálódásunk tárgyától. Mármost elsősorban is, az élőlény lélekből és testből áll, melyek közül természet szerint amaz a vezető, emez az alárendelt. A természeti törvényt tehát inkább a természetszerű, nem pedig az eltorzult lényekben kell vizsgálnunk. Amiért is a testben és lélekben legtökéletesebben fejlett embert kell vizsgá-
1254b lat tárgyává tennünk, mert ebben észlelhető ez világosan; a gonosz vagy romlott életű emberekről azonban akárhányszor azt hihetnők, hogy bennünk a test uralkodik a lélek felett, mivel kóros és természetellenes az életük. Tehát, miként mondom, elsősorban élőlényen kell megvizsgálni az úr-szolga viszony és az államkor-

mányzás lényegét, mivel a lélek úgy uralkodik a testen, mint az úr a szolgán, az ész pedig a kívánságokon, mint az államférfi vagy a király az alattvalókon; amiből kitűnik, hogy természet rendje szerint való dolog, és hasznára van a testnek a lélek kormányzása, lelkünk akarati részének pedig az ész és az eszes rész vezetése; viszont ennek fordítottja vagy az egyenlő hatáskör, mindannyiunkra káros lenne. De az ember és az állatok között is hasonló a viszony: a háziállatok természetüknél fogva előbbrevalók a vadaknál; de valamennyiüknek többet ér, ha megmaradnak az ember vezetése alatt, mert így részesülnek védelemben. Sőt tovább megyek; a hím és a nőstény viszonya természettől fogva az, hogy amaz erősebb, emez gyengébb, amaz uralkodó, emez az alárendelt elem. S szükségszerűen így kell ennek lennie mindenütt az emberek között is. Akik közülük annyira különböznek másoktól, mint a lélek a testtől vagy az ember az állattól (ennyire vannak azok, akiknek munkája nem más, mint testüknek foglalkoztatása, s ez az ő legértékesebb teljesítményük), azok természet szerint szolgák, akiknek javukra van, ha amazok vezetésének alárendelik magukat, aminthogy az említett esetekben is láttuk. Mert természet szerint szolga az, aki mástól függővé tudja magát tenni (amiért azután egészen a másé is lesz), és akinek csak annyi jut az észből, hogy éppen csak az észlelésre elég, de egészen a magáénak nem mondhatja. A többi élőlény pedig már nem is az értelmével észlel, hanem érzéseinek és indulatainak rabja. De az alkalmazásban igen csekély köztük a különbség: a szükségletek kielégítéséért dolgozik testével mindkettő, a szolga és a háziállat egyaránt. A természet ugyan a szabad embernek s a szolgának még a testét is meg akarja különböztetni, emezeké erős a szükséges

munkára, amazoké pedig egyenes tartású, mely az olyan munkára alkalmatlan, de megfelel az állampolgári életre (ez pedig háborús és békés foglalkozásra oszlik); sokszor azonban ennek az ellenkezője is előfordul, hogy ti. az egyiknek a szabad emberből csak a test jut, a másiknak csak a lélek; mert az már csak természetes, hogy ha annyira kimagaslanának egyesek, csupán testalkatra, mint az istenszobrok, akkor mindenki helyesnek tartaná, hogy a gyengébb testűek ezeknek szolgáljanak. Márpedig, ha ez a testre nézve igaz, sokkal méltányosabb, hogy a lélek szempontjából is elvégezzük ezt a megkülönböztetést, csakhogy nem olyan könnyű meglátni a lélek szépségeit, mint a testieket. Látjuk tehát, hogy
1255a természettől fogva vannak, akik szabadok, s vannak, akik szolgák, s ez utóbbiaknak hasznukra van a szolgasors, és igazságos is.

6. De nem nehéz észrevenni, hogy bizonyos tekintetben azoknak is igazuk van, akik az ellenkező állásponton vannak, ti. kétféle értelemben beszélnek szolgaságról és szolgáról. Mert létezik törvényadta szolga és szolgaság is, és bizonyos általános megegyezésen alapul az a törvény, hogy a háborúban legyőzöttek a győzők birtokába jutnak. Mármost ezt a jogot akárhány törvényismerő ember, mint egy rossz rhétort törvénytelennek nyilvánítja, mert tűrhetetlen, hogy aki erőszakot alkalmazhat, az a nyers erőnek fölényével áldozatát szolgájává és alattvalójává tehesse. Még a bölcsek közt is akadnak, akik így gondolkoznak, de vannak a másik véleménynek is hívei. Ennek a véleményeltérésnek, ami a nézetek különbözőségét előidézi, az oka az, hogy bizonyos tekintetben az erény, mely anyagi erőre támaszkodik, az erőszakot is jobban tudja alkalmazni, s a győzelem oka mindig valami jó tulajdonságnak kimagasló

fokában rejlik, úgyhogy a látszat az, hogy a nyers erő nem mindig erény nélküli, s így csupán a jogosság kétséges (ezért aztán az egyik valamiféle jóindulatnak tartja a jogot, a másik szerint pedig a jog az erősebb uralma); éppen ezért legalábbis addig, míg ez a két szempont mereven szemben áll egymással, sem szilárd alapja, sem valószínűsége nincs az olyan érvelésnek, hogy nem az erényben kiválóbbnak kell vezetnie és uralkodnia. Végre egyesek ragaszkodnak ugyan — amint ők hiszik — egy bizonyos jogi alaphoz (mert a törvényben van bizonyos jogi alap), s a háború okozta szolgaságot jogosnak ismerik el, de egyszersmind tagadják is azt. Mert háború támadhat jogtalanul, és sehogy sem nevezhetjük szolgának azt, aki jogsértéssel került szolgasorba, mert különben úgy fordulhat, hogy a legnemesebb származású férfiak szolgasorba kerülnek, és rabszolgafajzattá lesznek, ha történetesen fogságba kerülnek, és eladják őket. Ezeket tehát nem is hajlandók szolgáknak nevezni, hanem csak a barbárokat. Bárha — mikor ezt mondják — semmi mást nem vizsgálnak, mint azt a természet szerinti meglevő szolgarendet, amiről eleve beszéltünk; mert kénytelenek megállapítani, hogy bizonyos emberek mindenütt szolgák, mások pedig sehol sem azok. De ugyanígy áll a dolog a nemességnél is: ők nemcsak maguk között tartják nemeseknek magukat, hanem mindenütt, a barbárokat azonban legfeljebb csak a maguk hazájában; létezik valami, ami feltétlenül nemes és szabad, s van olyan, ami nem feltétlenül az, amint pl. Theodektész[12] Helenéje mondja: „Két isteni gyökérnek büszke magzatát — rabszolga-névvel vakmerőn ki illeti?" Ha így fejezik ki magukat, semmi mással, csupán az erény és a gonoszság alapján határozzák meg a szolgát és a szabadot, a nemest és a nemtelent, mert úgy ítélik, hogy *1255b*

amint az embertől ember, az állattól állat, azonképpen a jóból is csak jó származik. A természet azonban gyakran csak szeretne így tenni, de nem képes erre. Látjuk tehát, hogy van némi alapja a véleményeltérésnek, és nem az a helyzet, hogy vannak természet szerint szolgák és szabadok, de az is világos, hogy van, amikor ez a megkülönböztetés valóban fennáll, amikor az egyiknek a szolgaság, másiknak az uralkodás hasznos és igazságos, s hogy az egyiknek engedelmeskedni, a másiknak meg vezetni kell, mert számára a vezetés természetadta, és az úr-szolga viszony is; ha azután ez rosszul alakul, mindkét félnek kára lesz belőle (mert ugyanaz az érdeke a résznek, mint az egésznek, s a testnek, mint a léleknek; a szolga pedig csak része urának, mint testének valamely élő, de tőle elválasztott része; ezért bizonyos kölcsönös érdek és barátság is fűzi a szolgát és urát egymáshoz, már ti., akiket erre a természet jelölt ki — míg ellenben azokra, akik nem így, hanem a törvény és erőszak útján jutottak ebbe az állapotba, ennek éppen az ellenkezője áll).

7. Nyilvánvaló már ezekből is, hogy az úr helyzete a szolgájával nem ugyanaz, mint az államférfiúé az alárendeltekkel szemben, aminthogy a vezetésnek formái sem felelnek meg egymásnak, mint némelyek képzelik. Mert az egyik természettől fogva szabad emberekre, a másik szolgákra vonatkozik, s míg a háznép kormányzása egyeduralmi (minden család egyeduralom alatt él), addig az államkormányzás szabad és egyenlő polgároknak a vezetése. Mármost az urat nem valami tudományos képzettsége szerint nevezik így, hanem mert annak született; hasonlóképpen a szolgát és a szabad embert is. Pedig lehetne olyan tudomány is, amely az úri és a szolgai minőséggel függ össze; a szolgai állapotra vo-

natkozólag pl. olyan, amilyet az a bizonyos szürakuszai ember tanított, ott ugyanis valaki tandíj fejében oktatta a fiatal szolgákat az általános szolgai teendőkre; de elképzelhetünk más ilyen fajta tanulmányt is, mondjuk a szakácsságot s a szolgai foglalkozás egyéb ágait is. Mert hisz egyik foglalkozás a másiknál megbecsültebb vagy szükségesebb, s a közmondás szerint „szolgája, ura válogatja". Az ilyesmi tehát mind a szolgasághoz tartozó tudás; az úrnak tudománya viszont a szolgákkal bánni tudás. Az úr szerepe ugyanis nemcsak az, hogy szolgákat szerez, hanem, hogy azokat fel is használja. Ebben a tudásban azonban semmi különös vagy magasztos vonás nincs; mert csak amit a szolga elvégezni képes, azt kell az úrnak elrendelni tudni. Éppen ezért, akiknek megvan rá a módjuk, hogy ne maguk vesződjenek az ilyesmivel, azoknál a sáfár veszi át ezt a szerepet, ők maguk pedig a közéletnek vagy a bölcseletnek élnek. A szolgaszerzés módja azonban különbözik ama kétféle tudástól, és jogszerű formájában nem egyéb, mint a háborúskodás és a vadászat egy neme. Ennyit a szolga és az úr hivatásáról.

A tulajdon minden formájáról általában és a vagyon- *8. 1256a*
szerzés kérdését illetően a fentebbi módszer szerint fogunk vizsgálódni, mert hiszen a szolga is a vagyonnak csak egy része. Elsősorban is fölmerülhet az a kétség, hogy a vagyonszerzés ügyessége azonos-e a háznép kormányzásával, vagy annak csak egy része, vagy segédtudománya; s ha ez utóbbi, vajon olyan módon, mint a vetélőfa-készítés a szövőmesterségnek vagy mint az érctöntés a szobrászatnak (ezek nem egyforma értelemben segédtudományok, az egyik szerszámot ád, a másik anyagot; anyagnak nevezem azt, amiből valami tárgy készül, pl. a takácsnak a gyapjú, a szobrásznak az

érc). Mármost annyi bizonyos, hogy családkormányzás és vagyonszerzés nem ugyanaz (az egyik beszerzést végez, a másik feladata a fölhasználás; ugyan melyik volna hivatva a ház vagyonának kezelésére, ha nem a családkormányzás tudománya?); hogy aztán csak része-e ez amannak vagy egészen külön fajtája, arról lehet vitatkozni: ha a vagyon szerzésével foglalkozónak valóban az a föladata, hogy kieszelje, miből lesz vagyon és szerzemény, és ha a vagyonszerzés és a gazdagodás sok formát foglal magában, először is meg kell vizsgálni, hogy a mezőgazdaság vajon csak része a vagyonszerzésnek, vagy külön tudományág; és általában táplálékról való gondoskodás és annak megszerzése. Ámde sokféle faja van az élelmezésnek is, és ezért sokféle az életmódja állatnak, embernek egyaránt; mert táplálkozás nélkül élni nem lehet, s így a táplálkozás különfélesége az élőlények életmódját teszi különbözővé. Az állatok egy része csoportosan él együtt, másik része egyenként szétszórva, aszerint, amint táplálkozásuk szempontjából alkalmasabb; vannak köztük húsevők, növényevők, és végül mindent megevők, úgyhogy a létfenntartás megkönnyítése és a táplálék kiválogatásának szempontjából határozta meg a természet életmódjukat. S minthogy természetük szerint nem mindegyikük ugyanazt kedveli, hanem az egyik ezt, a másik azt, maguknak a húsevőknek és növényevőknek az élete is egymáshoz viszonyítva eltér egymástól; így van ez az emberek közt is. Igen különbözik ezek élete egymástól. A legtétlenebb a nomád népeké (a háziállatok húsából szerzett élelmük fáradság és munka nélkül megvan; s mivel barmaiknak a legelő miatt is szükség van a helyváltoztatásra, ők maguk is kénytelen-kelletlen velük együtt vándorolnak, mintha eleven földet művelnének; más részük vadá-

szatból él, éspedig ilyenből vagy amolyanból; egyesek fosztogatásból, mások halászatból, azok, akik tavak, mocsarak, folyók vagy arra alkalmas tenger mellett laknak, ismét mások madarakból vagy vadból; az emberiség legnagyobb része azonban a földből; éspedig annak élvezhető terményeiből él. Körülbelül ennyiféle életforma van, amely az élelmicikkeket az őstermészettől kapja, nem pedig csere vagy kereskedelem útján szerzi meg; azaz: állattenyésztő, földművelő, fosztogató, halász, vadász. Vannak olyanok is, akik ezek egynémelyi- 1256b
két párosítják, s így rendezik be kellemesen életüket; fogyatékos életmódjukat, mely a tökéletes függetlenség szempontjából hiányosnak bizonyul, egy másik foglalkozással mintegy kiegészítik, és egyesek az állattenyésztést és a kalózkodást, mások a földművelést és a vadászatot egyszerre űzik, s így tovább; ahogy a hasznossági szempont egymásra utalja az egyes foglalkozásokat, úgy élnek. Ezeket az anyagi javakat — úgy látszik — minden teremtménynek maga a természet ajándékozta, miként már a születés pillanatában, akképp kifejlett korában is. Valóban, az élőlények egy része már az élet legkezdetén a magzattal együtt annyi táplálékot hoz létre, amennyi annak mindaddig elég, amíg az magamagának meg tudja azt szerezni, ilyenek a féregfélék vagy a tojást rakók; az elevenszülőknek pedig magzatuk részére egy bizonyos időre való táplálékuk van a testükben, amit természetére nézve tejnek neveznek. De ugyanígy természetes az is, hogy mihelyt valami a világra jött, arról a természet gondoskodik, s higgyük el, hogy a növényzet az állatok kedvéért, az állatok pedig az ember kedvéért vannak, éspedig a háziállatok munkára és táplálkozásra egyaránt, a vadak pedig, ha nem is mind, de a legnagyobb részük, táplálkozásra s más hasznos célra

szolgálnak, hogy ruha és egyéb szükségleti cikkek készüljenek belőlük. Ha tehát a természet se tökéletlenül, se hebehurgyán semmit nem alkot, ebből szükségképp az következik, hogy mindezen teremtményt az ember használatára hozta létre. Így a hadvezetés művészete is valamiképpen természetes vagyonszerző vállalkozás (s a vadászat is ide számít), melyet a vadállatokkal s az emberekkel szemben — akik, bár természettől fogva engedelmeskedésre születtek, de abba nem akarnak beletörődni — alkalmazni kell, mert a természetnél fogva jogos az ilyen háború. Íme egy fajtája a vagyonszerzésnek, mely természet szerint hozzátartozik a családfenntartáshoz, amiért is annak vagy már meg kell lennie, vagy pedig gondoskodnunk kell róla, hogy meglegyen, vagyis az anyagi javak felhalmozása, amely az élethez szükséges, s a városállam és a család közösségére hasznos. S úgy látszik, az igazi gazdagság ezekből áll. Mert az effajta vagyonnak a boldog élet szempontjából elégséges mennyisége nem korlátlan, mint ahogy Szolón mondja költeményében: „nincs a gazdagságnak megmérhető határa az emberek szemében"[13]. Ugyanaz áll rá, ami a többi mesterségre: semmiféle mesterségnek semmiféle eszköze nem lehet végtelen, sem tömegében, sem nagyságában, márpedig a gazdagság nem egyéb, mint a családi és állami élet vagyoni eszközeinek a sokasága. Kifejtettük tehát, hogy a családfő és az államférfiak szempontjából csakugyan van egy bizonyos természetes vagyonszerző feladat, és hogy miért van.

9. Van aztán a vagyonszerzésnek egy másik fajtája, melyet, és pedig joggal, pénzkeresésnek nevezünk; ez az, ami azt a látszatot kelti, hogy a gazdagságnak és a va-
1257a gyonnak nincs határa. Ezt sokan az előbb említettel egy és ugyanazon jelenségnek tartják, mert vele rokon; ám

se nem azonos az előbbivel, se nagyon messze nem esik tőle. Az egyik természettől való, a másik nem, hanem inkább bizonyos gyakorlat és ügyesség eredménye. Erre vonatkozólag induljunk ki a következőkből: minden vagyontárgynak kétféle használati módja van, s mindkettő magával az illető tárggyal áll vonatkozásban, de nem ugyanazon értelemben, hanem míg az egyik annak sajátos lényegén alapul, a másik azon kívül esik; pl. a lábbelit lehet használni és el lehet cserélni. Íme két mód a lábbeli felhasználására; mert ha valaki pénzért vagy élelmiszerért cserél lábbelit olyannal, akinek arra szüksége van, a lábbelit akkor is csak mint lábbelit használhatja föl, csak éppen hogy nem a természete szerinti célra; mert hiszen eredetileg nem cseretárgynak készült. De így van ez minden egyéb vagyontárggyal. A csere valamennyire alkalmazható, s ez eredetileg abból a természetszerű helyzetből keletkezett, hogy az embereknek a szükségleti cikkek némelyikénél az egyikből több, a másikból kevesebb volt. De éppen ebből következik, hogy a kereskedelem nem természetes tartozéka a pénzkeresésnek, és csak oly mértékben, amennyire a szükséglet kívánta, kellett a cserekereskedést alkalmazni. A legalsóbb fokú közösségben (a családban) nyilvánvalóan semmi szerepe sem volt, hanem csak mikor a közösség kiterjedtebb lett. Mert míg a család tagjainál minden közös volt: amikor különváltak, sok közös, de sok más olyan tárgy is akadt, amelyekből szükség szerint részeltetniök kellett egymást, amint ezt még most is sok barbár nép teszi, a cserekereskedés útján. Csupán életszükségleti cikkeket cserélnek ki ugyanolyanokért, egyebet nem, pl. bort adnak és vesznek búzáért, s egyéb hasonló cikket. Az ilyen cserekereskedés tehát nem természetellenes és semmi köze sincs a pénzkereséshez

(mert hisz a természet szerinti önfenntartás teljessé tételére szolgál); mégis ebből fejlődött ama másik, egész következetesen. Amint a hiányzó cikkek behozatala s a fölösleg kivitele által az életszükségletek ezen pótlása egyre távolabbi vidékekre terjedt ki, kényszerűségből a pénz használatához folyamodtak. Valóban nem minden természetes életszükségleti cikk hordozható könnyen, azért is a cserekereskedés lebonyolítására egy olyan értékkel való adás-vételben egyeztek meg, amely amellett, hogy maga is használati cikk, azon haszonnal is járt, hogy könnyen kezelhető volt bárminő célra, mint pl. a vas, ezüst s más effajta, éspedig kezdetben egyszerűen nagysággal és súllyal határozták meg, végtére azonban ismertetőjelet is nyomtak rá, hogy ez a mindenkori méréstől mentesítse őket; a jel a mennyiség jelzésére
1257b szolgált. Mikor aztán a pénz forgalomba került, a csere szükségszerűségéből a pénzkeresésnek másik fajtája fejeződött ki: a kiskereskedelem, először talán csak egyszerű formák közt, de idővel a gyakorlat folytán egyre ügyesebbé lett abban, hogy honnan és hogyan kell cserélni, hogy az a legnagyobb hasznot hajtsa. S így a pénzkeresés nyilvánvalóan főképp a pénz körül forog, s lényege az, hogy meg tudja állapítani, mivel lehet nagy pénzösszeget keresni, és ez a gazdagság és vagyon tudománya. Sőt, gyakran a gazdagságot egyszerűen fölhalmozott pénztömegnek tartják, mivel arra irányul a pénzkeresés és a kiskereskedelem. Máskor viszont a pénzt csak lim-lomnak s egyáltalában csupán szokásból elfogadott jelképnek tekintik, nem természettől valónak, mivel ha megváltoztatják azok, akiknél forgalomban van, többé semmire se jó, se föl nem használható semmiféle életszükségleti cikk beszerzésére; másrészt pedig olyannak, aki bővében van a pénznek, sokszor nincs

meg a betevő falatja; márpedig furcsa gazdagság az, amelyben dúskálva, mégis éhen halhat valaki, mint arról a híres Midaszról is mesélik, hogy vágyainak telhetetlensége miatt minden étel, amit elé tettek, arannyá változott. Ezért másban kutatják a gazdagság, és másban a pénzkeresés lényegét, nagyon helyesen. Mert más a pénzkeresés, és más a természet szerinti gazdagság, éspedig ez a családkormányzás körébe tartozik, az pedig a kiskereskedés tudománya, ti. a vagyongyűjtés, bár nem általában, hanem a javak cseréje útján; és az úgy látszik, a pénz útján történik; mert a pénz az árucsere alapanyaga és végcélja. És valóban, a pénzkeresés ilyen módján szerzett gazdagság nem ismer határt. Mert valamint az orvosi hivatás a gyógyításban határt nem ismer, s a többi mesterség is a maga céljának elérésében nem korlátozható (mindegyik a legeslegjobban iparkodik célját elérni), azonban céljuk szempontjából mégsem határtalanok (mert a határt mindegyik számára kitűzi a cél): akképpen az efféle pénzkeresés sem ismer korlátozást célja elérésében, márpedig célja éppen az említett gazdagság és a pénzszerzés. A sáfárságnak azonban, amely nem ilyen pénzkeresés, igenis van határa, mert nem a mértéktelen meggazdagodás a feladata. S ily értelemben nyilvánvalónak is látszik, hogy minden gazdagodásnak szükségszerűen van határa; ám a tapasztalatból látjuk, hogy ennek éppen az ellenkezője történik: mindenki, aki pénzzel foglalkozik, határtalanul iparkodik azt gyarapítani. Ennek oka pedig a gazdálkodás két formájának lényegbeli rokonsága. Használatukban fedik egymást, mivel a tárgyuk azonos; a vagyon mindkettőnek ugyanaz, amit használ, de más a célja; az egyik felhalmozza azt, a másik viszont más célt szolgál. Ebből adódik, hogy egyesek azt hiszik, ez a házvezetés tudo-

mányának a föladata, és kitartanak amellett, hogy megőrizzék és korlátlanul gyarapítsák pénzbeli vagyonu-
1258a kat. Ennek a fölfogásnak oka az életre, de nem a helyes életre való törekvés; s mivel ez a vágy határt nem ismer, az azt megvalósító eszközökre is mérték nélkül áhítoznak még azok is, akik a helyes élet elvét is elfogadják. Inkább arra törekszenek, hogy a testi szükségleteket megszerezzék, s mivel látszólag ennek a feltétele is a vagyonban van, minden törekvésük a pénz keresésére irányul, s a gazdálkodásnak ama másik fajtája éppen ezáltal jött létre. Mikor ugyanis az életigények fölcsigázódtak, akkor aztán azon törik a fejüket, hogy mily módon tudnák azt a többletet előteremteni, s ha pénzkeresés útján ezt nem tudják elérni, más úton-módon próbálkoznak vele, s minden tehetségüket úgy használják, ahogy az nem természetes. Pedig a vitézségnek nem az a föladata, hogy pénzt, hanem az, hogy biztonságot teremtsen, ahogyan a hadvezéri és orvosi tudományé is az, hogy a győzelmet, illetve az egészséget biztosítsa. De lám, az emberek mindent pénzkeresetté tesznek, mert hisz szerintük az a cél, s mindennek a célhoz kell igazodnia. Íme, kifejtettük a nem föltétlenül szükségszerű pénzkeresés elméletét, hogy voltaképp mi az, és miért szoktuk gyakorolni; s másfelől a szükségességről kifejtettük, hogy egyik a másiktól különbözik, az egyik a házvezetésnek természetes része, az élelem megszerzésére vonatkozik, de nem telhetetlen, mint amaz, hanem bizonyos határok közt marad.

10. De tisztázódik az a kezdettől fogva fölvetett kérdés is, vajon a családfenntartás és az államkormányzás művészetének szerves alkotórésze-e a pénzkeresésben való ügyesség, vagy pedig nem. Kell, hogy létezzenek az anyagiak (amiként az államkormányzás művészete az

embereket nem maga teremti, hanem a természettől kapja, s úgy használja fel őket a maga céljaira, akként táplálékot is a természet kell hogy nyújtson nekik, ti. termőföldet, tengert stb.); viszont, hogy a meglevő anyagi javakat hogyan kell fölosztani, az a családfenntartóra tartozik. Mert nem a takácsmesterség feladata, hogy a gyapjút előállítsa, hanem hogy azt fölhasználja, s felismerje, melyik a jó és alkalmas minőségű, s melyik a rossz és használhatatlan. Mert, nemde, akkor azt is méltán kérdezhetné valaki, hogy miért tartozik hát a pénzkeresésben való ügyesség a házvezetés tudományához, hogyha az orvostudomány nem tartozik hozzá; márpedig az egészség ugyanúgy szükséges az egész háznépnek, mint az élet, s az egyéb szükségszerű munka. De miként némelykor a családfőnek és az államfőnek az egészségügyre is tekintettel kell lennie, máskor viszont nem, hanem ráhagyhatja az orvosra, akképp a pénzügyi kérdésekben is: van eset, hogy a családfőt illeti, de arra is van eset, hogy nem őt, hanem az alárendelt személyzetet. Elsősorban, mint azt már mondottuk, a gazdasági föltételeket a természet biztosítja. A természet dolga, hogy a világra jött lényeket táplálékkal ellássa; mert minden lénynek — kivéve azt, amiből keletkezik —, a többi teremtmény táplálékul szolgálhat. Így hát természetes, hogy valamennyien a növény- és állatvilágból szerzik be a szükséges anyagokat. Minthogy azonban, mint említettük, a gazdálkodásnak kétféle módja van, éspedig az egyik a kereskedelem, a másik a házvezetői teendők ellátása, s minthogy csak ez utóbbi szükségszerű és dicsérendő, amaz ellenben árucserén alapszik, s mint ilyen, joggal gáncsolható (mert így már nem ter- *1258b*
mészetszerű, hanem a kárára van alapítva): teljesen érthető, hogy annyira gyűlölik az uzsorásságot, mert az

magából a pénzből szerzi a vagyont, s a pénzt nem arra használja, amire az eredetileg rendeltetett. Az a cserekereskedés céljaira keletkezett, s lám az uzsora mégis őt magát szaporítja. Innen ered az uzsora görög neve is, ami azt jelenti, hogy „magzat", a megszületett kicsinyek rendesen ugyanis hasonlítanak az őket létrehozó lényekhez, márpedig az uzsora mi egyéb, mint mikor a pénz megfiadzik. Valóban elmondhatjuk, hogy ez a gazdálkodási mód valamennyi közt a legtermészetellenesebb.

11. Minthogy már az elméleti részt eléggé kifejtettük, a dolog gyakorlati oldalát kell áttekintenünk. Minden ilyen kérdésben az elmélet szabad, a gyakorlat ellenben szükségszerűséghez kötött. Mármost vannak a gazdálkodásnak valóban hasznos részei: hogy az ember értsen a jószághoz, melyik hajt több hasznot, hol és miként, hogyan vásároljon lovat, marhát, aprójószágot, s egyéb állatot (érteni kell nemcsak ahhoz, hogy egymáshoz viszonyítva melyek a leghasznosabbak, hanem hogy milyen fajták mely vidéken; mert más-más vidéken másmás fajok tenyésznek); értsen ezenkívül a földműveléshez, éspedig akár vetésre előkészített, akár beültetett földről van szó; a méhészethez, a többi állatfajhoz, halakhoz és madarakhoz, egyaránt mindahhoz, amiből haszna lehet. A bennünket legközelebbről érintő gazdálkodási módnak ezek az ősi elemei; az árucserének pedig a legjelentősebb formája a kereskedelem (ennek is három válfaja van: hajózás, teherszállitás és üzleti kiárusítás; a különbség köztük az, hogy az egyik biztosabb, a másik több hasznot hoz), másik fajta a kamatoztatás, a harmadik a bérmunka (ehhez tartozik egyfelől a kéziipar, másfelől az olyan munkások keresete, akik mesterséghez nem értenek, csupán testi erejüket hasz-

nosítják); a gazdálkodás harmadik faja a két említett közé esik (van benne valami a természetesből és az árucseréből), ez a földből, s a föld olyan terményeiből való gazdálkodás, melyek gyümölcsöt ugyan nem hoznak, de mégis hasznosak, mint pl. a fakitermelés, s mindennemű ércbányászat. Ez utóbbinak aztán már annyi változata van, amennyi faja van a földből kibányászott ércnek. Ezen gazdasági ágakról külön-külön általánosságban már úgyis elmondtuk a véleményünket; a kérdés további tanulmányozása pedig — bár a részletenként való, tüzetes tárgyalás az egyes foglalkozások szempontjából hasznos volna — felesleges időtöltés. Az egyes foglalkozási ágak közül a legnagyobb jártasságot azok követelik, amelyekben a véletlennek legkevesebb szerepe van; a legközönségesebbek, melyek a testet legjobban elnyűvik; a legalantasabbak, melyekben főleg a testi képességre; a legnemtelenebbek pedig, melyekben az erényre van legkevésbé szükség. Minthogy azonban ezen kérdésekről egyesek már írtak, mint pl. a paroszi Kharész és a lémnoszi Apollodórosz[14] a termőföldről, *1259a* mind a bevetetlenről, mind a beplántáltról, s így tovább, mások más tárgyról is: akit a dolog érdekel, ezen művekben nézzen utána; s ezenkívül mindazt a szájhagyományt is össze kell gyűjteni, hogy egyesek milyen útonmódon értek célt a gazdálkodásban. Hisz mindez hasznos a gazdasági kérdésekkel szívesen foglalkozóknak, pl. a milétoszi Thalész esete; ez se más, mint egy ésszerű gazdasági fogás, csak éppen hogy bölcs híre miatt az ő nevéhez fűződik, holott általános érvényű. Midőn ugyanis szegénysége miatt folyton azt hányták szemére, hogy bölcsessége semmi hasznot sem hajt neki, kiszámította, mint mondják, csillagászati úton, hogy bő olajtermés lesz, s bár kevés pénzzel rendelkezett, még a té-

len valamennyi milétoszi és khioszi olajsajtolóra foglalót adott, s olcsón kibérelte őket, mivel senki sem ígért tobbet; mikor aztán elérkezett az olajsajtolás ideje, egyszerre és hirtelen nagy kereslet támadt, s ekkor ő olyan áron adta az ovéit bérbe, ahogy akarta, s így sok pénzt harácsolva ossze, bebizonyította, hogy konnyű megvagyonosodniok a bolcselőknek, ha éppen akarnak; csakhogy nem ez a céljuk! Thalész tehát így tett bizonyságot bolcsességéről; azonban, mint említettuk, az ilyesmi nem egyéb, mint általános érvényű gazdasági elv, mindenkinél, aki egyedáruságra tud szert tenni. Ezért aztán némely állam így szerzi bevételét, ha megszorul pénzben: a kereskedelmi cikkeket egyedárusítja. Szicíliában is valaki, akinél pénz volt letétben, a hámorokból az osszes vasat osszevásárolta, s akkor aztán, mikor megérkeztek a kereskedők a kikotőkből, ő egy maga árusította ki nekik nem is túlságosan magas árat számítva; de még így is az otven talentumon százat keresett. Dionuszioszt[15] tehát, megneszelvén a dolgot, elrendelte, hogy az illető a pénzt ugyan magával elvihetí, de tobbé Szurakuszaiban nem maradhat, mert olyan jovedelmi forrást fedezett fel, amely az ő érdekeit sérti; pedig lám, Thalésznak a módszere ugyanaz volt, mint ezé; mindketten egyedáruságot mesterkedtek ki maguknak. De haszonnal jár ennek az ismerete az államférfiakra is. Mert sok városállam rá van utalva a gazdálkodásra, és az ilyen jovedelmi forrásokra, akárcsak egy család, sőt még inkább. S ezért aztán némely államférfiú egyébbel sem foglalkozik, mint evvel.

12. A családfői hivatásnak három ága van: egyik az úrszolga viszonyra, melyet már előbb tárgyaltunk, a másik az apa-fiú viszonyra, a harmadik pedig a házastársi viszonyra vonatkozik. Mert a feleseget és a gyermekeket

kormányozni, ez mindkét esetben szabadok kormányzását jelenti, de ezek különböznek egymástól a kormányzás módjában; a feleség kormányzása politikai[16], a gyermekeké királyi. Mert egyfelől a férfi természettől fogva *1259b* inkább vezetésre hivatott, mint a nő, hacsak nem természetellenesen fejlődött, másfelől az idősebb és a kifejlett egyén is inkább, mint a fiatalabb és a fejletlen. S bár a legtöbb állami kormányzatban a vezető s az alárendelt elem váltogatják egymást (mert a cél az, hogy a természetadta jog egyformán érvényesüljön, s ne legyen köztük semmi különbség), mégis, amikor az egyik uralkodik, a másik engedelmeskedik, szívesen látnak valamiféle különbséget köztük, magatartásban, beszédmódban, méltóságban, amint Amaszisz[17] is mondta a lábmosó tálról szóló példázatában; márpedig a férfi a nővel szemben mindig ilyen viszonyban van. Viszont a gyermekeken való szülői hatalom olyan, mint a királyé, mert a szülő a szeretet és az idősebb jogán gyakorolja azt, és a királyi hatalomnak is ez a jellege. Ezért helyesen szólította Homérosz Zeuszt ekképpen: „emberek és istenek atyja", őt, aki mindannyioknak királya. Mert természettől fogva ugyan megkülönböztetettnek, de vér szerint rokonnak kell lenni a királynak népeivel; s ez a viszony illik az idősebbre a fiatalabbal, s a szülőre a gyermekkel szemben.

Nyilvánvaló tehát, hogy a családfői tevékenység buz- *13.*
góbban foglalkozik az emberekkel, mint az élettelen tárgyak megszerzésével, s inkább amazoknak az erényes nevelésével, mint a vagyonszerzésnek, azaz a gazdaságnak előnyeivel, s inkább a szabad emberekkel, mint a szolgákkal. S mindenekelőtt a szolgákat illetőleg fölmerülhetne a kétség, vajon a szolgaembernek a csupán eszközszerű és mások szolgálatára hivatott hasznán kí-

vül van-e valamelyes, ennél értékesebb kiválósága is, mint pl. józanság, férfiasság, igazságosság s más ilyenfajta jellemvonás, vagy egyáltalában semmiféle más nincs, csak a testi erővel való szolgai munka. A kérdés kétoldalú: mert vagy van, s akkor miért különböznek a szabad emberektől?, vagy nincs, s ez is érthetetlen, mert hisz ők is emberek, éspedig ésszel megáldott emberek. Nos, végeredményben ugyanezt kérdezhetjük az asszonyról és a gyermekről is, hogy vannak-e hát ezeknek is erényes tulajdonságaik, s hogy az asszonynak is józannak, bátornak s igazságosnak kell-e lennie, s hogy van-e gyerek is rakoncátlan is, higgadt is, vagy pedig mindez nem így van. Sőt általánosságban azt kell vizsgálnunk, hogy a természettől fogva engedelmességre, illetve vezetésre hivatott egyének erényes tulajdonságai egyformák-e vagy különbözők. Mert hiszen, ha mindkettőben meg kell lenni az erkölcsi tökéletességnek, ugyan miért parancsoljon akkor az egyik, a másik pedig miért engedelmeskedjék mindig és mindenben. (S még csak a különbözőség kisebb vagy nagyobb foka sem lehetséges, mert az alárendeltség s az uralkodás lényegében különböznek egymástól, ámde a fokozati viszonyok nem.) S viszont, ha csak az egyikben kell meglennie ama tökéletességnek, a másikban nem, ez képtelenség. Hiszen, ha a vezető nem józan és igazságos, mi módon kormányozhatna jól? Ha pedig az alárendelt nem az, hogyan engedelmeskedhetne helyesen? Ame-
1260a lyik féktelen, lagymatag, mi módon cselekedhetne tisztességesen? Nyilvánvaló, hogy szükségszerűen mindkét félben kell valamiféle erénynek lennie, csakhogy ezek között is különbség van ugyanúgy, mint a természet szerint alárendeltek és vezetők közt is. S ez az eszme azonnal átvezet a lélekhez; benne ugyanis természettől

fogva az egyik rész vezető, a másik alárendelt, melyek szerintünk különböző tulajdonságúak, az egyik értelmes, a másik értelmetlen. Nyilvánvaló tehát, hogy ugyanígy áll a dolog egyebütt is, úgyhogy nagyobb részben a természet dönti el, melyik a vezető, s melyik az alárendelt elem. Mert hiszen másképp uralkodik a szabad ember a szolgán, másképp a férfi a nőn, másképp a felnőtt ember a gyereken. Pedig valamennyiükben megvannak a léleknek ama részei, ámde különbözőképpen. A szolgaembernek egyáltalában nincs megfontoló képessége; az asszonynak van, de nem teljes értékű, s a gyermeknek is van, de még ki nem fejlett. Tehát szükségképpen úgy kell értelmeznünk az erkölcsi értékek kérdését is, hogy részesednek ugyan bennük valamennyien, de nem egyazon módon, hanem oly fokban, amint kinek-kinek a maga hivatása kívánja. Így hát a vezetőben a tökéletes erkölcsi kiválóságnak kell meglennie (mert az alkotás elsősorban a tervező érdeme, márpedig az ész a tervező), a többiben aztán annyi, amennyi őket megilleti. Így természetes, hogy valamennyi fölsoroltnál van erkölcsi érték, csakhogy nem ugyanolyan az asszonyi józanság, mint a férfiúi, de a bátorság és az igazság sem ugyanolyan, mint ahogy ezt Szókratész gondolta[18], hanem az egyik fajta bátorság vezetésre, a másik engedelmességre van hivatva, s ugyanígy a többi erény is. Nyilvánvaló ez akkor is, ha a dolgot részletenként, behatóbban vizsgáljuk; mert önmagukat ámítják azok, akik általánosítva azt mondják, hogy az erény a lélek helyes élete, a helyes cselekvés vagy más efféle; azok, akik — miként Gorgiász[19] — az erényeket egyenként sorolják föl, sokkal helyesebben beszélnek, mint akik ilyen meghatározást adnak. Éppen ezért, amit a költő mond az asszonyról, általános igazság: „az asz-

szonyra díszt a hallgatás hoz"[20]; de a férfira már nem! Minthogy a gyermek még kifejletlen, természetes, hogy erényét sem önmagához, hanem a végső célhoz s az őt vezetőéhez kell viszonyítani, de hasonlóan a szolgaemberét is az uráéhoz. Megállapítottuk, hogy a szolga az életszükségletek szempontjából jelent hasznot, tehát természetes, hogy kevesebb erényre van szüksége, éspedig csak annyira, hogy se féktelenkedésből, se tunyaságból el ne hanyagolja kötelességeit. De fölvethető az a kérdés is, vajon, ha ezek a megállapítások helyesek, az iparosoknak is szükségük van-e az erényre; mert fegyelmezetlenségük miatt sokszor elhanyagolják munkájukat. Vagy talán ez mégis egészen más természetű kérdés? Mert hiszen a szolga a házi közösségbe illeszkedik bele, amaz ellenben attól távolabb áll, s csak annyiban részesül ebből az erényből, amennyire a szolgaságból, mert hiszen a kézműves iparos szolgasága elhatárolt, s míg a szolga természet szerint az, a sarukészítő vagy más egyéb iparos nem. Nyilvánvaló tehát, hogy ezeket az erényeket az úrnak kell a szolgában fölkelteni, de nem csupán a munkára oktató, parancsoló hangon. Nem is helyes azoknak a beszéde, akik a szolgáktól a gondolkodást el akarják vitatni[21], s egyre azt hajtogatják, hogy kizárólag parancsolni kell nekik: sőt jobban kell tanítgatni a szolgákat, mint a gyermekeket.

1260b

E kérdésekben tehát ez a mi álláspontunk; a férj és feleség, az apa és gyermekek viszonyával pedig, valamint ezek erényével s egymással való érintkezésével, azaz hogy mi a helyes és mi a helytelen, hogyan kell a jóra törekedni és a rosszat kerülni, mindezzel az államformákról szóló részben kell majd foglalkoznunk. Mivel ugyanis minden család része a városállamnak, amint azok, akikről szó van, részei a családnak, viszont a rész

kiválóságait az egészével kell egybevetnünk: szükséges, hogy mind a gyermekeket, mind az asszonyokat állami szempontból neveljük, ha ugyan a városállam megbízhatóságának szempontjából nyom valamit a latban az is, hogy a gyermekek és az asszonyok megbízható jelleműek legyenek. Már pedig ez nem közömbös, hisz az asszonyok a szabad lakosság felét teszik ki, a gyermekekből pedig a városállam közösségének tagjai lesznek. S így, mivel ama kérdésekre nézve megállapodtunk, a többiről pedig egyebütt kell szólnunk, hagyjuk abba — ezen részen célhoz érvén — a tárgyalás eddigi menetét, s új pontból kiindulva folytassuk a fejtegetést; először is vegyük sorra azokat, akik a kormányzás legjobb formáiról véleményt nyilvánítottak.

1. Mivel kitűzött celunk, hogy megvizsgáljuk, valamennyi kozt melyik államkozosseg a legalkalmasabb azoknak, akik életuket kényuk-kedvuk szerint rendezhetik be: kotelességunk minden államformára kiterjeszteni, így azokra, melyek egyes, jó hírnek orvendő városállamokban érvényben vannak, valamint azokra is, melyek egyes gondolkodók terveiből ismeretesek, és tetszetőseknek mutatkoznak, hogy így aztán lássuk a helyes és hasznos elveket, és ha ezeken kívul még más forma után kutatunk, az ne lássék minden áron való bolcselkedni akarásnak, és kitűnjék, hogy csak az, ami ezekben a fennálló formákban helytelen, késztetett e módszer kovetésére. Mindenekelőtt válasszuk kiindulópontul azt, ami e kutatás kiindulópontjául onként kínálkozik. Ugyanis minden polgár vagy az állam osszes javaiban osztozik, vagy semmiben sem, vagy pedig egyesekben igen, másokban nem. Az, hogy semmiben se legyen része, nyilvánvaló képtelenség (hisz a városállam a kozosség egy formája, s legalábbis a lakóhely mindenki számára kozos, mert a városállam helye egy és ugyanaz,
1261a és polgárai a városállam kozos birtokosai); de nem is ez a kérdés, hanem hogy az-e a célszerűbb, ha egy okosan irányított államban minden kozos, amiben csak lehetséges a részesedés, vagy ha csak egyes javak kozosek, mások pedig jobb, ha nem azok. Elképzelhető ugyanis, hogy gyermek-, nő- és vagyonkozosségben élnek egy-

mással a polgárok, mint pl. Platón „Államá"-ban, ott Szókratész azt mondja, hogy közösnek kell lennie a gyermekeknek, az asszonyoknak s a vagyonnak. Hát erre nézve kérdem, hogy úgy jobb-e, ahogyan most van, vagy azon módon, ahogy az „Állam"-ban meg van írva.

Sok visszássága van a nőközösségnek, de elsősorban 2.
az, hogy éppen, ami miatt Szókratész[1] az ilyen értelmű törvényhozást szükségesnek tartja, látszólag nem következik az ő gondolatmenetéből. No meg az, hogy azon végcél szempontjából — amely felé szerinte a városállamnak törekedni kell — fejtegetései elfogadhatatlanok; viszont arra nézve, hogyan kell ezeket megmagyarázni, semmi irányelv sincs megállapítva. A városállam a lehető legteljesebb egységéről beszélek, mint ami rá nézve a legjobb, mert ezt fogadja el Szókratész alapelvül. Ámbár világos, hogy a városállam ezen az úton tovább haladva s folyton egységesebbé válva, többé már nem városállam; mert hisz a városállam természet szerint egy bizonyos sokaság, márpedig ha mind jobban egységessé válik, lassanként a városállamból család, a családból egyes ember lesz; mert a család egységesebb a városállamnál, s a családnál egységesebb az egyes ember; tehát még ha ezt valaki végre is tudná hajtani, nem volna szabad megtennie, mert a városállamot semmisítené meg. Ámde nemcsak szám szerint több, hanem faj szerint is különböző emberekből áll a városállam: hiszen nem is alakulhat egymáshoz hasonló egyedekből. Más a katonai szövetség, és más a városállam, annak értéke a tagok számában van, ha azok jellegüket tekintve mindjárt teljesen egyöntetűek is (mert a szövetség természetes célja egymás segítése), mint amikor a nehezebb súly lehúzza a mérleget (hasonló különbséget észlelhetünk egy városállam és egy törzs között is, ha nem köz-

ségenként különválva él a nép, hanem úgy, mint az arkadiaiak[2]); ámde azon egyedek, melyekből az egységnek ki kell alakulnia, lényegükben is különböznek. S így aztán az egymással szembeni egyenlőség az, ami fenntartja a városállamokat, miként az „Erkölcstan" című munkámban már régebben mondottam. Még a szabad és egyenlő jogú emberek közt is úgy kell ennek lennie; hiszen egyszerre nem lehet mindenki vezető, hanem vagy évenként, vagy valami más sorrend, illetve időtartam szerint kell egymást váltogatniok. S így aztán kialakul az a helyzet, hogy mindenki hozzájut a vezetőszerephez, úgy, mintha a sarukészítők és az ácsok is így cserélnének, és nem mindig ugyanazok volnának sarukészítők és ácsok. (Ezért helyesebb, ha ezt követjük az állami közösség kérdéseiben is, nyilvánvaló, hogy —
1261b amennyiben lehetséges — jobb, ha mindig ugyanazok maradnak a vezetők; ahol azonban ez az összes polgárság természetadta egyenlősége miatt lehetetlen, ott aztán már az igazság is azt kívánja, hogy akár kellemes, akár kellemetlen dolog a vezetés, abban mindenki részt vegyen; s ezt mintegy példázza az, hogy az egyenlő jogú polgárok fölváltva egymással szemben visszalépnek, a vezető álláson kívül azonban egymáshoz mintegy hasonlók.) Így azután egyesek vezető szerepet töltenek be, mások engedelmeskednek, egymást váltogatva, mintha csak mindig átváltoznának. Azok közül pedig, akik vezetnek, az egyik ilyen, a másik olyan hivatalt tölt be. Nyilvánvaló tehát mindebből, hogy a városállam természete szerint nem olyan módon egységes, mint ahogy némelyek mondják, amit pedig a városállamok szempontjából a legnagyobb jónak tartanak, a valóságban éppen az dönti meg az államokat; pedig lám, minden egyes jelenség fennmaradását az igazi jó elv

biztosítja. De más módon is kitűnik, hogy a túlságosan egységes államra való törekvés nem helyes. A család inkább rendelkezik autarkeiával, mint az egyed, s a városállam inkább, mint a család; de az a törekvés, hogy városállam legyen, akkor jelentkezik, ha az egyesült közösség a maga szükségleteit tökéletesen ki tudja elégíteni; no már most, ha kívánatos valamely, minél tökésetesebb és mástól független önellátás, akkor a kevésbé egységes alakulást előnyben kell részesíteni az egységessel szemben.

De még ha el is fogadjuk, hogy egy állami közösség 3.
számára az a legjobb, ha a lehető legegységesebb, még ez az egység sincs világosan bizonyítva azzal az állítással, hogy mindenki egyformán mondja: „ez az enyém" és „ez nem az enyém"; pedig ezt tartja Szókratész a városállam tökéletes egysége jelének. Ám a „mindenki" kifejezés kétértelmű. Még ha „mindenegyes"-ről lenne szó, ez talán inkább megközelítené azt, amit Szókratész ki akar fejezni (mert akkor mindenki ugyanazt a fiút és ugyanazt az asszonyt mondaná a magáénak, s ugyanígy a vagyont és mást is, ami reá jut). Csakhogy ezt nem így mondják azok, akiknek közös feleségük és gyermekeik lesznek, hanem abban az értelemben, hogy „mindenkié", de nem „mindenegyes" emberé, s a vagyont is „mindenki", de nem „mindenegyes" birtokolja. Világos, hogy egy bizonyos hamis okoskodás van ebben a kifejezésben: „mindenki" (mert ezek a kifejezések: „mindenki", „mindketten", „páratlan", „páros" kétértelműségük miatt az okfejtésekben is vitás következtetésekre vezetnek; s így ha mindenki „enyém"-nek mondja ugyanazt, lehet nagyon tetszetős, csak persze lehetetlen, de másfelől semmiképp sem fejezi ki az egyetértést). A mondottak még más fogyatékosságot is tar-

talmaznak, mert legkevésbé törődnek azzal, aminek a legtöbb gazdája van: a magáéval mindenki a legjobban törődik, a közössel már kevésbé, vagy csak amennyire őt illeti, és mert úgy gondolják, hogy úgyis törődik vele valaki más, inkább elfeledkeznek róla, mint pl. a házi teendőkben is a sok szolga néha rosszabbul végzi a dolgát, mint a kevés. Ha minden polgárnak ezernyi gyermeke van, akkor ezek nem minden egyes polgáréi, hanem ahogy jön, akármelyik akármelyiknek a fia; így
1262a aztán valamennyien egyaránt nem törődnek velük. De meg aztán a jó- vagy a balsorsban levőről minden polgár csak annyiad részben mondja, hogy „fiam", ahányad része ő az összességnek, és azt mondja, hogy „enyém" vagy „amazé", „amaz" alatt értve a városállamot alkotó ezer vagy még több polgár közül mindegyiket, s még ezt is csak kételkedve, mert hisz nem lehet tudni, hogy kinek született vagy maradt életben gyermeke. Vajon az-e a helyesebb, ha két- vagy tízezer ember mondja ugyanarról, hogy az „enyém", vagy mégis inkább úgy, ahogy azt az egyes városállamokban most is „enyém"-nek mondanak. Mivel ugyanazt a személyt az egyik ember fiának, a másik testvérének, ismét másik unokatestvérének nevezi, vagy valami másféle rokonság, vérség, házasság, sógorság révén, először a maga, azután az övéi révén, megint másik ezeken túl nemzetség- vagy törzsbélinek hívja. Valóban többet ér igazi unokatestvérnek lenni, mint amolyan fajta gyermeknek! De többet mondok, még csak el sem kerülhető, hogy egyesek ne sejtsék, ki a testvérük, gyermekük, apjuk, anyjuk; mert hisz a hasonlatosság révén, mely a gyermekek és a szülők között fennáll, feltétlenül bizonyítékot adnak egymásról. Ami elő is fordul, mint egyes útirajzírók említik, hogy ti. némely felső-libüai

népnél asszonyközösség van, de a született gyermekeket kiválogatják a hasonlatosság alapján. Sőt, vannak még a többi állatfaj, pl. a kancák és a tehenek közt is olyanok, melyeknek az a tulajdonságuk, hogy a szülőkhöz nagyon hasonló kicsinyeket hoznak a világra, mint az a pharszaloszi „Dikaia" nevű kanca.

De tovább megyek, az így berendezkedő társadalmi *4.* közösségben az olyan visszásságokat sem lehet egykönnyen elhárítani, mint pl. a meggyalázás, véletlen vagy szándékos emberölés, verekedés, szidalmazás; ezeket egyiket sem engedi meg a vallásos fölfogás apával, anyával vagy közeli vérrokonokkal szemben úgy, mint ha idegenről volna szó; márpedig föltétlenül több ilyen eset fordul elő azok között, akik nem ismerik egymást, mint ismerősöknél; ha pedig már az ilyesmi megesett ismerősök között, még mindig megtörténhet a szokásos kiengesztelés: de ismeretleneknél semmiképpen sem. Aztán nem furcsa-e az is, hogy miután megalkotjuk a gyermekközösséget, a szerelmeseknek csupán az együttélést tiltjuk el, de nem akadályozzuk a szerelmet vagy az olyan bizalmaskodást, amely pedig apa és fiú, fitestvér és fitestvér közt a legocsmányabb, mert hisz itt már a puszta érzéki szerelem is az. Visszatetsző megtiltani az együttélést pusztán azért, mert hogy így túlságos erőssé fejlődik az érzékiség, de aztán hogy apa és fiú, s fitestvérek kerülnek össze, az már közömbös. Az asszony- és gyermekközösség hasznosabb a földműveseknél, mint a katonáknál: mert ott, ahol a gyermek és *1262b* az asszony közös, csökken a barátság, márpedig ennek így kell lenni az alárendelt osztályokban, hogy engedelmeskedjenek és ne lázadozzanak. Mindezt egybevetve, az ilyen törvény szükségszerűen csak azzal ellentétes eredményt hoz létre, mint amit a helyesen megalkotott

torvényektől elvárhatnánk, s mint amelynek alapján Szókratész a gyermekek és az asszonyok államjogi viszonyát elrendezni akarta. Mert a barátságot a városállam legnagyobb javának hisszuk (mint legjobbat a torzsalkodások elkerülésére), és Szókratész kulonosen magasztalja a városállam egységét; láthatjuk — és ő maga is kifejezetten ezt mondja —, hogy ez a barátság műve, miként az „Erósz"-ról szóló párbeszedben[3] Arisztophanész ezt ki is fejti; a szerelmesek vonzalmuk ereje folytán osszeforrni torekszenek, hogy a két lényből egyetlenegyet alkossanak. Ez esetben szukséges, hogy a két szerelmes vagy legalábbis egy kozuluk eltűnjon, a városállamban viszont elkerulhetetlen, hogy az ilyen kozosségben a szeretet fel ne hígulјon, s a legkevésbé nevezi majd „enyém"-nek a fiút az atya, és az atyát a fiú. Mert miként egy csepp édesség sok vízbe vegyítve érzékelhetetlenné teszi a keveréket, akképp történik az egymáskozti, elnevezésekből fakadó rokoni viszonnyal, és bár nagyon szukséges volna, de az ilyen városállamban a legkevésbé sem veszik figyelembe, hogy egymással torődjenek, sem az apa a fiaival, sem a fiú az apjával, sem a testvérek egymással. Mert az embereknél két lényeges korulmény van, ami a torődésről és a szeretetről tanúskodik: a tulajdon és a vonzalom; csakhogy ezek egyike sem lehet meg az ilyen polgároknál. No meg aztán, a szuletett gyermekeknek az áthelyezése a földművesek, iparosok, a fegyveresek kozé, és fordítva, nagy zavart okoz, és hogyan is történjék? Mert hiszen azoknak, akik átadják és elhelyezik őket, tudniok kell, kiknek kiket adnak át. Ezenkívul még a fentebb említett bajok: a meggyalázás, vérfertőzés, gyilkosság, éppen ilyen korulmények kozt fordulnak elő leggyakrabban: ugyanis nem nevezik már testvéruknek, gyerme-

küknek, apjuknak, anyjuknak a fegyveresekhez tartozókat azok, akik más polgárokra bízattak, viszont akik a fegyveresek közé kerültek, ugyanazt teszik a többi polgárral; így a rokonság nem óv meg az ilyen bűnök elkövetésétől. A gyermek- és asszonyközösségről íme ez a véleményünk.

Ehhez fűződik a vagyoni kérdések vizsgálata, hogy *5.* miképp kell azokat szabályozni a legjobb berendezkedésű államban. Közös legyen-e a vagyon vagy nem? De vizsgálhatnók ezt a kérdést külön is, függetlenül a gyermekek és asszonyok államjogi helyzetétől, értem ezen a vagyoni kérdéseket, hogy még ha azok szét- *1263a* választva maradnának is, amiként manapság általában, vajon még akkor is jobb volna-e, hogy a vagyon és annak használata közös, a földbirtok tulajdona megosztott legyen, a terményeket ellenben a közösbe szolgáltassák be, fogyasztásra (ahogy némely néptörzsek teszik), vagy fordítva, a föld legyen közös és műveljék azt közösen, de a terményeket kinek-kinek a szükségletéhez képest osszák szét (állítólag ilyen közös gazdálkodást is folytatnak némely barbár népek); vagy végre a földbirtok és a termények egyaránt közösek legyenek. Ha a földet nem a tulajdonosok, hanem mások művelik, más lenne a helyzet, és ugyanakkor sokkal könnyebb; ha az emberek maguknak dolgoznak, a birtokkal több lesz a zavar. Ha ugyanis a nyereségben és a munkában nem egyforma a részesedés, sőt nagyon is különböző, szükségképpen vádaskodni fognak azok ellen, akik sokat nyerészkednek vagy sokat kapnak, de keveset dolgoznak, mindazok, akik kevesebbet kapnak, de többet dolgoznak. Általában a közös élet és az emberi életszükségletekben való közösködés mindig nehéz, de különösen az ilyen esetekben. Világos példái ennek az együtt utazó

társaságok; legtobbszor olyasmi miatt jutnak egymással ellentétbe, ami szinte mindennapos semmiség, aprócseprő ugyek miatt koccannak ossze. Hisz még a szolgák kozt is azokkal veszekszunk legkonnyebben, akikre a legtobbszor van szukségunk. A vagyonkozossséggel tehát ilyen és más hasonló nehézségek járnak; a jelenlegi rend azonban, amelyet erkolcsi értékek és helyes törvények szabályozása ékesítenek, ugyancsak előnyosebb, mivel mindkét rendszer jó oldala megvan benne. Értem ezen a két rendszeren a vagyonkozosséget és a magántulajdont. Mert hisz bizonyos szempontból így is közos a vagyon, általában azonban mégis magántulajdonban van. Mivel a szorgoskodás megoszlik, így nem lesz kolcsonos vádaskodás, sőt egyre jobb lesz az eredmény, mert hiszen mindenki a maga tulajdonával foglalatoskodik, másrészt pedig az erény kovetkeztében a vagyon használata a kozmondás szerint alakul: kozos lesz a jó barátok vagyona. S lám ez a berendezkedés megvan manapság is néhány városállamban, legalább vázlatosan, annak jeléul, hogy ez nem lehetetlen és főképp a rendezett államokban vannak ilyenek, és még válhatnak is ilyenekké; mindenki, akinek van magánvagyona, barátainak is hasznára lehet, a kozosnek meg maga is használt láthatja, mint pl. Lakedaimónban is úgy használják egymás szolgáit, lovait, kutyáit, mintha a sajátjuk volna, s ha útkozben hiányuk támad, megszerzik a vidéken, a szántófoldeken. Világos tehát, hogy jobb, ha megmarad magántulajdonnak a vagyon, s csak az élvezetét tesszuk kozossé; hogy aztán hogyan lesznek a polgárok ilyenné, az már a torvényhozó kulon foladata. De az élvezet szempontjából is kimondhatatlan, mit jelent az, ha valamit a magunkénak tarthatunk. Nem véletlen az, hogy mindenki onmagát szereti leg-

jobban, hanem természetes dolog. Már aztán az „önző" 1263b
embert joggal róják meg; mert ez nem egyszerűen szereti önmagát, hanem túlzottan szereti, mint a „pénz bolondjá"-nak esetében, mert szeretni úgyszólván mindenki szeret valami ilyesmit. De a barátainknak, vendégeinknek, társainknak tett szívesség és segítség is igen megörvendeztet, ez pedig csak akkor lehetséges, ha van magánvagyonunk. Egyfelől ezek a gyönyörök összeférhetetlenek a városállam ilyen szertelen egyesítésével, másfelől pedig nyilván lehetetlenné teszik két jeles erény gyakorlását: az asszonyokkal szemben való önmegtartóztatását (pedig mily szép dolog, ha valaki önuralomból a más feleségétől tartózkodik) s a vagyon birtokában való bőkezűségét; így nem áll módunkban bőkezűnek mutatkozni, sem pedig semmiféle bőkezű adományt nem tehetünk, mert hisz éppen a vagyon fölhasználásában rejlik a jótékonyság munkája.

Látszólag talán tetszetős és emberséges az ilyen törvényhozás; első hallásra szívesen is fogadja az ember, abban a hiszemben, hogy most már aztán valami csodálatos egyetértés uralkodik mindenkiben mindenki iránt, különösen, ha valaki a városállamokban jelenleg észlelhető bajokat hánytorgatja föl, mint amelyek mind abból keletkeznek, hogy nincs vagyonközösség. Itt az egymás ellen folytatott szerződésszegési, hamistanúzási pörökről, a gazdagoknak való hízelgésről beszélek. Igen, csakhogy ezek a bajok nem a vagyonközösség hiányából, hanem a gonoszságból fakadnak, mert hisz látjuk, hogy éppen azok, akiknek vagyona közös, és a gazdagságból részesülnek, sokkal nagyobb egyenetlenségben élnek, mint akiknek magántulajdonuk van; csakhogy persze a vagyonközösségben élő és torzsalkodó emberek száma, ha a sok-sok magánvagyonnal bíróval vetjük össze, ke-

vésnek látszik. Ámde az igazság az, hogy ne csak arról a számtalan bajról beszéljünk, amit a közös gazdálkodással el lehet kerülni, hanem arról is, hogy mennyi előnytől esnek el; én úgy látom, hogy teljességgel lehetetlen úgy az élet. Szókratész tévedésének okát alapfeltételezése hibájának tulajdonítjuk. Mert igaz ugyan, hogy bizonyos szempontból egységesnek kell lenni a családnak és a városállamnak, de nem ám mindenestül! Mert van, amikor a városállam előrehaladva az egységben, megszűnik városállam lenni, megmarad ugyan annak, de közel ahhoz, hogy már ne legyen többé az, tökéletlenebb államalakulattá lesz, éppúgy, mintha csak valaki az összhangzatot egyszólamú zenévé és a ritmust egy ütemmé teszi. Ámde a városállam, amely mint fentebb mondtuk, pluralitás, neveléssel közösséggé és egységessé tehető, márpedig furcsa dolog volna, ha az, aki egy nevelési rendszert akar bevezetni, és amellyel azt hiszi, hogy az államot virágzóvá teszi, ilyen eszközökkel gondolja megreformálni, nem pedig a szokás, a bölcselet és a törvényhozás útján, ahogy azt Lakedaimónban és Krétában is a közös étkezés intézményével és a vagyonközösséggel oldotta meg a törvényhozó. De
1264a arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy számot adjunk arról a hosszú múltról és számos esztendőről, amely során ezen intézmény, ha jó lett volna, nem maradt volna ismeretlen, hisz úgyszólván már mindent fölfedeztek az emberek, csak éppen hogy némely dolgok nincsenek összegyűjtve, másokat meg, bár ismerik őket, nem alkalmaznak. De a legvilágosabbá mindez akkor válik, ha az így berendezkedett államnak kialakulását látjuk; egyszerűen nem is lehet megalkotni az államot együtt étkező csoportokra, testvéri szövetségekre és törzsekre való bontás és elkülönítés nélkül: ebben a tör-

vényhozásban nincs egyéb sajátosság, csak az, hogy a fegyveres osztálynak tilos földet művelni; s éppen ezzel próbálkoznak napjainkban a lakedaimóniak. Egyébként, hogy milyen lesz annak a városállamnak a formája, amely a közösségi elven fölépült, azt nem mondta el Szókratész, de nem is könnyű elmondani. Pedig hát az állam lakosságának úgyszólván a zöme a többi polgári rétegekből tevődik össze, akikre nézve semmiféle megállapodás nem történt, pl., hogy a földműveseknek is közös legyen-e a vagyona vagy megmaradjon kinek-kinek külön, s asszonyaik és gyermekeik közösek legyenek-e vagy sem. Hiszen ha egyformán közös mindenkinek a vagyona ugyan mi különbség lesz akkor közöttük és a fegyveresek között? Miféle előnyt jelentene azoknak, ha alávetnék magukat a fegyveresek uralmának? Miféle megfontolás alapján törődnének bele ebbe az uralomba? Hacsak valami olyasmit ki nem eszelnek, mint a krétaiak. Ezek minden más tekintetben egyenlőséget engednek a szolgaosztálynak, csak éppen a testgyakorlást és a fegyvertartást tiltják meg nekik. Ha meg viszont a többi dolgok úgy alakulnak, mint más városállamban, milyen lesz akkor ennek a közösségnek a formája? Egy államon belül szükségszerűen két állam lesz majd, melyek egymással civakodnak. Mert a fegyvereseket mintegy a városállam őreivé, a földműveseket, iparosokat és egyebeket pedig egyszerű polgárokká teszi. Vádaskodások, pörösködések s mindenféle más baj, ami Szókratész szerint a városállamokban megvan, jelentkezik majd egytől egyig itt is. Ámbár szerinte a jó nevelés folytán nem sok törvényre lesz majd szükség, pl. városrendészeti, kereskedelmi s egyéb törvényekre; bár ő a nevelést csak a fegyvereseknél alkalmazza. Ezenkívül a földművese-

ket meghagyja vagyonuk birtokában azzal a feltétellel, hogy bizonyos jövedelmet beszolgáltatnak, csakhogy ezek kellemetlenebbek és fennhéjázóbbak lesznek ám, mint az egyes államokban élő heilóta-, penesztész- és szolgaosztály[4]! Ámde, hogy ezen intézmények szükségesek-e a földműveseknél vagy sem, arról nem mond semmi közelebbit, sem pedig az ezekkel összefüggő kérdésekről, mint pl. az államformáról, a nevelésről és a törvényekről. Éspedig sem a megoldás nem könnyű, sem pedig az a kérdés nem jelentéktelen, hogy milyen is legyen hát a fegyveres osztály nevelése közösségük fenntartása szempontjából. Mert ha az asszonyokat kö-
1264b zös, a vagyont pedig magántulajdonnak nyilvánítanánk, ki vezetné akkor a háztartást úgy, ahogy a mezei munkát a férfiak? No, és ha a földbirtok és az asszonyok is közösek? Érthetetlen az állatok példájára való hivatkozás, hogy ti. az asszonyok ugyanazt a foglalkozást űzzék, amit a férfiak: mert hisz az állatok nem vezetnek háztartást; kockázatos az is, ha a hivatalokat úgy töltik be, ahogy Szókratész teszi, hogy mindig ugyanazokat bízza meg; ez viszályra vezet még azoknál is, akikben semmi becsvágy nincs, hát még szenvedélyes és lobbanékony férfiak között! De persze természetes, hogy kénytelen mindig ugyanazokat állítani vezetőknek: az isteni eredetű arany nem ma ennek, holnap amannak, hanem mindig ugyanazoknak a lelkébe van belevegyítve. Azt is mondja, hogy isten egyesekbe mindjárt a születésükkor aranyat, másokba ezüstöt, azokba pedig, akik majd iparosokká és földművesekké lesznek, bronzot és vasat elegyített. S azután, még a kivételes boldogságot is elvitatva a fegyveresektől, azt állítja, hogy a törvényhozónak az egész városállamot kell boldoggá tennie. Ám lehetetlen, hogy az egész boldog legyen, mikor

a polgárságnak a legnagyobb része csak többé-kevésbé jut el a boldogsághoz, vagy pedig nem mindenki. Mert a boldogságnak nem az a tulajdonsága, ami a páros számé; ez utóbbi ugyanis meglehet az egészben úgy, hogy hiányzik a részekben, ámde a boldogságnál ez lehetetlen. S ha a fegyveresek nem boldogok, hát akkor ki más lehet az? Bizonyos, hogy nem az iparosok és a kézművesek tömege. Szóval az az állam, melyről Szókratész értekezett, ilyen nehézségeket tüntet fel, nem számítva a kevésbé lényegeseket.

De körülbelül így áll a dolog a később írt „Törvé- *6.*
nyek" tekintetében is, s ezért jó lesz, ha az ott kifejtett államformáról is szólunk röviden. S különben is az „Állam"-ban kevés kérdésről mondott határozott véleményt Szókratész, csak az asszony- és gyermekközösségről, a vagyonról és az állam belső rendjéről (ti. nála két részre oszlik a lakosok összessége: a földművesek és a harcosok osztályára; a harmadik, mely az utóbbiakból kerül ki, a városállam tanácskozó és kormányzó szerve): ámde hogy a földművesek és kézművesek részt vesznek-e valahogy a vezetésben vagy nem, hogy joguk van-e nekik is fegyvert tartani és harcolni vagy nem, erről Szókratész nem beszél, hanem úgy véli, hogy az asszonyok is részt vehetnek a harcban, és azt a nevelést kaphatják, mint a fegyveresek. Művét egyéb tekintetben oda nem tartozó gondolatokkal töltötte ki, valamint egy arra vonatkozó fejtegetéssel, hogy milyennek kell lennie a nevelésnek a fegyveres rendben. A „Törvények" legnagyobb része tételes törvényeket tárgyal, s keveset szól az államformáról. S bár ezt közelebb *1265a*
kívánja hozni a meglevő államrendszerekhez, lassacskán mégis ismét visszavezet ahhoz a másik államformához.[5] Mert kivéve az asszony- és a vagyonközösséget,

ugyanazon intézményeket említi mindkét államformában; sőt ugyanazt a nevelési rendszert, ugyanazt a köznapi teendőktől elvonatkozó életet s közös étkezést is. Csakhogy itt még az asszonyok részére is követel közös étkezést, s míg a fegyveresek száma amott ezer, emitt ötezer. Fennkölt gondolkozás, elmeél, újszerűség és kutató szellem van ugyan Szókratész minden beszédében, de azért bajosan lehet mindenben igaza, mert az említett tömegnél nem szabad elfelejtenünk, hogy annyi embernek egy Babülónra vagy valami más, mérhetetlen kiterjedésű területre volna szüksége, hogy rajta ötezer dologtalan ember megélhessen[6], s velük együtt az asszonyok és szolgák még számosabb népe. Igaz ugyan, hogy olyan föltételeket képzelhetünk el, amilyeneket csak akarunk; de mégsem képtelenségeket. Mondják, hogy a törvényhozónak két szempont, a terület és a lakosság tekintetbevételével kell a törvényeket alkotnia. De helyes hozzávenni ehhez a szomszéd vidékeket, elsősorban azért, mert a városállamnak városállami és nem elszigetelt életet kell élnie (mert ugyancsak szüksége van fegyverekre a háború miatt, amelyek nemcsak a saját területén hasznosak, hanem idegen terület ellen is); ha aztán valaki nem fogadja el ezt az életet sem az egyén, sem a városállam közössége szempontjából, még akkor is félelmesnek kell mutatkoznia az ellenséggel szemben, nemcsak mikor az területére betört, hanem akkor is, mikor onnan kivonult. Ami a vagyon mennyiségét illeti, meg kell vizsgálni, nem volna-e helyesebb más elvek alapján meghatározni. Ő azt mondja, hogy elégségesnek kell lennie a mértékletes élethez, mintha azt mondaná, a jó élethez; ez a kifejezés az általánosabb. Ámde lehet mértékletesen s amellett szűkösen is élni. S ezért helyesebb meghatározás ez: mértékletesen és sza-

badon (mert külön-külön az egyikhez tobzódás, a másikhoz nélkülözés csatlakozik); s valóban csak ezek az erények jönnek számba a vagyon kezelésében; mert pl. a vagyont nem lehet élvezni szelíden vagy bátran, hanem igenis mértékletesen és szabadon, úgyhogy e tekintetben szükségképpen ezek a számba jöhető erények. Különös dolog az is, hogy bár a vagyonrészeket egyformán szabja meg, a polgárok számát nem határozza meg, hanem a szaporodást korlátozás nélkül megengedi, mintha az a gyermektelen házasságok folytán úgyis eléggé kiegyenlítődne, s a lélekszám változatlan marad, akármennyien születnek is, mert tapasztalás szerint manapság is így van ez a városállamokban. Csakhogy ezt sokkal pontosabban kell megállapítani az ő vá- *1265b*
rosállamában, mint a maiakban; mert manapság senki sem szűkölködik, mivel a vagyonokat akárhány részre fel lehet osztani; amott azonban majd, mivel a vagyon nem osztható, a számfelettieknek akár kisebb, akár nagyobb számban lesznek, szükségképpen semmi sem jut. Sőt, bárki átláthatja, hogy még a vagyonnál is inkább kell korlátozni a szaporodást, hogy egy bizonyos számnál többen ne szülessenek; de persze ezt a számot úgy kell megállapítani, hogy tekintetbe vegyük a véletlen eseteket, melyek folytán egyes újszülöttek elpusztulhatnak, valamint egyesek gyermektelenségét is. Ezen óvintézkedés elmulasztása, mint a legtöbb állam példája mutatja, föltétlenül a polgárság elszegényedésére vezet, márpedig a szegénység belső zavart és bűnt hoz létre. A korinthoszi Pheidón[7], az egyik legrégibb törvényhozó, úgy vélekedett, hogy a házak és a polgárok számának változatlanul ugyanannak kell maradnia, még ha eredetileg mindenki különböző nagyságú birtokrészeket kapott is; ama „Törvények"-ben azonban ennek

éppen az ellenkezője van. De minderről, hogy miképp képzeljük a jobb megoldást, később kell szólnunk; hiányzik azonban ezekből a „Törvények"-ből az is, hogy mi különbség lesz a vezetők és az alárendeltek közt. Szókratész csak azt mondja, hogy a vezetők és az alárendeltek viszonyának olyannak kell lennie, mint a láncfonál és vetülékfonál esetében. Mivel pedig megengedi, hogy minden vagyon egész ötszörösére növekedhessék, ugyan miért ne növekedhetne bizonyos mértékig a földbirtok is? De meg kell vizsgálnunk a házhelyek szétválasztását is, vajon célszerű-e ez a családalapításra; mindenkinek két külön házhelyet jelölt ki; ámde nehéz két háznépet igazgatni! Az egész alkotmány pedig sem nem demokratikus, sem nem oligarchikus, hanem a kettő közötti, melyet „politeiá"-nak hívnak, s amely nehéz fegyverzetűekből áll. Mármost, ha Szókratész úgy építi föl alkotmányát, mint ami az egyes városállamok számára a legelfogadhatóbb, talán igaza is van; de ha azt hiszi, hogy az mindjárt a legtökéletesebb városállam után következik, ez már nem helyes. Könnyen többre tarthatja bárki akár a lakónok alkotmányát, akár valamelyik más, arisztokratikusabb jellegűt. Akadhatnak, akik azt állítják, hogy a legjobb államforma valamennyi többinek a keveréke kell legyen, s éppen ezért is magasztalják úgy a lakedaimónit, mely szerintük oligarchiából, monarchiából és demokráciából áll; királyaik, mint mondják, a monarchiát, a vének tanácsa az oligarchiát, az ephoroszok pedig a demokráciát képviselik, mivelhogy az ephoroszok a népből kerülnek ki; mások szerint az ephoroszi intézmény türannikus, viszont demokratikusak a közös étkezés és a mindennapi
1266a élet egyéb formái; a „Törvények"-ben azt mondják ki, hogy a legjobb államformát a demokráciából és a türan-

niszból kell megalkotni, amelyeket pedig egyesek nem is tekintenek alkotmányformáknak, vagy legfeljebb a legrosszabbaknak. Helyesebb tehát azoknak a fölfogása, akik többfélét egyesítenek, mert a többől összeállított alkotmány a legjobb. Aztán meg semmi monarchikus nem nyilvánul meg benne, hanem csak oligarchikus és demokratikus, és inkább az oligarchia felé hajlik. Láthatjuk ezt a vezetők kinevezésénél, mert a választottak névsorából történő kisorsolás mindkét államformánál közös, viszont az, hogy a vagyonosokra kötelező a részvétel a népgyűlésen és a vezetők választásában s egyéb közügy intézése, míg a többieket ebből kizárják — már oligarchikus vonás, valamint azon törekvés is, hogy többen legyenek a vagyonos vezetők, és hogy a legfőbb hivatalnokok a legvagyonosabbak közül kerüljenek ki. Oligarchikus a tanácstagok választása is. A választás ugyan mindenkire kötelező, azonban csak amikor az első vagyoni osztályból választanak jelölteket, aztán megint ugyanannyit a másodikból, majd a harmadikból, csakhogy a harmadik és negyedik osztályban a választásoknál a szavazás már nem mindenkire kötelező, sőt a negyedik osztályban a választások már csak az első és második osztály polgáraira nézve kötelezőek; s aztán — mint mondja — a választottak közül minden osztályból egyenlő számú tanácstagot kell kijelölni. Többen lesznek tehát a választók a legfelsőbb vagyoni osztályból, de meg érdemesebbek is, mert a köznépből néhányan rendszerint majd nem választanak, minthogy a szavazás nem kötelező. Kiderült már ennyiből is, hogy nem demokráciából és monarchiából kell az ilyen alkotmányt összeállítani, de még jobban majd a későbbiekben, ha majd az államformának erről a fajáról[8] lesz szó; azonban veszedelmes a vezetők kijelölése a már meg-

választott jelöltek közül. Mert ha egyesek, még oly csekély számban is, elhatározzák, hogy összefognak, mindig ezeknek az akarata szerint dől majd el a választás. A „Törvények"-ben vázolt államközösséget illetőleg tehát így áll a dolog.

7. Vannak egyéb államelméletek is, melyeket magánemberek, bölcselők és politikusok állítottak föl, de valamennyi közelebb van a fennálló és most is érvényben levő államformákhoz, mint az a két elmélet[9]. Senki más nem ajánlott olyan új elvet, mint a gyermek- és asszonyközösség, vagy pedig mint az asszonyok közös étkezése, hanem inkább az életszükségletekből indulnak ki. Némelyek számára az a lényeges, hogy a vagyoni kérdéseket helyesen szabályozzák, mert szerintük ezekből keletkezik minden belső zavar. Ezért aztán a khalkédóni
1266b Phaleasz[10] elsőnek vezette be a következő elvet: a polgárok vagyonrészének egyenlőnek kell lenni. Úgy vélte, hogy ez a településsel egy időben minden nehézség nélkül megvalósítható; a már megalakult államokban ez bizony fáradságosabb, mégis ez a kiegyenlítés könnyen végrehajtható, ha a vagyonosok adnak ugyan hozományt a leányuknak, de nem fogadnak el, a szegények pedig csak kapjanak, de ne adjanak. Platón a „Törvények" írásánál úgy véli, hogy bizonyos fokig meg kell engedni a vagyon gyarapodását, de mégis úgy, hogy a legkisebb vagyonrész ötszörösénél többet senkinek se legyen módjában szerezni, mint már fentebb is említettem. Csakhogy azoknak, akik ezt a törvényalkotást javasolják, azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, amiről pedig mostanság el szoktak feledkezni, hogy annak, aki a vagyon nagyságát korlátozza, a gyermekek számát is korlátoznia kell; mert ha a gyermekek száma a vagyon nagyságát túlságosan meghaladja, akkor a törvény szük-

ségképpen érvényét veszti, de túl ezen az érvényvesztésen, különben is káros, ha sok gazdag ember elszegényedik, mert nehéz volna elkerülni, hogy az ilyenek ne váljanak forradalmárokká. Már a régiek is fölismerték, hogy a vagyon egyenletes eloszlásának van bizonyos jelentősége az állami közösségre, pl. Szolón alkotta meg így a törvényeit, s másutt is van olyan törvény, amely megtiltja, hogy valaki annyi földet szerezzen, amennyit akar, s éppúgy a birtok eladását is törvény tiltja, ahogyan a lokrisziaknál nem is lehet törvényesen eladni, csak akkor, ha bizonyítják, hogy az illetőt nyilvánvaló szerencsétlenség érte; s ez azért van, hogy az ősi birtokrészeket megvédjék (ez az a törvény, amelynek megbomlása Leukaszban is túlzó demokratikus irányúvá tette az államformát, mert így a vagyoni cenzus többé már nem számított a hivatalba lépésnél; ámde lehetséges az is, hogy a vagyon egyenlő elosztása megvan ugyan, de az egyes részek vagy túlságosan nagyok, úgyhogy ez pazarlásra, vagy túlságosan kicsinyek, s ez meg nyomorúságos életmódra vezet. Világos tehát, hogy nem elég, ha a törvényhozó egyenlőnek állapítja meg a birtokrészeket, hanem a közepes nagyságot kell eltalálni. De még ha a középszerű vagyonrészt szabják is ki mindenkinek, az sem ér semmit: sokkal inkább a kívánságokat kell kiegyenlíteni, mint a vagyonokat, ez meg képtelenség, ha a törvények segítségével nem adunk megfelelő nevelést. No de talán erre azt felelné Phaleasz, hogy ő is éppen ezt mondja, és szerinte a városállamban e két szempont szerint: a vagyont és a nevelést illetően egyenlőségnek kell lennie. Csakhogy azt is meg kell mondani, milyen legyen az a nevelés: azzal azonban, ha egy és ugyanaz, még semmit sem érünk el; mert lehet egy és ugyanaz, de mégis olyan, hogy az em-

berek inkább hajlanak majd a pénznek vagy a dicsőségnek, vagy éppenséggel mindkettőnek a túlzásaira. No meg aztán nemcsak a vagyon, hanem a méltóságok egyenlőtlen elosztása miatt is viszály támadhat, csakhogy más-más értelemben; a tömeg ugyanis a vagyon egyenlőtlen elosztása miatt zúgolódik, a műveltek pedig akkor, ha a közéleti megbecsülés egyformán jár ki min-
1267a denkinek; erre céloz eme mondás: „egy a becsülete hitványnak és nemesnek"[11]. Ámde az emberek nemcsak kényszerűségből vetemednek rosszra, aminek ellenszerét Phaleasz a vagyoni egyenlőségben látja, hogy így a fázás és éhezés miatt ne kelljen rabolniok, hanem azért is, hogy örömet szerezzenek maguknak, s vágyaikat kielégítsék; ha ugyanis többre vágyakoznak, mint amennyi a megélhetéshez kell, akkor keresnek erre jogtalan tettek elkövetésével orvoslást, ámde nem ez az egyetlen ok, hanem az is, hogy vágytól űzve, fáradság nélkül szerzett gyönyöröket élvezzenek. Ugyan mi lehet ezen három betegség orvossága? Az elsőnek a szerény vagyon és a munkálkodás; a másodiknak a mértékletes életmód; a harmadiknak az, hogyha valaki benső örömöt óhajt, ne keresse másutt, mint a bölcseletben, mert minden más öröm csak az emberek útján érhető el. S bizony a legnagyobb bűnöket a mértéktelenség, nem pedig a szükség miatt követik el (nem azért lesz valaki zsarnokká, hogy meg ne fagyjon; ezért is becsülik nagyra, aki nem tolvajt, hanem zsarnokot öl meg); úgyhogy bizony csak a kis bűnök ellen nyújt védelmet a Phaleaszféle alkotmányforma. Ezenkívül számos intézményt szándékozik megszervezni, hogy a városállam helyes belpolitikáját biztosítsa, de ugyanakkor figyelembe kell venni valamennyi szomszédos és idegen városállamot is. Hiszen az államrendet feltétlenül a katonai hatalom

szempontjából kell megalkotni, erről pedig ő egy szót sem szól. Hasonló a helyzet a vagyoni kérdésben is. Nemcsak a városállam belső szükségleteire kell elegendőnek lennie, hanem a kívülről fenyegető veszéllyel szemben is, ezért az állam gazdagsága se olyan nagy ne legyen, hogy arra a szomszédok, s éppen a hatalmasabbak szemet vessenek, a birtokosok pedig még föl se tudják tartóztatni a támadókat, se pedig oly kicsi, hogy még egy velük egyenlő és hasonló erejű néppel se tudják felvenni a küzdelmet. Phaleasz erre vonatkozólag nem nyilatkozott, pedig nem szabad elfeledni, hogy hasznos a nagy vagyon. Talán a legmegfelelőbb az volna, ha az erősebbet nem kecsegtetné túlzott nyereséggel a háború, hanem csak annyival, amennyit úgyis megszerezhetne, ha azt nem ragadná el. Eubulosz[12] mikor Autophradatész ostromolni szándékozott Atarneusz városát, arra intette őt, hogy előbb fontolja meg, mennyi idő alatt foglalhatja el, aztán számítsa ki az azon időre eső költséget: ő kész annál kevesebb összegért is azonnal feladni Atarneuszt; ezekkel a szavakkal elérte, hogy Autophradatész magába szállt, és felhagyott az ostrommal. Így hát van némi haszon abban, ha a polgárok birtokrészei egyenlők, abból a szempontból, hogy egymással ne torzsalkodjanak, de semmi igazán jelentősnek nevezhető előnye nincs. Mert hiszen a műveltebbek is méltatlankodhatnak, arra hivatkozva, hogy őket az egyenlőségnél több illeti meg, és ezért sokszor *1267b* lázadoznak és torzsalkodnak, no meg aztán az emberek gonoszsága is kimeríthetetlen, és míg eleinte megelégszenek csak két obolosszal is, mikor aztán ez már ősi szokásszámba megy, egyre többet és többet követelnek, míg minden határt meghaladnak. Mert a vágy természete határtalan, és a legtöbb ember csak annak él, hogy

kielégítse azt. Ebben az esetben az uralkodás nem a vagyonok kiegyenlítésében, hanem abban áll, hogy a természet szerint értékesebbeket úgy látjuk el, hogy ne kívánjanak többet maguknak, az alacsonyabb sorsúakat pedig, hogy arra ne is legyen módjuk, vagyis hogy alacsonyabb helyzetben legyenek, de igazságtalanság ne sújtsa őket. Nem beszél azonban helyesen a vagyon egyenletes elosztásáról sem, mert csak a földbirtok kiegyenlítésére szorítkozik, holott létezik egy rabszolgákból, nyájakból és pénzből álló gazdaság, és a javaknak azon együttese, amit ingóságoknak neveznek; tehát vagy arra az egyenlőségre kell törekedni, ami mindenre kiterjed, vagy legalábbis valami méltányos rendszerre, vagy pedig mindent szabadjára kell engedni. Továbbá, úgy látszik — az általa alkotott törvényekből —, hogy ez a városállam igen kicsi lesz, ha ti. figyelembe vesszük, hogy az iparosok valamennyien közszolgák, ahelyett, hogy az állampolgárok összességét alkotnák. Ámde, ha közszolgákká lesznek, akkor éppen a közüzemekben dolgozók jutnak ebbe a sorba (így van az Epidamnószban, s így rendezte ezt be egykor Diophantosz[13] Athénben). Phaleasz alkotmányát körülbelül ennyiből is megítélheti mindenki, hogy jól vagy rosszul van-e megszerkesztve.

8. A milétoszi Hippodamosz[14], Eurüphón fia (az, aki a város részekre osztását kitalálta, s Peiraieüszt[15] szabályozta, s aki feltűnési vágyból magánéletében is olyannyira különccé lett, hogy sokan túlságosan is piperkőcnek találták megjelenését dús hajzata, költekező életmódja s egyszerű, de télen-nyáron meleg ruhája miatt, s aki ezenkívül az egész természetről is tudományosan iparkodott gondolkozni) — szóval ő volt az első, aki anélkül, hogy politikus lett volna, a legjobb alkotmányról véleményt próbált nyilvánítani. Az államot tízezer polgárból ter-

vezte, és három részre osztotta: az egyikbe a kézműveseket, a másikba a földműveseket, a harmadikba a harcosokat és a fegyvereseket sorolta. Ugyancsak három részre osztotta a földet is: szent földekre, közföldekre és magánföldekre; az a rész, amiből az isteneknek a szokásos áldozatokat bemutatják, szent; ami a fegyvereseké, a közföld; s ami a földműveseké, a magánföld. S úgy vélekedett, hogy a törvényeknek is csak három neme van; és valóban törvényes eljárás csak három miatt lehet: erőszakosság, kártevés és gyilkosság. Törvényt alkotott egy legfőbb ítélőszékre is, amely elé mindazon ítéleteket fel kell terjeszteni, melyeknek igazságosságához kétség fér; s ezt néhány választott, éltes bíróból állí- *1268a*
totta össze. Véleménye szerint a törvényszéken való döntésnek nem szavazással kell megtörténnie, hanem mindenkinek egy táblácskát kell beadnia, amelyre, ha egyszerű marasztaló ítéletet akar hozni, ráírja a vádat, ha pedig egyszerű felmentő ítéletet, üresen adja be; viszont, ha egyben-másban eltérő véleményen van, azt pontosan körülírja. Nem tartja helyesnek a mostani törvényhozást, mert a bírákat hamis esküre kényszeríti azzal, hogy csak igennel vagy nemmel nyilatkozhatnak. Ezenkívül törvényt hozott, hogy megbecsülés járjon azoknak, akik a városállamra hasznos találmányok szerzői, és arra is, hogy a háborúban elesettek árvái közpénzen tartassanak, azon hiszemben, hogy ez másutt még nincs törvénybe iktatva; pedig hát ez a törvény Athénben és más államokban is megvan. Valamennyi vezető tisztviselőt a nép választja; a népet pedig számára a városállamnak mind a három része jelenti; a megválasztottak gondoskodnak a közösség ügyeiről, valamint az idegenek és az árvák ügyeiről. Íme ezek Hippodamosz alkotmányának legfőbb és legfontosabb pontjai;

kétség merülhet föl először is arra nézve, vajon helyes-e az állampolgárok összességének részekre bontása. Mert hisz a kézművesek, a földművesek és a fegyveresek nála egyaránt valamennyien részesei az állampolgári jognak, holott a földműveseknek nincs fegyverük, a kézműveseknek pedig se földjük, se fegyverük, úgyhogy majdnem szolgáivá lesznek a fegyverek birtoklóinak. Mármost szinte lehetetlen, hogy mindezek minden tisztséghez egyaránt hozzájussanak, mivel szükségszerűen a fegyveresek közül kerülnek ki a hadvezérek, a városőrzők, s hogy úgy mondjam, a legfőbb hivatalnokok; akik pedig nem részesednek a polgárjogokban, ugyan hogyan éreznének ragaszkodást a városállam iránt? S azután erősebbnek is kell lennie a fegyvereseknek a másik két osztálynál, csakhogy ez nem olyan könnyű, hacsak nincsenek sokan; ha pedig sokan vannak, ugyan mi szükség van arra, hogy a többiek polgárjogot kapjanak, s úrrá tegyék őket a vezető hivatalnokok választásánál? Nos, és a földművesek mennyiben hasznosak a városállamnak? Az iparosokra ugyancsak szükség van (minden városállamban nélkülözhetetlenek), s önmagukat fenn tudják tartani — mint más városállamokban is — az iparukból; a földművesek viszont ésszerűen csak úgy volnának a városállam alkotó részei, ha ők termelnék a fegyveres osztály élelmét; így azonban tulajdon földjük van, s azt maguknak művelik. Tovább menve, ha a közföldeken, melyekből a harcos osztály élelmezése kikerül, maguk a fegyveresek dolgoznak, akkor mi lenne a különbség a fegyveres és a földműves között, pedig a törvényhozó meg akarja őket különböztetni; ha pedig ezek a munkások mások, mint a magánföldeket művelők és a harcosok, akkor egy újabb, negyedik része lesz ez a városállamnak, amely, semmi joga

nem lévén, a városállamban idegen, ha pedig végül a magán- és a közföldeket ugyanazok művelik, akkor a termények mennyisége nem lenne elegendő, mivel mindenkinek két családot kellene eltartania, másrészt 1268b pedig ugyan miért nem mindjárt ugyanabból a földbirtokból és ugyanazon vagyonrészekből veszik ki a maguk élelmét is, és szállítják a harcosoknak is az övékét? Mindezen kérdések nagyon zavarosak. Ugyancsak nem helyes a bíráskodásra vonatkozó törvény sem, amely megengedi, hogy bár a vádat világosan megírták, az esküdtbíró az ítéletben véleményét részletezhesse, s így döntőbíróvá váljék. Ez a választott bíróság eljárásában, még több bíró esetében is lehetséges (mert hiszen ott szoktak egymással az ítéletről tanácskozni), de az esküdtbíráskodásnál nem, sőt éppen ellenkezőleg, sok törvényhozó úgy intézkedik, hogy az esküdtbírók ne is tanácskozzanak egymással. S hogy is ne lenne zavaros az ítélet, ha pl. az esküdtbíró elismeri ugyan, hogy tartozik a vádlott, de nem annyival, mint a felperes mondja? Pl. a felperes 20 minát követel, az esküdtbíró pedig csak tízet ítél meg (vagy az még ennél is többet, ez pedig még ennél is kevesebbet), egy másik bíró aztán ötöt, megint másik négyet (s világos, hogy megoszlanak a követeléssel kapcsolatban); lesznek aztán olyanok, akik az egész összeget megítélik, mások meg semmit. Hogyan lehet így a szavazatok azonosságát megállapítani? S különben is senki sem kényszeríti hamis esküre azt az esküdtbírót, aki az igazságnak megfelelően egyszerű igennel vagy nemmel menti föl, vagy ítéli el a vádlottat, ha ti. a vádirat is így egyszerűen van megszerkesztve; mert aki fölmentő ítéletet hoz, nem azt állítja, hogy a vádlott semmivel se tartozik, hanem csak azt, hogy nem a 20 minával; de az már aztán igenis ha-

misan esküszik, aki marasztaló ítéletet hoz, holott maga sem hiszi, hogy az alperes tartozik a 20 mináva l.

Abból a szempontból, hogy a városállamra hasznos találmányok szerzői valami kitüntetésben részesüljenek, nem veszélytelen ez a törvényhozás, s inkább csak első hallásra tetszetős; mert a hiú vetélkedést és adandó alkalommal az alkotmány megrendülését idézi elő. Ez viszont már egy más kérdést és megfontolást vet fel. Egyesek valóban kételkednek, vajon káros vagy hasznos-e a városállamnak, ha ősi törvényeit megbolygatják, mikor valami jobb kínálkozik. Már csak azért sem könnyű sebtiben csatlakozni ehhez a véleményhez, ha a változtatás valóban nem szokott használni. De az is lehetséges, hogy akadnak, akik a törvény s az alkotmány megbontását közhasznú cselekedetként ajánlják. Ha már egyszer szóba hoztuk a kérdést, jó lesz, ha röviden megmagyarázzuk. Mint már mondottuk, a kérdés vitás, és lehet olyan vélemény is, hogy a változtatás előnyös. Egyéb tudományágakban ez haszonnal is jár, pl. az orvostudomány megváltoztatta ősrégi gyakorlatát, ugyanígy a testedzés is, és általában valamennyi más mesterség és ipar, és mivel szükségszerűen az államtudományt is ezek egyikének kell tekintenünk, világos, hogy itt is ez a helyzet. Ennek jelét felfedezhetjük magukban a tényekben: a régi törvények nagyon is kezdetlegesek és kegyetlenek, így a görögök állandóan fegyverrel jártak, s az asszonyokat úgy vásárolgatták egymástól; mindaz, ami ezekből az ósdi törvényekből itt-ott még megvan,
1269a az egészen együgyű, mint pl. Kümében az a gyilkosságra vonatkozó törvény, hogy ha a vádló a maga rokonai közül egy bizonyos számú tanút állít, akkor a vádlott a gyilkosságban bűnös. Egyébként amit általában keresünk, az nem az ősi hagyomány, hanem az, ami

hasznos; és az első emberek, akár földből nőttek ki, akár valami világpusztulásból menekültek meg[16], valószínűleg csak olyanok lehettek, mint a mai átlagos és értelmetlen tömeg, amint ezt a „föld szülötteiről" valóban mondják is; úgyhogy érthetetlen volna ezeknek a törvényeiben megrögződni. Egyébiránt még az írott törvényeket sem tanácsos változatlanul hagyni. Mert csakúgy, ahogyan egyéb mesterségekben, az államtudományban sem lehet mindent tüzetesen írásba foglalni: szükségképpen általánosságban kell fogalmazni, holott a gyakorlatban egyes esetekről van szó. Már ebből is kitűnik, hogy egyes törvényeket bizonyos esetekben meg kell változtatni; ugyanakkor más szempontból a változtatás, úgy látszik, nagy óvatosságot igényel. Viszont amikor az elérhető előny csekély, a törvények könnyelmű megváltoztatásának megszokása pedig helytelen, akkor világos, hogy inkább el kell tűrni néhány botlást, akár a törvényhozó, akár a vezető részéről; mert a megváltoztatás kevesebb hasznot hoz, mint amennyi kárt okoz, ha a polgárok rászoknak arra, hogy a vezetőkkel szemben engedetlenek legyenek. De hamis a mesterségekről vett példa is, mert egy mesterség megújítása nem hasonlítható össze a törvény megváltoztatásával; a törvénynek ugyanis arra, hogy engedelmességre késztessen, semmi egyéb ereje nincs, csak a szokás, ámde ez csak hosszú idő elteltével jelentkezik, úgyhogy a meglevő törvényeknek más, új törvényekre való könnyelmű átformálása tulajdonképpen a törvény erejének gyengítése. De még ha kell is változtatni rajtuk, vajon valamennyin és az egész alkotmányon is? És vajon akárki jöttmentnek szabad-e, avagy csak egyeseknek? Mert ez nagy különbség ám! Ezért hagyjuk hát e kérdés vizsgálatát más alkalomra.

9. A lakedaimóni, a krétai, sőt szinte valamennyi többi állam alkotmányát illetőleg is két kérdést kell megfontolnunk: az egyik, hogy törvényalkotásuk a legtökéletesebb alkotmány szempontjából jó-e, vagy rossz, a másik, vajon nincs-e bennük valami ellentétben az ajánlott alkotmány alapelvével és formájával. Általánosan elfogadott, hogy egy államot akkor kormányoznak helyesen, ha a polgárok a mindennapi élet szükségszerűségei alól mentesek; de hogy miként lehetséges, azt már nem könnyű eltalálni. Thesszaliában a penesztészek már sokszor uraik ellen fordultak, hasonlóképpen, mint a lakónok heilótái (mert szüntelenül csak azt lesik, hogy mikor fordul rosszra uraik sorsa); a krétaiaknál azonban ilyesmi még soha nem fordult elő. Ennek
1269b oka talán az, hogy bár a szomszéd városállamok állandóan harcban állnak, egyikük sem támogatja a pártütőket, de ez nem is áll érdekükben, minthogy maguknak is vannak perioikoszaik; a lakóniaiaknak azonban mindig minden szomszédjuk ellenségük volt, az argosziak, a messzéniek, az arkadiaiak, ahogyan a thesszaliaiak is kezdetben azért voltak lázadásoknak kitéve, mert harcban állottak a szomszéd népekkel, az akhaiokkal, a perrhaiboszokkal és a magnéiaiakkal. Úgy látszik, hogy ha más nem is, de az, hogy miként kell velük szemben viselkedni, súlyos gondot okoz; mert szabadjára engedve felfuvalkodnak, s ugyanolyan jogokra tartanak igényt, mint uraik, ha meg sanyarú helyzetben vannak, akkor ármánykodnak és gyűlölködnek. Világos tehát, hogy akiknek ilyen tapasztalata van a zsellérekkel, nem is találhatja ki a leghelyesebb módszert. Tovább menve, az asszonyok iránt tanúsított szabadelvűség is káros mind az alkotmány szelleme, mind a városállam boldogulása szempontjából. Mert ha a családnak tagjai a férfi

és a nő: világos, hogy a városállamot is férfiakra és nőkre megosztottan kell szemlélnünk, úgyannyira, hogy azokban a városállamokban, ahol a nők helyzete roszszul van megoldva, ott úgy vehetjük, hogy az állam fele törvények nélkül él. Ez az eset Spártában is, mert bár a törvényalkotó azt akarta, hogy az egész városállam szigorú erkölcsű legyen, s a férfiakat illetően nyilvánvalóan olyan is, a nőkre nem fordított gondot: így ezek féktelenül, teljes szabadságban és kicsapongásban élnek. Az ilyen városállamban tehát szükségképpen tisztelik a gazdagságot, különösen, ha asszonyuralom van, amint ezt a legtöbb harcias és hadviselő népnél találjuk, kivéve a keltákat s más népeket, melyek nyíltan tisztelik a férfiak egymással élését. Az ősi mítoszköltő, úgy látszik, nem ok nélkül párosította össze Arészt Aphroditéval, mert a férfiakkal csakúgy, mint a nőkkel való nemi érintkezésre minden harcias nép különösen hajlamos. Ez utóbbi volt szokásban a lakónoknál, és uralmuk idején az asszonyok igen sok ügyet intéztek. Végeredményben miben különbözik az, ha asszonyuralom van, és az, ha a vezetők asszonyi uralom alatt állanak? Egy az eredmény. Bár a kihívó magatartás a köznapi életben mitsem ér, és nem is jár haszonnal, és ha valahol egyáltalában, akkor legfeljebb háborúban: még olyankor is a legtöbb bajt a saját asszonyaik okozták a lakónoknak. Ugyancsak megmutatkozott ez a thébaiak betörése idején: mert hasznuk ugyan semmi nem volt csakúgy, mint más városállamban, de zavart, azt nagyobbat keltettek, mint az ellenség. Eredetileg ugyan a lakónoknál látszólag okkal fejlődött ki az asszonyok szabadossága. A hadjáratok miatt ugyanis a férfiak sok időt töltöttek hazai *1270a*
földjüktől távol, harcolva az argosziakkal, majd meg az arkadiaiakkal és a messzéniekkel; mikor azután

visszatért a béke, a katonaélet által (amely sok erényt lehetővé tesz) mintegy felkészítve, alárendelték magukat a törvényhozó akaratának; az asszonyokat azonban megpróbálta ugyan Lükurgosz a törvény alá hajtani, de mikor ellenszegültek, megint elállott tervétől. Ez tehát az oka annak, ami bekövetkezett, és világos, hogy ezeknek a károknak is; ámde mi nem azt vizsgálgatjuk, mi a megbocsátható és mi nem, hanem azt, hogy mi a helyes és mi a helytelen. Márpedig a nőkkel kapcsolatos rossz megoldás, mint már mondottuk, nemcsak magának az államformának helytelenségét vonja maga után, hanem némi tekintetben a pénz szeretetének fölkeltését is. Valóban, az eddig vitatottakon túl a vagyoni helyzet egyenlőtlenségét is bárki fölhánytorgathatja. Egyesek ugyanis rendkívül nagy vagyon birtokába jutottak, míg másoknak édeskevés akadt: így azután a föld kevesek kezén van. A hiba itt is a törvény helytelen rendelkezéseiben rejlik, a föld megvételét vagy eladását helytelennek minősíti ugyan — és igaza van —, de viszont annak, aki kívánja, megengedi az ajándékozást vagy örökhagyást; pedig így vagy úgy, de az eredmény szükségképp ugyanaz. Az egész földterületnek körülbelül kétötöd része a női juss, mivel sok az örökösödő leány, és mert nagy hozományt szoktak adni. Márpedig jobb lett volna egészen elhagyni a hozományt, vagy csak keveset, vagy arányos nagyságút engedélyezni. Manapság mindenki ahhoz adja egyedörökös leányát, akihez akarja, és ha váratlanul hal el, az, akit gyámnak maga után hagy, megint csak ahhoz adja, akihez akarja. Ezért van, hogy bár ez a föld 1500 lovast és 30 000 nehéz fegyverzetű gyalogost tudna eltartani, rendesen még ezren sem voltak. Maguk a tények bizonyították e rendszer hibáit; egyetlen csapást nem bírt

ki ez a városállam, és belepusztult az elnéptelenedésbe. Úgy mondják, a régebbi királyok idejében még osztogattak polgárjogot, s akkor nem is következett be az elnéptelenedés, pedig hosszú időn át harcban álltak, s állítólag néha 10 000 polgárral is rendelkeztek a spártaiak; különben akár igazak ezek, akár nem, többet ér, ha a vagyon arányos elosztása folytán népesedik a városállam. Ámde a népesség szaporodására vonatkozó törvényük is ellenkezik az ilyen reformmal. Törvényhozójuk ugyanis azért, hogy minél népesebb legyen Spárta, *1270b*
arra ösztönzi a polgárokat, hogy minél több gyermeket neveljenek; van egy törvényük, amely azt a polgárt, akinek három fia van, a katonai szolgálat, azt pedig, akinek négy van, mindenféle szolgáltatás alól fölmenti. Ámbár nyilvánvaló, hogy ha sokan születnek, a föld pedig úgy marad fölosztva, ahogy van, szükségképpen sokan elszegényednek. Sőt mi több, az ephoroszi intézmény is helytelen. Ez náluk az a hivatal, amely a legnagyobb hatáskörű, tagjai mégis az egész népből kerülnek ki, tehát a sokszor nagyon is szegény emberek ebbe a méltóságba jutva, szegénységük miatt megvesztegethetőkké lesznek. Ez akárhányszor megmutatkozott régebben is, de különösen minap az androsziak esetében[17], akik pénzzel elcsábíttatva, ha rajtuk áll, az egész városállamot tönkretették volna. Túlságosan nagy hatáskörű, majdnem türannoszi hatalmuk előtt maguk a királyok is arra kényszerültek, hogy az ő kegyüket hajhásszák, úgyhogy ezt az alkotmány sínylette meg: az arisztokráciából lassanként demokrácia lett. Valóban ez a hatalom tartja össze a városállamot (a nép csendben marad, mert részt vesz a legfőbb hatóságban, és ez az állapot, akár a törvényhozó tevékenységeként, akár a véletlen folytán van így, igen hasznos a gyakorlati életben; mert

a városállam biztonsága megköveteli, hogy valamennyi rétege maga is óhajtsa meglétét és fennmaradását; így a királyok a maguk elnyert méltósága kedvéért, a jelesek és erkölcsösek a geruzia (a „vének" tanácsa) miatt — (ez a méltóság az erénynek jutalma) —, a nép pedig az ephoroszi intézmény miatt (mert ezt az egész polgárságból alakítják meg); kétségtelenül szükséges, hogy e tisztségre mindenki megválasztható legyen, de nem oly formában, mint ahogy ma van, mert ez nagyon gyermeteg. Ezenkívül — bár tagjai közönséges átlagemberek — nagy fontosságú pörökben mégis döntő szavuk van, amiért is jobb volna, ha ezek nem a maguk esze, hanem írott törvények szerint ítélkeznének. De az ephoroszok életmódja maga sem felel meg a városállam szellemének, mert nagyon is henye, míg a többi polgároké inkább rideg túlzásba csap, olyannyira, hogy nem is bírják elviselni, hanem alattomban kijátszva a törvényt, élvezik a testi gyönyöröket. Nem helyesek a „vének" tanácsára vonatkozó törvényeik sem. Mert ha becsületes és a derekasságra kellően ránevelt férfiak volnának, kétségtelenül elmondhatnánk, hogy ez az intézmény hasznos a városállamra, bárha az, hogy egyesek egész életükön át nagy fontosságú, pörökben dönthetnek, igen kétes értékű (hiszen az értelemnek éppúgy, mint a test-
1271a nek, megvan a maga öregkora); minthogy azonban olyan a nevelésük, hogy még maga a törvényhozó sem hisz abban, hogy feddhetetlenek, nem megbízható az intézmény. Úgy látszik, akik ebbe a méltóságba jutnak, ajándékkal lekenyerezhetők, és sok közügyet is részrehajlóan intéznek. Ezért lenne jobb, ha nem volnának fölmentve a felelősség alól, mint ahogy most vannak. Megengedhetnénk ugyan, hogy az ephoroszi testület minden tisztségviselőt felülvizsgáljon, csakhogy ez me-

gint túlságos nagy kiváltság lenne számára, és véleményünk szerint nem is ez a számonkérés módja. Azon módszer pedig, ahogyan a „vének" tanácsának tagjait választják, a végső eldöntés szerint gyermeteg, de meg az sem helyes, hogy annak, aki e tisztségre méltónak ítéltetik, magának kell azt kérnie; márpedig akár van kedve valakinek ahhoz, akár nincs, ha méltó arra, vállalnia kell e hivatalt. Itt azonban a törvényhozót nyilvánvalóan ugyanaz a szándék vezeti, mint a városállami élet egyéb területén: felkelti a polgárok becsvágyát és ezt használja föl a „vének" választásánál. Hiszen senki se folyamodnék hivatali állásért, ha nem volna becsvágyó. Pedig lám, a legtöbb szándékos bűncselekménynek a becsvágy és a pénzsóvárság az elindítója az emberekben. Arról, hogy a királyság helyes-e vagy nem a városállam szempontjából, majd másutt ejtünk szót; mindenesetre helyesebb, ha nem úgy választják a királyokat, mint itt, hanem mindegyiknek az életmódját is megvizsgálják. S nyilvánvaló, hogy maga a törvényhozó sem hiszi, hogy őket tökéletessé tudja nevelni: mindenesetre nem bízik bennük, mert nem eléggé becsületes emberek; ezért szokták őket haragosaikkal együtt követségbe küldeni, s a városállamra mindig szerencsésnek tartották, ha a királyok viszálykodtak. De nem helyeselhetjük a „phiditiára", a közös étkezésre vonatkozó törvényhozást sem, ahogyan azt annak első szervezője megállapította. Az összejövetelekhez szükséges pénzt inkább a közösből kellene összeadni, mint pl. Krétában; a lakónoknál azonban mindenkinek magának kell a tartáspénzt lerónia, és mivel vannak köztük nagyon szegények is, akik ezt a költséget nem tudják előteremteni, éppen az ellenkezője következik be annak, amit a törvényhozó akart. Mert hisz neki az volt

a szándéka, hogy a közös étkezés demokratikus legyen, de ez a fajta törvényhozás éppenséggel nem tette demokratikussá. Mert az igen szegényeknek nem oly könnyű abban részt venni, már pedig náluk az a polgárjognak hagyományos feltétele, hogy nem részesülhet benne az, aki ezt a szolgáltatást nem tudja megfizetni. A hajósvezérekre vonatkozó törvényt már mások is kifogásolták, éspedig helyesen kifogásolták, mert egyenetlenségeket okoz, mivel a hajósvezérséget majdnem mint egy másik királyi hatalmat, a királyok fölé helyezték, akik pedig egész életükre hadvezérek. S mindent összevéve, a törvényhozó alapelve ellen is tehetne valaki kifogást, aminthogy Platón tett is a „Törvények"-ben; mert valamennyi törvényük csak az erény egyik része,
1271b a hadi erény szempontjából van megalkotva, mivel az segít az uralomra. Tény, hogy bár a harcokban helytálltak, pusztulásuk hatalomra jutásukkal indult meg, mert nem értettek a békés élethez, és az olyan tudásban, mely a hadviselésnél fontosabb, nem gyakorolták magukat. Egy másik tévedésük sem kevésbé súlyos; mert ők is elismerik ugyan, hogy azon javak, melyekért az emberek harcolnak, inkább erénnyel, mint gyávasággal szerezhetők meg, s ebben nekik igazat is adunk, ámde abban már nem, hogy ezeket a javakat az erénynél többre tartják. Nagyon rossz a közpénzek kezelése is a spártaiaknál. Az állampénztárban nincs semmi pénz, holott sokszor kell nagy háborúkba bocsátkozniok, és az adót sem pontosan szolgáltatják be. Mivel a spártaiak kezén van a legtöbb földbirtok, egymás adózását nem ellenőrzik. S így a törvényhozó az általános érdekkel ellenkező eredményre jutott: a városállamot koldussá tette, a magánembereket pedig pénzsóvárokká. A lakedaimóni alkotmányról legyen elég ennyi: ezek a hibái a legszembeszökőbbek.

A krétai alkotmány igen közel áll ehhez, némely részletében nem alacsonyabbrendű nála, de egészében mégis kevésbé gondosan van megszerkesztve. Úgy látszik — de ezt mondják is —, hogy a lakóniaiak alkotmánya nagyjában utánzata a krétainak; csakhogy persze a legtöbb ősi intézmény kevésbé kidolgozott, mint az újabb keletűek. Mondják, hogy Lükurgosz, mikor Kharillosz király gyámságától megvált és elutazott, a legtöbb időt Krétán töltötte a két nép vérrokonsága révén; a lüktosziak[18] a lakónok telepesei voltak, és a telepesekként érkezők átvették az ottani lakosság törvény-rendszerét. A körül lakó népek még ma is olyannak tekintik törvényeiket, mint amelyek rendszerét még Mínosz[19] alkotta. Úgy látszik, hogy a sziget természeténél és kedvező fekvésénél fogva a hellének feletti uralomra hivatott, szinte az egész tenger felett parancsol, és a szemben levő tengerpartokon, ahol pedig majdnem csupa hellén lakik, egyfelől nincs messze a Peloponnészosz, másfelől Ázsia a Triopion fok magasságában és Rhodosz. Így Mínosz megszilárdíthatta a tengeri uralmat, a szigetek egy részét meghódíthatta, más részét betelepíthette, míg végre Szicíliára csapván, életét Kamikosz városnál befejezte. Van is némi hasonlóság a krétai és a lakóniai alkotmány közt. A földet emezeknek a heilóták, a krétaiaknak a perioikoszok művelik; a közös étkezés megvan mindkettőjüknél, s legalább régen, a lakóniaiak is nem „phiditiának", hanem „andrianak" nevezték úgy, mint a krétaiak, és már ez is bizonyítja, hogy onnan származott. S aztán az alkotmány szervei; az ephoroszoknak ugyanaz a hatáskörük, mint Krétán az úgynevezett koszmoszoknak, csakhogy az ephoroszok öten, a koszmoszok tízen vannak; az itteni „vének" megfelelnek azoknak, akiket Krétán „tanácsnak" neveznek;

10.

1272a

eleintén királyaik is voltak, de aztán a krétaiak megszüntették a királyságot és azóta a főhatóságot háborúban a koszmoszok viselik: a népgyűlésben mindenki részt vesz, de annak semmi hatalma nincs, hanem csak beleegyezését adja a „vének" és a koszmoszok döntéseihez. A közös étkezés intézménye a krétaiaknál jobb, mint a lakóniaiaknál. Lakedaimónban ugyanis mindenki fejenként szolgáltatja be a kiszabott összeget, s ha nem bírja, a törvény nem engedi, hogy polgárjoga legyen, mint már fentebb is említettük; Krétában azonban ez inkább közösségi jellegű. Az összes állami vagyont alkotó termésből és állatból, valamint azon adókból, melyeket a perioikoszok befizetnek, a törvény egy részt a vallási ügyek és a közös kiadások, egy másik részt pedig a közös étkezés céljára tart fenn, úgyhogy valamennyien, asszonyok, gyermekek és férfiak közös pénzen étkeznek; sok bölcs gondolata volt a törvényhozónak a kisétkűségről; az asszonyok elkülönítése céljából pedig, hogy ne legyen annyi gyermekük, megengedték a férfiak egymással való nemi érintkezését, melyről, hogy jó vagy rossz-e, más alkalommal fogok nyilatkozni. Az mindenesetre világos, hogy a közös étkezés rendszere jobban van megszervezve Krétán, mint a lakóniaiaknál. Viszont a koszmoszok intézménye még rosszabb, mint az ephoroszoké. Ami rossz van az ephoroszi intézményben, az megvan emebben is (mivel az első jöttment is lehet koszmosz); ami azonban az ephoroszoknál előnyös az alkotmány szempontjából, az itt hiányzik. Amott ugyanis a nép, mivel valamennyi polgár választható, hozzájut a legfőbb méltósághoz, és ezért kitart az alkotmány mellett; itt azonban a koszmoszokat nem az egész népből, hanem egyes családokból választják, a „véneket" pedig koszmosz-viselt fér-

fiakból. Ezekről is ugyanazt mondhatjuk el, amit a lakedaimóni „vénekről"; számotadás kötelezettsége alóli felmentés és az élethossziglan tartó hivatal túl nagy kiváltság az érdemeikhez képest, valamint az is veszedelmes, hogy hatalmukat nem írott törvények, hanem a maguk esze szerint gyakorolják. Az, hogy a nép, amelyet a koszmosz méltóságából kizártak, csendben marad, még nem jelenti, hogy a rendszer helyes. De a koszmoszok nem is húzhatnak úgy hasznot hivatalukból, mint az ephoroszok, ugyanis ott a szigeten távol élnek olyanoktól, akik megvesztegethetnék őket. Ennek a viszszásságnak orvoslására igen sajátságos és nem alkot- *1272b*
mányos, hanem erőszakos hatalomhoz illő eszközt alkalmaznak. Sokszor ugyanis több tisztviselőtársuk vagy magánember összefog és a koszmoszokat előzi hivatalukból, de le is mondhatnak megbízatásuk lejárta előtt. Csakhogy mindez jobb volna, ha törvényes úton, nem pedig az emberek kénye-kedve szerint történnék; így ez a megoldás nem megbízható. De a legnagyobb baj ennek a hivatalnak a szüneteltetése, amit sokszor azok a hatalmasok idéznek elő, akik ki akarnak bújni az igazságszolgáltatás alól. Ez is bizonyítja, hogy bár ennek a rendszernek van ugyan valamelyes alkotmányformája, mégsem alkotmányos városállam, hanem inkább erőszakuralom. Megteszik azt is, hogy barátaikat és a népet pártokba tömörítve, mintegy az egyeduralmat felidézve forradalmat és belső villongást támasztanak; pedig mi egyebet jelent az ilyesmi, mint a városállam ideiglenes megszűnését, a városállam közösségének felbomlását. Nagyon veszélyes egy ilyen viszonyok közt levő állam helyzete, mert az, aki meg akarja támadni, ezt könnyen meg is teheti. Hanem Krétát, mint mondottuk, megvédi szerencsés fekvése, az idegeneket elriasztja tőle a nagy

távolság. S ezért maradnak hűségesek a perioikoszok is, míg a heilóták gyakran fellázadnak. Külföldi birtokaik a krétaiaknak nincsenek, de viszont csak a minap érintette a szigetet egy külháború[20], mely alkotmányuk gyengeségét nyilvánvalóvá tette. Ennyit óhajtottam erről az államformáról megjegyezni.

11. A karkhédóni[21] alkotmány szintén jó, sőt másokhoz viszonyítva kiváló; egyes pontjaiban leginkább a lakóniaihoz hasonlít. Valóban ez a három alkotmány: a krétai, a lakóniai és a karthagói egymással bizonyos tekintetben rokon s a többitől lényegesen eltér. A karthagóiak intézményeinek javarésze helyes; s a jól szervezett alkotmány bizonyítéka az, hogy a nép a maga jószántából megmarad annak keretei közt, s náluk eddig említésre méltó forradalmi mozgalom nem volt, de türannosz sem. A lakóniai alkotmányhoz hasonló vonás benne a társadalmi egyesületeknek a „phiditia"-val rokon közös étkezése és az ephoroszoknak megfelelő „száznégyes" tanács (sőt még jobb is, mert míg ephorosz bárki lehet, eme testület tagjait érdemeik szerint választják); végül a királyság, és a „vének" tanácsa is hasonlít a megfelelő lakedaimóni intézményekhez, de itt helyesebb, hogy a királyi méltóság sem marad ugyanazon családban, sem puszta véletlenségből nem száll valakire; és jobb a hivatalokat választással betölteni, mint a tagokat kor szerint kijelölni. Minthogy jelentős hatalom birtokosai, ezért, ha jelentéktelen emberek, nagy károkat okozhatnak, aminthogy okoztak is már
1273a a lakedaimóniak városállamának. A legtöbb fonákság, ami a helyes útról való letérésként kifogásolható, közös mindegyik említett alkotmányban; viszont a karkhédóni az arisztokrácia és a politeia elvét tekintve erősebben hajlik a demokrácia, illetve az oligarchia felé. Így azt,

hogy valamit a nép elé terjesszenek-e vagy se, a királyok a „vének" tanácsával együtt döntik el, ha ebben teljesen egyetértenek; de ha nem, akkor még ebben a kérdésben is a nép dönt. Amit felterjesztenek, arra nézve nemcsak azt a jogot adják meg a népnek, hogy a kormányzat határozatait meghallgassa, hanem azokban neki van a döntő szava, és minden polgárnak jogában áll a beterjesztett javaslatokkal szemben fölszólalni, ami más alkotmányban nincs meg. Az viszont, hogy az „ötök", akik sok és fontos ügyben döntenek, maguk egészítik ki magukat, s hogy a „százak" tanácsát, ezt a legfőbb hatóságot, szintén ők választják, valamint az, hogy tovább maradnak hivatalban, mint a többiek (ti. hivatalba lépésük előtt és után is vezető szerepük van): oligarchikus vonás. Azt azonban már arisztokratikus vonásnak kell elismernünk, hogy a hivatalnokokat nem fizetik, és nem úgy sorsolják ki, és több egyéb intézményt is, pl. azt, hogy valamennyi pörös ügyet az állami vezető hivatalok bírálnak el, és nem az egyiket ilyen, a másikat olyan hivatal, mint Lakedaimónban. Eltér azonban az arisztokráciától a karkhédóni alkotmány — éspedig főként az oligarchia javára — egy bizonyos felfogásban, melyet sokan helyeselnek; az a nézetük ugyanis, hogy a vezető férfiakat azok sorából kell választani, akik nemcsak kiváló jelleműek, hanem gazdagok is: lehetetlen, hogy a szegény ember jól vezesse a közügyeket, s arra elég szabad ideje legyen. Ha tehát a gazdagok közül való választás oligarchikus, a jellembeli kiválóság szerinti pedig arisztokratikus elv, akkor az a rendszer, amelyen a karkhédóni alkotmány alapul, a harmadik fajta, mivel a választásnál mind a két szempont érvényesül, főképp a legmagasabb rangú tisztviselők, a királyok és a hadvezérek esetében. Mégis az arisztokratikus elvtől való

ezen eltérést a törvényhozó hibájának kell tekintenünk. Mert hiszen kezdettől fogva azt a legszükségesebb szemmel tartani, hogy a legderekabbak miként juthatnak szabad időhöz és hozzájuk méltó elfoglaltsághoz, nemcsak mint vezető hivatalnokok, hanem mint magánemberek is. Mindenesetre még ha figyelemmel is kell lenni a jó módra a nyugodt élet szempontjából, az viszont már káros, ha a legfőbb méltóságok, a királyság és a fővezérség, megvásárolhatók. Ez a törvény a gazdagságot az erénynél értékesebbé s az egész városállamot pénzsóvárrá teszi. Amit pedig a vezetők értékesnek tartanak, abban szükségszerűen egyetért velük az egész polgárság. Ahol tehát nem az erényt becsülik mindenek felett, ott az alkotmány arisztokratikus jellege nincs biztosítva.
1273b Valószínű, hogy akik hivatali állásukat úgy vásárolják, hozzászoknak, hogy abból hasznot is hajtsanak, hiszen úgyis pénzükbe került, hogy hatalomhoz jussanak, furcsa is lenne, ha feltételezzük, hogy egy szegény, de becsületes ember is szívesen nyúl a haszon után, akkor éppen egy silányabb ne törekedne arra, hogy kiadása megtérüljön. Ezért hát azoknak kell uralkodniok, akik a legjobban képesek a vezetésre. Valóban jobb lett volna, ha a törvényhozó, amikor nem gondoskodott a kiváló férfiak anyagi helyzetéről, legalább hivatalos idejük alatt biztosította volna azt. Visszásnak látszhatik, az is, hogy ugyanaz a személy egyszerre több hivatalt tölthet be; ami nagyon is kedvelt dolog a karkhédóniaknál. Egy ember csak egy föladatot tud igazán jól elvégezni. A törvényhozónak kell ügyelnie arra, hogy miképp valósítható ez meg, és ne kívánja, hogy ugyanaz az ember fuvolázni és cipőt készíteni is tudjon. Tehát, ha a városállam nem nagyon kicsi, politikusabb és egyúttal demokratikusabb, ha minél többen vesznek részt

a kormányzásban; egyrészt, mint mondtuk, nagyobb a közösségi részvétel, másrészt minden föladatot jobban és gyorsabban hajtanak végre. Világosan láthatjuk ezt a katonáskodás és a hajózás területén: mind a kettőnél a parancsolásban és az engedelmeskedésben mindenki részt vett. Mivel a karkhédóni alkotmány oligarchikus, nagyon helyesen úgy szabadulnak meg ennek a veszedelmeitől, hogy megengedik a lakosság gazdagodását, időnként pedig a köznép egy-egy részét áttelepítik más városaikba. Így orvosolják és biztosítják az alkotmány szilárdságát. Ámde ez csak a vak véletlen műve, már pedig a törvényhozó feladata az, hogy a politikai nyugtalanságot lehetetlenné tegye. Így azonban, ha valami balszerencse következik be, és a néptömeg fellázad a vezetők ellen, a törvények semmi reményt nem nyújtanak arra, hogy a nyugalom helyreáll. Így áll a dolog a lakedaimóni, a krétai és a karkhédóni alkotmánnyal, melyek pedig méltán örvendenek olyan jó hírnek.

Azok közül, akik az államtudományról gondolataikat kifejtették, egyesek egyáltalában nem foglalkoztak közügyekkel, hanem magánemberként élték életüket, s ezekről, valamennyiükről elmondtuk már, ami említésre méltó, mások viszont törvényhozókká lettek, vagy a maguk városállamában, vagy idegen népnél, maguk is részt vállalva a kormányzásban; s ezek némelyike ismét csak egyes törvényeket alkotott, mások azonban egész alkotmányt, mint pl. Lükurgosz és Szolón; ezek ugyanis egyes törvényeket is és alkotmányt is alkottak. A lakedaimóniról már volt szó; ami pedig Szolónt illeti[22], sokan úgy tekintik, mint kiváló törvényhozót. Hogy ő volt az, aki a nagyon is korlátlan oligarchiát megdöntötte, a nép szolgai helyzetét megszüntette, az ősi demokráciát meg- *12.*

alapozta, s az alkotmány különböző elemeit sikeresen egybeolvasztotta; az Areiosz pagosz tanácsa oligarchikus, a hivatalok választása arisztokratikus, a törvény-
1274a székek rendszere pedig demokratikus. Ámde a valóságban úgy látszik, Szolón nem szüntetett meg intézményeket, amelyek már megvoltak, mint amilyen a tanács és a hivatalok választás útján való betöltése, hanem megalapozta a demokráciát azzal, hogy a törvényszékeket az egész népből állította össze. Ezt sokan a szemére is hányják, hogy az alkotmány többi tényezőjét tönkretette azzal, hogy a néptörvényszéket, holott az sorsolás útján egészül ki, minden ügyben illetékessé tette. Mihelyt ugyanis ez hatalommá vált, a népnek, mint egy türannosznak, hízelegve, az alkotmányt a demokrácia mai formájára változtatta; az Areiosz pagosz tanácsának jogait Ephialtész és Periklész[23] csorbította meg, a törvényszék tagjainak javadalmazását ugyancsak Periklész vezette be, s ilyenformán minden népvezér továbbtovább sodorta a városállamot a demokrácia mai formája felé. Úgy látszik, hogy ez nem Szolón elgondolása szerint történt, hanem inkább az események összejátszása folytán (a köznép, mely a méd háborúkban a tengeri uralmat megszerezte, elbízta magát és hitvány demagógokat választott vezetőiül, míg vele szemben becsületes emberek állottak); Szolón maga, úgy látszik, csak a legszükségesebb hatalmat adta meg a népnek, ti. a hivatalnokok választásának és ellenőrzésének jogát (mert ha még ez a joga sincs, a nép szolgasorban volna és ellenséges érzületű lenne); azonban minden hivatalt előkelőkkel és vagyonosokkal töltött be, ezek a pentakoszimedimnoi (ötszáz vékások), a zeugitai (gyalogosok) és a harmadik, az úgynevezett hippeisz (lovasok) rendjéből, míg a negyedik rend a thétesz (zsellérek),

amely semmi hivatalba nem juthatott be. Törvényhozói működést fejtettek ki továbbá: Zaleukosz a nyugati lokrisziaknál[24], a katanai Kharondasz[25] a maga polgártársai közt, s a többi, Itáliában és Szicíliában levő Khalkiszi gyarmatvárosban. Többen azt iparkodnak bizonyítani, hogy Onomakritosz volt az első jelentékeny törvényhozó, aki lokriszi létére Krétában szerezte ismereteit, ahol jóstudománya révén tartózkodott; hogy az ő barátja volt Thalész[26], ennek a tanítványa pedig Lükurgosz és Zaleukosz, Zaleukoszé pedig Kharondasz. De midőn ezt állítják, rosszul figyelik meg az időbeli sorrendet. Mert az volt a korinthoszi Philolaosz[27] is, a thébaiak törvényhozója. Philolaosz a Bakhiadák nemzetségéből származott és szoros kapcsolatban volt Dioklész-szel, aki az olümpiai játékokon nyertes lett; mikor azután az utóbbi, megundorodva anyjának, Alküonénak szerelmétől, elhagyta a városállamot, vele együtt eltávozott Thébaiba; ott végezték be mindketten életüket. Még most is mutogatják sírjukat; egyiket a másiktól jól lehet látni, a korinthoszi földre azonban csak az egyiktől lehet átpillantani, a másiktól nem; azt mesélik ugyanis, hogy maguk rendelkeztek így a sírjukra vonatkozólag, Dioklész a gyalázatán érzett elkeseredés miatt, hogy ne legyen látható sírjáról Korinthosz földje, Philolaosz pedig, hogy látható legyen. Szóval ezért laktak a thébaiaknál, *1274b*
ahol aztán Philolaosz törvényeket alkotott számukra, többek között a népszaporodásról, amely törvényeket ott „örökbefogadási törvényeknek" nevezik; törvényalkotásának különleges vonása a telkek számának változatlan megőrzése. Kharondasznál az egyetlen sajátosság a hamis tanúzás üldözése (ő az első, aki az ez ellen való eljárást megállapította), törvényeinek szabatossága révén még a mai törvényhozókon is túltesz. Phaleasz-

nál egyéni vonás a vagyonbeli eltérés, Platónnál az asszony-, gyermek- és vagyonközösség, valamint az asszonyok közös étkezése, továbbá a részegségre vonatkozó, amely a józan emberekre ruházza a borgazda szerepét a lakománál, s végre a katonai kiképzés törvénye, hogy a gyakorlatok által mindkét kéz ügyesedjék, mert szerinte nem szabad csak az egyik kezünket használnunk, a másikat pedig elhanyagolnunk. Drakónnak[28] vannak ugyan egyes törvényei, ezeket azonban a fennálló alkotmányra alkalmazta: ezekben a törvényekben nincs semmi, ami említésre méltó, hacsak a büntetés szigorúsága nem. Éppúgy Pittakosz[29] is csak egyes törvényeket alkotott, de nem egész alkotmányt; az ő alkotása az a törvény, amely a részeg embert, ha valami bűnt követ el, súlyosabban bünteti, mint a józant, mivel többen féktelenkednek mámorosan, mint józanon, nem a megbocsátásra van tekintettel, mintha az inkább megilletné a részeget, hanem az általános érdekre. Hasonlóképp törvényhozói tisztet töltött be a rhégioni Androdamasz[30] is a Thrakiában lakó khalkisziak között, s tőle származnak az emberölésre és a leányok egyedöröklésére vonatkozó törvények; csak éppen hogy egyéni sajátságot nem lehet tőle idézni. Az érvényben levő legfontosabb alkotmányokról, valamint az egyesek által ajánlottakról ezen fejtegetéseket óhajtottam előadni.

Aki az államok alkotmányát vizsgálja és azt, hogy melyik milyen a városállamra vonatkozólag, körülbelül azt kell elsősorban szem előtt tartania, mi is a városállam? Mert manapság még eltérők a vélemények; némelyek azt tartják, hogy maga a városállam hajtja végre a tetteket, mások szerint nem a városállam, hanem az oligarchák vagy a türannosz[1]. Az államférfiúnak és törvényhozónak, mint látjuk, egész működése a városállamra vonatkozik; az alkotmány viszont a városállam lakosai közt uralkodó valamelyes rend. Minthogy a városállam is összetett, mint minden, ami ugyan egész, de mégis sok részből áll: világos, hogy elsősorban a „polgárt" kell keressük, mert a városállam a polgárok tömege. Tehát azt kell vizsgálnunk, kit nevezünk „polgárnak", és ki a „polgár". Mert a „polgárra" vonatkozólag is igen különbözők a nézetek; nem ugyanazt érti mindenki rajta, lehet ugyanis valaki a demokráciában polgár, aki az oligarchiában gyakran már nem az. Azokat tehát, akik valamilyen más úton jutottak ehhez az elnevezéshez, pl. akik úgy kapták a polgárságot, figyelmen kívül kell hagynunk. A „polgár" nem azáltal polgár, hogy lakik valahol — hiszen bevándoroltak és rabszolgák is lakhatnak ugyanazon a helyen —, és nem is azáltal, hogy részesül-e jogszolgáltatásban, azaz, hogy vádló és vádlott is lehessen (ez azoknak is jogában áll, akik kölcsönös államközi megegyezések értelmében

1.

1275a

részesülnek abban — az ilyen szerződések erre is kiterjednek —; sok helyütt még ebben sem részesülnek teljes mértékben az idegenek, hanem gyámot kell választaniok, úgyhogy csak korlátozottan részesülnek jogszolgáltatásban); hanem úgy, mint a gyermekeknél, akik koruk miatt még nincsenek bejegyezve a polgárok közé, valamint az öregeknél, akik a közszolgálatból már kiléptek, mégis polgárok, de nem úgy egyszerűen, hanem azzal, hogy kiskorú, illetve a törvényes koron már túl van, vagy más hasonló megjegyzéssel (nem tesz különbséget, mert az értelme világos). Csakhogy mi a teljes polgárt keressük, aki olyan kifogás alá, amit helyesbíteni kellene, nem esik, mert hiszen a jogfosztottra és számkivetettre is feltehető az ilyen kérdés, de fennáll a megoldás is. A teljes polgár nem határozható meg jobban, mint azzal, hogy részt vesz a bíráskodásban és a vezetésben. A vezető hivatalok némelyike bizonyos időhöz van kötve, úgyhogy azokat ugyanaz a személy kétszer nem is viselheti, vagy pedig csak bizonyos idő múltán; van aztán, amely nincs időhöz kötve, ilyen a bírósági vagy a népgyűlési tagság. Erre könnyen az felelhető, hogy ezek nem is vezető tisztviselők, és nem vesznek részt a vezetésben; bár ugyancsak furcsa azoktól, akiknek a legfőbb hatalmuk van, elvitatni a vezetőséget. De ez nem jelent különbséget, mert csak az elnevezésről van szó; mivel nincs közös elnevezés a bíróságra és a népgyűlési tagságra, miképpen hívjuk hát ezt a kettőt. Legyen hát a megnevezés kedvéért „időtartamhoz nem kötött hivatal". Tehát „polgárnak" tartjuk azokat, akik ezeket elnyerhetik. És valóban mindabból, amit polgárnak nevezünk, ez az, ami a polgárra a legjobban ráillik. De nem szabad feledni, hogy a dolgokban, amelyekben a körülmények formára nézve külön-

böznek, vannak első-, másod- stb. rendűek, s olyanok is, amelyekben semmi nincs, ami közös, vagy csak hiányosan. Márpedig — mint látjuk — az alkotmányok formára egymástól különböznek, s egyesek későbbiek, mások korábbiak: a hibásak és eltérők szükségképpen *1275b* későbbiek, mint a hibátlanok (hogy melyeket nevezünk eltérőknek, alább fog kitűnni). Ennek folytán a polgár fogalma is mindegyik alkotmány szerint szükségképpen más. Ezért a demokráciában a polgár leghelyesebb meghatározása az, ahogy mi elneveztük; de már másutt nem, legalábbis nem szükségszerűen. Egyes helyeken nincs népuralom, a népgyűlés sincs szokásban, hanem csak az összehívott tanács, és a pereket csoportok szerint bírálják, ahogyan Lakedaimónban a különböző peres ügyeket más-más ephorosz, a gyilkosságokat a vének tanácsa, s így tovább, egyebeket az egyéb hatóságok ítélik meg. De nem ez a helyzet Karkhédónban, itt egy bizonyos hatóság ítélkezik minden perben. De mégis lehetséges a polgár fogalmának módosítása. Az egyéb alkotmányokban ugyanis a népgyűlési és bírósági tagság nem időhöz nem kötött, hanem időhöz kötött hivatal, amelyeknél akár mindenkinek, akár csak egyeseknek van tanácskozási és bíráskodási hatáskörük, éspedig akár minden, akár csak egyes ügyekben. Hogy ezek után ki a polgár, az mindebből világos: akinek joga van a tanácskozásban és bíráskodásban részt venni, azt nevezzük a városállam polgárának, városállamnak pedig azoknak összességét, mely nagyjából véve elégséges az életnél szükséges autarkeiához.

Gyakorlatilag azt tekintik polgárnak, aki nemcsak az *2.* egyik, hanem mindkét részről apai és anyai ágon polgár; de vannak, akik még tovább kutatnak, a nagyszülőkig másod- vagy harmadízig, sőt még feljebb. De ez gyakor-

latiasan és felületesen megállapítva bizonytalanná tehet, mert hogyan lehetett akkor az a harmadik vagy negyedik ős polgár? A leontinoi-beli Gorgiasz részben zavarában, részben gúnyosan megjegyezte, hogy amint mozsár az, amelyeket a mozsárkészítők alkotnak, úgy léteznek lariszai polgárok is, akiket az odavaló hivatalok gyártanak; mert vannak ilyen lariszaikészítők is![2] Ám ez nagyon egyszerű, mert ha azok a fenti meghatározás szerint részesedtek a polgárságban, akkor polgárok is voltak; mert lehetetlen a polgártól vagy polgárnőtől származtatás az első lakosokra és az alapítókra. De az nagyobb bizonytalanságot okozhat, hogy hányan lettek polgárok egy forradalom után, amilyen Kleiszthenészé volt Athénban, a türannoszok elűzése után[3]; mert ő akkor sok idegent és rabszolgát törzsökösített. Csakhogy a vitás kérdés ezeknél nem az, hogy ki az állampolgár, hanem, hogy jogtalanul, vagy jogosan lettek-e azzá. Bár itt még az is kérdéses lehetne, hogy ha valaki
1276a nem jogosan lett polgárrá, akkor nem polgár, mivel a „jogtalan" és a „hamis" ugyanazt jelenti. Noha láttunk már vezetőket, akik jogtalanul azok, és akikről elismerjük ugyan, hogy vezetők, csakhogy nem jog szerint — viszont a polgárt bizonyos vezető tisztséggel határoztuk meg (megállapodtunk, hogy az a polgár, aki egy ilyen vezető tisztségben részt vesz): világos, hogy az olyanokról is el kell ismernünk, hogy polgárok: de
3. hogy jogtalanul vagy jogosan-e, az a fentebb említett vitatható kérdéssel függ össze. Vannak, akik bizonytalankodnak, mikor beszélhetünk a városállam összességének tetteiről, s mikor nem; pl. amikor az oligarchiából vagy türanniszból demokrácia lesz. Ilyen alkalommal egyesek azt bizonygatják, hogy a szerződések semmisek, mert nem a városállam, hanem a türannosz vállalta őket,

csakúgy, mint más egyebet, mert az egyes alkotmányok alapja az erőszak, nem pedig a közjó. De ha mindjárt ily módon is megy végbe a demokratizálódás, még akkor is a városállam tetteinek kell nyilvánítanunk azokat, amelyeket a városállam véghez vitt, akár mint oligarchia, akár mint türannisz. Úgy látszik, hasonlóan kérdéses az a tétel, hogy mikor és hogyan nyilváníthatunk egy államot ugyanannak, ami volt, és mikor nem ugyanannak, hanem másnak. A nehézségek legfelszínesebb tárgyalása a helyre és az emberekre irányul: mivel lehetséges, hogy a hely és az emberek megoszlanak, s az egyik rész az egyik, a másik rész a másik helyen telepszik meg. A kérdést ebben a formában a könnyebb megoldásnak tekinthetjük, mert ha többféle értelmezése van a városállamnak, akkor könnyű az ilyen vizsgálódás, de ugyanilyen arra vonatkozólag is, hogy az ugyanazon helyen lakó embereket mikor tekintjük egyetlen városállamnak. Nyilván nem a falaktól függ, hisz akkor Peloponnészoszt is körül lehetne venni egyetlen fallal. Babülón talán valóban ilyen, és ilyen minden olyan városállam, amely inkább egy néptörzs kiterjedésével rendelkezik, mint egy városéval. Babülonról mondják, hogy amikor elfoglalták, volt olyan része, amely erről még harmadnap sem szerzett tudomást. Azonban ezen nehézségekkel jobb lesz máskor foglalkoznunk, de arról, hogy mekkora is legyen a városállam kiterjedése, hogy egy vagy több törzset foglaljon-e magában, nem szabad megfeledkeznie az államférfiúnak. Hanem ugyanazon lakosságot ugyanazon helyen föltételezve, ha a letelepült néptörzs azonos marad, a városállamot nyilváníthatjuk-e ugyanannak, amikor az emberek mindig meghalnak és mindig születnek, ahogy folyókról és forrásokról is szoktuk mondani, hogy mindig ugyanazok, bárha vizük

folyton megújul és elfolyik — vagy pedig azt mondjuk, hogy az emberek az említett oknál fogva ugyanazok,
1276b de a városállam más? Mert valóban, ha a városállam egy közösség, és az állampolgárok közössége az alkotmány, akkor, ha az államforma látszólag mássá teszi és különbözőbbé, szükségképpen föl kell tennünk, hogy a városállam sem marad ugyanaz; miként másnak mondjuk a kart is, aszerint, amint vígjátéki vagy tragikus, habár sokszor ugyanazok a személyek alkotják; s hasonlóképp minden egyéb közösséget és egyesítést is másnak mondunk, mihelyt más az összetétel jellege; ha ugyanazon hangokból is áll az összhangzat, más és más, aszerint, hogy dór vagy phrügiai-e. Ha tehát ez a helyzet, világos, hogy elsősorban az államforma szempontjából mondhatjuk, hogy egy városállam ugyanaz maradt; az elnevezést illetőleg azonban másképp is, mert ugyanúgy is hívhatjuk, akár megmaradnak ugyanazok az emberek, akár teljesen megváltoznak. Az aztán, hogy a régi kötelezettségeket vállalni kell-e vagy nem, ha a városállam más alkotmányra tér át, más kérdés.

4. Az előbb mondottakkal függ össze az is, vajon a derék ember és a jó polgár erényét azonosnak tartsuk-e vagy sem. Ámde, ha ezt akarjuk vizsgálni, először is az állampolgár erényét kell mintegy körvonalaiban megismernünk. Már most, valamint a tengerész is egy közösségnek a tagja, ugyanezt mondhatjuk a polgárról is. S bár a tengerészek, tevékenységüket tekintve ugyan különböznek (egyikük evezős, a másik kormányos, amaz meg fedélzetmester, másoknak meg más ilyenféle elnevezése van), világos, hogy bár mindegyiküknek legszabatosabb egyéni leírása az illetőnek sajátos erényét fejezi ki, de azért van valami közös, amely mindnyájukra ráillik. Ez pedig, hogy a hajózás biztonsága vala-

mennyiüknek a feladata, és erre is törekszik minden tengerész. Hasonlóképpen a polgároknak is, bár egymáshoz éppen nem hasonlóak, a közösség biztosítása a föladatuk, ez a közösség pedig az alkotmány; ezért a polgár erényessége az alkotmány szempontjából nélkülözhetetlen. Ha tehát többféle alkotmány van, világos, hogy nemcsak egyetlen erény lehet, amely a jó polgárnak a tökéletes erénye, márpedig a derék embert általában csak egyféle tökéletes erény szerint szoktuk meghatározni. Nyilvánvalóan lehetséges az is, hogy egy derék polgárban nincs meg az a fajta erény, amelyet a derék embertől megkívánunk; de nemcsak így, hanem más módszerrel is követhetjük ugyanezt a gondolkodást a legtökéletesebb alkotmányról. Ha tehát lehetetlen, hogy egy városállam csupa jó emberből álljon, akik szükségszerűen jól végzik munkájukat az erény folytán, akkor ugyanúgy lehetetlen az is, hogy valamennyi polgár hasonló legyen, mert nem lehet azonos a polgár és a derék ember erénye. Hiszen a jó polgár erényének mindegyikükben meg kell lenni (szükség- *1277a*
szerűen akkor lesz tökéletes a városállam), de lehetetlen, hogy a derék emberé is, mert nem szükségszerű, hogy a tökéletes városállamban minden polgár derék ember legyen. Továbbá, mivel az állam különbözőekből áll, mint ahogyan az élőlény — hogy csak ezt vegyük — lélekből és testből, a lélek értelemből és akaratból, a háznép férjből és feleségből, a gazdaság úrból és szolgából, ugyanígy a városállam mindezekből, s még ezenkívül egyéb, egymástól eltérőkből tevődik össze, tehát szükségképpen nem lehet azonos az erénye valamennyi polgárnak, aminthogy a kórusban is más a vezetőé és a mellette állóké. Hogy miért nem lehet tehát az erény általában véve ugyanaz, mindebből kitűnik: de talán

mégis lehetnek, akiknél a jó polgár erénye és a derék emberé ugyanaz. Azt állítjuk, hogy a derék vezető erényes és meggondolt, és a közügyekkel foglalkozónak is értelmesnek kell lennie. Némelyek azt is állítják, hogy a vezetőknek más neveltetésben kell részesülniök, amint láthatjuk, hogy a királyok fiai valóban lovaglást és harcászatot is tanulnak, és Euripidész azt mondja: „magamnak semmi különlegest, hanem amire az államnak szüksége van"[4], mert szerinte is külön nevelése van a vezetőnek. Ha tehát a jó vezetőnek és a derék férfiúnak erénye azonos is, ámde az alattvaló is polgár; így tehát a polgár erénye általában nem azonos az emberi erénynyel, hanem csak némely polgárnál, mert hisz a vezetőé és a polgáré sem azonos, és ezért mondta Jászón[5], hogy fölkopna az álla, ha nem uralkodhatna, azt értve ezen, hogy ő nem tud magánember lenni. Viszont dicsérik, ha valaki egyaránt tud parancsolni és engedelmeskedni, és polgári erénynek azt tartják, ha valaki éppúgy képes jól vezetni, mint engedelmeskedni. Ha a derék férfiú erényének a vezetést tartjuk, a polgárénak pedig mind a kettőt, nem dicsérhetjük mind a kettőt egyformán. De mivel valóban jelentkezhet mind a kettő, nem szükséges ugyanazt megtanulni a vezetőnek, amit az alattvalónak, viszont a polgárnak mindkettőhöz értenie s mindkettőben részesednie kell. A következőkből kitűnik, hogy van ugyanis parancsnoki vezetés, ilyen az, amelyet mindennapi teendőknek mondunk, ezeket nem szükséges, hogy a vezető is el tudja végezni, hanem inkább csak irányítania kell; a másik az rabszolgai természetű: ezen azt értem, hogy ha valaki képes alantas szolgai teendőket elvégezni. Szolgáról is többféléről beszélünk, mert a munka is többféle. Egy részük kézműves, akik, mint nevük is mutatja, a kezük munkájá-

1277b

ból élnek; hozzájuk tartoznak iparosok is. Ezért egyes helyeken hajdan még a szélsőséges demokrácia kifejlődése előtt, nem is jutottak vezető álláshoz a kézműves iparosok. Az ilyen alattvalói munkát tehát nem kell sem a jó államférfiúnak, sem a jó polgárnak elsajátítania, legfeljebb néha a saját használatára (mert hisz az nem szokott előfordulni, hogy valaki hol úr, hol meg szolga legyen). Ámde van olyan uralkodás is, amelynél hasonló származású és szabad embereken uralkodnak (ezt nevezzük állampolgári vezetésnek), és ezt a vezetőnek először mint vezetettnek kell megtanulnia, valamint a lovas vezérséget a lovas szolgálat, a fővezérséget a közkatonáskodás, alvezérség és szakaszparancsnokság során. Jól is mondják, hogy nem lehet jó vezető az, aki nem volt beosztott. Ezeknek ugyan az erényeik különbözők, a jó polgár mégis értsen mind a vezetéshez, mind az engedelmességhez, és képes is legyen rá, s éppen ez a polgárerény, hogy mind a kettőhöz értve tudja vezetni a szabad embereket. És a derék emberben is megvan mind a kettő, ha mindjárt másfajta is a vezető józansága és igazságossága, mint az alárendelté. Mert hiszen a derék ember erénye, például az igazságosság nyilvánvalóan nem lehet egy és ugyanaz, ha az illető alárendelt és ha szabad, de akkor is különböző, ha képes vezetni és engedelmeskedni; amint a férfiban és a nőben is más a józanság és a bátorság (mert a férfit gyávának tartanák, ha csak annyira volna bátor, mint egy nő; és egy nőt fecsegőnek, ha a társalgásban nem mértéktartóbb a derék férfinál; hiszen a háztartásban is más a férfi és más a nő, mert az egyik megszerez, a másik megőrzi). Mert a megfontoltság a vezető külön, sajátos erénye. A többi, úgy látszik, szükségképpen közös az alattvalókban és a vezetőkben; de az alattvalóban nem lehet meg a megfonto-

lás erénye, legfeljebb igaz vélemény[6]; az alattvaló olyan, mint a fuvolakészítő, a vezető a fuvolás, aki a hangszeren játszik.[7] Mindebből kiviláglik, hogy a derék férfiú és a jó polgár erénye azonos-e vagy más, és menynyiben ugyanazok, s mennyiben mások.

5. A polgárt illetőleg azonban akad még némi kétség. Valóban csak az-e a polgár, akinek a vezetésben része lehet, vagy pedig a kézműveseket is ideszámítsuk? Ha azokat is közéjük soroljuk, akik nem juthatnak vezető állásba, akkor nem lehet minden polgárnak egyforma az erénye (pedig hát ez teszi a polgárt); ha meg ezek közül senkit nem tekintünk polgárnak, akkor ugyan hová számítsuk őket? Hiszen sem nem bevándoroltak,
1278a sem nem idegenek. Vagy talán azt állítjuk, hogy ez a felfogás nem idéz elő fonák helyzetet, mert hiszen a rabszolgák vagy a fölszabadítottak nem tartoznak egyik említett osztályba sem? Tény az, hogy nem mindenkit kell polgárnak tekintenünk, aki nélkül pedig a városállam nem létezhetne, mert például a gyermekek sem olyan értelemben polgárok, mint a férfiak, hanem míg ezek teljesen, azok csak feltételesen, de azért polgárok ők is, csak nem teljesjogúak. Valóban, az ősidőkben némely helyen a rabszolgák és idegenek voltak a kézművesek, s ezért nagy részük ma is az: a legtökéletesebb városállam nem csinál a kézművesből polgárt. De ha mégis polgár, akkor a polgári erényt, amelyről szóltunk, nem tulajdoníthatjuk mindenkinek, még a szabadoknak sem, hanem csak azoknak, akik a kényszerű munkától mentesítettek. Akik az ilyen szükségleteket magánemberek számára végzik, azok rabszolgák, akik pedig a közösségnek, azok a kézművesek és béresek. A csak kissé vizsgálódó előtt is tisztán áll, hogyan vélekedjen erről (mert hisz maga a kétségtelen tény

világítja meg a mondottakat). Minthogy azonban többféle államforma van, szükséges, hogy állampolgár is többféle legyen, főképp alattvaló állampolgár, úgyhogy például az egyik fajta államformában a kézműves és a bérmunkás is szükségképpen állampolgár, másutt viszont ez lehetetlen, például abban, amelyet arisztokratikusnak hívunk, s melyben az állami tisztségeket erény és érdem szerint adják, míg aki kézműves- vagy bérmunkás életet folytat, az erényt nem gyakorolhatja. De már az oligarchiákban, bár a bérmunkás nem lehet állampolgár (mert az állami tisztségben való részvétel magas cenzushoz van kötve), de kézműves lehet, mivel az iparosok jó része is vagyonos. Thébaiban törvény volt, hogy csak olyan ember lehet állami tisztviselő, aki már legalább tíz éve fölhagyott a kereskedéssel. Sok városállamban viszont kiterjeszkedik a törvény az idegenekre is: de még a polgárnőtől született is polgár némely demokráciában, s ugyanez áll sok helyütt a törvénytelen gyermekekre is. De nem másért, hanem rendesen csak törvényes polgárság hiánya miatt szokták polgárnak elfogadni az ilyeneket (azaz a lakosság ritkasága miatt hoznak ilyen törvényeket): a népesség szaporodásával lassanként el is vonják azt, először azoktól, akik rabszolgáktól vagy rabnőktől valók, aztán azoktól, akiknek csak anyja polgár származású, végül csak olyanokat ismernek el polgárnak, akik mindkét ágról azok. Mindebből kiderül, hogy az állampolgár többféle, s hogy leginkább azt tekinthetjük polgárnak, aki az állami tisztségeket elnyerheti, miként Homérosz is mondja: „olyan, mint egy polgárjogoktól megfosztott idegen..."[8], ahogyan valóban idegen az, aki nem nyer el állami tisztségeket. Néhol ezt a helyzetet takargatják a lakosság megtévesztése céljából. Az, hogy ami a jó

embert teszi, azonos-e azzal, ami a derék polgár sajátja,
1278b avagy különbözik attól, ez az előbb elmondottakból világos; egyes államban azonos, másokban viszont nem; és még ott sem mindenkinél, hanem csak az államférfinál, aki hatalmon van, vagy legalábbis uralkodásra képes, és akár saját maga, akár másokkal karöltve a közösség dolgait gondozza.

6. Ezek megállapítása után azt kell vizsgálnunk, vajon egyféle alkotmány van-e vagy többféle, s ha többféle, melyek azok, hányféle van, s mi a különbség köztük. Az alkotmány ugyanis a városállam rendje, tekintettel a különböző hivatalokra és elsősorban a hatalmat gyakorlóra. A kormányzat mindenütt a városállam fölött áll, és a kormányzás az alkotmány. Értem ezen, hogy például a demokráciákban a legfőbb hatalom a népé, viszont az oligarchiákban néhány emberé, és azt mondjuk, hogy különböző az alkotmányuk. Ugyanezt a megállapítást tesszük majd a többire nézve is. Ezért elsősorban meg kell határoznunk, mi célból alakul a városállam, és hány fajtája van a vezetésnek az ember és az életközösség szempontjából. Ezt már elmondtuk az előző fejtegetések során, ahol a háztartás irányításáról és a rabszolgatartásról megállapítottuk, hogy az ember természet szerint közösségi lény, s ezért még ha egymás segítségét nem is igénylik, akkor is vágyódnak a közös életre, de nemcsak ezért, hanem mert a közösségből fakadó előny is egymáshoz vezeti őket, amennyiben mindegyiküket részesíti a jó életben. És valóban, ez a legfőbb cél nemcsak közösen mindenki számára, hanem az egyénnek is; azonban tömörülhetnek magának az életnek a kedvéért is, és azért is, hogy az állami közösséget összetartsák. Hiszen kétségkívül van valami csekély jó már magában az életben is, föltéve, hogy nem borít

el bennünket túlságosan a csapásaival. Nyilvánvaló, hogy az emberek nagy többsége az élet utáni vágyában eltűri a sok szenvedést, mert azt hiszi, hogy van benne valami boldogság és valami természettől adatott édesség. De a vezetésnek néhány ismert formáját is könnyen szétválaszthatjuk: hiszen erről sokszor esik szó népszerű előadásaimban is. Mert valóban az uralkodás, noha a természettől fogva szolgának és a természettől fogva úrnak az érdeke azonos, mégis főleg az úr érdekeihez igazodik, de mellékesen a szolgáéhoz is, mert ha a szolga tönkremegy, lehetetlen, hogy az úr változatlanül megmaradjon; viszont a gyermekek, az asszonyok vezetése (és az egész háztartás, amit a háztartás irányításának nevezünk) vagy csak az alárendeltek, vagy pedig mindkettő közös érdekében történik; azaz tulajdon- *1279a*
képpen az alárendeltekért, amint ezt más mesterségekben, az orvostudományban és a testgyakorlásban is látjuk; mellékesen azonban magukért a vezetőkért is. Mert hiszen mi sem akadályozza a testnevelőt, hogy néha maga is beálljon a testgyakorlók közé, miként a kormányos is mindig a legénység egy tagja, így néha a testnevelő és a hajókormányos a vezetésük alatt állók javát tartják szem előtt, mikor azoknak maguk is egy-egy tagjává lesznek, mellékesen maguk is részesülnek az előnyökben, mivel az egyik matrózzá, a másik pedig — bár testnevelő — a testgyakorlók egyikévé lesz. Ezért az állami tisztségeket is — ha a városállam a polgárok egyenlőségén és hasonlóságán alapul — úgy jogos, ha fölváltva viselik. Régebben valóban a sorrendben való vezetést természet szerint méltányosnak ismerték el, valamint azt is, hogy helyet cserélve, valaki más törődjön annak a javával, aki már előbb szolgálta vezető állásban a mások érdekeit, manapság azonban a köz-

ügyek kezeléséből és a kormányzásból eredő előnyök miatt mindenki örökké vezető állásban akar maradni, mintha bizony tartós egészségre tenne szert az, aki beteges létére vezető szerepet vállal: legfeljebb akkor vethetnék magukat annyira utána a tisztségeknek. Nyilvánvaló tehát, hogy igazság szerint az a helyes alkotmány, amely a közérdeket tartja szem előtt; valahány pedig csupán a vezetők érdekét tekinti, az mindig hibás, és eltér a helyes alkotmánytól, mivel zsarnoki, holott a városállam szabad emberek egyesülése.

7. Ezen megállapítások után folytatólag az alkotmányformákat vizsgáljuk meg, hogy hányféle van és melyek azok; elsőként a helyeseket, mert ha ezeket meghatároztuk, felismerhetővé lesznek a korcs formák is. Mármost, amennyiben az alkotmány ugyanazt jelenti, mint a kormányzás, ez pedig a városállamban a legfőbb hatalom, akkor a hatalom szükség szerint lehet egy ember, néhány vagy sok személy; ha az az egyetlen ember, azok a néhányan, vagy sokan a közérdek szerint uralkodnak, keletkeznek szükségképpen a helyes alkotmányok; azok meg, melyek amaz egyetlen ember, ama néhány, vagy sokak érdekéhez igazodnak, a korcs formák. Mert hiszen vagy nem kell polgárnak neveznünk azt, aki abban részt vesz, vagy pedig részesednie kell az előnyökben is. Szokás szerint azt a monarchiát, amely a közérdekre tekintettel van, királyságnak, azt a kormányzatot, amely keveseknek, de egynél többnek adja a hatalmat, arisztokráciának nevezzük (akár azért, mert itt legjobbak uralkodnak, akár mert benne minden úgy történik, amint a városállam és annak tagjai szempontjából a legjobb); végre mikor a nép gyakorolja az államhatalmat a közjó érdekében, azt valamennyi alkotmány közös nevével politeiának nevezzük. (S ez rend-

jén is van: mivel lehetséges, hogy egy vagy néhány ember erényeivel kitűnik; de ha számuk nagyobb, ez már nehéz annak, aki az erény szempontjából a tökéletességet akarja elérni, s még leginkább a harciasságtól várhatjuk ezt, mert hiszen ez szokott a tömegben megnyilvánulni; ezért az ilyen alkotmányban a legfőbb hatalmat a harcosok gyakorolják, s mindazok részesülnek benne, akiknek kezében fegyver van.) Az említett alkotmányok korcs alakjai pedig: a királyságé a türannisz (zsarnokság), az arisztokráciáé az oligarchia, és a politeiáé a demokrácia. A türannisz olyan monarchia, mely csak az egyeduralkodó érdekéért van, míg az oligarchia a vagyonosok, a demokrácia pedig a vagyontalanok érdekéért: a közösség érdekéhez egyikük sem igazodik. *1279b*

8. De szükséges, hogy kissé bővebben is elmondjuk, melyik milyen ezen államformák közül, mert akad itt némi nehézség is, de akit a bölcselet módszerei vezetnek, és nemcsak a gyakorlat szempontjai, annak sajátossága, hogy semmin nem siklik át, és semmit el nem hagy, hanem mindenben az igazságot tárja föl. A türannisz, mint említettük, monarchia, mely az állami közösségen zsarnokoskodik; az oligarchiában pedig a vagyonosok gyakorolják az államvezetést, a demokráciában viszont éppen fordítva, nem a nagy vagyonok birtokosai gyakorolják a főhatalmat, hanem a vagyontalanok. Az első kétség a pontos meghatározásnál merül föl. Ha a polgárok nagyobb, azonban vagyonos része uralná a városállamot, viszont az a demokrácia, mikor a többség kezében van a hatalom; — s fordítva, ha előállna az az eset, hogy a vagyontalanok, számban ugyan kevesebb, de hatalomban erősebb lévén a vagyonosoknál, úrrá tudna lenni a városállamban, holott azt neveztük oligarchiának, amikor néhány ember kezében van a hatalom: így

értelmezve talán nem is helyesek az államformákról adott meghatározásaink. Ámde viszont, ha valaki a vagyont a kevesekkel, a szegénységet pedig a sokasággal kapcsolja, és így nevezi el az államformákat, hogy az oligarchia az, ahol a csekély számban levő vagyonosok vannak hatalmon, a demokrácia pedig az, ahol a nagy számban levő szegények — újabb nehézségbe ütközik. Ugyan hogy nevezzük akkor amaz imént említett államformákat: azt, amelyben a többségben levő vagyonosok és azt, amelyben a kisebbségben levő szegények vannak uralmon, hogyha a már fölsoroltakon kívül más államforma nincs? Látszólag maga az érvelés teszi nyilvánvalóvá, hogy az, vajon kevesen, vagy sokan vannak-e hatalmon, csak mellékes velejárója, egyik esetben az oligarchiának, a másikban a demokráciának, mivel a vagyonosok kevesen, ellenben a vagyontalanok mindenütt sokan vannak (így aztán az említettek nem is szolgálhatnak alapul a különbségtevésre), azonban, amiben a demokrácia és az oligarchia különbözik egymástól, az a szegénység és a gazdagság; és szükségszerű,
1280a hogy ahol a gazdagság révén uralkodnak, akár kisebbségben, akár többségben legyenek, az az oligarchia, ahol pedig a vagyontalanok, az a demokrácia; csakhogy persze ezzel együtt jár, mint mondottuk, hogy az előbbiek kevesen, az utóbbiak sokan szoktak lenni. Mert jó módban kevesen vannak, de mindenki szabad. És ez a két ok az, ami miatt a két párt viszálykodik a hatalomért.

9. Először is fontoljuk meg, melyek a határai az oligarchiának és a demokráciának, s mi az oligarchikus és a demokratikus jog. Mert valamilyen joghoz mindenki tartja magát, de csak egy bizonyos pontig, és nem beszél az egyetemes, a legfőbb jogról. Egyesek azt tartják,

hogy a jog: egyenlőség, és valóban az, csak éppen nem mindenkinek, hanem csak az egyenlőknek, az egyenlőtlenséget is szokták jognak tekinteni, és valóban az, csak éppen nem mindenkinek, hanem az egyenlőtleneknek; így elhagyva azt, hogy „kinek" a számára, helytelenülítélnek. Oka ennek az, hogy a maguk számára ítélkeznek, mégpedig a legtöbb ember rossz bíró a maga dolgában. Mivel pedig a jog mindig valakire vonatkozik, és tárgyi valamint személyi vonatkozásban megoszlik, mint már régebben az „Ethiká"-ban kifejtettem[9], ha meg is egyeznek a tárgyra vonatkozó egyenlőségben, a személyre vonatkozólag vitatkoznak, főleg az imént említettek miatt, hogy az ember rossz bíró a maga ügyében, és bár mindegyikük csak bizonyos pontig fogadja el a jogot, amellett mégis azt hiszik, hogy általános jogról beszélnek. Egyesek azt gondolják, hogy mivel bizonyos vonatkozásban különböznek, pl. vagyonban, ők már tökéletesen mások, akik meg valamiben egyenlők, pl. a szabadságban, úgy vélik, teljesen egyenlőek. De éppen a legfontosabbat elhallgatják. Mert ha a vagyon kedvéért alakították ki közösségüket, akkor részvételük a városállamban és a vagyon szerint megoszlik, és így az oligarchák okoskodása látszólag érvényes (mert nem igazság, hogy 100 minából, akár az alapítási összegből, akár a későbbi szerzeményből, egyenlő részt kapjon az is, aki csak egy minával járult hozzá, meg az is, aki az egész többi részét adta); ámde nem csupán a puszta megélhetés, hanem inkább a boldog élet céljából társultak (mert különben a szolgáknak és egyéb élőlényeknek is volna városállamuk; márpedig nincs, mert nem részesednek boldogságban és a szabad akarat szerinti életben); s nem is fegyverbarátság céljából, hogy igazságtalanság ne érje őket, de nem is a cserebere vagy egymás

szükségleteinek kölcsönös kielégítése kedvéért; — hiszen akkor a türrhéniek és a karkhédóniak, valamint általában mindazok, akik egymással szerződéses viszonyban vannak, egy és ugyanazon városállam polgárai lennének. Mindenesetre vannak egyességeik a behozatali cikkekről, szerződéseik a jogvédelemről és írásos
1280b megállapodásaik a fegyverbarátságról. De azért ezen ügyek intézésére nincsenek közös hivatalaik, hanem csak külön-külön mindegyiknek — és egyik nem törődik a másikkal a tekintetben, hogy milyennek kell lennie általában az embernek, vagy azzal, hogy a szerződők közül senki ne legyen igazságot gyűlölő és ne gondoljon gonoszat, hanem csak azzal törődjék, hogy egymást meg ne rövidítsék. Viszont az erény és gonoszság kérdését gondosan mérlegelik mindazok, akik a törvényességet szívükön viselik. Így nyilvánvaló, hogy az erényről gondoskodni kell, legalábbis egy olyan városállamban, melyet nemcsak szóval, hanem a valóságban is annak nevezhetünk, mert különben a közösségből csupán fegyverbarátság lesz, amely az egymástól távoliak szövetségétől csupán a hely tekintetében különbözik. Sőt, a törvény szerződés, és mint Lükophrón[10], a szofista mondja, mintegy kezes az egymás közötti jogra, de nem tudja jókká és igazságszeretőkké tenni a polgárokat. S hogy ez így van, nyilvánvaló, mert ha valaki a helységeket egymáshoz tudná is közelíteni, úgyhogy Megara falai Korinthoszéihez érnének, így se lenne a kettőből egy városállam, még akkor sem, ha polgáraik egymással összeházasodnának: pedig ez már igazán a városállami közösség jellemzője. Hasonlóan, ha egyesek egymástól ugyan távol laknának, de mégsem oly messze, hogy ne érintkezhetnének, sőt volnának törvényeik is, melyek egymásnak az adás-vételben való megkárosítá-

sát tiltanák — ha például az egyikük ács, a másikuk földműves, megint másik sarukészítő vagy más hasonló —, és ha sokaságuk tízezernyi volna, hanem az érintkezés semmi másra, csupán az olyanokra, mint amilyen a csere és a fegyverbarátság szorítkozna; ez még nem lenne városállam. S ugyan miért nem? Tán csak nem azért, mert nincs elég szoros közelségben a közösség? Hiszen, ha még össze is költöznének, akik így értelmezik a közösséget (de egyenként mindenki úgy élne a maga házában, mint egy városállamban), és egymást mintegy fegyverbarátságban segítenék is, de csak az őket támadókkal szemben: aki azt alaposan vizsgálja, még így sem tekinthetné városállamnak, mivel az összeköltözés után is csak úgy érintkeznének egymással, mint amikor még külön laktak. Világos tehát, hogy a városállam nem a lakóhely közössége, amely az egymást fenyegető bántalmazások elhárítására vagy az adásvétel kedvéért ilyen; hanem mindez szükségszerű feltétele, hogy városállam létezzen, másfelől, ha mindez a föltétel megvan is, még ez sem alkot városállamot, hanem csakis a boldog élet közössége, a családok és a nemzetségek számára, a tökéletes és az autarkeiát nyújtó élet megvalósítására. Igaz, hogy ez nem lehetséges másképp, ez ugyanazon helyen lakóknál, akik egymással össze is házasodnak. Így keletkeztek a városállamokban a családi és testvériségi kapcsolatok, a vallásos élet és a közös együttélés intézményei. Az ilyesmi mind a baráti érzelem műve, mert az együttélésnek föltétele a baráti érzelem. Mivel a városállamok célja a boldog élet, ezek az intézmények is ezért vannak. A városállam tehát nem egyéb, mint a nemzetiségeknek és falvaknak társulása a tökéletesség és az autarkeia céljából, *1281a*
ez meg, mint mondom, a boldog és erényes élet. Azaz

meg kell állapítanunk, hogy az állami közösség az erényes cselekedetek ápolására áll fenn, nem pedig a puszta együttélés kedvéért. Ezért aztán, aki a legtöbbel járul hozzá az ilyen közösséghez, annak a városállamban is nagyobb része van, mint azoknak, akik szabadságuk vagy származásuk szerint egyenlőek vagy tekintélyesebbek, de a polgári erény szempontjából nem egyenlőek; vagy mint azoknak, akik vagyonukkal kiemelkednek, de az erényben elmaradnak. Az elmondottakból kitűnik, hogy mindazok, akik az alkotmányformákról vitatkoznak, a jognak mindig csak valamely részéről beszélnek.

10. De az is kérdéses, hogy ki legyen a városállam uralkodója. Ez lehet a sokaság, a gazdagok, a derekasak, mindenki közül a legkiválóbb, vagy egy zsarnok. Hanem mindezekben látszólag akadnak nehézségek. Vajon mi? Ha a szegények csak azért, mert többen vannak, szétosztanák azt, ami a gazdagoké, mindez nem jogtalanság? Mert Zeuszra, a hatalmon levőknek így látszott igazságosnak. De hát mit nevezünk akkor a legszélsőségesebb igazságtalanságnak? És ismét mindent tekintetbe véve, ha a többség fölosztja azt, ami a kisebbségé, nyilvánvaló, hogy a városállamot teszi tönkre. Márpedig az erény biztosan nem rontja meg azt, akiben lakozik, sem az igazság nem zülleszti szét az államot; ebből tehát láthatjuk, hogy az ilyen törvény nem lehet igazságos. Ezenkívül mindaz az intézkedés, amit a türannosz tesz, szükségszerűen mind igazságos volna: mivel az erősebb jogán kényszerít, akárcsak a tömeg a gazdagokat. Vagy talán az az igazság, hogy a kisebbség és a gazdagok uralkodjanak? Ha pedig ők is ugyanezt teszik, nyilvánvaló, hogy az helytelen és nem igazságos. Vagy talán inkább az érdemeseknek kellene kormá-

nyozni és mindenki fölött uralkodni? Ámde akkor a többiek szükségképpen mind jogfosztottak, mert kimaradnának a megtisztelő állami vezetésből, mert ezt a megtiszteltetést nevezzük hivatalnak, ha tehát mindig ugyanaz a vezető, akkor a többi szükségszerűen jogfosztott. Vagy talán jobb volna, ha egy, éspedig a legderekasabb uralkodnék? De hiszen ez még oligarchikusabb lenne, mert a jogfosztottak így még többen lennének. Sőt, valaki azt is állíthatná, hogy egyáltalában helytelen, ha az ember és nem a törvény uralkodik, mert hiszen az embert a lélek szenvedélyei irányítják. Igen ám, de ha a törvény oligarchikus vagy demokratikus szellemű lenne: — ugyan mi volna a különbség a vitatottak szempontjából? Hasonlóan bekövetkezne az, amit a fentebb említettünk. A többiről majd beszéljünk *11.*
máskor; az azonban, hogy jobb, ha a tömegé az uralom, mint ha a legkiválóbbaké, de keveseké, azt hiszem, megoldható és bár okozhat nehézséget, mégis könnyen igazságnak bizonyulhat. Mert hisz a sokaságban nem mindegyik ember becsületre méltó, mégis, ha össze- *1281b*
sereglik, többet érhet amazoknál, persze, nem egyenként, hanem összességükben, aminthogy az összeadott lakoma is többet ér, mint az, amelynek költségét egy állja; mert egy népes tömegnél mindenkiben akad egy morzsányi erény és értelem, és ha szinte mint egy ember összegyülekezik ez a sok lábú, sok kezű tömeg, amelynek sok érzéke is van, akkor ugyanaz áll jellemére és értelmére is. Ezért is ítéli meg helyesebben a sokaság a zenei és költői műveket; egyik ezt, másik azt veszi észre bennük, mind együttvéve aztán megítélik az egészet. Ámde éppen abban különböznek az értékes emberek a köznép egy-egy tagjától — valamint a csúf emberektől is —, úgy mondják — a szépek, s a művészettel megrajzolt

képek a valóságtól, hogy bennük egy egységbe vannak összefoglalva az egyebütt szétszórt vonások; mert különben mégiscsak szebb a rajznál egy különálló valakinek a szeme, a másiknak meg valamely más testrésze. Ha az nem világos, hogy nem minden népről és nem minden tömegről fedezhető fel, hogy ilyen megkülönböztető felsőbbsége van a derekas kevesekkel szemben, sőt, Zeuszra, az a nyilvánvaló, hogy egyesekre vonatkozóan ez merő képtelenség — akkor ugyanez az érvelés állana az állatokra is, és hogy úgy mondjam, ugyan miben különböznének az állatoktól, mégis semmi akadálya nincs annak, hogy egyes tömegekről azt helyesnek fogadjuk el. Így ama fentebb említett problémát is megoldhatjuk tán ezen az alapon, valamint a vele összefüggő kérdést is, hogy miben áll a szabad emberek és a polgárok nagy többségének ezen felsőbbsége. (Ide számítanak mindazok, akik sem nem gazdagok, sem semmiféle erénybeli kiválóságuk nincs.) Először is nem biztonságos, hogy a legnagyobb állami méltóságokat elnyerjék (igazságtalan gondolkozásmódjuk és értelmetlenségük miatt hol igazságtalanságokat, hol meg hibákat követnének el), az meg, hogy ne juttassunk nekik azokból és ne vegyenek bennük részt, veszedelmes (ahol sokan vannak a jogtalanok és a szegények, szükségképpen ellenséggel van tele az a városállam). Marad tehát az, hogy tanácskozási és bíráskodási jogban részesüljenek. Ezért aztán Szolón meg más törvényhozók is a hivatalnokok választását és a vezető tisztviselők elszámoltatását bízzák rájuk, egyedül azonban nem engedik őket uralkodni. S ha mindnyájan együvé tömörülnek, elég érzékük is van a dolgok iránt, és a tehetségesebbek közé elegyedve hasznára vannak a városállamnak, miként a nem teljes értékű táplálék is a tökéletessel keverve

egészben véve hasznosabb, mint ebből a kevés, azonban külön-külön mindegyik tökéletlen az ítéletalkotásban. Az alkotmánynak ezen rendjében először is az okoz nehézséget, hogy könnyen gondolhatunk arra, hogy csak az tudja megítélni, ki gyógyított jól, aki maga is gyógyított már és az adott betegségben szenvedőt egészségessé tette; ez pedig az orvos. S éppen így van ez a többi tevékenység és mesterség terén is. Miként tehát *1282a* az orvos is csak orvosok előtt köteles magát igazolni, éppúgy más szakember is csak a magához hasonlók előtt. Ámde az orvos is lehet: mesteremberszámba menő gyakorlati orvos, vezetőféle orvos, s harmadszor olyan, aki csak úgy a többi szakismeret mellett tanulta (akad ilyen, úgyszólván valamennyi tudományágban); de azért a bírálat jogát megadjuk azoknak, akik azt tanulták, csakúgy, mint azoknak, akik gyakorolják. A választásokról is ugyanígy gondolkozhatunk. Mert hisz a helyes választás is a szakemberek feladata, ahogyan a földmérő választása a földmérőket, a kormányosé a kormányosokat illeti. Még ha némely munkában és mesterségben egyes avatatlanok is részt vesznek, de a szakembereknél talán csak mégse nagyobb mértékben. Ezen érv alapján talán nem is volna szabad a tömeget döntő tényezővé tenni sem a hivatali választásban, sem az ellenőrzésben. De talán mégsem mindenben helyes ez, már csak amaz előbb említett érv miatt sem, hacsak a népesség nem túlságosan rabszolga-jellemű (bár az egyes ember ugyan gyengébb bíró, mint a szakember, de valamennyien együttvéve mégis többet érnek, vagy legalábbis nem rosszabbak); aztán, mert egyes esetekben az, aki a munkát végezte, sem egyedüli, sem legtökéletesebb bíráló nem lehet; amikor valakinek munkáját az is meg tudja érteni, aki nem jártas a mesterség-

ben; egy házat nemcsak az tud értékelni, aki azt építette, hanem talán még jobban meg tudja bírálni, aki azt használja (azaz a sáfár); vagy a kormányszerkezetet a kormányos jobban, mint az ács, és a lakomát a vendég jobban, mint a szakács. Ezt a vitás kérdést, azt hiszem, így hamarosan kielégítően meg lehet oldani; van azonban egy másik, amely ezzel összefügg. Furcsa dolognak látszik ugyanis, hogy az alantasabbaknak nagyobb hatalmuk legyen, mint az érdemeseknek, márpedig az ellenőrzés és a hivatali választások igen lényegesek, és ezt némely államformában, mint már mondottuk, a népnek engedik át; a népgyűlés dönt minden ilyen kérdésben. S bizony, míg a népgyűlésen részt vehet, azaz tanácskozási és bíráskodási joga lehet bárkinek, akinek csak csekélyke vagyona van, és akármilyen életkorú, addig a kincstartói, hadvezéri és a legfőbb méltóságokat csak magas cenzus alapján lehet elérni. Ezt a nehézséget is hasonlóan oldhatjuk meg, mert talán mégiscsak jól van ez is úgy, ahogy van. Mert nem a bíró, tanácstag és népgyűlési tag gyakorolja egyénileg a hatalmat, hanem az esküdtbírói testület, az egész tanács és a nép; az előbb említettek mindegyike (értem ezen az egyes bírót, a tanácstagot és a népgyűlési tagot) pedig csak része ezeknek, s így joggal gyakorol nagyobb hatáskört a tömeg, mert a nép, a tanács és az esküdtbíróság sok tagból áll. Aztán meg mindnyájuknak együttvéve a vagyonuk is nagyobb, mint azoké, akik egymagukban vagy kevesedmagukkal állnak a főméltóságok élén. Ezekben a kérdésekben tehát így állapodjunk meg: az előbb tárgyalt vitás kérdés világosan mutatja, hogy a helyesen megalkotott törvényeknek kell a hatalmat képviselniök; a vezető tisztviselőnek pedig — akár egymaga, akár többedmagával — csak arra van hatalma, ami teljesen lehe-

1282b

tetlen, hogy a törvények szabatosan intézkedjenek, mert hisz nem olyan könnyű minden esetre általános érvényű szabályokat adni. De aztán hogy milyeneknek is kell lenni azoknak a helyesen alkotott törvényeknek, az még mindig nem világos, hanem marad az előbb fölvetett kérdés. Mert szükségszerűen az alkotmányokkal együtt és azokhoz hasonlóan a törvények is rosszak vagy jók, igazságosak vagy igazságtalanok (legalábbis az az egy kétségtelen, hogy az alkotmányhoz kell a törvényeknek igazodniok). Ha viszont ez így van, akkor nyilvánvaló, hogy a helyes alkotmány szerint ezeknek szükségképpen igazságosaknak, az elhibázotthoz igazodóknak pedig igazságtalanoknak kell lenniök.

Minthogy minden tudománynak és mesterségnek *12.*
végcélja a jó, akkor a nagyobb és a legfőbb jó pedig azé, amely valamennyi közt a legjelentősebb, és ez a politikai képesség. Az állami életben megnyilvánuló jó az igazság, ez viszont az, ami a közösségre hasznos: így tehát mindenki elismeri, hogy az igazság valamiféle egyenlőség; és egy bizonyos pontig egyet is értenek azon bölcseleti fejtegetésekkel[11], amelyekben az erkölcsi alapfogalmakat meghatároztam; mert az igazság valami olyan, ami valakire vonatkozik, és azt tartják róla, hogy valamelyes egyenlőség, ami az egyenlőknek kijár. Csakhogy mire értsük az egyenlőséget és mire az egyenlőtlenséget? Ez a kérdés bizonyos nehézséget és állambölcseleti szempontot rejt magában. Valaki talán azt mondhatná, hogy egyenlőtlenül kellene a hivatalokat kiosztani, bármiféle jó tulajdonság magasabb foka szerint, még ha semmi másban nem is különböznének és egymáshoz hasonlóak is lennének, mivel a különbözőknek jogaik és érdemeik is mások. Ámde ha ez igaz, akkor a külsővel, testnagysággal, a minden egyéb jó tulaj-

donsággal kiemelkedőknek bővebben jutna ki a politikai jogokból. A tévedés nagyon is szembeszökő, és ez nyilvánvaló egyéb tudomány és képesség terén is; ha a fuvolások mesterségük szempontjából hasonlóak, akkor nem szabad fuvolában előnyben részesíteni az előkelőbb származásúakat, mert attól még nem fognak szebben fuvolázni; inkább a művészetben kiválónak kell juttatni a kiválóbb hangszereket is. S ha még így sem világos, amit mondottam, még tovább fűzvén az okoskodást, egészen nyilvánvalóvá lesz. Ha valaki kimagaslik ugyan a fuvolázás művészetében, de nagyon is alant marad származás és szépség tekintetében, s ha még ezen kiválóságok (a származás és a testi szépség) mindegyike nagyobb adomány is, mint a fuvolázás művészete, mint ha ezek viszonylagosan inkább felülmúlják a fuvolázás művészetét, mint amennyire a fuvolás a maga művészetében túltesz másokon: mégis neki kell juttatni a ki-
1283a emelkedően jó fuvolát. Mert a munka elvégzésében kellene megmutatkoznia a gazdagságban és a származásban való kiválóságnak; ámde arra semmiféle befolyással nincs. Másfelől, ilyen okoskodás szerint akármilyen kiválóságot össze lehetne hasonlítani egy másikkal. Hiszen ha valamiben inkább csak a nagyságot tekintem, akkor általában is összemérhető volna a nagyság akár a gazdagsággal, akár a szabadsággal. Ezért, ha az egyik ember nagyságban különbözik a másik erényétől, és a testi nagyság múlja felül általában a nagyobb erényt, akkor mindenféle összehasonlítás lehetséges volna. Mert, ugyebár, ha „ennyi" többet ér „annyinál", akkor csak természetes, hogy „amennyi" lesz vele egyenlő. Minthogy azonban ez képtelenség, világos, hogy a politikában is ésszerű, ha a hivatalokat nem valamilyen egyenlőtlenség, ill. kiválóság alapján nyerik el, hiszen az,

hogy az egyik ember lassú, a másik gyors, még nem ok arra, hogy az egyik inkább, a másik kevésbé jusson hivatalba, mert az ilyenfajta különbség csak a tornaversenyen nyerheti el a jutalmát, hanem azokban kell vetélkedniök, amely kiválóságok a városállam számára szükségesek. Ezért tanácsos az, hogy a megbecsülésre a nemesek, a szabadok és a gazdagok tartsanak igényt, szükséges is, hogy szabadok legyenek és vagyonnal rendelkezzenek, mert csupán vagyontalanokból és csupa szolgából sem állhat egy városállam, és ha ezekre van szükség, világos, hogy igazságosságra és politikai erényekre is éppen úgy szükség van, mert ezek nélkül sem lehet el a városállam: legfeljebb az a különbség, hogy az előbbiek nélkül nem létezhet városállam, emezek nélkül pedig nem lehet helyesen kormányozni.

A városállam létezéséhez ezek vagy ezek némelyike *13.* helyesen követelhető, de, miként már előbb is mondottuk, a jó élethez a nevelés és az erény mindenesetre leginkább jogosan megkívánható. Minthogy pedig nem részesedhetnek mindenből egyenlően azok, akik csak egy valamiben egyenlők, és mindenből egyenlőtlenül azok, akik csupán egy valamiben különböznek, szükségképpen minden ilyen alkotmány hibás. Említettük már előbb is, hogy mindenki igényt tarthat bizonyos jogra, de nem mindegyik feltétlenül jogos. A gazdagok arra hivatkoznak, hogy övék a föld tetemesebb része, márpedig a föld közös tulajdon; meg aztán, hogy a szerződések szempontjából több iránt tuk a bizalom; a szabad születésűek, valamint a nemesek is szorosan kapcsolódnak egymáshoz (mert inkább polgár a nemes, mint az alacsony származású, s a nemességet odahaza mindenki megbecsüli), aztán meg mert valószínű, hogy derekabb szülőktől derekabb gyermekek származnak,

mert hiszen a nemes származás vérbeli kiválóság, hasonlóképp állíthatjuk azt is, hogy az erény jogos igényt jelent, mert hiszen az igazságosságról elismerjük, hogy társadalmi erény, olyan, amelyhez a többi szükségképpen mind hozzátartozik; sőt a többség igényt támaszthat a kisebbséggel szemben, mert hisz erősebb is, gazdagabb is, különb is, ha a többséget mint olyant vesszük
1283b a kisebbséggel szemben. Ha mindezek együtt vannak, egyetlen városállamban, értem ezen a jókat, a gazdagokat, a nemeseket és azonkívül a polgárok tömegét is: vetélkednek-e abban, hogy ki legyen a vezető? Az egyes fölsorolt alkotmányoknál nem vitás annak eldöntése, hogy ki uralkodjék (hiszen a hatalmat gyakorlók szempontjából különböznek egymástól, mivel ezek az egyikben a gazdagok, a másikban az érdemesek, s a többiekben mindegyiknél hasonlóképpen); de mégis szemügyre vesszük, hogy hogyan is kell akkor döntenünk, amikor ezek ugyanabban az időben fennállnak. Ha már most nagyon kevesen vannak az erényesek, akkor hogyan döntsünk? Talán csekély számukat a föladathoz viszonyítva kell tekintenünk, hogy ti. el tudják-e igazgatni a városállamot? Vagy pedig, hogy vannak-e annyian, hogy egy városállamot alkossanak? Van aztán egy vitás pont azokra vonatkozólag, akik politikai méltóságokat igényelnek maguknak. Hiszen nyilván nincs igazuk azoknak, akik gazdagságuk révén tartanak igényt a hatalomra, valamint azoknak sem, akik a nemességük révén; hiszen nyilvánvaló, hogy ha aztán támad köztük egy valaki, aki mindnyájuknál gazdagabb, egészen természetes, hogy ugyanazon jog szerint ennek az egynek kell a többin uralkodnia, és hasonlóképpen annak is, aki nemes származásával kitűnik, azokon, akik ezt csak a szabad születés jogán követelik. S talán ugyanaz

a helyzet az erényen alapuló arisztokráciákban is, ha egy férfiú különb, mint a többi derék polgár, akkor ugyanazon jog alapján őneki kell a hatalmat gyakorolnia. Továbbá, ha mindjárt a tömegnek kellene is uralmon lennie, mert erősebb, mint a kisebbség: mégis ha egyetlen ember, vagy egynél több, de a köznépnél kevesebb, erősebbnek mutatkozik, mint a többiek, akkor inkább ezeké legyen a hatalom, mint a tömegé. Mindezen megfontolás, úgy látszik, azt mutatja, hogy nem helyesek azon megállapítások, amelyek szerint egyesek akarnak uralkodni, a többieket mind uralmuk alá hajtva. Hiszen még azokkal szemben is, akik az erény alapján tartják méltóknak magukat a polgárság vezetésére, és hasonlóan akik a gazdagság alapján, jogos ellenvetést tehet a többség, mert hiszen lehetséges, hogy némelykor a többség értékesebb, mint a kisebbség, vagy gazdagabb annál, persze nem egyenként véve, hanem tömegében. Ezért ilyen értelemben felelni lehet azon vitás kérdésre is, melyet némelyek feszegetnek és fölvetnek (ugyanis egyesek előtt kérdéses, hogy azon törvényhozónak, aki a legüdvösebb törvényeket akarja megalkotni, csupán a jobbaknak, vagy pedig a többségnek érdekében kell-e a törvényeket megszerkesztenie) —, ha ti. az említett eset bekövetkeznék. Mert mindig a helyeset kell választani, és az egyformán helyes az, ami az egész városállam és a polgárság összessége érdekének megfelel; polgár pedig általában véve az, akinek a vezetés és az *1284a*
engedelmesség egyaránt kijut, de ez az egyes alkotmányok szerint változó; a leghelyesebb alkotmány szerint polgár az, aki az erényes életnek megfelelően nemcsak képes engedelmeskedni és uralkodni, hanem választja is azt. Ha aztán egyetlenegy férfi vagy többen, de mégsem annyian, hogy a teljes városállamot alkothatnák,

annyira kimagaslanak erényeikkel, hogy velük — akár többen vannak, akár csak egyetlenegyről van szó — az összes többi polgárok kiválósága és politikai képessége együttvéve sem mérhető össze; akkor nem szabad őket a városállamnak csupán alárendelt részeseiül tekintenünk; mert rájuk nézve igazságtalanság volna, ha másokkal csak egyenlő elbánásban részesítenénk őket, amikor azoktól erény és politikai képesség szempontjából annyira különböznek; hiszen az ilyen férfi az emberek közt istenszámba megy. S ebből aztán világos, hogy a törvényhozásnak is csak a származás és képesség szempontjából egyenrangúakra kell tekintettel lenni, viszont az annyira kiválóakra nincs törvény, mert hisz ők maguk a törvény. Nem volna-e nevetséges, ha valaki rájuk akarna törvényt szabni? Alighanem azt felelnék, amit Antiszthenész szerint az oroszlánok mondtak[12], mikor a nyulak gyűlésen szónokoltak, és azt kívánták, hogy mindenki egyenlő jogú legyen. Ezért és ilyesmi miatt alkotják meg az osztrakiszmosz intézményét a demokratikus városállamok: ezek mindenekelőtt valamennyi polgár egyenjogúságára törekszenek, s így azokat, akik szerintük gazdagságuk, közkedveltségük vagy egyéb politikai befolyásuk révén túlnyomó hatalomra tesznek szert, cserépszavazással száműzik és a városállamból egy megállapított időtartamra eltávolítják. A mítosz szerint az argonauták is ilyen okból hagyták el Héraklészt: az Argó nem akarta őt a többiekkel együtt szállítani, olyannyira kimagaslott a többi hajós közt. Ezért azt sem szabad hinnünk, hogy azoknak, akik a türanniszt és Periandrosznak Thraszübulosznak adott tanácsát annyira ócsárolják, ezen megrovásban igazuk van (úgy mondják ugyanis, hogy Periandrosz a hozzá küldött követnek kért tanács ügyében semmit sem szólt, hanem

a kimagasló kalászfejeket leverdesve, a vetés szintjét kiegyenlítette; ebből aztán, bár a követ nem értette meg a történtek okát, de mégis megjelentette az eseményt, kitalálta Thraszübulosz, hogy a jelentékeny embereket meg kell semmisíteni).[13] Ez nemcsak a türannoszoknak hasznos, s nem is csak ők alkalmazzák, hanem ugyanez a helyzet az oligarchiákban és a demokráciákban is; mert az osztrakiszmosznak bizonyos szempontból ugyanazon jelentősége van, mint mikor kiváló személyiségeket száműzéssel félreállítanak. De ugyanezt teszik a hatalom birtokosai egész városállamokkal és népekkel is, mint pl. az athéniak a szamosziakkal, a khiosziakkal és a leszbosziakkal (mihelyst biztosabban tartották kezükben az uralmat, a szerződések ellenére megnyomorították őket), s miként a perzsa király is a médeket, *1284b*
a babilóniakat és más népeket, amelyek — mivel valaha hatalmon voltak — elbízták magukat, sokszor megfenyítette. Pedig ez a kérdés általában minden alkotmányra vonatkozik, még a helyesekre is; mert az ezektől eltérők ugyan magánérdekből járnak így el, de a közjóra irányulóknál is ugyanaz a helyzet. Nyilvánvaló ez más mesterségek és tudományágak körében is; mert a festő nem engedheti meg, hogy az arányosnál nagyobb lába legyen az élőlénynek, még ha mindjárt valami különös szépségű volna is, sem pedig a hajóács nem tűrheti, hogy a hajóorr vagy a hajó valamely más része aránytalan legyen; sőt az énekkar-vezető sem nézheti el, hogy akinek erősebb és szebb hangja van, mint valamennyi többi kórustagnak, az velük szerepeljen. Így semmi ok sincs arra, hogy az egyeduralkodók is ugyanazt ne tegyék, amit a közösség elvén nyugvó városállamok, csak aztán ezt úgy tegyék, hogy uralkodásuk a városállamra hasznot jelentsen. Ezért aztán a kétségbevonha-

tatlan kiválóságok tekintetében az osztrakiszmosz melletti érvelésnek van is némi jogossága politikai szempontból. Persze, jobb volna, ha a törvényhozó már eleve úgy alkotná meg az alkotmányt, hogy ne legyen szükség ilyen orvoslásra, de ha mégis úgy fordul, akkor az a következő feladat, hogy ilyesféle helyesbítéssel hozzuk helyre a hibát. De éppen ez nem szokott megtörténni a városállamokban, mert nem veszik figyelembe, hogy a maguk sajátos alkotmányának mi válik hasznára, hanem forradalmi úton alkalmazzák az osztrakiszmoszt. Nyilvánvaló, hogy az eltérő alkotmányokban ez ugyan hasznos, meg jogos is, de az is világos, hogy nem egyetemlegesen jogos, azonban a legjobb államformát illetőleg nagy zavarban vagyunk, hogy mit is tegyünk, ugyan nem annyira az olyan rendkívüli kiválóságok szempontjából, mint a testi erő, gazdagság, népszerűség, hanem akkor, ha valaki erényeivel tűnik ki. Azt csak nem mondhatjuk, hogy az ilyent ki kell vetni és el kell távolítani magunk közül, de viszont azt sem, hogy mások vezetésének kell alárendelni; ez olyan volna, mintha Zeuszon akarnánk uralkodni, megosztván vele a hatalmat. Nem marad tehát más hátra — s úgy látszik, ez természetes is —, mint hogy az ilyen férfiaknak mindenki örömest alárendelje magát, úgyhogy ők mindörökké királyok legyenek a városállamban.

14. Talán helyén való mármost, hogy az elmondottak után másra térjünk át, és megtárgyaljuk a királyságot, amely véleményünk szerint egyike a helyes alkotmányoknak. Vizsgálat alá kell vennünk, vajon egy célszerűen berendezkedni akaró városállamnak vagy területnek a királyság van-e inkább előnyére, vagy valamely más alkotmány — vagy pedig némelyeknek előnyére
1285a van, másoknak nem. Először is azt kell eldöntenünk,

vajon ennek csak egy vagy több fajtája létezik-e? Könnyű megállapítanunk, hogy többféle formája van, és hogy az uralkodás módja nem ugyanaz mindegyikben. A lakedaimóni alkotmány szerint — úgy látszik — az tekinthető leginkább királyságnak, amelyet törvény irányít, de a király itt sem mindenben szuverén, hanem csak mikor a saját területét elhagyva, a haderő élére áll; a királyra tartoznak a vallási ügyek is. Az ilyen királyság tehát olyan, mint az a hadvezérség, amely teljhatalmú és életreszóló, de élet és halál felett legfeljebb a hadjáratban úr (akárcsak a régi világban a hadbaszállás alkalmával, kézitusában; tanú rá Homérosz is; Agamemnón eltűrte, ha a népgyűlésben szidalmazták, de ha egyszer kivonult a sereg, a kivégeztetéshez is joga volt. Mondja is: „Akit pedig én egyszer a harctól félrevonulva megpillantok, nem menekül az meg a kutyáktól és a madaraktól, mert velem jár a halál".[14]) Egyik formája tehát a királyságnak: az életre szóló vezéri tisztség; s ez is hol nemzetség szerint öröklődik, hol meg választás alá esik, ezenkívül van egy másik faja az egyeduralomnak, amilyen királyságot az egyes barbár törzseknél találunk. Ennek olyasforma hatalmi köre van, mint a türannosznak, csakhogy törvényhez és családi hagyományokhoz van kötve, mivel a barbárok szolgaibb természetűek, mint a hellének, az ázsiai barbárok pedig, mint az európaiak, ezért minden zúgolódás nélkül eltűrik a deszpotikus hatalmat. Ez a királyság tehát türannoszi, és szilárdsága a hagyományon és a törvényen alapszik. S ugyanezen okból még a testőrségük is királyi, nem pedig türannoszi jellegű, a királyt fegyveres polgárság őrzi, a türannoszt pedig idegen testőrség; amaz törvényesen és alattvalóinak beleegyezésével, emez pedig akaratuk ellenére uralkodik. Ezért van, hogy amannak

a testőrsége a polgárok sorából kerül ki, emezé pedig a polgárok ellen van. Tehát ez már két formája a monarchiának; egy további pedig az, amely a régi hellének közt volt szokásos: az úgynevezett aiszümnétészek uralma. Ezt röviden úgy nevezhetjük, hogy választott türannisz, amely a barbároknál szokásostól nem abban különbözik, hogy nem törvényes, hanem csak abban, hogy nem hagyományon alapszik. Egyesek köztük életreszólóan gyakorolták ezt a méltóságot, mások pedig csak egy megállapított ideig vagy föladat elvégzéséig; pl. egyszer a mütilénéiek Pittakoszt választották meg azokkal a száműzöttekkel szemben, akiknek élén Antimenidész és Alkaiosz, a költő álltak. El is mondja Alkaiosz az egyik szolionjában, hogy Pittakoszt türannosszá választották; ti. így támad rájuk: „a silányhazájú Pittakoszt állították az ernyedt és istenvert állam élére türannosz-
1285b nak, fennen dicsérvén őt nagy sokaságban"[15]. Az ilyen alkotmány azzal, hogy az úr-szolga viszonyon alapul, türannikus, azáltal pedig, hogy választás szerinti, és az alattvalók beleegyezésén nyugszik, királyi. Negyedik faja az egyeduralmi királyságnak az, amely a hőskorban a nép beleegyezésével és a hagyományon alapult, a törvényeknek megfelelően. Azáltal ugyanis, hogy ők voltak a népnek első jótevői, tudományuk vagy hadi erényeik révén, vagy mert ők tömörítették az embereket népekké, és szereztek földet, királyok lettek a nép akaratából, s örököseik szemében ősökként szerepeltek. Őket illette háborúban a fővezérség, valamint az áldozatok bemutatása, kivéve a papi áldozatokat, s ezenkívül a peres ügyekben is ők ítélkeztek. Ezt némelyek eskü alatt, mások anélkül végezték; az eskü abban állott, hogy jogarukat a magasba emelték. Az ősi időkben ezek mind a városon belül, mind a környéken, mind

pedig a határon túl folyamatosan uralkodtak, később azonban hatalmuk egy részéről maguk a királyok mondtak le, más részét pedig a néptömeg vette el tőlük. Egyes városállamokban csupán az áldozatok bemutatásának joga maradt meg a királyoknak, sőt még ahol méltán szólhatunk is királyságról, ott is csak a külföldön folyó hadműveletek fővezérségét tartották meg.

A királyságnak szám szerint ezen négyféle formája van: első a hőskorbeli (ezt az alattvalók beleegyezésével gyakorolták és bizonyos tekintetben korlátozott volt; a király hadvezér és bíró volt, és ő intézte az istentiszteleti ügyeket is); második a barbár forma (ez az örökletes deszpotikus uralom, de törvény szerinti); harmadik az, amelyet aiszümnétész-uralomnak neveznek (ez nem más, mint választott türannisz); a negyedik pedig a lakóniai (ez, hogy úgy mondjam, apáról fiúra száll, örökös hadvezérség). Szóval ezen formák így különböznek egymástól, az ötödik fajta királyság pedig az, mikor egyetlen ember az egész főhatalmat kezében tartja, ahogyan az egyes törzsek és városállamok a közhatalmat, s amely a családigazgatás szerint van berendezve. Mivel ez a sáfárkodó királyság szinte családias, azonképpen az egyeduralkodás sem egyéb, mint a városállam és egy vagy több törzs feletti sáfárkodás. Körülbelül, amint mondottuk is, csak két fajtája van a királyságnak, amelyet meg kell vizsgálnunk: ez utóbbi és *15.*
a lakóniai, mivel a többi nagyobbára a kettő közé esik: ahol tehát kisebb a hatalom, mint az egyeduralomban, de nagyobb, mint a lakóniaiban. Tehát vizsgálódásunk általában két pontra vonatkozik: először, vajon javára van-e az államnak, vagy sem, hogy örökös hadvezére *1286a*
legyen, már aztán akár örökösödés, akár osztály szerint; másodszor, hogy hasznos-e vagy sem, hogy egyetlen

emberé legyen mindenben a főhatalom. Mármost egy ilyen hadvezérség inkább a törvény, mint az alkotmány vizsgálati körébe tartozik (hiszen ez bármelyik alkotmány esetében előfordulhat), s egyelőre hagyjuk is el; ellenben a királyság másik változata már az alkotmány egy formája, úgyhogy ezt kell fontolóra vennünk, és az ebben rejlő nehézségekre kell vetni magunkat. Kiindulópontul vehetjük kutatásunkban azt, hogy több haszonnal jár-e, ha a legkiválóbb férfi uralkodik, mintha a legtökéletesebb törvények. Azok, akik azt tartják, hogy a királyság hasznos, úgy gondolják, hogy a törvény csak általában rendel el valamit, de nem intézkedik az esetenkénti tennivalókról, ahogyan bármely tudományágnak az írott betű szerinti gyakorlása értelmetlen (pl. Egyiptomban négy nap után eltérhet ezektől az orvos, ha viszont előbb, azt saját veszélyére teszi). Nyilvánvaló tehát, hogy ugyanezen okból nem a legjobb alkotmány az, amely az írott szabályoknak és a törvényeknek megfelel. Hanem azért az általános elveket is szem előtt kell tartani a vezetőknek. S általában megbízhatóbb az a tényező, amelyet a hangulat nem befolyásol, mint az, amely teljesen benne gyökerezik. Már most, ez a tényező a törvényből hiányzik, ellenben minden emberi lélekben szükségképpen megvan. De talán — mondhatná valaki — az ember ezzel szemben helyesebben dönt majd az egyes esetekben. Világos tehát, hogy a vezetőnek szükségszerűen törvényalkotónak is kell lennie, és a törvények is szükségesek, csakhogy ne legyenek teljhatalmúak olyan kérdésben, amiben hibázhatnak — mert egyébként persze uralkodóaknak kell lenniük; amiben aztán a törvény nem tud dönteni, sem általánosságban, sem jól, akkor vajon egyetlennek, azaz a legkiválóbbnak, vagy több ilyennek kell-e a vezetést át-

vennie? Hiszen, nemde, most is többen jönnek össze, mikor ítéletet hoznak, tanácskoznak vagy döntenek, pedig ez a döntés mind egyes adott esetekre vonatkozik. S ha egyenként vetjük össze az embereket, akármelyikük is gyarlóbb lehet a másiknál; ámde a városállam sok főből áll, s a közösen összehordott lakoma is pompásabb, mint egy ember egyszerű vendégsége. Ezért dönt azután a nép sok kérdésben jobban, mint bárki is, ha egymaga van. Még nehezebben is tévelyedik el a tömeg, ahogyan a víz is, ha nagyobb mennyiségben van, úgy a tömeg is nehezebben romlik meg, azoknál, akik kevesebben vannak, viszont, ha az egyes emberen úrrá lesz valami indulat vagy más efféle lelki változás, akkor szükségképpen megtévelyedik az ítélete is; a másik esetben azonban nehéz föltételezni, hogy valamennyien egyszerre indulatba jönnek és eltévesztik a dolgot. A tömegnek azonban szabadokból kell állania, akik a törvény nélkül semmit sem tesznek, csak ott, ahol az szükségszerűen hiányos. Ha pedig ez nem könnyen remélhető egy népes tömegben, másfelől azonban több jellemes férfi és polgár akad, vajon akkor kicsoda megvesztegethetetlenebb: az egyedüli vezető, vagy inkább azok, akik számra is többen vannak, és emellett jók is? Nemde, nyilvánvaló, hogy akik többen vannak. Igen, de ezek pártoskodhatnak, míg az egyedülálló nem viszálykodhat. Ez utóbbival szemben viszont azt az ellenvetést tehetnénk, hogy hiszen itt ugyanolyan becsületes lelkületű férfiakról van szó, mint amilyen az az egyedülálló. Ha viszont arisztokráciának tekintjük, mikor több ember kormányoz, akik mindnyájan jellemes férfiak — királyságnak meg mikor egy uralkodik; talán mégis inkább az arisztokráciát kellene választaniok a városállamoknak, mint a királyságot, akár fegyveres erővel tartja az magát hatalmon, *1286b*

akár nem, feltéve, ha több, hasonló képességű férfiút lehet találni. Talán azért is jött létre azelőtt a királyság, mert ritkábban voltak találhatók kiváló erényű férfiak, ha másért nem, már csak azért is, mert akkoriban kis városállamokban laktak. Ezenkívül nemes cselekedeteik jutalmául emelték trónra a királyokat, ami pedig a kiváló férfiak érdeme szokott lenni. De mikor aztán elkövetkezett az a helyzet, hogy sokan hasonló erénnyel rendelkeztek, akkor már nem maradtak meg a királyságnál, hanem valami közösség-jellegűt kerestek és politeiát szerveztek. Amikor pedig lezüllöttek egyesek és hasznot kezdtek húzni a közügyekből, valószínűleg ettől kezdve létesültek az oligarchiák: ekkor már nagyon is megbecsülték a vagyont. Ebből azután először a türanniszra tértek át, a türanniszból pedig demokráciára; ugyanis a hitvány haszonlesés miatt egyre kevesebb személyre korlátozták a kormányzást, és ezzel egyre hatalmasabbá tették a tömeget, úgyhogy az egyszer csak rájuk támadt, és így jött létre a demokrácia. Minthogy pedig ezzel együtt járt az is, hogy a városok nagyobbak lettek, így talán már nem is egykönnyen jöhetett létre más alkotmány, mint a demokrácia. S ha valaki mégis a királyságot tartaná a legjobbnak a városállamok számára, mi lesz a helyzet az utódokkal? Tán a leszármazottak öröklik a királyságot? Ha pedig ezek olyanok, amilyenek néha szoktak lenni, ugyancsak szerencsétlen eset!, de akkor az egyeduralkodó ne hagyományozza hatalmát gyermekeire! Csakhogy ezt sem olyan könnyű elhinni, mert ez nehezen menne és nagyobb fokú erényt igényel, mint az emberi természet szerinti. Kétségünk lehet a hatalom tekintetében is, hogy legyen-e a királynak fegyveres hatalma, amellyel azokat, akik nem akarnak behódolni, meg tudja törni, vagy ha nem, hogyan

tudja majd uralmát fenntartani? Hiszen még ha törvény szerinti is az uralma, és semmit sem tesz önkényesen, a törvény ellenére, még akkor is szükségszerű, hogy hatalma legyen, mellyel a törvényt megvédje. Ami az ilyen királyt illeti, nem is olyan nehéz ennek eldöntése, ugyanis kell, hogy fegyveres ereje legyen, azonban ez az erő csak akkora legyen, hogy az egyénekét vagy az összeszövetkezettekét meghaladja, de az egész népénél gyengébb; ilyen testőrséget állítottak fel a régi korban is, mikor valakit a városállam élére tettek, akit aztán aiszümnétésznek vagy türannosznak neveztek, s ekkora őrségnek a kirendelését tanácsolta valaki a szürakuszaiaknak is, mikor Dionüsziosz[16] tőlük testőrséget kért.

Értekezésünkben most az olyan királyhoz értünk, aki önkényesen tesz mindent: vizsgáljuk meg ezt a kérdést is. Az úgynevezett törvényes királyság, miként mondottuk, nem külön államforma (mindenütt lehet életre szóló vezéri méltóság, a demokráciában és az arisztokráciában is, és sokan vannak, akik egy embert juttatnak hatalomra, ilyenféle kormányzat van Epidauroszban és kisebb mértékben Opuszban is); ami pedig az egyeduralkodást illeti; ez az, amikor a király önkényesen uralkodik mindenkin. Nem is tartják némelyek természetesnek, hogy egyetlen ember legyen az egész polgárságnak az ura, mivel a városállam egyenrangúakból tevődik össze, mert a természettől fogva hasonlóakat szükségképpen ugyanaz a jog és ugyanaz az értékelés illeti meg a természet szerint; s ha valóban ártalmas a testre, hogy a különböző természetű emberek ugyanazt az ételt és ruházatot kapják, bizonyára úgy kell legyen a dolog a polgári megbecsülés terén is; hasonló a helyzet, ha egyenrangú polgárok nem egyenlő jogokban részesülnek; az igazság tehát azt kívánja, hogy senki se legyen

1287a
16.

tovább vezető, mint alattvaló, és hogy a hatalomban egymást váltogassák, és ez a törvény: mert a rend törvény. Inkább a törvényt kell tehát vezetőnkül választanunk, mint bárkit is egymagát a polgárok közül, sőt ugyanezen elv alapján, még ha jobbnak tartjuk is, hogy legyenek vezető férfiaink, ezeket inkább csak a törvény őreinek és a törvény szolgáinak kell tekinteni; mert szükség is van bizonyos vezetőkre, csakhogy azt mégsem mondhatjuk igazságosnak, hogy egyetlen ember legyen a vezető, mikor a polgárok egyenrangúak. S aminek pontos megállapítására a törvény képtelennek bizonyul, azt emberi elme sem tudhatja megismerni. Viszont a törvény, megfelelő neveléssel, a továbbiakat a „legigazságosabb gondolkodás" szerint ítélő és intézkedő vezetőkre bízza; s azonkívül azt a lehetőséget is nyújtja, hogy mindazt helyesbítsék, ami a tapasztalat folytán a meglevőnél jobbnak látszik. Aki tehát azt kívánja, hogy a törvény legyen a vezető, az szerintem azt kívánja, hogy egyedül az isten és az ész kormányozzák az államot; aki pedig az embert kívánja vezetőül, az az állatot is hozzájuk veszi, mert a vágy ilyen, és az indulat megrontja még a kiváló férfiakat is, ha vezetők. Szóval a törvény olyan, mint a gerjedelem nélküli tiszta ész. Ezért hamis a tudományok köréből vett hasonlat, hogy az írott betűk szerinti orvoslás haszontalan, s hogy inkább forduljunk magukhoz az orvostudományt gyakorlókhoz: ezek ugyanis semmit sem tesznek barátságból, meggyőződésük ellenére, hiszen pénzt kapnak, ha meggyógyítják a beteget: a politikai vezetők azonban sok mindent tesznek valakinek a kárára vagy valakinek a kedvéért. Persze, ha gyanítaná valaki, hogy az orvos valamelyik haragosától rábeszélve pénzjutalomért el akarja őt tenni láb alól, akkor ő helyette is inkább folya-

modnék az orvosi írásoktól várható segítséghez. De viszont az orvosok is, ha betegek, magukhoz is csak *1287b* orvost hívnak, valamint a tornamesterek is, ha maguk végeznek testgyakorlatot, tornamesterhez folyamodnak, mert magukkal szemben nem tudják eltalálni a helyes módszert, minthogy önmagukról van szó, ez esetben ők állanak kezelés alatt. Így világos, hogy mikor az igazságot keressük, tulajdonképpen az elfogulatlant keressük, és a törvény ez a pártatlan. Még az írott törvényeknél is egyetemesebb hatásúak, és jelentékenyebb kérdésekre vonatkoznak az erkölcsi törvények; s ha az írott törvényeknél egy vezető férfiú megbízhatóbb is: de nem megbízhatóbb az erkölcsi törvényeknél. Aztán meg sok mindent nem is olyan könnyen lát át az egyes ember, s ezért több, ő általa alkalmazott vezető tisztviselőre lesz majd szükség; s ugyan mi különbség van abban, hogy a vezető tisztségek megosztása mindjárt eleve megtörténik-e, vagy pedig csak az az egyvalaki teremti meg? Aztán meg, ha mindjárt elfogadjuk is, amit már előbb is említettünk, hogy a jellemes férfiú azért méltó a vezetésre, mert derekabb, mint más, még akkor is egyetlen egynél két derék férfiú mindig többet ér; erre vonatkozik ez a mondás: „ha ketten mennek együtt..."[17], valamint Agamemnónnak ez a kívánsága is: „bár tíz ilyen tanácsadóm volna..."[18]. S némely kérdésben manapság is a vezetőké a döntés joga, mint a bíráskodásban abban az esetben, amikor a törvény nem képes pontos meghatározásra, mert persze ahol képes erre, ott azt senki nem vitatja, hogy a törvény intézkedik és ítél a leghelyesebben. Hanem persze, mivel a törvény az esetek egy részét át tudja tekinteni, más részét azonban nem, ez teszi az embereket kételkedővé, és készteti annak a latolgatására, hogy vajon a

legtökéletesebb törvény vagy a legderekabb férfiú vezetését fogadják-e el. Persze, ami tanácskozásnak a tárgya, azt törvényben megállapítani lehetetlenség. Nem is az az ellenvetés, hogy nem embereknek kell az ilyen esetekről dönteniök, hanem csak az, hogy nem egynek, hanem többnek. Mert minden egyes olyan vezető, akit a törvény nevelt, helyesen ítél, s bizony furcsa is volna, ha valaki ítéletében biztosabban látna két szemmel és hallana két füllel, s biztosabban tenne-venne két lábbal és két kézzel, mint sok ember a sokkal, hiszen napjainkban is ugyancsak iparkodnak az egyeduralkodók sok szemet, fület, kezet és lábat teremteni maguknak: akik uralkodásukkal rokonszenveznek, azokat társuralkodókká teszik meg. Ha mármost ezek nincsenek az egyeduralkodó iránt barátságos érzülettel, nem is működnek majd az ő szándékai szerint, de ha hozzá magához is, meg az uralomhoz is ragaszkodnak, akkor valóban a jó barát egyenlő velünk és hasonló hozzánk; s ha azután az uralkodó úgy véli, hogy barátainak is részt kell venniök az uralkodásban, akkor azt is gondolja, hogy az egyenlőknek és a hasonlóknak egyformán kell osztozniok a hatalomban. Körülbelül ez az, ami a királysággal
17. kapcsolatban vita tárgya lehet. De mindez talán csak egy bizonyos szempontból áll meg, más szempontból már nem. Van ugyanis természetszerű zsarnoki uralom, van királyi és polgári kormányzat, amely kinek-kinek megfelelően jogos és hasznos is: a türannisz azonban nem természet szerinti, sőt a kormányzásnak egyéb különböző alakja sem, mert ezek a természet ellenére
1288a keletkeztek.[19] A mondottakból legalábbis annyi kitűnik, hogy a hasonlóak és egyenlőek között sem célszerű, de nem is igazságos, hogy egyetlenegy ember uralkodjék mindenkin, sem abban az esetben, ha még törvények

sincsenek, hanem mintegy ő maga a törvény, sem pedig akkor, ha léteznek törvények, és ő maga akár érdemes ember, s polgártársai is azok, akár gonosz, s a polgárok is rosszak — de még akkor sem, ha erényesebb másoknál, legfeljebb egy bizonyos esetben. Meg is mondom, melyik ez az eset; s tulajdonképpen már előbb is rámutattam. Elsősorban is meg kell határoznunk, mi a királyi, mi az arisztokratikus és mi a köztársasági jellemvonás. Királyságra alkalmas az a nép, melynek természete, hogy egy, a politikai vezetés erényében kiváló nemzetséget hozzon létre; arisztokráciára az, amely alá tudja rendelni magát, szabad emberekhez méltóan, azoknak, akik erényük szerint képesek az alkotmányos uralkodásra; köztársaságra pedig az a nép alkalmas, amelyben a fegyverfogható elem, a törvénynek megfelelően engedelmeskedni és parancsolni egyaránt tud, és a tehetős polgároknak érdemeik szerint juttatja a tisztségeket. Mikor tehát történetesen egy egész nemzetségből vagy némelyek közül egyetlen férfi annyira kimagaslik erény szempontjából, hogy erénye a többiét mind túlszárnyalja, akkor méltányos, hogy az a nemzetség valamennyiök fölött királyi és uralkodói, az az egyetlen férfi pedig király legyen. Mert amint fentebb mondottuk, nem egyedül az az igazság, amit olyan szívesen hangoztatnak nemcsak azok, akik az oligarchikus és az arisztokratikus, de akik a demokratikus államformákat megalkotják (hiszen ők is mindent a kiválóság szerint értékelnek, csakhogy nem ugyanazon kiválóság szerint), hanem az is az igazsághoz tartozik, amiről fentebb beszéltünk.[20] De akkor aztán az ilyen kiváló férfiút nem illik sem megölni, sem elkergetni, sem száműzni, sőt még csak arra sem ítélhetjük, hogy a rendes sorrend szerint alattvaló legyen: az sem természete

szerinti, hogy a rész túlnőjön az egészen, annál pedig, aki annyira kimagaslik mások fölött, éppen ez volna az eset. Így tehát nem marad más hátra, mint hogy alárendeljék magukat az ilyen férfiúnak, s az ne az átlagos sorrend szerint, hanem magától értetődően legyen uralkodó.

A királyság formáit és azt illetőleg, hogy miben különböznek egymástól, célszerűek-e az államra vagy sem, s hogyan? — ezekben állapodjunk meg.

18. Minthogy szerintünk három helyes alkotmány van, ezek közt pedig szükségképpen az a legtökéletesebb, amelyet a legkiválóbb férfiak igazgatnak, ez viszont az, amelyben akad egy, erényével az egész polgárságból kimagasló személyiség vagy egy egész nemzetség, vagy egy néposztály, s amelyben a polgárság egyik része tud engedelmeskedni, a másik pedig vezetni tud a legboldogabb élet felé — fejtegetésünk elején viszont kimutattuk, hogy a jellemes férfiúnak s a legtökéletesebb városállam bármely polgárának az erénye egy és ugyanaz: világos, hogy ugyanazon módon és ugyanazon körülmények folytán alakul a jellemes férfi és a városállam, legyen az
1288b akár arisztokrácia, akár királyság; szóval nagyjában ugyanazon nevelés és erkölcs formálja a jellemes férfit, mind a köztársaság, mind a királyság számára.

Ezeknek a megállapítása után most már a legtökéletesebb alkotmány fejtegetését kell megkísérelnünk, és el kell mondjuk keletkezésének és kialakulásának természetes módját.[21]

Mindazon mesterségben és tudományban, melyek 1.
nem részletekre vonatkoznak, hanem valamely tárgyban egyetemesen teljesek, egyetlen elmélet foglalkozik annak a vizsgálatával, hogy minden egyes vonatkozásban mi a megfelelő és a helyes; hogy melyik testalkatnak milyen testedzés válik a javára és melyik a legmegfelelőbb (a legjobban fejlettnek és tápláltnak kétségtelenül a legelsőrendű); s hogy melyik az az egy bizonyos, amely a legtöbbnek megfelel (ez is a tornamesterre tartozik); s ha eztán valaki sem az elérhető legjobb erőállapotot, sem a nyilvános versenyhez szükséges gyakorlati ismereteket nem szerezte meg, akkor is a tornamesterre és a testnevelőre vár a föladat, hogy az ilyen képességet kifejlessze. De hasonló helyzetet látunk a gyógyítás, hajóépítés, ruhaszövés és minden egyéb mesterség terén is. Világos tehát, hogy éppúgy egyetlen tudománynak a körébe vág annak a vizsgálata is, hogy melyik a legtökéletesebb alkotmány, milyen alakban a legmegfelelőbb, feltéve ha külső akadályok nem gátolják, s hogy melyik népnek milyen alkotmány való (soknak talán lehetetlen is elérnie a legtökéletesebbet, úgyhogy a jó törvényhozónak és az igaz államférfiúnak nemcsak az általában véve legszilárdabb alkotmányt, hanem az adott körülményekhez képest legjobbat nem szabad figyelmen kívül hagynia); harmadsorban ide tartozik egy feltételezett alkotmány vizsgálata (bármely

adott alkotmányt tudnunk kell tudományosan elemezni, abból a szempontból, hogy miképp jön létre, s ha egyszer megvan, hogyan maradhat fenn legtovább; teszem azt, ha valamely városállam olyan helyzetbe kerül, hogy alkotmánya nem a legtökéletesebb, mert arra még a legszükségesebb anyagi forrásai sincsenek meg, sőt még a körülményekhez képest sem kielégítő, hanem nagyon is tökéletlen), s mindezeken kívül még azt az alkotmányt is ismernünk kell, amely valamennyi városállamra leginkább alkalmazható. Az államtudománnyal foglalkozó tudósok legnagyobb része azonban, még ha különben helyesen vélekedik is a célszerűség kérdésében, legalábbis téved. Mert nemcsak a legtökéletesebb alkotmányról kell ám mindig elmélkednünk, hanem arról is, hogy melyik valósítható meg, valamint hogy melyik alkalmazható könnyen egyaránt minden városállamra; ama tudósoknak egy része azonban csak a legeszményibb és a hatalmas anyagi erőt igénylő államformát keresi; más részük pedig, már inkább valami általánosabb jellegű formára gondolva, a meglevő alkotmányokat elveti és a lakóniait vagy valamely másikat
1289a dicsőíti, holott olyan rendszer bevezetését kell megkísérelnünk, melyet a polgárság a fennálló alkotmány szempontjából könnyen elfogadhat, és meg is tud valósítani; mert nem kisebb föladat egy alkotmánynak a reformja, mint annak eredeti megalkotása, aminthogy, amit helytelenül tanultunk meg, annak a kijavítása sem könnyebb, mint az első ízben való elsajátítás; ezért aztán az említetteken kívül arra is képesnek kell lennie az államférfiúnak, hogy a meglevő alkotmányon javítani tudjon, mint fentebb is mondottuk. Ámde ez nem lehetséges, ha nem tudja, hogy hányféle formája van az alkotmánynak. Mostanában azonban egyesek hajlandók

azt hinni, hogy csak egyféle demokrácia s csak egyféle oligarchia van: csakhogy ez nem igaz. Nem szabad megfeledkeznünk az alkotmányformák különbözőségéről, arról, hogy hányfélék és hányféleképpen tevődnek össze. Ezek után szükséges az is, hogy felismerjük, melyek a legtökéletesebb törvények, és melyek illenek az egyes alkotmányokhoz. Mert a törvényeket kell az alkotmányokhoz szabni — ahhoz is szabják mindenütt —, nem pedig az alkotmányt a törvényekhez. Az alkotmány ugyanis az a rend, amely a városállamban a vezetés kérdését szabályozza, hogy milyen módon oszlik meg, ki gyakorolja a főhatalmat a városállamban, és hogy mindegyik közösségnek mi a célja; a törvény azonban különbözik az alkotmány alapelveitől; azt szabja meg, hogyan gyakorolják a vezetők a hatalmat, és hogyan védik azokkal szemben, akik ellene akarnak szegülni. Így tehát világos, hogy az egyes alkotmányoknak és azok különféleségének a törvényalkotásban is szükségszerűen kifejezésre kell jutni; mert lehetetlen, hogy ugyanazon törvények az oligarchiának vagy a demokráciának mindegyik fajtájában beváljanak, ha csakugyan több s nemcsak egyféle formája van a demokráciának és az oligarchiának.

Minthogy fejtegetésünk alkotmányról szóló első 2.
részében megállapítottuk, hogy három helyes alkotmány van: a királyság, az arisztokrácia és a politeia, és ezekből három korcs forma alakult ki, ti. a királyságból a türannisz, az arisztokráciából az oligarchia és a politeiából a demokrácia; s minthogy az arisztokráciáról és a királyságról már beszéltünk (mert hiszen a legtökéletesebb alkotmány elveinek fejtegetése egyet jelent ezen két forma vizsgálatával: mivel ezek mindegyike az anyagi eszközökkel ellátott erkölcsi kiválóság alapján óhajt

berendezkedni), valamint fentebb megállapítottuk azt is, miben különböznek egymástól az arisztokrácia és a királyság, és mit kell királyságnak tartanunk; hátra van még, hogy azon alkotmányt is tárgyaljuk, amelyet az alkotmányok közös nevével politeiának szoktak nevezni, azután szóltunk a többiről, az oligarchiáról, a demokráciáról és a türanniszról. S ezen korcs formáknál is egészen nyilvánvaló, hogy melyik köztük a legsilányabb, s melyik következik második helyen utána. Szükségszerű ugyanis, hogy a legkiválóbb és legmagasztosabb államformának az elfajulása a legkárhozatosabb; márpedig a királyság szükségképpen vagy csak puszta név lényeg nélkül, vagy pedig valóban az uralkodónak fölényes egyéni kiválóságán alapszik; s így a türannisz,
1289b mivel a legrosszabb, a legtávolabb áll attól, amit városállamnak nevezhetünk, második helyen aztán az oligarchia következik (az arisztokrácia ettől az alkotmánytól gyökeresen különbözik); még legtűrhetőbb a demokrácia. Már a régebbi tudósok közt is akadt, aki így nyilatkozott, de más szempontból, mint mi.[1] Ám az illető úgy ítélt, hogy ha mindegyik államforma jó kezekben van, ha az oligarchia éppoly tisztességes, mint a többiek, akkor legrosszabb köztük a demokrácia; de a rosszak között mégis a legjobb; mi azonban általában azon a nézeten vagyunk, hogy az említett államformák rosszak és nem igaz, hogy az egyik fajta oligarchia a másiknál jobb, legfeljebb, hogy kevésbé rossz. De az efféle kérdést hagyjuk most; nekünk elsősorban azt kell megállapítanunk, hányféle különböző formája van az alkotmánynak, ha ugyan feltesszük, hogy a demokráciának éppúgy, mint az oligarchiának, több változata van; aztán meg, hogy melyik a legáltalánosabb és a legelőnyösebb a legjobb alkotmány után, s ha akad más ilyen

arisztokratikus és bölcsen megalkotott alkotmány, amely amellett a legtöbb városállamra alkalmazható, akkor melyik az, valamint, hogy a többi közül is melyiket válasszuk (mert valószínűleg akadnak, akiknek inkább szükségük van demokráciára, mint oligarchiára, s viszont mások, akiknek inkább erre, mint amarra); azután meg, hogyan kell eljárnia annak, aki meg akarná alkotni ezeket az alkotmányokat, nevezetesen a demokrácia és az oligarchia egyes formáit; és végül, miután minderről a tárgy természetéhez képest röviden megemlékeztünk, meg kell kísérelnünk annak a fölsorolását, milyen módon korcsosodnak el vagy szilárdulnak meg az egyes alkotmányok általában, meg külön-külön is, s rendszerint minő okok miatt szokott ez bekövetkezni.

Annak, hogy többféle alkotmány van, az az oka, *3.*
hogy minden városállam több alkotórészből áll. Először is látjuk, hogy minden városállam családokból tevődik össze; azután meg a sokaság egyik része szükségképpen vagyonos, a másik vagyontalan, míg a harmadik a középosztály; s a vagyonos és a vagyontalan osztályból is az egyik fegyveres, az utóbbi pedig fegyvertelen. A démosznak viszont egyik része földműves, a másik piaci árus, a harmadik iparos. Még az előkelők közt is van különbség a gazdagság vagy a vagyon nagysága szerint (pl. a lótartást nemigen engedheti meg magának az, aki nem gazdag, ezért hajdanában mindazon városállamok, melyeknek ereje a lótenyésztésben volt, oligarchiák voltak, és a szomszédos ellenséggel szemben a lovasságukat használták, mint pl. az eretriaiak, a khalkisiak és a Maiandrosz-menti magnésziaiak, valamint sok más ázsiai nép); a gazdagság okozta különbséghez járul még a születés és az erény szerinti, valamint
más egyéb ilyen megkülönböztetés, amiről az arisztok- *1290a*

ráciáról szóló fejtegetésben[2] beszéltünk, ahol megállapítottuk, hogy minden városállam néhány szükségszerű alkotórészből áll; ezen részeknek hol mindegyike részt vesz az alkotmányban, hol meg csak kisebb vagy nagyobb számban. Nyilvánvaló ezért, hogy szükségszerűen többféle alkotmány létezik, melyek alkatra egymástól különböznek, hiszen maguk ama részek is különböznek egymástól. Az alkotmány ugyanis a vezető tisztségek rendje, s azt mindenütt vagy az alkotmányjogokkal bírók hatalma vagy azoknak bizonyos általánosan elismert egyenlősége szerint osztják be, pl. a vagyontalanok vagy a vagyonosok egyenlőségének elve alapján. Szükségképpen annyiféle államformának kell tehát lenni, ahányféle rendszer az alkotórészek jelentősége és különbözősége szerint lehetséges. Főleg azonban kettő ötlik szembe: s miként szélről is rendesen csak kettőről beszélnek: az északiról meg a déliről, míg a többi ezeknek mintegy csak eltévelyedése: akképpen az alkotmánynál is csak kettőről: a demokráciáról és az oligarchiáról. Az arisztokráciát ugyanis az oligarchia egyik fajának tartják, azon az alapon, hogy az is csak oligarchia, az ún. politeiát pedig demokráciának, akárcsak a szelek közt a nyugatit az északihoz sorolják, a keletit pedig a délihez. Hasonló a helyzet, mint egyesek mondják, az összhangzattanban is: ott is csak két modust vesznek föl: a dórt és a phrüget, a többi összetételt pedig részben dór, részben phrüg hangnemnek mondják. Rendszerint tehát így szokták értelmezni az alkotmányokat; helyesebb és jobb azonban a mi osztályozásunk, hogy csak két vagy éppen csak egy tökéletes összetételű forma van, míg a többi éppúgy csak eltérés a jó összhangzatú dallamtól, mint a legjobb alkotmánytól; és pedig az oligarchikus alkotmányok fegyelme-

zettebbek, és inkább az úr-szolga viszonyon alapulnak, míg a demokratikusak széthulló és laza szerkezetűek.

A demokráciát nem szabad csak úgy általában meg- *4.*
határoznunk, mint egyesek szokták, hogy az olyan alkotmány, melyben a többség van a hatalmon (mert hiszen az oligarchiákban és mindenütt másutt is a többségé a hatalom); sem pedig az oligarchiát úgy, hogy ott meg a kevesek uralkodnak. Mert ha egy állam egész lakossága ezerháromszáz emberből állna, s ebből ezren volnának gazdagok, de ezek nem részesítenék az uralkodói jogokból a többi háromszázat, akik bár szabadok és máskülönben egyenrangúak, de szegények: az ilyen államot senki sem nevezné demokráciának; és ugyanígy, ha a szegények kevesen lennének, de a gazdagoknál, akik többségben volnának, mégis hatalmasabbak, az ilyen államformát senki sem nevezné oligarchiának, ha a lakosság nagyobbik, gazdagabb részének semmi köze se volna a polgári tisztségekhez. Mondjuk tehát *1290b*
inkább úgy, hogy az a demokrácia, amikor a szabad emberek kezében van a főhatalom, oligarchia pedig, ha a gazdagokéban; csakhogy persze úgy szokott lenni, hogy az egyikben sokan, a másikban kevesen vannak, azaz sokan a szabadok, kevesen a gazdagok. Mert különben akkor is oligarchiáról beszélhetnénk, ha a vezető hivatalokat — mondjuk — testi nagyság vagy szépség szerint osztogatnák, mint állítólag Aithiopiában: hiszen a szép és a nagynövésű emberek is kevesen vannak. De távolról sem így áll a dolog; egyedül a fentiek alapján nem lehet kielégítően meghatározni az illető alkotmányokat; hanem mivel a demokrácia csakúgy, mint az oligarchia, több összetevőből áll, még azt a megkülönböztetést is kell tennünk, hogy ha csekélyszámú szabad

uralkodnék egy nagyobb, de nem szabad születésű tömegen, az sem volna demokrácia, mint pl. az ióniai Apolloniában és Thérában (ezen városállamok mindegyikében azok voltak a vezetők, akik a többiek közül nemes származásukkal kiváltak, és akik elsők voltak a telep megszállásában, bár maguk kevesen, a többiek pedig sokan voltak); sem pedig az nem volna demokrácia, ha a gazdagok nagy tömegük folytán lennének túlsúlyban, mint pl. régente Kolophónban (ott ugyanis a lüdekkel való háború előtt a lakosság többségének nagy vagyona volt); ellenben az a demokrácia, mikor a többségben levő szabad, de vagyontalan polgárok, az oligarchia pedig, amikor a gazdagok és a nemesek gyakorolják a hatalmat, legyenek bár még oly kevesen is.

Kifejtettük tehát, hogy többféle alkotmány van, s azt is, hogy miért; most aztán arra térjünk át kiindulópontul véve a fentebb mondottakat, hogy miért van még az említetteken kívül is többféle, hogy melyek azok, s hogyan keletkeznek. Abban egyetértünk, hogy minden városállamnak nem egy, hanem több alkotórésze van. Valamint tehát, ha célunk volna az élőlények rendszerezése, először is meg kellene határoznunk, minő szerveknek kell szükségszerűen meglenni minden élőlényben, pl. bizonyos érzékszerveknek, a táplálékot földolgozó és befogadó szervnek, mint amilyen a száj és a gyomor, ezenkívül olyanoknak, melyekkel az egyes élőlények mozognak — ha már most, tegyük fel, csak ennyi szerv volna, de ezek azután különbözők lennének (pl. többféle formájú száj, gyomor, érzékszervek, meg mozgási szervek): akkor ezek összeállításának különféle lehetősége szükségszerűen az élőlények többféle faját eredményezné (mert az már csak lehetetlen, hogy egyugyanazon élőlényen több különböző száj és fül legyen); s így

ezeknek valamennyi lehetséges csoportosítása is az élőlények különféle fajait jelentené, éspedig annyi változatot, ahányféle összetétele az életfenntartó szerveknek csak lehetséges: ugyanez a helyzet az említett alkotmányoknál is. Mert a városállam sem egyetlen, hanem több részből áll, mint már többször mondtuk. Egyik az élelem megszerzésével foglalkozik, ezek az ún. földművesek, a másodikat iparososztálynak hívjuk (ez a mesterségekkel foglalkozó osztály, amely nélkül város- *1291a*
állam nem létezhet; ezen mesterségek némelyike elengedhetetlenül szükséges, más része pedig csak a fényűzésért és a kényelemért van); harmadik a piaci árusok (így azokat nevezem, akik adás-vétellel, tengerentúli és kiskereskedelemmel foglalkoznak); negyedik a bérmunkásság, ötödik pedig a harcosok rendje, amelynek éppúgy meg kell lennie, mint amazoknak, hacsak nem akar a polgárság a támadó ellenség rabságába esni. Mert kétségtelen, hogy nem lehet méltó egy városállam erre a névre, ha az rabszolga természetű, mert a városállam autarkeiával rendelkezik, de a rabszolgáknak nincs autarkeiája. Ennek tárgyalása a „Politeiában" elmés, de nem kielégítő. Szókratész ugyanis azt mondja, hogy egy városállam szükségszerűen négy polgárból áll, s ezeken érti a takácsot, a földművest, a sarukészítőt és az építőmestert; később azután, minthogy az még nem elég, hozzájuk veszi a kovácsot és a szükséges pásztorokat, majd meg a nagy- és kiskereskedőt. Mindezek már az alakulóban levő városállamnak a lakosságához is hozzátartoznak, mintha bizony az egész városállam az élethez szükséges javak kedvéért, nem pedig inkább az erkölcsileg szépnek a kedvéért jönne létre, s egyformán lenne szüksége sarukészítőre és földművesre. A harcos rendet azonban csak akkor adja melléjük, mikor a város-

állam már megnövekedett, és a szomszédok területéhez érvén, háborús veszéllyel állnak szemben. Ámde, ha négyen vagy akárhányan vannak is, szükséges, hogy legyen valaki, aki igazságot szolgáltat és ítélkezik. Ha tehát a lelket inkább tekintjük valamely élőlény fő részének, mint a testet, akkor a városállamnak is inkább azon tényezőit kell figyelembe vennünk, mint az életszükséglet kielégítésére irányulókat; azaz a harcosok rendjét, a bírói, igazságszolgáltató osztályt és ezenkívül a tanácskozó szerveket, melyeknek tényked̈ése a politikai megfontolás. Hogy aztán ezen képességek különkülön vannak-e meg egyesekben vagy valamennyi egyben, az a dolog lényegére nézve mindegy: sokszor megesik, hogy ugyanazok katonáskodnak is, meg földet is művelnek. S így, ha ezek csak úgy, mint amazok, a városállam részei, nyilvánvaló, hogy akkor a harcosok osztálya is szükségképpen része a városállamnak. Hetedik osztály az, amely vagyonával a közterheket viseli, s amelyet vagyonosoknak nevezünk. Nyolcadik pedig a köztisztviselői osztály, amely a tisztségeket látja el, mert ugyebár, vezetők nélkül nem lehet el egy városállam sem. Szükséges tehát, hogy legyenek olyanok, akik a vezetésre képesek és ezt a hivatalt ellátják vagy folytonos, vagy felváltva viselt hivatali tisztségükben. Hátra vannak még azok, melyekről éppen az imént szólottunk, vagyis a tanácskozótestületek és a jogi kérdésekben a peres felek közötti igazságszolgálatás. Ha mármost a városállamnak ezen föladatokat el kell látnia, mégpedig helyesen és igazságosan, akkor mindenesetre szüksége van olyan férfiakra is, akik birtokában vannak
1291b a politikai erényeknek. Sokan azon a nézeten vannak, hogy a különböző képességek még ugyanazon egyénekben is párosulhatnak, pl. ugyanazok az emberek lehet-

nek harcosok, földművesek, kézművesek, sőt még tanácstagok és bírák is, mindezek pedig még erényekre is igényt tarthatnak, és vélhetik, hogy a legtöbb hivatalt is képesek ellátni: ámde szegény és gazdag egyszerre ugyanaz az ember nem lehet! Látszólag tehát leginkább ezek a városállam részei: a vagyonosak és a vagyontalanok. Sőt, mi több, úgy vélik, hogy — mivel az egyik részen rendszerint kevesen, a másikon sokan vannak — ezek a városállamnak egymással valóban szemben álló osztályai. Így tehát az alkotmányokat is ezen osztályok hatalmi túlsúlya szerint állapítják meg, azaz csak kétféle alkotmányról beszélnek: demokráciáról és oligarchiáról.

Hogy többféle államforma van, és hogy mi okból, fentebb már kifejtettük, most arról szóljunk, hogy a demokráciának és az oligarchiának is többféle fajtája van. De hiszen ez az elmondottakból is kitűnik, mert már magának a népnek és az ún. előkelő osztálynak is többféle része van: a népnél például a földművesek, a mesteremberek, aztán az adás-vétellel foglalkozó piaci árusok, valamint a tengerjáró lakosság, s ennek megint egy része tengerészkatona, egy másik kereskedő, egy harmadik szállító vagy halász (sok helyütt ezen osztályok igen népesek lehetnek, pl. a halászok Taraszban és Büzantionban, a tengerészkatonák Athénban, a kereskedők Aiginában és Khioszban, a révészek Tenedoszban); továbbá a bérmunkások, s akiknek oly kevés vagyonuk van, hogy szabad idejük semmire sem marad; valamint azok, akik nem mindkét leszármazási ágon szabad polgárok s más ilyen fajta osztály, ha még akad; az előkelő osztályban viszont a gazdagság, a születés, az erény, a nevelés és az ezekhez hasonló körülmények okozta különbségek vannak meg. A demokrácia első formája az, melyet főként az egyenlőség elve alapján

neveznek így. Egyenlőségen az ilyenfajta demokrácia azt érti, hogy semmivel se emelkedjék a vagyontalan osztály a vagyonos fölé, s ne gyakoroljon egyik se főhatalmat a másikon, hanem mindkettő hasonló legyen. Mert ha feltételezzük, hogy szabadság elsősorban a demokráciában van, mint némelyek állítják, és egyenlőség is, akkor ez úgy valósul meg a legjobban, ha mindenki egyformán részt vesz a kormányzásban. Minthogy azonban a nép többségben van, s viszont a többség akarata a döntő, akkor az szükségszerűen demokrácia. Egyik fajtája tehát a demokráciának a következő: a vezető tisztségek cenzushoz vannak kötve, ez azonban alacsony, s aki ezt megszerzi, az a kormányzásban részt vehet, aki
1292a elveszti, az nem vehet részt; egy másik formája a demokráciának, mikor mindenki, akinek polgársága nem vonható kétségbe, részt vesz az államügyek intézésében, de a hatalom a törvényé; megint más formája az, mikor mindenki, aki polgár, jogosult a vezető tisztségekre, a hatalom azonban itt is a törvényé. Ismét más fajtájú demokrácia az, amely egyébként olyan, mint az előbbiek, de a hatalom birtokosa a nép, nem pedig a törvény. Más szóval ez az, mikor mindenben a népszavazás dönt, nem pedig a törvény. Ezt a helyzetet a demagógok teremtik meg. Egy oly demokratikus államban, mely a törvényen nyugszik, nem támadhat népvezér, mert ott a polgárok legjelesebbjei foglalják el az első helyeket; ahol azonban nem a törvény az uralkodó, ott felbukkannak a népvezérek. Mintegy egyeduralkodóvá válik a köznép, sok egyes emberből tevődve össze, a tömeg nem egyenként, hanem együttesen gyakorolja a hatalmat. Az azonban nem egészen világos, hogy Homérosz milyen tömeguralomra gondol, amikor ezt károsnak nevezi: vajon ilyenre-e, vagy pedig arra, mikor többen

kormányoznak, de mindenki a maga feje szerint. Az ilyen gondolkozású nép, mint afféle egyeduralkodó, kizárólagos hatalomra törekszik, mert nem áll a törvény alatt, despotává lesz, s így a hízelgők tesznek szert tekintélyre; olyan is ez a demokrácia, mint a monarchikus formák közt a türannisz. Ezért az erkölcse is ilyen: mindkettő zsarnokoskodik a jobbak felett; a népszavazás itt ugyanaz, mint amott a parancs, a népvezér és a hízelgő udvaronc is megfelel egymásnak. A legnagyobb hatalmuk ezeknek van, a hízelgő udvaroncnak a türannosz, a népvezérnek az ilyen néptömeg felett. Ők az okai annak, hogy mindenben a népszavazás az uralkodó és nem a törvény, mert mindent a nép elé terjesztenek, hatalmuk onnan ered, hogy a nép maga dönt mindenben, a nép véleményének pedig ők az irányítói, mivel a tömeg bízik bennük. Még akik a vezető tisztviselőket fogják perbe, azok is hangoztatják, hogy a nép dönt, ez meg szíves-örömest fogadja a hozzá való fellebbezést, s így minden vezető tisztség tekintélye elvész. Nagyon igaza lehet annak, aki az ilyenfajta demokráciát ócsárolja s nem is tartja igazi alkotmánynak: nem is alkotmány az, amelyben nem a törvény az úr. A törvénynek mindenen uralkodnia kell, az egyes esetekben aztán a vezetők döntenek: az én véleményem szerint ez az alkotmányos kormányzás. E szerint bár a demokrácia a lehetséges alkotmányok egyike, világos, hogy az, ahol mindent népszavazással döntenek el, tulajdonképpen nem is demokrácia, mert a népszavazás sohasem lehet általános érvényű.

A demokrácia különböző formáit így állapíthatjuk meg.

Az oligarchia egyik formája az, amelyben a vezető *f.*
tisztségek akkora vagyonhoz vannak kötve, hogy a

vagyontalanok, bár többségben vannak, azokat nem nyerhetik el, aki azonban a mértéket megüti, az részt vesz az állam kormányzásában; egy másik forma az, amikor a vezető tisztségek nagy vagyonhoz vannak kötve, s az illetők maguk választják a hiányzó tagokat
1292b (ha mármost valamennyi olyan között történik a választás, aki a vagyona alapján jogosult, akkor ez inkább arisztokratikus; ha azonban egyes kiváltságosak közül, ez már oligarchikus: ismét más oligarchikus forma az, mikor az apa helyére a fia lép; a negyedik formában pedig a most említett rendszer is fennáll s azonkívül nem a törvény, hanem a vezetők uralkodnak. Ez az utóbbi az oligarchiák között az, ami a türannisz a monarchiák, s a legutoljára említett demokratikus forma a demokráciák között: úgy is hívják az oligarchia ezen formáját, hogy dünaszteia.

Ezek az oligarchikus és demokratikus formák, de nem szabad feledni, hogy sok helyütt úgy alakul, hogy a törvény szerinti alkotmány ugyan nem népuralmi, de a megszokás és a gyakorlat folytán a kormányzat mégis demokratikus; viszont másutt a törvény szerinti alkotmány inkább demokratikus, de a közélet rendje és a hagyomány folytán inkább oligarchikus. Ez többnyire az alkotmányválságok után következik be: nem szoktak hirtelen áttérni egyikről a másikra, hanem megelégszenek azzal, hogy először csak csekély előnyre tegyenek szert az ellenféllel szemben, úgyhogy a régi törvények rendesen érvényben maradnak, csak éppen azok kezébe kerül a hatalom, akik az alkotmányt megváltoztatják.

6. Hogy a demokráciának és az oligarchiának ennyiféle változata van, már az itt elmondottakból is kitűnik. Mert hiszen a nép említett alkotó részei közül vagy valamennyi részt vesz szükségszerűen a kormányzásban,

vagy csak egyesek és mások nem. Mármost, ha a földművelők és a mérsékelt vagyonnal rendelkezők kezében van a hatalom, akkor a kormányzat törvény szerinti, mivel pedig ezek munkájuk után élnek, tehát nem henyélhetnek, s így a törvényt állítva az alkotmány őréül, csak éppen a szükséges népgyűlésekre gyűlnek össze. A többiek csak akkor vehetnek részt a kormányzásban, ha megszerzik a törvényszabta vagyont, de mindenki, aki azt megszerezte, részt vehet a kormányzásban, s általában, ha mindenki nem szerezheti ezt meg, az oligarchikus vonás, másfelől azonban lehetetlenség, hogy mindenki anyagi függetlenséget élvezzen ott, ahol nincsen megfelelő jövedelem. A demokráciának ez az egyik faja tehát ilyen elveken alapul, a második aztán a következő megkülönböztetésből adódik: szabadságában áll ugyan akár mindenkinek, aki születés szempontjából kifogás alá nem esik, hogy a közügyekben részt vegyen, de valójában csak az teheti meg, aki kellő szabadidővel rendelkezik; ezért az ilyen demokráciában a törvények uralkodnak, minthogy ott nincs megfelelő jövedelem. Harmadik forma az, mikor minden szabad ember részt vehet az államigazgatásban, de az előbb említett ok miatt a valóságban mégsem vesz részt, így tehát szükségképpen itt is a törvény uralkodik; negyedik faja a demokráciának az, amely a városállamokban a legutóbbi időkben alakult ki. Minthogy *1293a*
ugyanis a városállamok jóval nagyobbra nőttek, mint amilyenek kezdetben voltak, és jövedelmük is többnyire bőséges, a tömeg túlnyomó hatalma folytán mindenkinek joga van a kormányzáshoz, részt vesznek abban és a közügyekkel foglalkoznak a vagyontalan emberek is, mert van hozzá idejük, hiszen fizetést kapnak érte. És a legtöbb ráérő ideje éppen ennek a tömegnek

szokott lenni: azokat egy csöppet sem akadályozza magánügyeik intézése. A gazdagokat pedig akadályozza úgy, hogy gyakran részt sem vehetnek a népgyűlésen vagy az esküdtbírósági tárgyaláson. Így lesz aztán úrrá az államban a törvény helyett a vagyontalan tömeg. A demokráciának ennyi és ilyen formái vannak, amelyeket ezek az okok szükségszerűen hoznak létre. Ami pedig az oligarchiát illeti: ha többeknek van bizonyos vagyona, de az csak szerényebb és nem túlságosan nagy, ez az első formája az oligarchiának: megengedik, hogy akinek a megkívánt vagyona megvan, részt vegyen a közügyekben, és mivel nagy számban vannak azok, akik a kormányzatban részesek, ebből szükségszerűen következik, hogy nem az emberek uralkodnak, hanem a törvény (minél távolabb állnak az illetők a monarchiától, és ha sem annyi vagyonuk nincs, hogy gondtalan anyagi függetlenséget élveznének, de másrészt nem is olyan kevés, hogy a városállam segítségére szorulnának; szükségszerűen annál is inkább ragaszkodnak hozzá, hogy a törvény legyen az uralkodó, és ne ők maguk). Ha azután azok, akik a vagyont kezükben tartják, még kevesebben vannak, mint az előbbi esetben, de viszont vagyonuk nagyobb, akkor létrejön az oligarchia második formája: ti. a vagyonosok nagyobb erőre kapván, egyre többet kívánnak, ezért aztán maguk választják a többiek közül azokat, akik az uralkodó rendbe lépnek, másrészt azonban, mivel még mindig nem olyan hatalmasak, hogy törvény nélkül is kormányozhatnának, elismerik a törvényt hatalomnak. Ha aztán még szigorúbban alkalmazzák ezt az elvet azáltal, hogy még nagyobb vagyont még kevesebb kézbe gyűjtenek, akkor az oligarchia harmadik fokozata jön létre, az ti., mikor a vezető tisztségeket a maguk kebeléből látják el, de oly törvény alap-

ján, amely elrendeli, hogy az elhaltak helyét fiaik foglalják el. Végre, ha vagyonukkal és párthíveik hatalmas táborával túlságosan nagy jelentőségre tesznek szert: ez a fajta oligarchia már közeljár a monarchiához, s itt a legfőbb hatalom már az embereké, nem pedig a törvényé, s ez az oligarchia negyedik formája, amely megfelel a demokrácia utolsó fokozatának.

Még két alkotmány van a demokrácián és az oligarchián kívül; ezek egyikét mindenki emlegeti, s általában a négy alkotmány közé sorolja (ez a négy: monarchia, oligarchia, demokrácia, a negyedik, amit arisztokráciának neveznek; az ötödiket a többinek közös nevével politeiának hívják, csakhogy mivel ritkán fordul elő, rendesen megfeledkeznek róla azok, akik különben az alkotmányok fajait föl szokták sorolni, és csupán négyet használnak — (mint Platón is) — az alkotmányok közül. Arisztokráciának — helyesen szólva — tulajdonképpen csak azt az alkotmányt nevezhetjük, amelyről tárgyalásunk elején szóltunk (ez valóban csakis az egyetemes erkölcs szempontjából kiváló, nem pedig csak bizonyos értelemben jónak tartott férfiakra támaszkodik; ez az egyetlen alkotmány, melyben minden feltétel nélkül ugyanaz az ember derék férfi és jó állampolgár is lehet; a többi alkotmány szerint becsületesnek tartott emberek azonban csak a maguk alkotmánya szempontjából azok); van azonban még néhány alkotmány, amelyek mind az oligarchikus rendszerűekhez, mint az ún. politeiához viszonyítva némi eltérést mutatnak, és amelyeket szintén arisztokratikusnak neveznek: azok, amelyekben a vezetőket nemcsak a gazdagok, hanem egyúttal a kiválóak közül választják. Ez az alkotmány különbözik mindkettőtől, és arisztokratikusnak nevezik. Még olyan államokban is vannak köztiszteletben álló és kiváló jel- *7.* *1293b*

lemű férfiak, amelyekben nem sok figyelmet szentelnek az erény ápolására. Ahol tehát az alkotmány a gazdagságra, az erényre és a köznépre egyaránt tekintettel van, mint pl. Karkhédónban, ez arisztokratikus, de az is az, ahol csak kettőre van figyelemmel, mint Lakedaimónban, ti. az erényre és a köznépre, s ennek a kettőnek: a demokráciának és az erénynek az összetételén nyugszik. Az arisztokráciának tehát amaz első, legtökéletesebb formáján kívül ez a két változata van, a harmadik aztán az, amikor az ún. politeia inkább az oligarchia felé hajlik.

8. Hátra van még, hogy az ún. politeiáról és a türannoszról szóljunk. Azért választottuk ezt a sorrendet, holott sem a politeia nem hibás, sem pedig az imént említett arisztokratikus alkotmányok nem azok, mert valójában valamennyi eltér a leghelyesebb alkotmánytól, s azután meg, következetesen az eltérők közé soroljuk őket, s ez utóbbiak amazoknak hibás formái, mint már elöljáróban is említettük. Hogy pedig legutoljára szólunk a türanniszról, annak az az oka, hogy valamennyi között ezt nevezhetjük legkevésbé alkotmánynak, márpedig a mi fejtegetésünk a politeiáról szól.

Ez tehát az oka, hogy miért van az anyag így elrendezve, s most fejtsük ki nézetünket a politeiáról. Ez most, hogy az oligarchiát és a demokráciát már meghatároztuk, világosabban kitűnik. A politeia, hogy úgy mondjam, az oligarchia és a demokrácia keveréke. Általában azonban azt hívják így, amelyik a demokrácia felé hajlik, míg az oligarchiához közelebb állót inkább arisztokráciának, mert műveltség és nemes származás inkább a vagyonnal jár együtt. Így azután — legalább úgy látszik — mindaz, amelynek birtokáért az igaztalanok igaztalanságaikat el szokták követni, a gazdagok

kezében van: amiért is ezeket becsületeseknek, érdemeseknek és előkelőknek tartják. Minthogy az arisztokrácia célja az, hogy a polgárság legjavát juttassa fölényes helyzetbe, az oligarchiáról is azt mondják, hogy inkább az érdemes és becsületes elemekre támaszkodnak. Amint lehetetlenségnek is látszik, hogy jó törvények legyenek *1294a*
abban a városállamban, amelyben nem a legjobbak, hanem a rosszak uralkodnak, ugyanúgy, hasonlóan lehetetlen, hogy a legjobbak uralkodjanak ott, ahol nincsenek jó törvények. Márpedig nem lehet törvényes rend ott, ahol a törvények jók, de nem engedelmeskednek nekik. Ezért a helyes kormányzás egyik formája az, amikor engedelmeskednek a fennálló törvényeknek, másik pedig, amikor még jók is azok a törvények, amelyekhez ragaszkodnak (mert hisz rossz törvényeknek is lehet engedelmeskedni). Ezek ismét kétfélék: vagy általában véve is a legjobbak. Az arisztokrácia fő jellemvonása, hogy a megbecsülést erény szerint juttatja; az arisztokrácia mértéke ugyanis az erény, míg az oligarchiáé a gazdagság, s a demokráciáé a szabadság (a többségi elv valamennyiben megvan, az oligarchiában, az arisztokráciában és a demokráciában egyaránt a kormányzásban részt vevők többsége dönt). A legtöbb városállam tehát voltaképpen a politeia egyik formájának számít, de csupán az összetett elvű alkotmány veszi figyelembe a vagyonost és a vagyontalant, a gazdagságot és a szabadságot (mivel majdnem a legtöbb esetben úgy látszik, hogy a gazdagok ugyanakkor nemesek is), minthogy tehát három olyan dolog létezik, mely az alkotmányban egyenlő részvételt igényel: szabadság, vagyon, erény (a negyedik, amit nemességnek hívnak, a két utóbbihoz társul: a nemes származás nem más, mint ősi vagyon és erény): világos, hogy e kettőnek, a vagyonos-

nak és a vagyontalannak a keverékét kell politeiának neveznünk: mind a háromét pedig arisztokráciának, amely az igazi és eredeti mellett valamennyi között a legjobb. Megállapítottuk, hogy a monarchián, demokráciánés oligarchián kívül van még más alkotmány is, valamint hogy melyek ezek, hogy miben különböznek az arisztokráciák egymástól, valamint a politeia az arisztokráciától, és nyilvánvaló, hogy ez utóbbiak nem is oly nagyon különülnek el egymástól.

9. Az előbbiekkel kapcsolatban szóljunk most már arról, hogyan keletkezik a demokrácia és az oligarchia mellett az ún. politeia, és hogyan kell azt megalapozni. Ugyanakkor az is kitűnik majd, hogy milyen meghatározó jegyei vannak a demokráciának és az oligarchiának, ezek különbözőségeit kell megállapítanunk, majd azokat mintegy ismertető jelnek tekintve, össze kell raknunk őket. Három módja van ennek az összetételnek és keverésnek. Első, hogy mindkét elvet fölhasználjuk, ami a két alkotmány törvényhozásában érvényesül, pl. a bíráskodást illetőleg. Az oligarchiákban ugyanis a vagyonosokra büntetést szabnak ki, ha bírósági tag létükre nem jelennek meg az ülésen, a vagyontalanoknak viszont semmiféle fizetést sem adnak, a vagyonosokra pedig semmiféle büntetést sem rónak, mégis van a kettőben ami közös és közvetítő, és azért alkotmányos,
1294b mert a kettőnek összetétele. Ez az egyik formája tehát az összeegyeztetésnek; a másik az, hogyha a középutat választjuk abban, amit ezek egyike is, másika is megkövetel; pl. az egyik a népgyűlésen való részvételt semmi vagy csak elenyészően csekély vagyonhoz köti, a másik pedig nagy vagyonhoz; közös elem tehát egyik sem lehet, hanem csak a középarányos e két vagyonhatár között. Harmadik mód: a két rendszernek, azaz

az oligarchikusnak és a demokratikusnak az összeegyeztetése. Értem ezen azt, hogy pl. demokratikusnak tartjuk a hivatalok sorsolását — oligarchikusnak, mikor választják; továbbá demokratikusnak, ha e hivatalok nincsenek vagyonhoz kötve, oligarchikusnak, ha vagyonhoz vannak kötve; az arisztokrácia és a politeia szempontjából leghelyesebb aztán az, ha mindegyikből mást és mást veszünk át; az oligarchiából azt, hogy a főhivatalokat választás alá bocsássuk, a demokráciából pedig, hogy azt ne kössük vagyonhoz. Ez tehát az összeegyeztetésnek a módja; annak pedig, hogy jól van-e vegyítve a demokrácia és az oligarchia, az a mértéke, hogy ugyanazon politeiára rámondhassuk, hogy egyaránt demokrácia is, meg oligarchia is. S nyilvánvaló, hogy aki így fejezi ki magát, ezt csak azért teheti, mert a két elv helyesen van összeegyeztetve, s ugyanez áll általában minden középarányosról is; benne mindkét véglet meglátható. Ez az eset a lakedaimóni alkotmánynál. Sokan iparkodnak bizonygatni, hogy az demokratikus, mivel sok demokratikus vonás van benne; pl. először is a gyermekek ellátását illetőleg, mivel ugyanúgy táplálják a gazdagok gyermekeit, mint a szegényekét, úgy nevelik őket, ahogy a szegények gyermekei is nevelkedhetnek, ugyanúgy bánnak velük a serdülő korban, s akkor is, mikor férfiakká nőnek, mert egyáltalán nem látszik meg, ki a gazdag, ki a szegény, annyira egyforma a táplálkozásuk a közös étkezőhelyeken, s a ruhája is olyan a gazdagnak, amilyet bármelyik szegény ember is szerezhet magának; s hozzá még a két legfőbb hivatal egyikét a nép tölti be választással, a másikban pedig maga is helyet foglal (ti. a „véneket" ők választják, az ephoroszi méltóságban pedig helyet foglalnak). Mások viszont oligarchiának nevezik a lakedaimóni alkotmányt, mert

sok oligarchikus vonás van benne, pl. hogy valamennyi tisztviselőt választják, és egyet sem sorsolnak, s hogy kevesen döntenek a halálbüntetés és a száműzés kérdésében; és még sok más ilyen vonás akad. Szóval a jól összeegyeztetett politeiának mindkét alapformához hasonlítani kell, de mégse legyen azonos egyikkel sem; a maga belső erejével tartsa fenn magát, ne pedig külső erőkkel, s a maga lábán álljon meg, de ne úgy, hogy több legyen a külső barátja, aki fennmaradását óhajtja, mint a belső (ilyen támogatásra egy korhadt államforma is szert tehet), hanem úgy, hogy a városállam egyik része se kívánja az alkotmány megváltoztatását.

Íme, elmondottuk, hogyan kell megszervezni a politeiát és az ún. arisztokratikus államformákat.

10. Hátra van még, hogy a türanniszról szóljunk, nem
1295a mintha sok szót kellene rá vesztegetnünk, hanem hogy a tárgyalásból ez se maradjon ki, ha már egyszer ezt is az alkotmányok egyik fajtájának tartjuk. A királyságot már az első részben meghatároztuk, ahol a sajátos értelemben vett királyságról tárgyaltunk, hogy előnyös-e a városállamra vagy sem, s kit honnan és hogyan ültessünk trónra. A türannisznak két faját már ott megkülönböztettük, ahol a királyságról beszéltünk, mert hisz ama két uralom jellege bizonyos tekintetben a királyságra is emlékeztet azáltal, hogy éppúgy, mint az utóbbiak, törvényen alapulnak (ti. egyes barbár törzsek is választanak teljhatalmú egyeduralkodót, s hajdanában az ős hellének közt is támadtak ilyenformán egyes monarchoszok, akiket aiszümnétészeknek neveztek); bizonyos különbség azonban van a türannisz e két fajtája közt; abban, hogy törvényen alapulnak, és hogy a monarchia az alattvalók szabad akaratából áll fenn, királyság-jellegűek; azon szempontból viszont, hogy

despotikus módon, a maguk akarata szerint uralkodnak bennünk, türannikusok. A türannisz harmadik formája megfelel a teljes hatalommal rendelkező királyságnak. Ilyen türannisz szükségszerűen az a monarchia, amelyben valaki felelősség nélkül gyakorolja a hatalmat valamennyi hozzá hasonló vagy nála érdemesebb polgár felett, éspedig a maguk haszna, nem pedig az alattvalók érdekében. És éppen mert kényszerű: szabad ember egy sem viseli el jószántából ezt az uralmat.

Szóval a türannisznak a felsorolt okok folytán ennyiféle és ilyen változatai vannak.

11. De melyik a legjobb alkotmány és a legjobb életmód, amely a legtöbb városállamnak és a legtöbb embernek megfelel, ha ítéletünk mértékéül nem az egyes ember erejét felülmúló erényességét vesszük, sem pedig azt a műveltséget, amely természetes tehetséget és szerencsés adottságokat feltételez, sőt nem is az ideális alkotmányt, hanem azt az életmódot, melyet a legtöbb ember folytathat, és azt az alkotmányt, amelyet a legtöbb városállam megvalósíthat? Mert azoknak, amelyeket arisztokratikusnak neveztünk, melyekről az imént szóltunk, egy része túlmegy a legtöbb városállam lehetőségén, míg más része az ún. politeiához áll közel (ezért aztán mindkettőről mint azonosakról szólhatunk). És valóban ezekre vonatkozó ítéletünk ugyanazon elveken alapul. Ha tehát jól fejeztük ki magunkat az „Ethiká"-ban, hogy a szabadon megnyilvánuló erény szerinti élet a legboldogabb, az erény pedig mindenben a középút; akkor szükségképpen a középúton járó életnek kell a legboldogabbnak lennie, amely átlagosságot minden egyes ember elérheti, és szükségszerűen ugyanezek a szempontok határozzák meg azt is, hogy valamely városállam vagy alkotmány helyes-e vagy sem, mert az

1295b alkotmány a városállamnak mintegy életmódja. Mármost minden városállamban a lakosságnak három osztálya van: a nagyon gazdagok, a nagyon szegények és harmadsorban a középosztály. S minthogy abban állapodtunk meg, hogy a mérséklet és a középút a legjobb, nyilvánvaló, hogy a vagyoni állapotban is valamennyi közt legtöbbet ér a közepes. Az ilyen ember hallgat legkönnyebben a józan észre, ellenben a szépségben, erőben, származásban és vagyonban kiemelkedő — vagy fordítva, a koldusszegény, erőtlen és nagyon lenézett emberek nehezen hajlanak a jó szóra; amazok inkább fennhéjázóak és nagy gazságokra vetemednek, emezek pedig gonoszok és kis gazembereknek csapnak föl, márpedig a bűntények egyik része fennhéjázásból, a másik gonoszságból cred. Aztán meg legkevésbé a középúton járók húzódoznak a tisztségektől vagy törekesznek a tisztségek után; márpedig mindkettő káros a városállamra. Vegyük még azt is, hogy akik a szerencse javaiban: erőben, gazdagságban, baráti támogatásban s más effélében bővelkednek, azok sem nem akarnak, sem nem tudnak engedelmeskedni (ezt már a szülői házban, gyermekkoruk óta így szokták meg, hiszen elkényeztetettségük következtében még az iskolában sem tanulták meg az engedelmességet); akik viszont mindezen javakban a legnagyobb szükséget látják, nagyon is megalázkodók lesznek. S így emezek a vezetéshez nem értenek, csak szolgai engedelmességhez, amazok pedig meghajolni nem tudnak semmiféle vezetés előtt, és csak uraskodáshoz értenek. Így jön létre az a városállam, amely szolgákból és urakból, nem pedig szabadokból áll, és amelyben az egyik irigyli, a másik pedig megveti a szomszédját. Ez viszont igen távol áll a vonzódástól, és a politikai közösségtől, pedig a közösség alapja a von-

zódás, hiszen még úton sem szívesen áll össze az ember a haragosával. A városállamnak viszont mégis csak lehetőleg egyenlő és egymáshoz hasonló polgárokból kell állnia, ez pedig leginkább a középosztályú emberek közt lehetséges. Úgyhogy szükségszerűen annak a városállamnak összetétele a legjobb, amely azokból az elemekből áll, melyekből szerintünk a városállam természetszerűleg kialakul. S rendesen ezeknek a polgároknak a legbiztosabb a helyzete a városállamban; mert sem ők nem áhítoznak a máséra, mint a szegények, sem az övékére mások, mint ahogy a gazdagokéra a szegények szemet vetnek; s így, mivel sem ő ellenük nem ármánykodnak, sem ők maguk nem fondorkodnak, háborgatás nélkül élik le az életüket. Ezért helyesen is kívánta magának Phókülidész[3]: „Sok kincse van a középszerű embernek: magam is középúton kívánok maradni a városállamban." Világos tehát, hogy az a politikai közösség a legjobb, amelyik a középosztályra támaszkodik, és azokat a városállamokat kormányozzák helyesen, amelyekben népes a középosztály, és lehetőleg mindkét, de legalábbis az egyik félnél jelentékenyebb; mert így a másik, gyengébb féllel együtt a maga javára billenti a mérleget és megakadályozza, hogy az ellenkező véglet érvényesüljön. Az a legnagyobb szerencse, ha az állampolgároknak közepes, de mégis elégséges vagyonuk van, mert ahol egyeseknek igen sok jut, másoknak pedig *1296a*
semmi, ott vagy túlzó demokrácia, vagy egyoldalú oligarchia vagy türannisz fejlődik ki — az egyik vagy másik véglet folytán, mert mind a túlságba vitt demokráciából, mind az oligarchiából türannisz szokott kifejlődni, míg a mérsékelt formákból s az ezekhez közel állókból sokkal kevésbé. Ennek okát később mondjuk majd el, az alkotmányok változásairól szóló részben. Nyilvánvaló

tehát, hogy legjobb a középút; egyedül ez az, amely nem vezet meghasonlásra, és ahol népes a középosztály, ott legkevésbé támad zavar és villongás a polgárság között. A nagy államokban is azért kevesebb a belső zavar, mert nagy bennük a középosztály, a kisebbekben ellenben egyrészt könnyebben bomlik két pártra az egész, úgyhogy középosztály nem is marad, másrészt pedig itt úgyszólván mindenki vagy szegény, vagy gazdag. A demokráciák is azért biztonságosabbak és maradandóbbak az oligarchiáknál, mert középosztály van bennük (többen vannak, és inkább hozzájutnak a méltóságokhoz a demokráciában, mint az oligarchiában), ahol azonban ezen osztály hiányában nagy tömegük folytán a vagyontalanok jutnak többségre, ott züllés és csakhamar megsemmisülés következik be. Ennek bizonyságát kell látnunk abban is, hogy a legkiválóbb törvényhozók a polgárság középosztályából kerültek ki: közülük való volt Szólón (látszik a költészetéből), Lükurgosz (mert ő nem volt király), Kharóndasz és túlnyomó részben a többiek is.

Az is érthető ebből, hogy a legtöbb városállam miért demokratikus vagy oligarchikus. Minthogy városállamokban sokszor kicsi a középosztály, amelyik elem éppen fölülkerekedik bennük, akár a vagyonos osztály, akár a nép, szóval akik letérnek a középútról, azok kormányozzák a maguk tetszése szerint a városállamot, s így vagy demokrácia, vagy oligarchia fejlődik ki. Mindehhez járul még, hogy mivel folytonos villongások és harcok vannak a nép és a vagyonos osztály között: amelyikük legyőzi ellenfelét, az nem hajlandó méltányos és egyenlő jogokat biztosító alkotmányt adni, hanem győzelme fejében magához ragadja az állami főhatalmat, és vagy demokráciát, vagy oligarchiát alkot.

Amikor pedig uralomra jutottak, a régi Hellaszban, mind a maguk alkotmányát tartották szem előtt, mikor a meghódított városállamokban demokráciát, illetőleg oligarchiát honosítottak meg, egy cseppet sem törődve az illető államok javával, hanem csak a maguk érdekével. Így ezen okok folytán vagy sohasem tud létrejönni egy mérsékelt alkotmány, vagy csak ritkán és néhol; csak egyetlen férfi jutott a régiek közül arra a gondolatra, hogy ezt a rendszert megteremtse; de az egyes városállamokban már megszilárdult az a szokás, hogy nem is kívánják az egyenlőséget, hanem vagy vezetni szeretnek, *1296b* vagy megmaradnak alattvalónak.

Láthatjuk mindebből, melyik a legjobb alkotmány, s miért az; hogy most már a többi alkotmányból (említettük, hogy többféle demokrácia és oligarchia van) melyiket tegyük első helyre, melyiket a másodikra, s így sorjában aszerint, hogy melyik jobb, melyik rosszabb, nem nehéz eldönteni, mivel most már a legjobb alkotmányt meghatároztuk. Szükségszerűen azt kell jobbnak tartanunk, amely ehhez közelebb áll, rosszabbnak pedig, amelyik a középszerűtől jobban eltér, hacsak nem valami feltevéshez köti az ember az ítéletét. Ezt azért mondom csak fenntartással, mert sokszor előfordul, hogy bár egy más alkotmány jobban megfelelne, mégsem lehetetlen, hogy egyes népeknél mégis valamely más alkotmány válik be inkább.

Az előbbiekhez csatlakozik a kérdés, hogy melyik és *12.* milyen alkotmány felel meg a különböző népeknek. Először is általánosságban kell ugyanazt alkalmazni mindegyikre, így fontos, hogy a városállamnak az a része, amelyik az alkotmány megmaradását óhajtja, erősebb legyen annál, amelyik azt nem kívánja. Minden városállam pedig minőségi és mennyiségi. Minőségen

értem: a szabadságot, gazdagságot, műveltséget és nemes származást, mennyiségen pedig a számbeli fölényt. Lehetséges persze, hogy a városállamot alkotó részek egyikében inkább a minőség, másikában inkább a mennyiség érvényesül, pl. mikor a közönséges születésűek számra többen vannak, mint a nemesek, a vagyontalanok többen, mint a gazdagok, de mégsem magaslanak ki annyira számukkal, mint amennyire elmaradnak minőségükkel. Ezért ezt a két tényezőt egymáshoz kell viszonyítanunk.

Ahol mármost a vagyontalanok tömege van túlsúlyban, az említett összehasonlítás értelmében, ott természet szerint demokrácia van, éspedig a demokráciának valamely faja aszerint, amint a népnek más-más rétegei vannak felül; pl. ha a földműves osztály van fölényben, akkor a demokrácia első formája, ha meg a kézműveseké és a bérmunkásoké, akkor az utolsó, és így hasonlóan a többi közbeeső változat is; ahol viszont a vagyonosak és érdemesek osztálya jobban kimagaslik minőségével, mint amennyire számban alul marad, ott oligarchia van, illetőleg az oligarchia egyes fajtája, a különböző oligarchikus tömegek fölénye szerint. A törvényhozónak azonban az alkotmányban mindig számolnia kell még a középosztállyal is; akár oligarchikus törvényeket alkot, akár demokratikusakat, figyelemmel kell lennie a középosztályra, és be kell őket foglalnia a törvényekbe. Ahol aztán a középosztály túlsúlyban van, akár mindkettő, akár csak az egyik fölött, ott keletkezhet tartós alkotmány, mert attól ugyan nem kell félni, hogy a gazdagok a szegényekkel valaha is megegyeznek, mert egyikük
1297a sem hajlandó a másiknak alárendelni magát; és egyaránt mindkét félnek az említettnél megfelelőbb alkotmányt akárhogy is keresnek, nem találhatnak. A váltogatott

vezetést nem bírnák soká ki, mert nem hisznek egymásnak, azonban legjobban megbíznak a döntőbíróban: ilyen döntőbíró pedig a középosztály. — Minél sikeresebb az alkotmány összeállítása, annál maradandóbb az. És így sokan hibát követnek el, mikor az arisztokratikus alkotmányt úgy szeretnék megalkotni, hogy többet juttatnak a vagyonosoknak és megrövidítik a népet. Idővel aztán a hamis jóból szükségképpen valódi baj származik, hiszen a gazdagok kapzsisága jobban aláássa az alkotmányt, mint a szegény nép.

Szám szerint öt olyan pontja van az alkotmánynak, *13.* amely ürügyül szolgál a nép ellen: a népgyűlés, a magisztrátus, a bíráskodás, a fegyverviselés és a testedzés kérdése. A népgyűléssel kapcsolatban az a kifogás, hogy azon mindenki részt vehet, de meg nem jelenés esetében pénzbírság sújtja a vagyonosokat, éspedig vagy csak őket, vagy legalábbis őket sokkal érzékenyebben, mint másokat; a magisztrátusok tekintetében, hogy egy bizonyos nagyságú vagyon birtokosai nem vonhatják ki magukat eskütétellel a hivatalviselés alól, a szegények azonban ezt megtehetik; a bíráskodás terén, hogy a gazdagokra pénzbírságot rónak, ha nem akarnak részt venni az esküdtbíróságban, a vagyontalanok azonban büntetlenek maradnak, vagy legalábbis amazokra súlyos bírságot vetnek, emezekre csak jelentéktelent, mint Kharóndasz alkotmányában. Másutt megint joga van ugyan minden hivatalosan beírt állampolgárnak a népgyűlésen és az esküdtbíróságon részt venni, de ha egyszer fölvétették magukat a névsorba s nem jelennek meg sem a népgyűlésen, sem az esküdtbíráskodáson, akkor nagy pénzbüntetés sújtja őket, és az azért van, hogy a pénzbüntetés miatt kerüljék a polgárok névsorába való fölvételt, s azáltal, hogy abból kimaradnak, ne legyen

joguk bíráskodáshoz, sem pedig a népgyűlésen való részvételhez. Ugyanilyen törvényeket hoznak a fegyvertartás és a testedzés terén is. A vagyontalanoknak megengedik, hogy ne tartsanak fegyvert, a vagyonosokra azonban pénzbírság vár, ha ezt teszik, és ha nem edzik a testüket, amazokat nem büntetik, a vagyonosokat ellenben igen; persze azért, hogy ezek a büntetéstől való félelmükben el ne hanyagolják a testedzést, amazok pedig, éppen mivel ettől nem tartanak, ügyet se vessenek rá. A törvényhozás ilyen fogásai oligarchikus ízűek; a demokráciákban ezekkel szemben ellenrendszabályokat vezetnek be. A szegényeknek zsoldot fizetnek, ha a népgyűlésen és az esküdtbíróságon megjelennek, viszont a gazdagokra semmiféle büntetést nem szabnak ki. Világos tehát, hogy ha igazságosan akarja valaki ezt a két rendszert összeegyeztetni, akkor a kétféle alkotmányban meglevő intézkedést egyesíteni kell, azaz az egyik résznek zsoldot kell adni, a másikra pedig büntetést róni; úgy vesz részt majd mindenki a közügyekben, amúgy
1297b azonban az alkotmány csak az egyik fél kezében lesz. Továbbá, az ugyan helyes, hogy a kormányzatban csupán a fegyverviselő férfiak vegyenek részt; azonban az már nem engedhető meg, hogy a megkívánt vagyon nagyságát feltétlenül meghatározva kimondják, hogy ennyinek meg ennyinek kell lenni; hanem figyelembe kell venni, hogy mily legmagasabb cenzus felel meg annak, hogy az alkotmányban résztvevők többen legyenek, mint az abból kizártak: a vagyonhatárt eszerint kell megszabni. A szegények, akik kiszorulnak a méltóságokból, még így is szívesen csendben maradnak, ha sem személyükben nem bántalmazza őket senki, sem pedig vagyonukból semmit el nem szednek. Csakhogy éppen ez nem olyan könnyű, mert a hatalmon levők

nem mindig feddhetetlenek. S ezért a szegények háború esetén gyakran vonakodnak, ha nem kapnak ellátást, maguknak meg semmijük sincs, viszont ha élelemmel ellátják őket, szívesen harcolnak. Néhol a polgárság nemcsak a fegyverfogásra alkalmas lakosságból, hanem a már kiszolgáltakból is áll; a malisziaknál viszont a polgárság egyeteme ugyan szintén ezekből alakult, a vezetőket azonban csak a ténylegesen katonáskodók közül választották. A helléneknél a királyság után keletkezett legrégibb alkotmányokban a polgárság a harcosokból állott, éspedig kezdetben lovasokból (a hadviselés ereje és fölénye akkoriban a lovasságban rejlett; harcászati vezetés nélkül ugyanis a gyalogság semmit sem ér, viszont a régieknél még hiányzott ez a tapasztalat és ügyesség, úgyhogy erejük a lovasságban volt); amint azonban a városállamok nagyobbodtak és a nehéz fegyverzetű lakosság ereje jobban megnövekedett, egyre többen vettek részt a kormányzásban. Ezért azt a kormányzatot, amit most politeiának nevezünk, a régiek már demokráciának tekintették, mert a régi „politeiák" nagyon érthető okból oligarchikusak vagy királypártiak voltak. A gyér lakosság miatt ugyanis nem volt nagy a középosztály, és így egyrészt csekély száma, másrészt a politikai berendezkedés következtében inkább beletörődött az alattvalói helyzetbe.

Előadtuk tehát a fentiekben, miért van többféle alkotmány, sőt, hogy az említetteken kívül miért van még több is (mert hiszen demokrácia sem csak egyféle van, és a többivel is hasonló a helyzet: továbbá, hogy mily különbségek vannak köztük, s mi okból állanak ezek elő, azután hogy melyik a legtökéletesebb az általános vélemény szerint, és végül, hogy a többi alkotmány közül melyik városállamhoz melyik illik.

14. A következőkben szóljunk újból, együttvéve és külön-külön valamennyi alktományról, megfelelő kiinduló pontot választva. Az alkotmány minden egyes formájának három tényezője van, és e három tényező szempontjából kell a becsületes törvényhozónak megállapítania, hogy mi hasznos az egyes alkotmányok számára: ha e három tényező helyesen rendezett, akkor szükségszerűen az alkotmány is ilyen, és az egyes alkotmányformák is szükségszerűen abban különböznek egymástól, amiben ezen tényezők is. Ezeknek egyike a közügyekről tanácskozó szerv; a második a magisztrátusok, hogy ezek milyenek legyenek, milyen hatáskörrel, s hogy milyen legyen a választásuk módja; a harmadik pedig az igazságszolgáltató testület.

1298a

A tanácskozó testület hatásköre kiterjed a háborúra, békére, szövetségkötésre, annak fölbontására, a törvényhozásra, a halálbüntetésre, a száműzésre, a vagyonkobzásra és a hivatalos felelősségrevonásra. Szükségképpen pedig vagy minden polgárnak meg kell adni mindazt a jogot vagy csak egyeseknek valamennyi jogot (pl. csak egy hivatalnak vagy esetleg többeknek, vagy egyiknek ezt, a másiknak azt, vagy egyes jogokat mindenkinek, másféléket azonban csak egyeseknek.

Ha mindenkinek joga van mindenben dönteni, ez demokratikus: és az ilyen fajta egyenlőségre törekszik a nép. Ámde annak is többféle módja van, hogy mindenki részesedjék ezekben a jogokban; az egyik az, hogy ezt felváltva gyakorolják, és ne egyszerre valamennyien (amint ezt a milétoszi Téleklész[4] alkotmányában látjuk, de más alkotmányoknál is csak az azonos időszakban működő vezetők gyűlnek össze tanácskozni, viszont hivatalhoz mind a törzsekből, mind a legkisebb csoportokból váltakozva mindenki hozzájut, míg a hivatal-

viselésben mindenki sorra nem kerül); és ezek is csupán a törvényhozás, az alkotmányos kérdések elintézése végett és a vezető tisztviselők jelentéseinek meghallgatására gyűlnek össze. Egy másik mód az, hogy valamennyien együttesen tartanak gyűlést, de csupán a vezetők választása, a törvényalkotás, a háború és a béke ügyében való döntés és a vezetők ellenőrzése céljából, míg a többi ügyet az egyes feladatok végzésére rendelt hivatalok intézik, melyeket az egész polgárságból választás vagy sorsolás útján töltenek be; ismét más mód az, amikor a hivatalok betöltése és azok ellenőrzése, valamint a háborúról és a szövetségkötésről való döntés a polgárokat illeti, egyéb ügyet azonban a vezetők intéznek, akik közül amennyit csak lehet, úgy választanak, ti. azokat, akiknek a vezetéshez szakértelemre van szükségük; a negyedik mód az, hogy minden ügyben a polgárság összessége gyűl össze és határoz, a vezetők viszont semmiben sem döntenek, hanem csak előzetes indítványt tesznek; ez az a mód, ahogy manapság a szélsőséges demokrácia működik, amelyről állítom, hogy egyfelől az erőszakos oligarchiának, másfelől a türannikus monarchiának felel meg. Ezek a formák mind demokratikusak. Az a rendszer azután, mikor csak néhányan döntenek mindenféle ügyben, oligarchikus. Ám itt is többféle változat lehetséges. Mert ha csak mérsékelt vagyonhatár alapján történik a választás, éppen a közepes cenzus következtében többen választhatók, és ha nem változtatnak azon, amit a törvény tilt, hanem engedelmeskednek, akinek pedig a kívánt vagyona megvan, az részesül a méltóságokban; az ilyen ugyan oligarchia, azonban mérsékeltségével mégis alkotmányos uralom, hanem amikor mindenki nem vehet részt a tanácskozás- *1298b*
ban, csak egyes kiválasztottak, de azért még törvény

szerint uralkodnak, mint az előbbi esetben, ez már oligarchia; ha azonban a tanácskozó testület tagjait maguk közül választással egészítik ki, és amikor az apa helyére a fiú lép, a törvénynél is nagyobb hatalommal: ez szükségszerűen még inkább oligarchikus. Ha egyes ügyekben, pl. a háború és a béke kérdésében, az ellenőrzésben a polgárok összessége dönt, egyéb kérdésekben pedig a vezetők, s ez utóbbiakat úgy választják és nem sorsolják: az ilyen alkotmány arisztokratikus. Abban az esetben, ha bizonyos ügyekben a választottak, másokban a kisorsoltak illetékesek, s ez utóbbiakat vagy az egész polgárságból, vagy csak az előre kijelölteknél sorsolják, és ha egyes ügyekben választottak és kisorsoltak közösen határoznak, ez akkor részben arisztokratikus alkotmányra, részben magára a politeiára mutat.

Így oszlik tehát meg a tanácskozó testület az alkotmányoknak megfelelően, és így rendezkednek be az egyes alkotmányok az elmondott módszer szerint; hasznára válik annak a demokráciának, amit manapság elsősorban demokráciának tekintünk (értem ezen azt, mikor a nép még a törvények felett is úr), a célszerűbb tanácskozás szempontjából az, ha ugyanazt teszi, amit az esküdtszékeknél az oligarchiák alkalmaznak (ez ugyanis pénzbírságot ró ki azokra, akiket rá akar szorítani, hogy a bírósági üléseken megjelenjenek bíráskodni: a demokratikusak viszont zsoldot fizetnek a szegényeknek); ugyanezt kell tenni tehát a népgyűlések esetében is (sokkal helyesebben fognak határozni, ha mind együtt tanácskoznak, a nép az előkelőkkel, ezek meg a tömeggel); így előnyös, hogy a tanácstagokat választják vagy egyenlő arányban sorolják az egyes osztályok közül, és az is hasznos, hogy ha a köznép számban nagyon meghaladja a politikailag érett elemet, akkor vagy ne adja-

nak mindenkinek zsoldot, hanem csak annyinak, amennyi az előkelőek számarányának megfelel, vagy pedig a többletet sorsolással zárják ki; az oligarchiákban pedig célszerű vagy az, ha egyeseket a nép közül is beválasztanak, vagy ha egy testületet állítanak fel, amelyet egyes alkotmányos kormányzatokban „javaslattevőknek" és „törvényőröknek" neveznek; és csak azt tárgyalják meg, amiről ezek javaslatot tettek (így a nép részt vesz a tanácskozásban és mégsem tudja megbontani az alkotmányt); a nép pedig vagy egyedül csak azt, de az ellenkezőjét semmiképpen se szavazhassa meg annak, amit elébe terjesztenek — vagy pedig a hozzászólás jogát adják meg mindenkinek, de a végleges döntés a vezetőké legyen; és általában éppen az ellenkezőjét kellene tenni annak, ami az alkotmányos kormányzatokban rendesen történni szokott. Valamely javaslat elvetésére biztosítani kell a hatalmat a népnek, de nem a végleges eldöntésre, hanem csak arra, hogy azt újból visszautalhassa a vezetőkhöz. Az ismert alkotmányokban azonban ez éppen fordítva van: a kisebb létszámú testületnek csak a javaslat elvetésére van hatalma, de a végleges eldöntésre nem, hanem az eredetit mindig újból visszaterjeszti a többség elé.

A tanácskozás és a legfelsőbb fokon való döntés polgári jogköréről ezek a megállapításaink. *1299a*

Ehhez kapcsolódik a vezető hivatalok kérdésének megvitatása (az alkotmány e tényezőjére nézve is sokféle különböző felfogás van), hogy mennyi hivatal legyen, milyen hatalommal, mennyi ideig működjenek (néhol hat hónapig, másutt rövidebb ideig, vagy egy évig, vagy még hosszabb ideig működnek a hivatalok); továbbá, hogy viselhet-e valaki egy tisztséget életre szólóan, vagy nagyon huzamosan; vagy se így, se úgy, *15.*

hanem ugyanaz a személy többször viselhesse ugyanazt a hivatalt, vagy pedig, hogy ugyanaz ne is viselhessen egy hivatalt kétszer, hanem csak egyszer; ugyancsak kérdéses, hogy kik válasszák ezeket a vezetőket, kik közül és hogyan. Minderre vonatkozóan meg kell határoznunk, hogy hányféle ilyen módszer lehetséges, s aztán még hozzá kell fűznünk azt is, melyik alkotmánynak melyik módszer előnyös. De nem könnyű annak eldöntése sem, hogy mit is tartunk hát vezető tisztségnek; egy politikai közösségnek sok vezetőre van szüksége; de ezért sem a választottakat, sem a kisorsoltakat nem lehet kivétel nélkül mind arkhónnak nevezni, így például elsősorban a papokat (mert ez a hivatás valami más, mint a politikai vezetés); de a tánckar vezetőit és a hírnököket sem, sem pedig az ugyancsak választott követeket! A vezetők egy része politikailag gyakorol felügyeletet; éspedig vagy az egész polgárság felett, pl. a hadvezér a hadba vonultak felett, vagy csak annak egy része felett, mint pl. az asszonyok vagy a gyermekek gondozásával megbízott felügyelő; a vezető tisztségek másik része gazdasági természetű (pl. szoktak gabonakimérési ellenőröket választani); továbbá vannak még alantasabb rendűek, amelyekre, ha az anyagi viszonyok jók, szolgákat is alkalmazhatnak. Röviden szólva, magisztrátusnak, vezető tisztségnek azt a hivatalt nevezzük, amely bizonyos ügyekben tanácskozik, eldönt és elrendel, legfőképp pedig ez az utolsó, az, hogy valamit elrendelhet, fejezi ki legjobban az uralkodás jellegét. Egyébként ez a megkülönböztetés gyakorlati szempontból úgyszólván teljesen lényegtelen (még sohasem született olyan döntés, hogy az elnevezésen vitáztak volna); van azonban ennek egy más, meggondolandó jelentősége. Hogy miféle tisztségekre, és mennyire van szük-

ség, ha egy városállam alakul, és melyek azok, amelyek ugyan nem szükségesek, de egy helyes alkotmány szempontjából előnyösek: ez már fontosabb kérdés mindenféle alkotmányos kormányzat, de elsősorban a kicsiny városállam vonatkozásában. Mert a nagy államokban lehetséges, és kell is, hogy minden egyes föladatra külön hivatal legyen rendszeresítve (ott ugyanis a polgárság nagy száma miatt sokan kerülhetnek hivatali tisztségekbe, úgyhogy egyes tisztségeket csak huzamosabb idő eltelte után, másokat pedig csak egyszer viselhetnek, és jobban is megy minden munka, hogyha az illetők egyszerre csak egy, nem pedig sok föladattal törődnek); *1299b*
a kis városállamban kényszerűségből kevesekre sok hivatalt kell összpontosítani (a lakosság csekély száma miatt nem lehetséges, hogy sokan hivataloskodjanak; ki lenne akkor, aki fölváltaná őket?). De sokszor előfordul, hogy ugyanazon hivatalokra és törvényekre van szüksége a kis városállamnak is, mint a nagynak; csakhogy ez utóbbinál gyakran veszi igénybe őket, előbbinél pedig az ilyesmi csak nagyritkán esik meg. Azért semmi akadálya sincs, hogy ugyanazon emberre egyszerre több feladatot bízzanak (nem akadályozzák ezek azért egymást); s a polgárság csekély számát figyelembe véve, a vezető hivatalokat úgy kell megszervezni, mint a karos lámpatartókat. Ha tehát meg tudjuk állapítani, hogy minden városállamban mennyi hivatalnak kell okvetlenül lennie, s mennyi az, amire nincs feltétlenül szükség, de ami mégis jó, ha megvan, ennek ismeretében könnyebben következtethetünk arra is, hogy milyen hivatalokat lehet összevonni. Arról sem illik megfeledkezni, hogy mely föladatokkal kell az egyes működési területek szerint több hivatalnak foglalkoznia, s melyek tartozzanak mindenütt csak egyetlen hivatal hatás-

körébe: pl., hogy vajon a tisztességes magatartást a piacon a piaci felügyelő ellenőrizze, másutt pedig valaki más, vagy mindenütt ugyanaz a személy; továbbá, hogy a tevékenységnek vagy pedig az embereknek megfelelően kell-e a hivatalokat megosztani; arra gondolok pl., hogy vajon a becsületes viselkedésre egyetlen vezető vigyázzon, vagy pedig más a gyermekekre, és más az asszonyokra; az egyes alkotmányokban pedig vajon azok szerint változik-e a hivatalok jellege is vagy sem, azaz, vajon a demokráciában, oligarchiában, arisztokráciában és monarchiában azonos hatalma van-e a vezetőknek — csak éppen hogy ezek nem egyformák és nem hasonlók, hanem az egyik alkotmányban ilyenek, a másikban mások; pl. az arisztokráciákban művelt nevelésűek, az oligarchiákban gazdagok, a demokráciákban szabadok; vagy pedig az alkotmányok különbözősége szerint egyes vezető hivatalok is különböznek egymástól, úgyhogy egyes alkotmányokban ugyanolyan, másokban pedig különböző hivatalok szervezése előnyös (ugyanaz a hivatal az egyik helyen akkor válik be, ha nagy, másutt, ha kicsi). Sőt, vannak egészen sajátos jellegűek is, mint pl. az ún. probuloszok (előtanácsosok) intézménye; ez ugyan nem demokratikus, de maga a tanács igen. Kell ugyanis valami olyan szervnek lenni, amelynek föladata, hogy megtárgyalja az ügyeket, még mielőtt a nép elé terjesztik, hogy a népnek így másra is maradjon ideje: ez a szerv, ha kevés tagból áll, oligarchikus; márpedig a probuloszok szükségszerűen kevesen vannak, tehát az intézmény csakugyan oligarchikus. Ahol meg mindkét hivatal megvan, ott a probuloszok a tanács fölött állanak; hiszen a tanácstagság demokratikus, a probulosz intézmény pedig oligarchikus. De még a tanács hatalma is megoszlik azokban

a demokráciákban, amelyekben a nép mindenről maga tárgyal a gyűlésein. Ez szokásos következménye annak, 1300a
amikor bizonyos magas összegű zsoldot fizetnek a népgyűlésen résztvevőknek; és mivel idejük bőven van, gyakran összeülnek tanácskozásra, és mindent ők maguk akarnak intézni. A gyermekek és az asszonyok ügyeivel foglalkozó felügyelő és más ilyen vezető, aki egyéb dolgokra visel gondot, arisztokratikus, és nem demokratikus (hogy is lehetne megakadályozni, hogy a szegény ember felesége ki ne menjen a házból?); de nem is oligarchikus (hisz az oligarchikus vezetők feleségei dőzsölni szoktak). Ezen kérdésekből legyen elég ennyi, most legelőször inkább a magisztrátusokról próbáljuk meg nézeteinket kifejteni. Az ezek között levő különbségek három irányba mutatnak, s ezek kombinációi szükségszerűen megadják a lehetséges változatokat. E három szempont egyike az, hogy kik töltik be a hivatalokat; a második, hogy kik közül; s a harmadik, hogy miképpen. E három szempont mindegyike három különböző esetet foglal magában. Ugyanis vagy az egész polgárság részt vesz ebben, vagy csak egyesek; vagy az egész polgárságból kiválasztva, vagy csak egyes osztályokból (vagyon, születés, erényesség vagy más hasonló tulajdonság alapján, mint pl. Megarában: a számkivetésből együtt-hazatértek és annak idején a nép ellen harcolók közül[5]); a hivatal betöltése is vagy választással, vagy sorsolással történik, de ezen lehetőségek megint tovább párosíthatók; arra gondolok, hogy egyes hivatalok betöltésében csak egyes polgárok vehetnek részt, más esetben az egész polgárság, továbbá, hogy egyes tisztviselőket a polgárság összességéből, másokat csak bizonyos osztályokból választanak; végre is az lehet, hogy a hivatalok egy részét választással, más részét sor-

solással töltik be. Mindezen különböző lehetőségnek négyféle változata van. Tehát vagy az egész polgárság választ valamennyi polgárból, vagy az egész polgárság sorsol valamennyi polgár közül (és ez vagy egyszerre, valamennyiből vagy mintegy csoportonként, pl. törzsenként, kerületenként, nemzetségenként, amíg csak valamennyi polgárra rá nem kerül a sor, vagy pedig minden egyes esetben valamennyiből); vagy pedig egyes hivatalokat így, másokat amúgy. Viszont ha csak egyeseknek van a hivatalok betöltésére joguk, akkor is ez vagy az egész polgárságból történő választás, vagy az egész polgárságból való sorsolás, vagy egyesek közötti választás, vagy egyesek közüli sorsolás útján megy végbe, vagy az egyik esetben így, a másikban amúgy, ezen a választást vagy sorsolást értem. Úgyhogy tizenkét változat lehetséges, a fentebb jelzett kettős eshetőségen kívül. Ezekből két rendszer demokratikus jellegű, éspedig mikor valamennyi polgár valamennyi közül, választással vagy sorsolással, vagy mindkét módszerrel, azaz részint sorsolással, részint választással tölti be a hivatalokat; és amikor ha nem is az egész polgárság intézi egyszerre a hivatalok betöltését, de azért az egész polgárság köréből vagy egyesek közül sorsolással, választással vagy mindkét módszerrel; vagy egyeseket az egész polgárságból, másokat pedig csak annak egy részéből, vagy mindkét módszerrel (értem ti., hogy sorsolással és választással): ez politeia-jellegű. Amikor pedig valamennyi közül csak néhányan vesznek részt a hivatalok betöltésében, és egyeseket választanak, másokat sorsolnak, vagy mindkét módszert alkalmazzák (azaz némely hivatalt sorsolnak, másokat választanak), ez már oligarchikus, de még oligarchikusabb, amikor mindkettőből, tehát a hivatalok egy részét az egész pol-

gárságból, másikát azonban már a polgárok szűkebb köréből töltik be: az ilyen rendszer arisztokratikus irányú politeia, vagyis amikor egyeseket választanak, másokat sorsolnak. Az aztán, mikor csak néhány ember és csak néhány közül választja a tisztviselőket, ez oligarchikus, valamint az is, ha néhányan néhány ember közül sorsolnak (bár ez nem hasonló módon megy végbe); valamint mikor egyesek a két rendszer szerint, de csak egyesek közül töltik be a hivatalokat. Az viszont, *1300b* mikor csak egyesek, de az egész polgárságból, vagy mikor az egész polgárság egyesekből választ: arisztokratikus eljárás.

Szám szerint ennyiféle formája van a vezető hivatalok betöltésének, és így oszlanak meg az egyes alkotmányok szerint; hogy pedig melyiknek milyen hivatalok felelnek meg, hogy ezeknek a megszervezése hogyan történjék, és hogy melyek ezek a hivatalok: kitűnik majd a vezető tisztségek hatáskörével kapcsolatban. Egy hivatal hatáskörén értem annak hatalmát az adózás vagy a közbiztonság terén. Mert egészen más hatalma van a hadvezérnek, mint annak, aki a piaci szerződésekben dönt.

Egy alkotmány három tényezője közül hátra van *16.* még az igazságszolgáltatás, melyről szólnunk kell. Vegyük szemügyre a formáit ennek is, ugyanazon föltételek mellett. A bírói testületek közt háromféle szempontból van különbség: kikből állanak, miben illetékesek, és hogyan egészíttetnek ki. Hogy kikből állanak, ezt így értem: vajon a polgárság összességéből-e, vagy csak annak egyes részeiből: hogy miben illetékesek, ezt pedig így: hányféle faja van a bírói testületeknek; hogy miképp egészülnek ki, ezt meg így: vajon sorsolással-e vagy választás útján. Először azt állapítsuk tehát meg,

hányféle bíróság van. Szám szerint nyolc: első a felügyeleti bíróság; a második akkor ítél, ha valaki a közérdeket sérti meg; a harmadik hatásköre az alkotmánysértésekre terjed ki; a negyediké a vezető tisztviselők és magánosok közt a pénzbüntetések tárgyában fölmerülő vitás ügyekre; az ötödiké a magánemberek szerződési ügyeire, melyek egy bizonyos összeget elérnek; a hatodik a gyilkossági, s a hetedik az idegeneket érdeklő perekre (a gyilkossági perek fajai, akár ugyanazon bíróság elé tartoznak, akár nem: a szándékosan és az akaratlanul elkövetett gyilkosság; továbbá mikor a vádlott bevallja tettét, de azt állítja, hogy az jogos volt; negyedik az, mikor egy gyilkosság miatt számkivetésben élő embert visszatérésekor perbe fognak; ezzel foglalkozik Athénban a Phreattüszben székelő törvényszék; azonban ilyen eset a múltban kevés fordult elő, és az is csak nagy városállamokban; az idegenperek egyik faja az, mikor idegen áll idegennel szemben; a másik pedig, mikor idegen egy állampolgárral szemben); végre mindezeken kívül van a nyolcadik, amely apró, azaz az egytől öt drakhmáig terjedő, vagy valamivel nagyobb összegű szerződési ügyekben illetékes. Kell ugyan az ilyen ügyekben is döntésnek történnie, de ez nem tartozik nagyobb számú bíró elé. Az ilyeneket, valamint a gyilkossági és az idegen perekben ítélő törvényszékeket bátran elhagyhatjuk: beszéljünk inkább az alkotmánysértésben illetékesekről, melyeket ha nem helyesen szervezünk meg, széthúzás keletkezik és megrendül az alkotmány. — Éspedig szükségképpen vagy az egész polgárság dönt az összes felsorolt ügyekben választás, illetőleg sorsolás útján: vagy az egész polgárság minden ügyben, de csak részben sorsolás, más részben választás útján; vagy egyes ügyekben, de mindig ugyanolyan fajtákban,

részben kisorsolt bírák, részben választottak útján. Szóval négyféle eshetőség van; s más ugyanannyi akkor 1301a
is, ha a polgárság turnusonként vesz részt a bíráskodásban. Mert vannak olyan bíróságok is, melyek csak a polgárság egyes részeiből alakulnak választás útján, és minden ügyben illetékesek, vagy tagjaikat csak a polgárság egyes rétegéből sorsolják, de minden ügyben illetékesek; vagy részben sorsolják, részben választják, vagy végül egyes bíróságok, kisorsolt és választott tagokból, de amelyek mindig csak egyféle ügyekben döntenek. Ezen változatok tehát, úgy ahogy elmondottuk őket, ugyanolyanok, mint a fentebbiek. De lehetséges még az is, hogy ugyanezen változatokat kombináljuk; úgy értem, hogy részint az egész polgárságból, részint annak csak egyes rétegeiből, részint mindkét módon alakulnak meg, pl. ha ugyanazon bíróság tagjainak egyik része a polgárság egyeteméből, a másik annak csak egyes osztályaiból kerül ki, éspedig vagy sorsolás, vagy választás, vagy mindkét módszer útján. Elmondtuk, hogy hányféle fajtája lehetséges a bíróságoknak; éspedig ezeknek az először említett formái demokratikusak, vagyis mindazok, amelyek az egész polgárság egyeteméből alakulnak s minden ügyben illetékesek; a következők oligarchikusak, mikor a polgárságnak csak egyes elemeiből áll a bíróság, de minden ügyben illetékes; a harmadik formája pedig arisztokratikus és politeia-szerű, amikoris a bíróságok egy része az egész polgárságból, más része pedig ennek csak bizonyos osztályaiból szerveződik.

ÖTÖDIK KÖNYV

1. Már úgyszólván valamennyi kérdést, melyet magunk elé tűztünk, kimerítettük. Az elmondottakkal kapcsolatban még a következőkkel kell foglalkoznunk, hogy milyen és hányféle oka lehet az alkotmány megváltoztatásának és melyek azok, amelyek az alkotmányt megingatják, melyikből milyen szokott rendszerint kifejlődni; továbbá: általában és külön-külön mindegyikben az alkotmány megőrzésének minő biztosítékai vannak; s végül: milyen körülmények között szilárdulnak meg leginkább?

Először is abból kell kiindulnunk, hogy már eredetileg is sokféle államforma van; mert az igazság és a viszonylagos egyenlőség elvét mindenki elfogadja ugyan közös alapul, csak éppen (mint már fentebb is mondtuk) a lényeget tévesztik el. A demokrácia pl. úgy keletkezett, hogy az egy bizonyos szempontból egyenlőeket általában egyenlőknek vették (azért, mert valamennyien egyformán szabadok, azt gondolják, hogy most már minden tekintetben egyenlőek); az oligarchia pedig abból, hogy azokat, akik csak egyvalamely szempontból nem egyenlőek, általában is egyenlőtleneknek tartják (mivel vagyoni szempontból egyenlőtlenek, általában véve is olyanoknak képzelik őket). Azután meg az egyik rész, abban a hiszemben, hogy másokkal egyenlő, mindenben egyformán akar részesedni; a másik pedig, mivel nem tartja magát egyenlőnek, egyre több előnyt igyek-

szik szerezni, mert az „a több" az egyenlőtlenség. Van tehát mindegyik alkotmányban valamelyes igazság, de általában véve mégis rossz úton járnak. Ezért azután, ha az egyes pártok nem a maguk elképzelése szerint részesednek az államhatalomban, belső forrongást támasztanak. Legjogosabban zúgolódhatnának még valamennyi közt — és mégis legkevésbé teszik ezt — az erényben kiváló férfiak; mert még leginkább ők azok, akik általában nem vehetők egyformáknak másokkal. Vannak olyanok, akik nemes származásuk folytán, ezen *1301b* kiválóságukra hivatkozva, nem tartják magukat másokkal egyenlőeknek; s valóban, nemeseknek is tekintjük azokat, akiknek erény és gazdagság jut ősi örökségül.

Ez a kezdete, és hogy úgy mondjam, forrása a belső zavaroknak, amiből a forradalom rendszerint ered. (Az alkotmányváltozás kétféleképp mehet végbe: egyrészt az alkotmánnyal ellentétben, mikor ti. a régiből egy egészen más alkotmányra térnek át, pl. a demokráciából oligarchiára, az oligarchiából demokráciára, vagy ezekből politeiára, illetőleg arisztokráciára, vagy fordítva; — másrészt nem az alkotmánnyal ellentétben, hanem alapul elfogadják a régi rendszert, pl. az oligarchiát vagy a monarchiát; csakhogy az ellenzék maga akarja a kormányt kézbe venni. Irányulhat ez fokozati különbségekre is, pl., hogy az oligarchia kisebb vagy nagyobb mértékben legyen oligarchikus, vagy a demokrácia kisebb vagy nagyobb mértékben demokratikus, s így tovább a többi alkotmányt illetőleg is, vagyis, hogy ezek szigorúbbak vagy enyhébbek legyenek. Továbbá, hogy az alkotmánynak csupán egyes részei változzanak, pl. hogy valamely hivatalt megszervezzenek vagy felosztassanak, amint pl. némelyek szerint Lakedaimónban Lüszandrosz[1] megkísérelte a királyság eltörlését,

Pauszaniasz[2] király pedig az ephoroszi hivatal megszüntetését, és ahogy Epidamnoszban[3] is csupán részleges alkotmányváltoztatás történt, ti. a törzsfőnökök helyett tanácsot állítottak fel, egyébként azonban a kiváltságosak közül való tisztviselőket még a mai napig is kényszerrendszabály kötelezi a népgyűlésen való megjelenésre, valahányszor csak vezetőválasztásról van szó — s ugyanilyen oligarchikus ebben az alkotmányban az is, hogy csak egy arkhón van.) Mindenütt az egyenlőtlenség okozza a belső viszályt — mégpedig olyan egyenlőtlenség, amely nincs arányban az emberek valóságos egyenlőtlenségével (az örökös királyság is csak akkor egyenlőtlen, ha a király a vele egyenrangúak sorából emelkedik ki); az emberek ugyanis rendesen az általános egyenlőségre törekszenek, mikor forronganak. Az egyenlőség azonban kétféle, szám szerinti vagy érték szerinti. Szám szerint egyenlőnek azt mondom, ami mennyiségében vagy nagyságában ugyanaz és egyforma; érték szerint egyenlőnek pedig azt, ami viszonylagosan véve ugyanaz, pl. szám szerint ugyanannyival több a három a kettőnél, mint a kettő az egynél: viszonylagosan ugyanannyival több pedig a négy a kettőnél, mint a kettő az egynél; ti. ugyanakkora része a kettő a négynek, mint az egy a kettőnek: mindkettő fele a másiknak. Míg tehát abban mindenki egyetért, hogy az általános igazság érték szerinti, abban már eltérők a vélemények, hogy — (miként fentebb mondottuk) — az egyik rész, ha valamiben egyenlőnek érzi magát, akkor azt hiszi, hogy most már mindenben az, a másik rész pedig, ha valamilyen szempontból egyenlőtlen, mindenben kivételesnek tartja magát. Így aztán elsősorban is az alkotmány két formája alakul ki: a demokrácia és az oligarchia; mert nemes vér és erényesség kevés emberben

van, minden más tulajdonság azonban sokkal több emberben; nemes és jellemes férfit sehol sem találsz *1302a* százat, de vagyonosat sok helyütt. Azonban téves volna mindent egyszerűen az egyik fajta egyenlőség szerint berendezni. Ezt a tapasztalat is bizonyítja, mert egyetlen alkotmány sem szilárd, amely ilyen alapokon áll, éspedig azért nem, mert lehetetlen, hogy az első és kezdeti tévedésnek ne valami rossz legyen a vége. Ezért tehát ajánlatos részben a szám szerinti, részben az érték szerinti egyenlőséget alkalmazni. De mindamellett a demokrácia szilárdabb és sokkal kevésbé ingatag, mint az oligarchia. Az oligarchiákban ugyanis kétféle törekvés van: az egymással és a néppel szemben folytatott harc; a demokráciákban viszont csak az oligarchiával szemben való küzdelem, az egymás ellen folytatott harc ugyanis, legalábbis említésre méltó formában, nincs meg; s azonkívül a középosztályra támaszkodó politeia is közelebb áll a demokráciához, mint az oligarchiához, márpedig ezen alkotmányok közt ez nyugszik a legbiztosabb alapon.

Minthogy pedig azt kutatjuk, hogy miből erednek *2.* a belső viszályok és változások az alkotmányban, először is általában azok eredetét és okait kell szemügyre vennünk. Szám szerint — mondjuk — körülbelül három ilyen van, s ezeket először is önmagukban kell különkülön meghatároznunk. Meg kell határoznunk: milyen viszonyok közt keletkezik forrongás, mi célból, és harmadszor, mi az eredete a politikai zavaroknak és az egymással szemben folytatott harcoknak.

Annak okául, hogy általában maga a polgárság valamiképp óhajtja a forradalmat, főleg azt kell tekintenünk, amiről már alkalomadtán beszéltünk.[4] Az egyik fél ugyanis az egyenlőségért küzd s azért támaszt zavart,

mert úgy véli, hogy bár egyenlő jogú azokkal, akik egyre jobban fölébe kerekednek, mégis hátrányos helyzetben van; a másik fél pedig az egyenlőtlenségért és a maga érvényesüléséért harcol, mert úgy véli, hogy bár másokkal éppen nem tekinthető egyenlőnek, mégsem jut annyihoz, amennyihez a vele egyenlők, hanem még kevesebbhez (ez a törekvés pedig lehet jogos, de jogtalan is); ha rosszabb sorban vannak, azért zavarognak, hogy egyenlők legyenek, ha meg már azok, akkor azért, hogy még többjük legyen. Íme, mint mondottuk, ilyen helyzetekben támad belső villongás.

Az pedig, amiért a viszálykodás folyik: a nyereség, a köztisztelet vagy ezeknek az ellenkezője, ti. sokan a becsületvesztés vagy a pénzbüntetés elől akarnak menekülni, akár magukról, akár hozzátartozóikról van szó, s ezért szítanak viszályt a városállamban.

A belső mozgalmak oka és eredete pedig, amelynek következtében az említett állapot bekövetkezik, szám szerint hét pontban foglalható össze, vagy bizonyos szempontból még többen is. Ezekből kettő a fent említettekkel azonos, csak nem ugyanabban az értelemben, ti. a nyereségért és a köztiszteletért, mint fentebb mondottuk, nem azért tülekednek egymással, hogy azokat maguknak megszerezték, hanem azért, mert látják, hogy
1302b mások — hol jogosan, hol jogtalanul — ezektől egyre többet igyekeznek maguknak megkaparintani; egyéb okok: bántalmazás, félelem, túlságos hatalom, lekicsinylés, aránytalan fejlődés; továbbá, más szempontból: versengés, közönyösség, kicsinyesség és széttagoltság.
3. Hogy ezek közül a bántalmazásnak és a nyereségvágynak milyen ereje van, és hogyan idézhetnek elő viszálykodást, az nyilvánvaló; ha ugyanis a vezetők követik el

a bántalmazást és egyre nagyobb vagyonra áhítoznak, a polgárok lázadozni kezdenek egymás ellen és az alkotmány ellen, amely ezeket a visszásságokat lehetővé teszi: mert a kapzsiság hol egyesek vagyonából, hol meg a közösből húz nyereséget. Nyilvánvaló a becsvágy hatalma is, és hogy mint válik forrongások okozójává; a jogfosztottak ugyanis látván azt, hogy a másik milyen megbecsülést élvez, elégedetlenkedni kezdenek, persze igazságtalan, ha méltatlanul részesítenek egyeseket a megbecsülésben, míg másokat attól megfosztanak — ellenben jogos, ha mindez a méltányosság alapján történik. A túlságos hatalom is bajt okoz, azaz, ha valaki (akár egy ember, akár több) hatalmas befolyásával jobban kiemelkedik az átlagból, mint ahogy azt a városállam viszonyai és a politikai hatalom mértéke megengedik; az ilyesmiből rendesen monarchia vagy önkényuralom[5] fejlődik; ezért van néhol szokásban az osztrakiszmosz[6], mint például Argoszban és Athénban; bár helyesebben cselekszünk, ha mindjárt eleve gondoskodunk arról, hogy ne legyen a városállamban ennyire kiemelkedő hatalom, mint ha elnézzük, hogy az kifejlődhessék, s aztán később próbáljuk a bajt orvosolni. A félelem is sokszor kelt nyugtalanságot, egyrészt azokban, akik igazságtalanságot követtek el, s félnek, hogy meg kell lakolniok, másrészt azokban, akiket igazságtalan cselekedetek fenyegetnek, mert ezek meg az erőszakosságot akarják megelőzni, mint például amikor Rhodoszban az előkelőség a nép ellen összefogott, mert az perrel fenyegetődzött[7]. A lekicsinylés is oka lehet a zavargásnak éppúgy, mint a felkelésnek, például az olyan oligarchiákban, ahol a nagyobb rész ki van zárva az alkotmányból (mert ez erősebbnek tartja magát); de a demokráciákban is, mikor a vagyonos osztály semmiféle tekintélyt sem

ismer el a rend fölbomlása és az anarchia miatt, mint például Thébaiban is, az oinophütoi csata után[8], a rossz kormányzás következtében, elbukott a demokrácia éppúgy, mint Megarában, mikor azt a rend elbomlása és a fejetlenség meggyöngítette[9]; valamint Szürakuszaiban Gelón türannisza[10] és Rhodoszban a nép lázadása előtt.[11] De előidézheti az alkotmány megváltoztatását az aránytalan fejlődés is. Mert miként a test részekből áll, s ezért arányosan kell fejlődnie, hogy részeivel összhangban maradjon, mert ha nem, akkor elsatnyul — mint akkor, ha például a láb négy könyöknyi, az egész test pedig csak két félkönyöknyi lenne —, sőt esetleg még más élőlény formájává is átváltoznék, azaz nemcsak mennyiség, hanem minőség szempontjából is aránytalanul fejlődnék: akképpen a városállam is részekből áll, amelyek közül némelyik sokszor észrevétlenül megnövekszik,
1303a mint például a vagyontalanok tömege a demokráciában és a politeiában. Ez néha a véletlen folytán is bekövetkezhet, mint például Taraszban, mikor az iapügoktól elszenvedett vereségben sok előkelő elpusztult[12], s ennek következtében, kevéssel a méd háborúk után, demokrácia fejlődött a politeiából, továbbá Argoszban, mikor a hónap hetedik napján[13] döntő vereséget szenvedtek a lakóniai Kleomenésztől[14], és az kényszerítette őket, hogy a bevándorolt lakosság egy részét polgárjogban részesítsék; végre Athénban, ahol a szerencsétlen szárazföldi hadjáratok folytán a nemesség megfogyatkozott, mert a lakóniai háborúban[15] sorozással töltötték fel a hadsereget.[16] Ugyanez a demokráciákban is megesik, de ritkábban; ha ti. a vagyonos osztály számában megnövekszik, vagy a vagyona meggyarapodik, könnyen oligarchikus vagy önkényuralmi formára térnek át. De megváltozhat az alkotmány lázadás nélkül is, egyrészt versengés követ-

keztében, mint például Héraiában[17] (itt ti. azért tértek át a választásról a kisorsolás rendszerére, mert mindig azokat választották meg, akik jobban tülekedtek); másrészt közönyösség miatt, mikor a lakosság eltűri, hogy a legfőbb hivatalokba olyanok jussanak, akik nem hívei az alkotmánynak, ahogyan például Óreoszban is megdőlt az oligarchia[18], mikor a vezető tisztviselők közé Hérakleodórosz bekerült, aki aztán az oligarchiát politeiává, illetőleg demokráciává formálta át; de bekövetkezhet a változás kicsiny lépésekben is. Ezen a fokozatos átváltozáson azt értem, hogy sokszor észrevétlenül is nagyon megváltozik az alkotmány, mert nem veszik figyelembe az apró jelenségeket; miként Ambrakiában[19] is a vagyonalap egy ideig kicsi volt, végre aztán már semmi vagyon sem kellett a hivatalokhoz, mert úgy gondolkodtak, hogy a semmi és a kevés között nagyon kicsi vagy éppen semmi különbség sincs. Forradalmi ok a törzsi különbség is, mindaddig, amíg teljesen össze nem olvadnak, mert miként egy véletlenül összeverődött tömegből még nem lesz városállam, ugyanúgy nem alakulhat az ki egy tetszőleges időtartam alatt sem: hiszen ahány városállam eddig még más néppel társult és későbbi bevándorlókat fogadott sorai közé, legnagyobbrészt összetűzött velük, például a troizéniek az akhaiokkal együtt alapították Szübariszt[20], de azután az akhaiok elszaporodván, kiűzték a troizénieket, s ebből származott a szübariszi átok; ugyanez történt Thurioiban[21] is, ahol a szübarisziek szintén másokkal egyesülve alapítottak államot, és mikor telhetetlenségükben a terület nagyobb részét akarták elfoglalni, mintha bizony az övék lett volna, elűzték őket. Büzantionban is kiderítették, hogy a bevándoroltak lázadást készítettek elő, s harccal verték ki őket[22]; az antisszaiak[23] khioszi menekülte-

ket fogadtak be maguk közé, és utána fegyverrel kellett őket kikergetniök; viszont a zankléiek[24], akik a szamosziakat beengedték, maguk lettek földönfutókká, az Euxeinosz-tenger melletti Apollónia[25] lakói azzal, hogy újabb bevándorlóknak nyitották meg kapuikat, forra-
1303b dalmat idéztek elő; a szürakuszaiak a türannisz megszüntetése után[26] az idegeneknek és a zsoldosoknak is polgárjogot adva, ugyancsak forradalmi állapotokat teremtettek, és harcra került a sor, amikor pedig az amphipolisziak[27] khalkiszi bevándorlókat engedtek be, többségükben menekülniök kellett előlük.

(Az oligarchiákban a nép szokott lázongani azért, mert szerinte jogtalanság éri azzal, hogy — miként fentebb mondottuk — nem részesül egyenlő elbánásban, habár egyenlő jogú, a demokráciákban pedig a nemesség, mivel csak egyenlő mértékkel mérnek neki is, holott ő nem egyenrangú másokkal.) Forronganak a városállamok néha területi okokból is, amikor a vidék területi viszonyai nem alkalmasak arra, hogy egységes városállam alakuljon ki, pl. Klazomenaiban[28] a khütroni lakosság ellenséges indulattal van a szigetivel szemben, s éppúgy Kolophónban és Notionban[29]; Athénban sem egyformán demokratikus érzelmű mindenki, mert Peiraieusz lakossága inkább az, mint a városbeli. Miként a háborúban a még oly kicsi vizesárkon való átkelés is szétzilálja a csatarendet, éppúgy egységbontást kelt minden különbözőség is. Talán még legnagyobb ellentétet alkotnak az erény és a gonoszság; másodsorban a gazdagság és a szegénység s így tovább, egyik inkább, mint a másik, de közéjük sorolható az itt említett ellentét is.[30]

4. A belső zavargások tehát nem kis célokért keletkeznek, de gyakran kis okok robbantják ki, és rendesen nagy érdekekért harcolnak. De a kis ellentéteknek is

igen nagy a jelentőségük, ha a hatalmon levők között keletkeznek, ami egyszer Szürakuszaiban is megtörtént a régi időben. Itt az alkotmány azért változott meg, mert két ifjú, a vezetők körül szerelmi okból összetűzött.[31] Mikor ugyanis az egyik távol volt, a másik, a barátja, elcsábította a kedvesét, erre az előbbi haragra gerjedt és megtorlásul rávette az illető feleségét, hogy menjen el hozzá; ebből kiindulva, a polgárság között pártharcot szítottak maguk mellett. Ezért azután vigyázni kell, és meg kell szüntetni a vezetők és hatalmasok viszályát, mert mindig kezdetben történik a hiba, s a kezdet, mint mondják, az egésznek a fele[32], úgyhogy a benne rejlő még oly kis hiba is arányban áll a fejlődés későbbi szakaszaiban jelentkező hibákkal. Az előkelő emberek viszálykodása pedig általában az egész városállamot magával rántja, mint pl. ez a méd háborúk után történt Hesztiaiában[33], mikor is két testvér összeveszett az apai örökségen, a szegényebb ugyanis azzal az ürüggyel, hogy a másik nem akarta bevallani vagyonát, sem pedig megmutatni azt a kincset, melyet apjuk talált, a maga oldalára térítette a népet, a másik pedig, akinek nagy vagyona volt, a gazdagokat. Delphoiban is egy sógorsági viszonyból támadt az ellentét, s ez lett a kezdete valamennyi későbbi zavarnak; egy vőlegény ugyanis, mikor menyasszonyáért ment, a madárjóslatból valami kedvezőtlen ómenre következtetett, s ezért nem vette el feleségül, hanem eltávozott; a menyasszony rokonai aztán, minthogy ezt személyes sértésnek vették, szent tárgyakat dugtak el nála, mikor áldozatot mutatott be, és mint szentségtörőt megölték. Mitülénében is a leányörökösök miatt ütött ki zavargás, ami sok bajnak lett a forrása, sőt az athéniek elleni háborúnak is, amelyben Pakhész[34] elfoglalta a városállamukat; Timophanész ugyanis, egy gazdag

1304a

polgár, két leányt hagyott árván, Dexandrosz pedig, akit elutasítottak és így nem nyerte el a kezüket fiai számára, lázadást kezdett és az athéniakat ellenük bőszítette, mivel vendégjogú polgára volt a városállamnak. Phókiszban is egy leányörökös miatt támadt viszály Mnaszeasz, Mnaszón apja, és Euthükratész, Onomarchosz fia közt, s ez a viszály volt kezdete a phókisziak szent háborújának.[35] Epidamnoszban szintén házassági ügy miatt változott meg az alkotmány; valaki ti. elígérte a leányát egy ifjúnak, de mikor a vőlegény apja, aki vezető hivatalba került, büntetést szabott ki rá, sértett önérzetében összetoborozta a polgárjog nélküli lakosságot. Változás állhat be az oligarchia, demokrácia és politeia helyzetében akkor is, ha a városállam valamely vezetője vagy valamely része tekintélyben vagy hatalomban meggyarapodik; pl. az Areiosz pagoszon székelő tanácsa a méd háborúk alatt igen tekintélyessé lett, s úgy látszott, hogy az alkotmányt szilárdabbá tette, viszont a hajósok tömege, akiken a szalamiszi győzelem[36] sorsa megfordult, vezető helyzetük és a tengeren való uralmuk révén a demokráciát erősítették meg; Argoszban a nemesség, amely a mantineiai csatában[37] a lakedaimóniak ellen kitüntette magát, kísérletet tett a demokrácia megdöntésére; Szürakuszaiban a nép, amely az athéniek elleni háborúban győzelmet aratott,[38] a politeiából demokráciára tért át; Khalkiszban[39] a nép a nemességgel egyetértésben Phoxosz[40] türannoszt elűzve, azonnal politeiára tért át; Ambrakiában a nép a pártütőkkel szövetkezve hasonlóképpen elűzte Periandrosz[41] türannoszt, és maga vette kezébe a kormányzatot. S általában jól jegyezzük meg, hogy mindazok, akik hatalomra segítik a városállamot, akár magánemberek, akár vezetők, akár törzsek s általában bármilyen csoportosulás és akármilyen nép-

réteg, lázadást idéznek elő; mert vagy azok kezdik a zavargást, akik ezektől irigylik a dicsőséget, vagy pedig ezek nem hajlandók kimagasló helyzetük folytán másokkal egyenlő helyzetben megmaradni. Inog az alkotmány akkor is, ha a városállam ellentétes osztályai, pl. a gazdagok és a köznép, körülbelül egyensúlyban vannak egymással, s középosztály vagy egyáltalán nincs, vagy elenyészően csekély, mert ha nagy túlsúlyban van valamelyik elem, akkor ezzel a nyilvánvalóan erősebb féllel szemben a többi nem szívesen kockáztat. Ezért van, hogy az erényességben kiváló férfiak úgyszólván sohasem támasztanak zavart, mert kevesen vannak a tömeggel szemben. Általában véve tehát a belső zavaroknak és fölkeléseknek eredete és oka így jelentkezik az egyes alkotmányokban. Az alkotmány megdöntése erőszakkal vagy csellel történik, és az erőszakot vagy mindjárt kezdetben, vagy csak később alkalmazzák. Az ámítás is kétféle. Némelykor először elámítják a polgárságot, s azután helyeslésük mellett megváltoztatják az alkotmányt; később pedig akaratuk ellenére erőszakkal tartják fenn, mint pl. a „négyszázak" idejében is megcsalták a népet, azt hangoztatva, hogy a perzsa király majd pénzt ád a lakedaimóniak elleni háborúra, mikor aztán megszédítették a népet, akkor azon igyekeztek, hogy uralmukat fenntartsák. Máskor meg mindjárt szép szóval kezdik, és később is folytatva a rábeszélést, mintegy a nép beleegyezésével uralkodnak.

Általában a felsorolt okok idézik elő a változásokat valamennyi alkotmánynál.

Az egyes alkotmányokban külön-külön a fenti szempontok alapján kell a részletjelenségeket szemügyre vennünk. A demokráciákban leginkább a népvezérek féktelensége miatt áll elő a változás; egyrészt a magánélet- *f.*

ben uszítanak a vagyonos emberek ellen, s ezzel pártba tömörítik őket (mert hisz még a haragosokat is összehozza a közös félelem), másrészt pedig a közéletben izgatják ellenük a népet. S hogy ez így szokott lenni, azt sok példán láthatjuk. Kószban[42] is azért változott meg a demokrácia, mert a népvezérek között gonoszak voltak és az előkelők összefogtak ellenük;ugyanígy Rhodoszban[43]: itt zsoldot is adtak a népvezérek, és megakadályozták, hogy a hadihajók parancsnokainak a nekik járó tartozásokat megadják; ezeket így az ellenük irányuló bírósági eljárás kényszerítette szövetkezésre és arra, hogy a demokráciát megbuktassák. Elbukott a demokrácia Hérakleiában[44] is, mindjárt a letelepedés után, mert a népámítók bántalmazták az előkelőket, akik ugyan elmenekültek, de azután összeszedelőzködtek, és visszatérve megdöntötték a népuralmat. Hasonló módon bomlott fel a megarai demokrácia[45], amikor a népámítók sok előkelő polgárt száműztek, hogy legyen vagyon, amit elkobozhassanak, míg nagyon is megnövekedett a száműzöttek tömege; ezek aztán visszatértek, harcban leverték a népet és megalapították az oligarchiát. De
1305a ugyanez következett be Kümében is a demokrácia idejében, amelyet aztán Thraszümakhosz szüntetett meg.[46] És ha jól szemügyre vesszük a dolgot, láthatjuk, minden más városállamban is így megy végbe a forradalmi változás. Néha csak azért, hogy a népnek kedvében járjanak, üldözik az előkelőket s ezzel késztetik tömörülésre őket, vagy azzal, hogy a vagyonukat fölosztják vagy jövedelmüket közszolgáltatásra veszik igénybe, máskor meg rágalmakat szórnak a gazdagokra, hogy legyen miért elkobozniok a vagyonukat. A régi korban, ha valaki népszónok és hadvezér volt egy személyben, rendszerint türannisszá változtatta át az alkotmányt: a hajdani

türannoszoknak úgyszólván legnagyobb része a népvezérek közül került ki. S hogy ez akkoriban úgy volt, ma pedig nem így van, ennek oka az, hogy a népvezérek a hadvezérek soraiból emelkedtek fel (mert akkor még nem voltak olyan ügyes szónokok); mostanában viszont, hogy a szónoklat így kifejlődött, akik értenek a szónoklat művészetéhez, ugyan népvezérekké lesznek, de mivel a hadvezetésben járatlanok, nem lépnek föl támadóan, legfeljebb itt-ott fordult elő ilyesmi néhanapján. Régen azért is alakult ki a türannisz könnyebben, mint ma, mert egyesekre igen jelentős tisztséget juttattak; pl. így fejlődött türannisz Milétoszban[47] a prütaneiából (a prütanisz nagy és fontos hatalommal rendelkezett). Aztán meg azért is, mert akkoriban a városállamok nem voltak még olyan nagyok, s a nép a földjein lakott, munkájával elfoglalva; a nép vezetői pedig, ha éppen harciasak voltak, akkor türannoszságra törekedtek. S ezt mindnyájan a nép bizalmának a birtokában tették, a bizalom alapja pedig a gazdagok iránti gyűlölet volt, így lett pl. Athénban Peiszisztratosz türannosszá, ti. föllázadt a síkságon lakók ellen[48]; Megarában pedig Theagenész úgy, hogy a gazdagok barmait, amint a folyó partján legeltették, elfogta és leöldöste. Dionüszioszt[49] is azért tartották érdemesnek a türanniszra, mert amikor Daphnaioszt[50] és sok gazdag embert megvádolt, mivel ezeket gyűlölte, elhitték róla, hogy a néppel tart. Sokszor a hagyományos demokráciát egészen újfajúvá szervezik át; ahol ti. a vezetőket választják ugyan, de nem egy bizonyos vagyonhatár alapján, és maga a nép választ, ott a hivatalhajhászók fölcsapnak népvezérnek s oda juttatják az államot, hogy a nép még a törvénynek is fölébe kerül. Hogy ez meg ne történhessen, vagy

legalábbis ne egykönnyen, annak ellenszere, hogy a vezetőket a törzsek válasszák, ne pedig az egész nép.

A demokráciák változásai tehát körülbelül ezen okok miatt szoktak bekövetkezni.

6. Az oligarchiákban főleg két, igen nyilvánvaló ok miatt támad forradalom. Egyik az, hogy a néppel erőszakoskodnak; ilyenkor akárki fölléphet a nép vezetőjéül; de ez leginkább akkor sikerül, ha maguk az oligarchák közül lép fel a vezér, miként Naxoszban Lügdamisz, aki aztán később Naxosz türannosza is lett.[51]

1305b De kiindulhat a viszály és egyenetlenség más okból is. Ezt a viszályt néha azok a vagyonos polgárok kezdik, akiknek — mivel a hatalom gyakorlásában csak kevesek vehetnek részt —, nem jut vezető szerep; ahogy pl. Masszaliában, Isztroszban, Hérakleiában és más államokban is történt, itt ugyanis azok, akik a vezetésben nem vehettek részt, addig zavarogtak, amíg előbb az idősebb testvérek, később aztán a fiatalok is bejutottak közéjük; (néhol ti. nem vesz részt egyszerre a vezetésben az apa és a fiú, s másutt az idősebb és a fiatalabb testvér); Masszaliában így alkotmányosabb lett az oligarchia, míg Isztroszban a fejlődés demokráciában végződött, Hérakleiában pedig egy szűkebb körből hatszáz polgár vette át a vezetést; megváltozott Knidoszban is az oligarchia, mikor maguk az előkelőek pártoskodtak egymás ellen; ti. kevesen osztoztak a hatalomban, mert mint mondtuk, ha az apa a vezető volt, akkor a fia már nem lehetett az, sem pedig több testvér egyszerre, legfeljebb a legidősebb; itt a nép avatkozott be a viszályba, vezért választott az előkelőek közül, azután rájuk támadt és föléjük kerekedett, mert mindig erőtlen az, ami önmagával meghasonlik. Erüthraiban[52] pedig hajdanában, a Baszilidész-nemzetség oligarchiája idejében, bár a városállamot

helyesen igazgatták, a nép mégis megváltoztatta az alkotmányt, mert zokon vette, hogy olyan kevés vezetőnek engedelmeskedjék.

Az oligarchiákat sokszor maguk az uralkodók buktatják meg azzal, hogy rivalizálásból népvezérkednek. (Ez a demagógia kétféle: az egyik maguk az oligarchiák közt érvényesül — mert lehet valaki igen kevés ember közt is népvezér, mint pl. Athénban a Khariklész[53] köréhez tartozók népvezéri ügyességükkel tartották kezükben a „harmincak" vezetését, s ugyanezt tette Phrünikhosz[54] pártja a „négyszázak" között —; a másik esetben az oligarchia tagjai a köznép élére állnak, mint ahogy Larisszában az ún. polgárőrök[55] (politophülakesz — minthogy megválasztásuk a néptől függött — a nép vezetését iparkodtak maguknak biztosítani; valamint egyéb oligarchiákban is, ahol a vezetőket nem azok választják, akikből kikerülnek, és bár magas vagyonhatár alapján vagy zárt társaságok soraiból töltik be e tisztségeket, maga a választás a fegyvereseknek vagy a népnek a joga; így van ez pl. Abüdoszban[56], továbbá, ahol a törvényszékek nem a polgárjogok birtokosaiból állanak — ezek ugyanis a bírói döntéseknél a nép kegyét keresik s így változtatják meg az alkotmányt, ami pl. a pontoszi Hérakleiában is megesett; ez történik akkor is, amikor egyesek szűkebb körre szorítják az oligarchiát; azok ugyanis, akik az egyenlőségre törekednek, kénytelenek a népet segítségül hívni). Átalakulhat az oligarchia akkor is, ha a vezetők kicsapongó életükkel magánvagyonukat elherdálják, az ilyenek ugyanis törekszenek a változtatásra, és vagy ők ragadják magukhoz a türanniszt, vagy valaki mást juttatnak hatalomra (így *1306a*
hozta Hipparinosz[57] a szürakuszaiak nyakára Dionüszioszt, és Amphipoliszba[58] is így vezette be valami Kleoti-

mosz nevű ember a khalkiszi telepeseket; mikor pedig megjöttek, föllázította őket a vagyonosok ellen; Aiginában is megkísérelte az az ember, aki a Kharész[59] elleni csínyt elkövette, hogy az alkotmányt hasonló okból fölforgassa); némelykor hirtelen kísérelnek meg valami rendbontást, máskor pedig a közpénzeket dézsmálják meg s azután támadnak a hatalmon levők ellen, vagy ők maguk, vagy azok, akik a sikkasztókkal szembe akarnak szállni; ez történt pl. a pontoszi Apollóniában. Egy oly oligarchiát azonban, amelyben egyetértés van, nem könnyű belülről megingatni. Ezt mutatja a pharszaloszi[60] alkotmány is; ott ugyanis kevesen uralkodnak sokakon, mert maguk között jól megférnek. Azonban megindul a bomlás ott, ahol az oligarchiában egy másik oligarchia keletkezik. Ez akkor következik be, mikor, bár az egész polgárság csak csekély számú, a vezető tisztségekben még ez a kevés sem vesz mind részt; ez egy időben Éliszban történt, mert bár a polgárjoggal rendelkezők száma csekély volt, a „vének" közé még így is igen kevesen jutottak be, mivel ez a tanács csak kilencven örökös tagból állott, a beválasztás pedig önkényes alapon történt, hasonlóan a lakedaimóni „vének tanácsához".

Az oligarchikus alkotmányok megváltoztatása történhet háborúban éppúgy, mint békében. Háborúban oly formán, hogy a néppel szemben való bizalmatlanság miatt kénytelenek zsoldosokat alkalmazni (sokszor az lesz türannosszá, akinek ezeket a kezére adják, mint pl. Korinthószban Timophanész, ha pedig többen vannak, akkor maguknak igyekeznek megszerezni a korlátlan hatalmat); máskor viszont, félelmükben, a népnek is helyet adnak a kormányzásban, mert rákényszerülnek, hogy a népre támaszkodjanak; békében pedig, mivel

egymásban sem bíznak, a közbiztonság fenntartását zsoldosokra és egy mérsékelt pártállású vezetőre bízzák, aki aztán néha mindkét párt fölé helyezkedik, ahogyan ez Larisszában is megtörtént a Szimosz körül csoportosuló Aleuadész-család uralma idejében, valamint Abüdoszban azoknak a politikai egyesületeknek korában, amelyek közé az Iphiadoszé is tartozott. Akkor is lázadás törhet ki, ha egyesek maguk az oligarchák között igyekeznek a többieket háttérbe szorítani, vagy amikor házassági és törvénykezési ügyekben viszálykodnak, mint amilyen házassági okból eredő eseteket az előbb felsoroltunk, vagy ahogyan Eretriában[61] is a lovagok oligarchiáját Diagorasz megdöntötte, mert házassági ügyben megbántották; viszont törvényszéki ítélet volt az oka a hérakleiai és a thébai zendülésnek, amikor egy házasságtörési perből kifolyólag, bár igazságosan, de lázadást keltően büntették meg a hérakleiaiak Evetiónt, a thébaiak pedig Arkhiaszt; tulajdonképpen irigyeik törtek rájuk, és odáig vitték, hogy a piacon *1306b* pellengérre kötözték őket. Számos oligarchia bomlott már föl azért is, mert túlságosan önkényes volt, és ezen a polgárság egy része fölháborodott; ilyen volt a knidoszi és a khioszi oligarchia. Előfordul azonban az is, hogy az események véletlen összejátszása idéz elő változást, történjen az akár politeiában, akár olyan oligarchiában, amelyben vagyoni cenzus alapján lehet bekerülni a tanácsba, az esküdtbíróságba és az egyéb hivatalokba. Sokszor az első ízben megállapított cenzus az akkori vagyoni állapotokhoz van szabva, és emellett úgy, hogy az oligarchikus kormányzatban lehetőleg kevesen vegyenek részt, illetőleg, hogy a politeiában a középosztály legyen a vezető; azonban, ha a békés viszonyok vagy valami más szerencsés körülmény folytán jó a termés,

akkor bizony előfordul, hogy ugyanaz a vagyon sokszoros értékűvé válik, s így mindenki minden joghoz hozzájut; ez a változás olykor apránként, kicsinyenként és észrevétlenül megy végbe, máskor meg gyorsabban.

Szóval az oligarchiák megváltoztatásának és belső bajainak ilyesféle okai lehetnek (általában véve azonban mind a demokráciák, mind az oligarchák néha nem az ellenkezőjükre térnek át, hanem ugyanazon nemben valamely más formára, pl. a törvényszerű demokráciáról és oligarchiáról a korlátlan hatalmúra vagy erről a másikra).

7. Az arisztokráciákban a belső zavarok jórészt abból keletkeznek, hogy kevesen vesznek részt a vezető tisztségekben (ezzel kapcsolatban már említettük, hogy az az oligarchiákban is zavart szokott támasztani, mert tulajdonképpen bizonyos szempontból az arisztokrácia is oligarchiának tekinthető, mivel mindkettőben csak kevesen uralkodnak — bár nem azonos okból kifolyólag —, és így látszólag az arisztokrácia is oligarchikus forma). Leginkább akkor áll elő ez a helyzet, ha az önérzetes gondolkodásúak tömegesen vallják, hogy erényességben hasonlóak az uralkodó osztályhoz (pl. Lakedaimónban az ún. partheniaszok[62], akik az ún. „egyenlő jogú polgárok" utódai voltak, akiket, mikor az összeesküvésüket fölfedték, telepeseknek küldték Taraszba), vagy akkor, mikor egyes, kimagaslóés erény tekintetében senkinél sem alábbvaló férfiút néhány magasabb méltóságban levő megfoszt a becsületétől (amint Lüszandrosszal tették a királyok[63]), vagy mikor valaki talpig férfi létére nem részesül megbecsülésben (mint Kinadón[64], aki Agészilaosz idejében a spártaiak elleni támadást megszervezte), továbbá, mikor az egyik fél nagyon szegény, a másik meg nagyon gazdag (ez leginkább háborús idők-

ben történik, s ez is előfordult már Lakedaimónban, a messzéniai háború idején; bizonyítja ezt Türtaiosznak[65] „Eunomia" című költői műve; egyesek ti. a háború okozta nyomasztó helyzetükben a föld felosztását követelték); végre ha valaki — aki már amúgy is hatalmas — még többre érez magában képességet, még arra is, hogy egyeduralkodó legyen (miként Lakedaimónban Pauszaniasz[66], aki a méd háborúban fővezér volt, és Karthagóban Hannón[67]). *1307a*

Főleg azonban azért szokott megbomlani a politeia is, meg az arisztokrácia is, mert magában az alkotmányban van valami, ami eltér az igazságtól. A baj rendesen akkor keletkezik, ha a politeiában a demokráciát és az oligarchiát arányosították helytelenül — az arisztokráciában pedig ezt a kettőt és az erényt, főképp azonban ama kettőt (értem a demokráciát és az oligarchiát), amelyeket egyfelől a politeiák, másfelől a legtöbb ún. arisztokrácia kísérelnek meg összeegyeztetni. Mert az ún. politeiák és az arisztokráciák éppen ebben különböznek, és ez az oka annak is, hogy az egyik kevésbé, a másik pedig inkább maradandó; azokat ugyanis, melyek inkább az oligarchia felé hajlanak, arisztokráciáknak, amelyek pedig a tömeg felé, politeiának nevezzük; s ezért ez utóbbiak szilárdabbak is, mint amazok, mert egyfelől nagyobb erő van a többségben, másfelől jobban is ragaszkodnak, ha egyenlő jogaik vannak, míg a jólétben levők, ha az alkotmány fölénybe helyezi őket, erőszakoskodásra és túlkapásokra hajlanak. S általában, amerre billen az alkotmány egyensúlya, rendesen abban az irányban formálódik át az alkotmány, mivel pedig mindkét párt a maga erejét iparkodik fejleszteni, így végtére a politeia demokráciává, az arisztokrácia oligarchiává változik; vagy fordítva, tehát az arisztokrácia demokráciává (a sze-

gényebbek ugyanis az igaztalan bánásmód miatt, az ellenkező irányba törekednek), a politeia pedig oligarchiává (mert csak az érdem szerinti egyenlőség és az a maradandó, ha az ember a sajátját megtarthatja); megtörtént az említett eset Thurioiban[68]. Minthogy a vezető tisztségek a kelleténél nagyobb cenzushoz voltak kötve, mérsékeltebb vagyonalapra tértek át és több hivatali tisztséget szerveztek; s mivel az egész területet törvény ellenére az előkelő osztály szerezte meg (mert a politeia inkább oligarchikus volt, és így módjukban állott a vagyon összeharácsolása), ezért arányosabbá tették a földbirtok eloszlását is; a nép pedig a háborúban megedzve, a zsoldos őrségeknél erősebbé lett, míg aztán egyszer kiszorította az országból mindazokat, akik nagyobb vagyonnal rendelkeztek.

Azután meg, mivel minden arisztokratikus alkotmány egyúttal oligarchikus is, könnyen hajlik az előkelő osztály a kapzsiságra (mint pl. Lakedaimónban is kevesek kezébe folyik össze a vagyon) és inkább rendelkeznek az előkelőek szabadsággal, hogy azt tegyék, amit akarnak és azzal kerüljenek sógorságba, akivel akarnak (ezért is pusztult el a lokrisziak városállama Dionüszosz házassága miatt[69], ami a demokráciában nem történt volna meg, sem pedig egy jól egyensúlyozott arisztokráciában).
1307b De leginkább úgy alakulnak át az arisztokráciák, hogy észrevétlenül, lassacskán fölbomlanak, ahogyan az előbbiekben ezt általában valamennyi alkotmányra nézve megállapítottuk, hogy a kicsinyenként való eltolódás is oka lehet a változásoknak; ha ugyanis az alkotmánynak csak egy részét is feladták, akkor azután már egy más, kissé nagyobb változtatásra is készségesebbek, míg végül az egész rend meginog. Ez esett meg Thurioi alkotmányán is. Mert bár törvény volt rá, hogy csak öt

év elteltével lehet valaki újra hadvezér, egyes ifjak, akik a katonapályára léptek és a zsoldos seregben népszerűek voltak, semmibe sem véve az államügyek intézőit, s azon hiszemben, hogy könnyen célt érnek, először ennek a törvénynek az eltörlését kísérelték meg, hogy így módjukban legyen ugyanazoknak folyamatosan viselni a hadvezérséget; mert tudták, hogy a nép készségesen meg fogja őket választani. Azok a vezetők pedig, akik erre voltak rendelve, az ún. szümbuloszok (tanácsosok), először nekibuzdultak, hogy majd ellenszegülnek, de azután mégis elfogadták, mert azt hitték, hogy akik ezt a törvényt megingatják, az alkotmány többi részét sértetlenül meghagyják; később persze, mikor már egyéb intézmények is inogni kezdtek, s ezek pusztulását meg akarták akadályozni, akkor már semmit sem értek el, sőt az alkotmány egész rendje azoknak az önkényuralmává változott, akik az újítást megkezdték.

Valamennyi alkotmány vagy belülről, vagy kívülről jövő okokból bomlik meg, ha pl. egy ellentétes alkotmány van a szomszédságában, vagy ha messzebb is, de elég hatalmas. Ez történt az athéniek és a lakedaimóniak esetében: az athéniek mindenütt az oligarchiákat iparkodtak megszüntetni, a lakónok pedig a demokráciákat.

Körülbelül ezekben foglalhatjuk össze azokat az okokat, amelyek az alkotmányokban lázongásokat és forradalmakat idézhetnek elő.

8. Szólnunk kell még a következőkben az alkotmányok fennmaradásának módjairól, általánosságban is és különkülön egyenként. Elsősorban is világos, hogy ha ismerjük azon okokat, amelyek következtében az alkotmányok megdőlnek, akkor azokat is ismerjük, amelyek ettől megóvják azokat; mert az ellentétek ellentétet hoz-

nak létre, márpedig a megmaradás ellentéte a pusztulás. A helyesen megvalósított alkotmányokban, ha valamire, hát arra kell ügyelnünk, hogy senki ne sértse meg a törvényt; és leginkább az apró sérelmekre kell vigyázni, mert alattomban lopakodik be a törvénysértés, ahogyan a vagyont is a gyakori apró kiadások morzsolják föl: észre sem vesszük a kiadást, mert nem nagyban történik, és ez éppúgy tévútra vezethet, akárcsak ez a szofista okoskodás: „ha minden egyes kicsi, akkor az egész is az". Ez részben igaz, részben pedig nem, mert az egész, mindent összevetve, már nem kicsi, legfeljebb csak kis részekből áll. Először is tehát ezen eredendő bajtól kell őrizkednünk, azután meg nem szabad hitelt adnunk azoknak a szofizmáknak, amelyeket a tömeg kedvéért
1308a találtak ki, mert hiszen azokat a tények megcáfolják (hogy miféle alkotmányos szofizmákra gondolunk, már fentebb kifejtettük).[70] Meg kell gondolnunk továbbá, hogy egyes arisztokráciák éppúgy, mint egyes oligarchiák nem azért nem tudják magukat fenntartani, mintha talán alkotmányuk szilárd alapon nyugodnék, hanem azért, mert azok, akik a hivatalokba kerülnek, helyesen tudnak bánni mind az alkotmányból kirekesztettekkel, mind a kormányzásban résztvevőkkel, azaz az állampolgári jogokból kizártakat nem bántalmazzák, sőt azokat, akik köztük vezető szerepre alkalmasak, befogadják az alkotmányba, s a becsvágyókat nem károsítják meg becsületükben, sem a nagy tömeget anyagi érdekeiben, másfelől pedig önmagukkal és a polgárjogot élvezőkkel szemben demokratikusan járnak el. Az egyenlőség ugyanis, amit a demokratikus érzelműek a népre vonatkoztatva megvalósítani iparkodnak a hasonlóak között, nemcsak hogy igazságos, hanem célszerű is. Ezért ott, ahol többen gyakorolják az alkotmányjogokat, sok

demokratikus törvénybeli intézkedés beválik; pl. hogy a tisztségek hat hónaposak legyenek, s így ezeket az egyenlő jogúak valamennyien elnyerhessék; az egyenlő jogúak itt már szinte demokráciát alkotnak (ezért aztán akárhányszor köztük is támadnak olyan népámítók, mint aminőkről fentebb szóltunk); azután meg így az oligarchiák és az arisztokráciák sokkal kevésbé válnak dinasztikussá[71] (mert nem olyan könnyű annak gonoszságra vetemednie, aki csak rövid ideig, mint annak, aki sokáig marad vezető állásban, márpedig éppen emiatt jön létre rendesen a türannisz az oligarchiákban és a demokráciákban; ti. mindkettőben vagy a legtekintélyesebbek törekednek türanniszra — éspedig hol a népvezérek, hol meg a hatalmaskodók —, vagy pedig a főhivatalokban levők, ha huzamosabb ideig kormányoznak). S nemcsak azért szokott valamely alkotmány megmaradni, mert távol állanak tőle a bomlasztó okok, hanem néha azért is, mert közel vannak; ezektől való félelmükben jobban kezükben tartják az alkotmányt. Ezért azoknak, akik az alkotmány sorsát szívükön viselik, ezt a féltést meg is kell őrizniük, hogy az arra hivatottak jól őrködjenek, és akárcsak az éjszakai őrség, az alkotmány vigyázását abba ne hagyják — a veszélyt pedig, ami távol van, közellevőnek tüntessék fel. Azután meg az előkelőek gyűlölködésének és belső viszályainak fékentartását akár törvényhozási úton is meg kell kísérelni, és azokat is meg kell óvniuk, akik még távol állanak a viszálykodástól, nehogy az őket is megejtse; mert a keletkező bajnak csírájában való fölismerése nem akárkinek, hanem éppen az államférfinak a föladata. Az oligarchiában és a politeiában a cenzus eltolódása folytán változás következhet be, ha a cenzus ugyan változatlan marad, a pénzbőség ellenben egyre

növekszik: célszerű számításba venni a vagyon új értékének nagyságát a régivel szemben, éspedig amely városállamokban a becslés évenként szokott történni, ezen időpontokban; ahol pedig hosszabb időközökben,
1308b ott három- vagy ötévenként; ha viszont a vagyonalap új értéke a réginek sokszorosa, vagy pedig csak kis hányada annak, amelyben a polgárság megszerzéséhez szükséges cenzust megállapították, akkor törvény intézkedjék az iránt, hogy a vagyonalapot is emeljék vagy csökkentsék, éspedig, ha a vagyonosodás a túlnyomó, emeljék meg a cenzust a megsokszorozódás arányában, ha pedig csökkenés mutatkozik, szállítsák le az alapot s vegyék kisebbre. Mert ha ezt az oligarchiákban és a politeiákban meg nem teszik, akkor egyfelől az utóbbi esetben az egyikből természetszerűen oligarchia, a másikból önkényuralom fejlődik; másfelől pedig a politeiából demokrácia s az oligarchiából politeia, illetőleg demokrácia lesz. A demokráciában, oligarchiában (és monarchiában), valamint minden más államformában egyaránt közös vonás, hogy senki sem nőhet túl az arányos méreteken; és inkább hosszú időre szóló, de jelentéktelen, semmint gyorsan váltakozó, de nagy hatalmú tisztségek szervezésével kell kísérleteznünk (ez ugyanis elzülleszt, mert nem mindenki tudja a szerencséjét elviselni); vagy ha ez nem valósítható meg, legalább ne egyszerre adjuk s megint egyszerre vegyük el azokat, hanem apránként, és főként törvényekkel igyekezzünk úgy eljárni, hogy senki se emelkedjék ki nagyon sem barátainak, se vagyonának hatalmával; vagy ha mégis, akkor gondoskodnunk kell ezeknek eltávolításáról. Minthogy pedig a magánélet is oka szokott lenni az újító törekvéseknek, létesíteni kell egy olyan hivatalt, amely majd szemmel tartja az alkotmány szempontjából

helytelenül élőket, tehát a demokráciában a demokráciaellenesen, az oligarchiában az oligarchiaellenesen élőket, s így tovább valamennyi többi alkotmányban. De ugyanezen okból óvakodnunk kell attól is, hogy a városállamnak valamelyik rétege túlságos bőségben éljen; ezt az orvosolja, ha mindig a szembenálló rétegeknek kezébe juttatjuk az ügyek vezetését és a hivatalokat (szembenállóknak nevezem az érdemes embereket a néppel, a szegényeket a gazdagokkal szemben), és hogy megkíséreljük elegyíteni a szegények tömegét a gazdagokéval, vagy pedig megnöveljük a középosztályt (ez ti. feloldja az egyenlőtlenségből eredő ellentéteket). Valamennyi alkotmányban azonban a legfőbb, hogy törvényeiben és egyéb intézményeiben úgy rendezkedjék be, hogy a vezetők ne nyerészkedhessenek. És erre is leginkább az oligarchiákban kell vigyázni, mert így nem elégedetlenkednek annyira a kormányzásból kizárt tömegek (hanem még örülnek is, ha engedik őket magánügyeikkel foglalkozni), mint amennyire akkor békétlenkednek, ha azt hiszik, hogy a vezetők lopkodják a közvagyont; s ekkor két dolog is bántja őket: az, hogy a méltóságokból is, meg a nyereségből is egyaránt kiszorulnak, s valóban, egyes-egyedül csak úgy fér meg együtt a demokrácia és az arisztokrácia, ha ezt rendezzük. Mert miért is ne volna lehetséges, hogy az előkelőek és a néptömeg *1309a* egyaránt hozzájussanak ahhoz, ami után kívánkoznak. Ha mindenki kiveheti részét a vezetésből, ez demokratikus; az pedig, hogy az előkelőek kerüljenek a vezető helyekre, arisztokratikus; s mindez akkor valósul meg, ha nem lehet nyerészkedni a hivatalokból; a szegények így nem áhítoznak majd a vezető hivatalokra, mert azok semmi hasznot sem hajtanak, s inkább megmaradnak a maguk foglalkozása mellett; a gazdagok viszont vállal-

kozhatnak a hivatalviselésre, mert úgy sem szorulnak semmiben sem a közvagyonra; s ennek a következménye az lesz, hogy a szegények meggazdagodhatnak, mert idejüket a maguk munkájában töltik el, az előkelőek pedig nem kerülnek majd akármilyen emberek vezetése alá. Mármost, hogy a közvagyont senki meg ne dézsmálhassa, a kincstárt az egész polgárság jelenlétében kell átadni, és a számadásról másolatokat kell elhelyezni a nemzetségeknél, a kerületeknél és a törzseknél; hogy pedig nyerészkedés nélkül végezze mindenki hivatalát, a közmegelégedésre működők megbecsülését törvényben kell biztosítani. A demokráciákban kímélni kell a gazdagokat, s nemcsak a vagyonukat nem szabad felosztani, de még a jövedelmüket sem (ami pedig némely városállamban titokban megtörténik), sőt inkább akadályozzuk meg, ha költséges, de haszontalan teljesítményt kívánnak nyújtani a városállamnak, mint pl. tánckar kiállítását, fáklyás futóversenyek rendezését s más effélét; az oligarchiában viszont a szegényekre kell különös gonddal lenni, s azokat a hivatalokat, amelyekből valami jövedelem is van, nekik kell átengedni; ha pedig valamelyik gazdag ember sértegeti őket, arra nagyobb bírságot kell kiróni, mintha az egy magafajtát bántott volna meg; arról is gondoskodni kell, hogy az öröklés ne adományozás, hanem vérrokonság szerint történjék, s egynél több örökség ugyanarra ne szállhasson. Így egyenlítődhetnek ki legjobban a vagyonok, és a szegények közül is többen juthatnak jóléthez. S célszerű, hogy mind a demokráciában, mint az oligarchiában minden egyéb téren is vagy egyenlőséget, vagy éppen elsőbbséget adjunk azoknak, akik kevésbé vesznek részt a kormányzásban, azaz a demokráciában a gazdagoknak, az oligarchiában a szegényeknek, kivéve a

legfőbb vezetés és kormányzás terén; mert ezeket a hivatalokat kizárólag vagy legalábbis túlnyomó többségben az alkotmányjogok részeseinek kell juttatnunk.

Három jellemző tulajdonságnak kell meglennie azokban, akik a legfőbb vezető hivatalokat vállalni akarják; először is a fennálló alkotmányhoz való ragaszkodásnak, azután a vezetés munkájához szükséges legteljesebb képességnek, s harmadszor az erénynek és annak az igazságérzetnek, mely az egyes alkotmányokban az illető alkotmánynak megfelel (ha ti. a jogszabály nem ugyanaz minden alkotmányban, akkor szükségképpen az igazságérzetben is kell bizonyos különbségnek lennie). Most már az a kérdés, hogy ha mindez ugyanazon férfiúban nincs meg, hogyan történjék a választás? *1309b* Pl. ha valaki kitűnő hadvezér ugyan, de amellett gonosz és nem barátja az alkotmánynak — egy másik pedig igazságos érzésű és híve az alkotmánynak, hogyan válasszunk akkor köztük? Úgy látszik, két szempontra kell tekintettel lennünk; melyik tulajdonság van meg inkább mindenkiben s melyik kevésbé? A fővezérség kérdésében inkább kell figyelemmel lennünk a tapasztaltságra, mint az erényre — ritkább ugyanis a fővezéri képesség, mint az erény —, viszont valaminek a megőrzésében és kezelésében az ellenkező szempont a döntő, itt több becsületességre van szükség, mint amennyi az átlagemberekben van, viszont a szükséges tudás mindenkiben egyformán megvan. Fennakadhatna valaki azon is, hogy ha a képesség is megvan valakiben, meg az alkotmányhoz való hűség is, ugyan mi szükség van akkor az erényre? Megteszi ezt az a két tulajdonság is, ami a cél érdekében szükséges. Vagy talán mégis lehetséges, hogy valaki még e kettő birtokában is féktelen és mértéktelen, és ahogyan az emberek még azt sem teszik *9.*

meg, ami saját érdeküket szolgálja, pedig képesek lennének és önmagukat szeretik is — akképpen a közérdekkel szemben sem tarthatja őket vissza semmi, hogy ne így tegyenek!? — Általában mindaz, amit a törvényalkotásban üdvösnek tartunk az alkotmányra nézve, együttvéve segít megőrizni az alkotmányt, de ugyanúgy az a sokszor hangoztatott legfőbb alapelv is, azaz annak szem előtt tartása, hogy az a párt, amely az alkotmány megmaradását óhajtja, erősebb legyen annál, amelyik azt nem kívánja. De mindezen felül nem szabad elfeledkezni arról sem, amit az elkorcsosodott alkotmányok rendesen figyelmen kívül hagynak, ti. a középosztályról; mert sok olyan intézmény, ami demokratikusnak látszik, megdönti a demokráciát, s ami oligarchikusnak tetszik, az oligarchiát.[72] Ámde akik azt hiszik, hogy az az egyedül helyes és ezt egyre jobban túlzásba viszik, nem tudják, hogy az orr, ha a legszebb egyenes vonalból a sasorr vagy a fitos orr formájához közeledik is, még mindig szép és kellemes lehet a szemnek; de nem is erről van szó, hanem arról, hogy ha valaki egyre jobban túlzásba bocsátkozna, akkor először is tönkretenné az illető rész arányosságát, és végül is odáig jutna, hogy a rendellenes vonalak domborúságával vagy homorúságával már teljesen felismerhetetlenné tenné az orrot (de ugyanez a helyzet a többi testrészt illetőleg is); — és így van ez minden alkotmánynál. Mert hiszen az oligarchiák és a demokráciák még csak megjárják, bár ezek is eltértek már a leghelyesebb rendszertől; de ha valaki ezeket még jobban eltúlozza, akkor először is rosszabbá tenné az alkotmányt, és végtére már nem is lenne alkotmány. Ezért jól kell tudnia a törvényhozónak és az államférfinak, hogy melyek azok a demokratikus elvek, amelyek megmentik és amelyek tönkreteszik a demokráciát,

illetőleg mely oligarchikus elvek teszik ezt az oligarchiával, mivel egyik sem létezhet vagy maradhat meg vagyonos osztály, illetőleg köznép nélkül, márpedig ha vagyonegyenlőség alakul ki, akkor szükségképpen az *1310a* illető államforma is más és más jellegűvé lesz, úgyhogy mikor valamelyik társadalmi osztályt eltüntetjük, akkor a túlságba vitt törvényes intézkedésekkel magát az alkotmányt semmisítjük meg. Hibát pedig éppúgy követhetnek el a demokráciákban, mint az oligarchiákban; éspedig a demokráciákban a népvezérek azzal, hogy ahol a néptömeg a törvény fölött is úr, ott ketté osztják a városállamot azáltal, hogy folyton harcban állnak a vagyonosokkal, holott éppen ellenkezőleg, annak a látszatát kellene kelteniök, hogy mindig a vagyonosak érdekében beszélnek, az oligarchiákban viszont az oligarchiáknak a nép érdekében kellene cselekedniök, és éppen ellenkező értelmű esküt kellene tenniök, mint amilyent manapság szoktak, mert jelenleg egyes oligarchiákban így esküsznek: „a nép iránt rossz akarattal leszek, s ami rosszat csak tudok, javasolni fogom ellene"; holott arra volna szükség, hogy éppen ellenkezőleg gondolkodjanak, vagy legalábbis így mutassák, és az esküben ezt jelentsék ki: „nem fogom bántani a népet". De valamennyi említett közül az alkotmány sértetlen fennmaradása szempontjából az a legfontosabb — amit pedig manapság mindenki lebecsül —, hogy a nevelés az alkotmány szellemében történjék. Mert a legüdvösebb törvényeknek és a polgárság egyetemes helyeslésével megalkotott határozatoknak sincs semmi haszna, ha a polgárokat nem az alkotmánynak megfelelően nevelik, vagyis ha a törvény demokratikus, demokratikusan; ha pedig oligarchikus, oligarchikusan, mert ha az egyénben nincs önmérséklet, akkor a város-

államban sincs. Az alkotmány szerinti nevelés azonban nem azt jelenti, hogy a polgárok azt tegyék, ami az oligarchiáknak és a demokrácia híveinek kedves, hanem azt, amivel az oligarchikus és a demokratikus kormányzatot fenn lehet tartani. Manapság azonban az oligarchiákban a vezetők fiai dőzsölnek, míg a szegény osztály gyermekei megedződnek a testi fáradalmakban és a munkában, úgyhogy kedvük is, meg erejük is inkább van a zendülésre; azokban a demokráciákban pedig, amelyeket a legjellegzetesebbeknek tartunk, éppen az ellenkezője történik annak, ami célszerű volna, mert rosszul értelmezik a szabadságot. (Mert kettő határozza meg a demokráciát: a többség uralma és a szabadság.) A jogot egyenlőségnek értelmezik, és egyenlőségnek azt, hogy amit a többség gondol, az érvényesüljön; a szabadság pedig az, amikor mindenki azt teheti, ami neki tetszik, úgyhogy az ilyen demokráciákban mindenki úgy él, ahogy akar, s ahogy telik neki, mint Euripidész mondja.[73] De éppen ez helytelen; mert nem szabad szolgaságnak tartanunk az alkotmány szerinti életet, hanem inkább biztonságnak.

Általában szólva, ezek azok az okok, amelyek az alkotmány megváltoztatását és megromlását, valamint annak megmaradását és folytonosságát előidézik.

10. Hátra van még, hogy a monarchiáról is elmondjuk, milyen okok döntik meg, illetőleg biztosítják a fennmaradását. A királyságnál és a türannisznál észlelhető jelenségek is körülbelül azokhoz hasonlítanak, amelyeket a politeiáról szólva elmondottunk. A királyság
1310b ugyanis az arisztokráciának felel meg, a türannisz pedig a szélsőséges oligarchiából és demokráciából tevődik össze: ezért is a legártalmasabb az alattvalókra, mert hisz két rosszból alakul, és így mindkét alkotmánynak

a botlásait és tévedéseit magában hordja. A monarchia két formájának már az eredete is ellentétes: a királyság a tisztességeseknek támogatására alakult a néppel szemben, s királlyá rendesen oly jellemes férfit szoktak tenni, aki erényével, az erényből fakadó tetteivel vagy őseinek érdemeivel kimagaslik a többi közül, a türannosz azonban a nép tömegéből emelkedik ki az előkelőekkel szemben, hogy a népet részükről ne érje jogtalanság. S erre mutatnak a tények is. Úgyszólván a legtöbb türannosz a népvezérek soraiból került ki; és megbíznak bennük, mert rágalmazzák az előkelőeket. A türannisz effajta formái tehát így fejlődtek ki, de csak akkor, mikor a városállam már jobban kiterjeszkedett; a régebbiek azonban részint úgy keletkeztek, hogy a királyok eltértek a hagyományoktól és korlátlan hatalom után vágyakoztak, részint pedig azokból lettek türannoszok, akiket a legfőbb hivatalokra megválasztottak (régente ugyanis a nép hosszú időre szóló állami és vallási méltóságokat szervezett), egy másik fajta türannisz pedig olyan oligarchiából keletkezett, amelyben egyetlen embert választottak a legfőbb tisztségre. Így valamennyinek megvolt a módja rá, hogy tervét könnyen végrehajtsa, hiszen csak akarnia kellett, mert a hatalom már előbb is a kezében volt: egyiknek a királyi, másiknak a tisztségével járó hatalom; pl. Pheidón[74] Argoszban — s más is — úgy lett türannosszá, hogy a királyság ott már előbb is fennállott; az ióniai türannoszok pedig, valamint Phalarisz[75] is, polgári méltóságokból emelkedtek föl; míg Panaitiosz Leontinoiban[76], Küpszelosz[77] Korinthoszban, Peiszisztratosz Athénban, Dionüszosz Szürakuszaiban, és mások, ugyanazon módszer szerint: a demagógia segítségével. Amint mondtuk, a királyság az arisztokráciához igazodik, mert érdem szerint való,

amely vagy egyéni, vagy családi, vagy hivatali erényesség, vagy mindez párosítva még hatalommal is. Ugyanis valamennyien eredményes működést fejtettek ki, vagy legalábbis képesek voltak arra, hogy városállamukat vagy néptörzsüket felvirágoztassák, s így jutottak ebbe a méltóságba, egyik részük azzal, hogy háborúval akadályozta meg népe leigázását, mint pl. Kódrosz[78], mások szabadságharccal, mint Kürosz[79], ismét mások telepítéssel vagy területszerzéssel, mint a lakedaimóniak, a makedónok és a molosszoszok királyai. A király őrködik azon, hogy akiknek a kezében a vagyon van, semmi jog-
1311a talanságot ne szenvedjenek, másfelől pedig, hogy a népet se érje semmiféle bántalom, a türannisz azonban, mint már sokszor mondtuk, a közérdekre egyáltalában nem tekint, hacsak a maga külön hasznáért nem. S amíg a türannisz célja az, ami kellemes: a királyságé mindaz, ami nemes. S ezért a vagyoni gyarapodásra való törekvés türannikus, a becsvágy pedig inkább a királyhoz méltó; a király testőrsége polgárokból áll, a türannoszé pedig idegen zsoldosokból. De az is világos, hogy a türanniszban mind a demokráciának, mind az oligarchiának a rossz oldalai megvannak; az oligarchiákból származik az, hogy a gazdagságot tekinti legfőbb célnak (s valóban, csak így tartható fenn a fejedelmi őrség és a fényűzés); valamint, hogy a népben egyáltalában nem bízik meg (ezért is szedi el tőle a fegyvert; de az is mindkettőben, ti. az oligarchiában és a türanniszban közös, hogy a köznépet sanyargatják, lakóhelyükről elüldözik és széttelepítik), viszont a demokráciából származik az, hogy állandó harcban áll az előkelőekkel, s azokat titokban és nyíltan szétmorzsolni és elűzni igyekszik mint ellenfeleit s olyanokat, akik hatalmának útjában állanak. Tőlük indul ki ugyanis a türannoszok

elleni összeesküvés, akár azért, mert maguk szeretnének uralomra jutni, akár, mert nem akarnak tovább szolgaságban maradni. Ezzel magyarázható Periandrosznak Thraszübulosz számára adott tanácsa is, amikor a kimagasló gabonafejeket lecsapdosta, amit úgy értett, hogy mindig a polgárság kiemelkedő tagjait kell eltenni láb alól.[80]

Miként tehát megállapítottuk, ugyanazokat kell a változások okainak tekinteni a monarchiában, mint a politeiában, így az alattvalók sokszor jogsérelem, félelem és sértő lenézés miatt törekednek a monarchiák megdöntésére; éspedig ami a jogsérelmet illeti, ez leginkább személyes bántalmazás, néha pedig a magántulajdonból való kiforgatás. De a türannosz, illetőleg a király elleni mozgalom céljai is ugyanazok; az egyeduralkodóknak ugyanis nagy vagyonuk és méltóságuk van, márpedig mindenki erre vágyakozik. A támadás aztán hol az uralkodó testi épsége, hol meg a hatalma ellen irányul. Ha az ok személyes bántalmazás, akkor rendesen az uralkodó testi épsége ellen. Bár a személyes sértésnek sokféle formája van, ezek mindegyike okot adhat haragra; a fölháborodott ember pedig legtöbbnyire bosszúból támad, nem pedig becsvágyból. Pl. a peiszisztratidák elleni lázadás[81] abból fakadt, hogy Harmodiosz nővérét meggyalázták és Harmodioszt megsértették. (Harmodiosz tehát a nővére miatt, Arisztogeitón pedig Harmodiosz miatt vett részt az összeesküvésben; Periandrosz ambrakiai türannosz ellen azért szőttek összeesküvést, mert egyszer, mikor fiúszeretőjével együtt ivott, azt kérdezte, hogy teherbe esett-e már tőle); Philipposzra pedig azért támadt rá Pauszaniasz[82], mert *1311b* elnézte, hogy őt Attalosz környezete személyében megsértse; Derdasz pedig azért tört a „kis" Amyntaszra[83],

mert életkorára tett sértő megjegyzést; a herélt pedig bosszúból támadt a küproszi Euagorasz ellen, akit azért a sértésért, hogy Euagorasz[84] fia az ő feleségét elcsábította, meg is ölt. Sok zendülés tört ki már azért is, mert egyes uralkodók erőszakot követtek el valakin. Így lázadt pl. Krataiosz is Arkhelaosz ellen[85]; ti. a kettőjük közt levő szerelmi viszonyt mindig igen kellemetlennek tartotta, úgyhogy kisebb ürügy is elégséges lett volna, mint az, hogy Arkhelaosz egyik leányát sem adta neki feleségül, holott már előbb megígérte neki, hanem az idősebbiket a Szirrasszal és Arrabaiosszal[86] folytatott háborútól szorongatva, Elimeia királyához adta nőül, a kisebbiket pedig fiához, Amüntaszhoz, azt gondolva, hogy így majd talán legkevésbé lesz nézeteltérés Amüntasz és a Kleopatrától való fia között; azonban a visszavonásnak csírája már legalábbis megvolt benne: utálattal tűrte a szerelmi viszonyt. Csatlakozott hozzá a larisszai Hellanokratész is, ugyanazon okból, mivel Arkhelaosz, aki szerelmi viszonyban volt vele, nem segítette vissza számkivetéséből a hazájába, pedig ezt megígérte; ebből arra következtetett, hogy a köztük fennállott szerelmi viszony sértő szándékból, nem pedig vonzalomból fakadt. Az ainoszi Püthón és Hérakleidész Kotüszt ölték meg, hogy apjukat megbosszulják; Adamasz pedig azért pártolt el Kotüsztől, mert az őt gyalázatosan megbecstelenítette, ti. kiheréltette még gyermekkorában. Sokan viszont a szégyen miatti elkeseredésükben ölték meg vagy bántalmazták a vezetőket vagy királyi méltóságban lévőket, mert azok testi fenyítékkel alázták meg őket. Így kergette el pl. Mütiléné̊ből Megaklész híveivel együtt rajtuk ütve, a Penthilidákat[87], akik jártukban-keltükben buzogánnyal ütlegelték az embereket; később aztán Szmerdisz meg-

gyilkolta Penthiloszt, mivel őt megverette és a felesége mellől elhurcoltatta. Az Arkhelaosz elleni merényletnek Dekamnikhosz állt az élére, elsőként bőszítve föl a támadókat; ő azért haragudott, mert Arkhelaosz kiszolgáltatta őt Euripidésznek, a költőnek, hogy megkorbácsolja; Euripidész ugyanis haragudott rá, mert egyszer megjegyezte, hogy rossz szaga van a szájának. Sokakat tettek el láb alól vagy szőttek ellenük összeesküvést ilyen és hasonló okok miatt. De félelemből is elkövetnek ilyesmit, és mint említettük, ez is egyik oka a zendülésnek, a politeiákban éppúgy, mint a monarchiákban; pl. Xerxész ellen azért lázadt fel Artapanész, mert félt a rágalmak miatt, melyeket róla Dareiosszal kapcsolatban terjesztett; pedig ez utóbbit ő maga akasztotta fel, anélkül, hogy Xerxész parancsot adott volna rá, hanem persze abban a reményben, hogy ez majd úgyis megbocsát neki, mert a lakoma közben elfeledkeztek a dologról. Máskor a megvetés az ok; pl. Szardanapalloszt[88] azért ölték meg, mert valaki meglátta, mikor az asszonyokkal font (ha ugyan igaz, amit a mítosz-elbeszélők mondanak; de ha éppen nem is ővele, megtörténhetett az a valóságban mással is); és Dión is megvetésből tört az ifjabb Dionüsziosz életére[89], mikor látta, hogy a polgárság is utálja, mert mindig részeg. De még az uralkodó baráti körében is akad, aki föllázad ellene, mert semmibe sem veszi; és ezt a bizalmas viszony miatt meri megtenni abban a hiszemben, hogy titokban marad a dolog. Sőt azok is, akik alkalmasnak tartják magukat arra, hogy a hatalmat valahogyan a kezükbe kaparintsák, azért törnek könnyen az uralkodó ellen, mert lenézik őt és erejük tudatában, hatalmukra támaszkodva, semmibe veszik a veszélyt, amint a hadvezérek szoktak uralkodóik ellen fordulni, ahogyan Kürosz is Asztüagész[90] *1312a*

ellen, akinek életmódját, meg a hatalmi helyzetét is nagyon lebecsülte, mert a főhatalom teljesen korhadt volt, a király maga pedig az élvezetnek élt; így tett a thrák Szeuthész is Amadokosszal szemben[91], akinek a hadvezére volt. Némelyek aztán többféle ilyen okból lázadnak föl, pl. megvetésből és nyereségvágyból is, mint Mithridatész[92] Ariobarzanész ellen. Különösen azok támadnak ilyen okokból, akik bátor természetűek, és akiknek uralkodójuk előtt katonai becsületük van; a bátorság ugyanis, ha erővel párosul, vakmerőséggé lesz, és ebben a kettőben bízva szállnak síkra, azzal a tudattal, hogy könnyen felülkerekednek. Azoknak a tetteit, akik becsvágyból támadnak, a már előbb fölsorolt okokon kívül még egy más szempont is vezeti. A becsvágyó lázadók nem mindegyike azért vállalja a veszélyt, amiért némelyek a türannoszok életére törnek, ti. mert látják, hogy azoknak hatalmas vagyonuk van és nagy megtiszteltetés övezi őket, hanem míg az utóbbiak csupán az említett okból, amazok ellenben, csakúgy mint bármely más, jelentős tettükben is, amely mások előtt hírnévvel és megbecsüléssel tünteti ki őket: az uralkodó elleni fölkelésben sem egyeduralkodói méltóságot, hanem dicsőséget akarnak szerezni. Csakhogy kevesen vannak, akik ilyen okból szoktak cselekedni, mert ennek az az alapja, hogy az illető ha nem érheti el a célját, ne törődjék az élete megmentésével. A Dión elhatározása kell hogy eltöltse őket, ámde ez igen sok ember számára nem könnyű dolog, mert Dión csak néhányadmagával szállott síkra Dionüsziosz ellen, hirdetve elszántságát, hogy akármilyen kevéssé tud is előnyomulni, megelégszik avval a sikerrel, amennyit elérhet, s ha rálépve az ellenséges földre, nyomban elérné is a halál, még azt is nyugodt szívvel fogadná.

A türannisz bukásának egyik oka, miként minden más alkotmánynál is, külső, vagyis ha egy ellentétes elvű, erősebb alkotmánnyal kerül szembe (az ártó szándék ugyanis nyilvánvalóan meglesz ez utóbbiban, mivel céljuk ellentétes; amit pedig az emberek akarnak, azt, ha tehetik, végre is hajtják); a demokrácia a türannisszal szemben ilyen ellentétes alkotmány, éspedig — ahogy Hésziodosz mondja[93] — úgy, mint fazekas a fazekassal szemben (mert hiszen a szélsőséges demokrácia is türannisz), valamint a királyság az arisztokráciával szemben, az alkotmány ellentéte révén (ezért szüntettek meg a lakedaimóniak oly sok türanniszt, valamint a szürakuszaiak is mindaddig, míg helyes volt a kormányzatuk). Van azonban egy másik, belső ok, amikor is az államhatalom részesei pártoskodnak egymás között, mint pl. a Gelón[94] párthívei és napjainkban a Dionüszioszé. Gelón hatalma úgy omlott össze, hogy míg Thraszübulosz, Hierón testvére, Gelón fiát iparkodott megkörnyékezni és élvhajhászatra rávenni, hogy aztán ő kerüljön uralomra, a család többi része összeesküvést szőtt, hogy ne maga a türannisz, hanem csak Thraszübulosz bukjék el, de az összeesküvők, amikor erre alkalom kínálkozott, valamennyiüket elkergették. Dionüszioszt viszont Dión, aki rokona volt, a nép segítségére támaszkodva hadjárattal űzte el trónjáról, bár később maga is elpusztult. Főleg két ok van, amiért leginkább szembeszállnak a türannisszal: a gyűlölet és a megvetés; ezek egyike, a gyűlölet, mindig megvan a türannosszal szemben; de a megvetés és lekicsinylés is sokféleképp vezethet romlásukra. Ennek bizonyítéka, hogy azok közül, akik maguk szerezték meg a hatalmat, a legtöbben meg is őrizték azt, de akik csak úgy kapták készen, azok hamarosan mindent elvesztettek. Önző életmódjukkal *1312b*

méltán kihívják maguk ellen a megvetést, és számos alkalmat nyújtanak az ellenük támadóknak. A gyűlölet egyik megnyilvánulásának kell tartanunk a fölháborodást is, mert bizonyos tekintetben ugyanolyan cselekményekre adhat okot. Akárhányszor még gyorsabb is a cselekvésben, mint a gyűlölet; a fölindult ember erőteljesebben támad, mert a felindulás nem szokott latolgatni (leginkább a személyes sértés ragadja el az embert; a peisisztratidáknak és a sok más türannosznak ezért dőlt meg a hatalma), a gyűlölet azonban már inkább számító; a harag ugyanis fájdalommal jár együtt, amikor nem könnyű a fontolgatás, de a gyűlölködésben nincs fájdalom. Úgy foglalhatnók össze, hogy mindazt, amit a tiszta és túlzó oligarchia, valamint a szélsőséges demokrácia esetében mint bomlási okokat felsoroltunk, ugyanazokat kell feltételeznünk a türanniszban is; mert hisz ezek nem egyebek, mint elemeikre bontott türanniszok. A királyság legkevésbé bukik meg külső okokból, s így rendszerint hosszú életű; bukásának oka legtöbbször önmagában rejlik. Kétféle módon semmisül-
1313a het meg: először úgy, hogy a királyi család tagjai közt viszálykodás tör ki; azután meg úgy, hogy a király egyre türannikusabb hajlamokat táplál, azaz egyre több hatalmat igényel, éspedig a törvény ellenére. A mai időben királyság már nemigen alakul, vagy ha mégis, akkor az korlátlan egyeduralom vagy még inkább türannisz, mert a királyság tulajdonképpen önkéntesen vállalt kormányzat és sokak fölötti uralkodás, mivel pedig sok hasonló képességű ember van, és egyik sem magaslik ki annyira, hogy ezen méltóság nagyságához és díszéhez felérne, ezért önkéntes fölajánlással már nem választják ezt az államformát; ha meg valaki csalárdsággal vagy erőszakkal jut trónra, ez már türannisz. Az

öröklött királyságban a már említetteken kívül még azt is felhozhatjuk a romlás okául, hogy sok királyt megvetnek, mert sokszor erőszakosságokra ragadtatják magukat, holott nem türannoszi hatalmuk van, hanem királyi méltóságuk; ilyenkor igen könnyen bekövetkezik az összeomlás: hiszen ha nem akarják, akkor egyhamar nem is király többé; persze a türannosz akkor is marad, ha nem kívánják.

A monarchikus államformák tehát ilyen és ezekhez hasonló okokból semmisülnek meg.

Világos másfelől, hogy — általánosságban szólva — *11.* az alkotmányok fennmaradását éppen az ellentétes természetű okok biztosítják; sorra véve őket, így a királyságét az, ha hatalmát mérsékeljük. Mert minél kisebb ez a hatalom, szükségszerűen annál hosszabb ideig áll fenn; először is maguk az uralkodók nem lesznek annyira önkényesek, és szokásaikban is inkább fenntartják az egyenlőséget; úgy, hogy az alattvalók nem irigylik őket annyira. Ez volt az oka, hogy a molosszoszok[95] királysága annyi ideig fennállott, a lakedaimóniaké pedig azért, mert már eredetileg is kétfelé volt osztva a hatalom, később pedig Theopomposz[96] még ezt is korlátozta, többek között azzal, hogy az ephoroszi méltóságot föléjük helyezte; s így, míg egyfelől a királyi hatalmából elvett, másfelől meg is növelte azt, mert fennmaradásának idejét megnyújtotta; tehát bizonyos értelemben nem csökkentette, hanem nagyobbá tette. Úgy mondják, ezt válaszolta a feleségének is, mikor az megkérdezte tőle, vajon nem szégyelli-e, hogy kisebb királyi hatalmat ad át fiainak, mint amilyent ő kapott apjától: „Egyáltalában nem — így szólt —, mert úgy adom át, hogy tovább tartson."

A türannisz két — éspedig a legellentétesebb —

módon tartható fenn; ezek egyike a hagyományos, ahogy a legtöbb türannosz gyakorolja a hatalmat. Ezt — mint mondják — a korinthoszi Periandrosz honosította meg; és ebben sokat vett át a perzsa uralkodói rendszerből is. Ilyenek a már fentebb említett biztonsági intézkedések, melyek a türanniszt annyira-amennyire védik, vagyis a kimagasló személyiségek kivégeztetése és az önérzetesek eltávolítása, valamint, hogy ne legyen sem közös étkezés, sem társas élet, sem rendszeres neve-
1313b lés, sem más ilyesmi, és mindentől őrizkedni kell, amiből önérzet és bizalom fejlődhet, nem szabad megengedni sem az iskoláztatást, sem másféle összejövetelt, ahol az embereknek ráérő idejük van valamivel foglalkozni, és mindent el kell követni, hogy minél kevésbé ismerhessék meg egymást (az ismerkedés ugyanis bizalmasabbá teszi őket egymáshoz), a városbeliek mindig szem előtt legyenek és az uralkodói udvar körül forgolódjanak (így maradhat a legkevésbé rejtve, hogy mivel foglalkoznak, és így törődnek bele, folytonos megalázkodással a szolgalelkűségbe); de van más ilyen, a perzsáknál és a barbároknál szokásos türannoszi fogás is (valamennyinek egy a célja): arra kell törekedni, hogy amit az alattvalók beszélnek vagy cselekszenek, abból semmi se maradjon titokban, hanem legyenek megfigyelők, mint Szürakuszaiban az ún. „potagógisz"-ok, azaz asszony-kémek, és amilyen fülelőket Hierón[97] is küldött ki mindenüvé, ahol csak valami összejövetel vagy gyűlés volt (így azután mivel félnek az ilyenektől, majd nem beszélnek olyan szabadon az emberek, ha pedig mégis szabadon szólnak, kevésbé maradhat titokban); továbbá meg kell őket gyanúsítani egymás előtt, össze kell veszíteni a barátot a baráttal, a népet az előkelő osztállyal, a gazdagokat önmagukkal. Az is egy türannoszi

módszer, ha az alattvalókat elszegényítik, nehogy fegyveres erőt tudjanak tartani, és így máról holnapra tengődve, ne legyen idejük tervek forralására. Például szolgálhatnak erre az egyiptomi piramisok, a Küpszelosznemzetség emlékművei[98], a peiszisztratidák által építtetett Olümpieion, s a szamoszi építmények, melyek Polükratész alkotásai (valamennyi ugyanazt eredményezi: az alattvalók foglalkoztatását és elszegényedését); ilyen eszköz az adóztatás is, mint pl. Szürakuszaiban (így esett meg, hogy Dionüsziosz idejében öt év alatt minden családi vagyont beszállítottak adóba). Azonkívül háborút is sokszor készakarva idéz föl a türannosz, azért, hogy az alattvalók el legyenek foglalva, és állandóan rászoruljanak egy vezérre. S míg a királyságot rendesen hűséges emberek őrzik, a türannosz elsősorban barátai iránt bizalmatlan, mert jól tudja, hogy mindenki szívesen eltenné láb alól; s legtöbbet éppen ezek tehetnek ellene. A szélsőséges demokráciában észlelhető jelenségek is türannikusak: asszonyuralom a családban, hogy aztán a férjükről mindent besúgjanak, aztán a rabszolgafegyelem meglazítása ugyanezen okból, mert szolgák és asszonyok nem fondorkodnak a türannoszok ellen, sőt, ha jól megy soruk, szükségszerűen jóindulattal vannak a türannisz és a demokrácia iránt (hiszen a nép maga is egyeduralomra tör). Ezért mindkettőjük előtt nagy a becsülete a hízelgőnek, a demokráciában pedig a népámítónak (a démagógosz ugyanis hízeleg a népnek), a türanniszban viszont azoknak, akik megalázkodnak; és éppen ez a hízelgő ember munkája. Ezért is kedveli annyira a türannosz a hitványakat: örül, *1314a*
ha hízelegnek neki, ezt pedig, aki önérzetes, meg nem teszi, mert a jellemes ember szeret, de nem hízeleg. Meg különben is csak az aljasok képesek az aljasságra;

„szeggel verik a szeget", mondja a közmondás. Türannoszi jellemvonás az is, hogy emelkedett és nemes gondolkozásúakban örömét nem leli, mert a türannosz azt tartja, hogy csak ő lehet ilyen, míg aki vele szemben önérzetesen és nemesen viselkedik, az lassanként elhomályosítja az ő kiválóságát és a türannisz feltétlen felsőbbségét: gyűlöli tehát ezeket, mint akik hatalmát aláássák. Az is türannoszi, hogy inkább idegenekkel értekezik és érintkezik és nem a polgárokkal, mivel ezek ellenségesek vele szemben, amazok pedig semmit sem tesznek ellene. Ezek és ilyenek a türannoszok módszerei, melyekkel uralmukat biztosítani igyekeznek, és ezekből nem is hiányzik semmiféle gonoszság. Sugyszólván valamennyit összefoglalhatjuk három pontba. A türannisz ugyanis három célra törekszik: az egyik, hogy az alattvalók kicsinyes gondolkodásúak legyenek (kislelkű ember senki ellen sem fog föllázadni); a másik, hogy bizalmatlanok legyenek egymással szemben (addig meg nem dől egy türannisz sem, míg legalább néhányan nem bíznak meg egymásban; és hadakoznak a jellemesek ellen, mert ártalmasaknak tartják őket a maguk uralmára nézve, de nemcsak azért, mivel ezek nem hajlandók elismerni az önkényuralmat, hanem azért is, mivel önmagukkal és másokkal szemben hűségesek és nem árulják el sem magukat, se másokat); harmadik pedig, hogy képtelenek legyenek a cselekvésre (lehetetlenre senki sem vállalkozik, tehát a türanniszt sem próbálja majd senki megdönteni, ha nincs hozzá ereje). Ez a három az, amire a türannoszok rendszabályai irányulnak, és minden intézkedést, amit a türannoszok tesznek, ezen szándékokkal lehet megmagyarázni, vagyis, hogy a polgárok egymással szemben bizalmatlanok legyenek, hogy ne legyen semmire hatalmuk, és hogy kicsinyes gondolkozásúak legyenek.

Ez tehát az egyik módja annak, hogy a türannisz a maga fennmaradását biztosítsa. A másik az elmondottakkal majdnem teljesen ellentétes gondolkodást tételez fel. Következtethetünk rá a királyság züllésének módjaiból. Miként ugyanis a királyság vesztének egyik oka az, ha a királyi hatalom egyre jobban türannikussá válik, ekképp a türanniszt is az menti meg, ha minél inkább a királysághoz idomul, csupán egyet őrizve meg, a hatalmat, hogy uralma ne csak akkor maradjon meg, ha az alattvalók készek támogatni, hanem akkor is, ha azt nem akarják, mert ha ezt is feladja, akkor egyúttal magát a türanniszt is feladja. Szóval ennek, mint alapfeltételnek meg kell maradnia: egyébként pedig minden tettében és viselkedésében ügyesen meg kell játszania a király szerepét. Először is törődjék a közügyekkel, ne költsön *1314b* olyan kiadásokra, amik miatt a tömeg neheztelni szokott, pl. mikor tőlük, a dolgozóktól és a szűkös viszonyok közt tengődőktől szedik el azt, amit aztán kéjnőkre, idegenekre és szórakoztató művészekre pazarolnak, hanem adjon számot bevételeiről és kiadásairól, ahogyan ezt már több türannosz meg is tette (ha így viselkedik valaki, inkább tartják majd jó sáfárnak, mint türannosznak; attól meg nem kell tartania, hogy valaha is pénzzavarba jut, mert hiszen övé az államhatalom; sőt az olyan türannosznak, aki gyakran távol van, még célszerűbb is ez a módszer, mint hogy garmadába gyűjtött vagyont hagyjon otthon: sokkal kevésbé vetnek majd szemet zsoldosai a hatalomra, márpedig a távollevő türannosz számára a saját zsoldosai mindig félelmesebbek, mint a polgárok; mert míg ezek vele együtt vonulnak hadba, azok viszont otthon maradnak). Amikor pedig adókat és illetményeket hajt be, ez nyilvánvalóan az államháztartás érdekében történjék, vagy al-

kalomszerűen háborús célokra; és általában ő maga legyen a kincstár őre és kezelője, mintha az közvagyon, és nem a magáé lenne. Ne mutatkozzék durvának, hanem inkább tiszteletre méltónak s olyannak, hogy aki találkozik vele, ne féljen tőle, hanem tisztelettel hajoljon meg előtte. Ámde ezt nem egykönnyen éri el az olyan uralkodó, akit megvetnek; és ezért, ha már egyéb erényekre nem, legalább a hadi erényekre legyen gondja, s magáról ilyen hírnevet keltsen. Továbbá ne csak ő maga álljon olyan hírben, hogy alattvalóival szemben nem követ el erőszakot, sem fiún, sem leányon, hanem a környezetének tagjai se tegyék ezt senkivel, sőt még a családjához tartozó asszonyok sem más asszonyokkal szemben, mert az asszonyi gőg miatt is sok türannisz omlott már össze. A testi élvezetek terén éppen az ellenkezőjét tegye annak, amit mostanában egyik-másik türannosz cselekszik (nem elég, hogy hajnaltól kezdve csak dorbézolnak, napokon át szünet nélkül, hanem ezt cselekedve, azt is akarják, hogy bámulják őket, milyen megelégedettek és boldogok); sőt, ha teheti, tartson inkább mértéket az ilyen élvezetekben, vagy ha már ezt sem teszi, legalábbis kerülje, hogy ez másoknak is feltűnjön (mert nem könnyű a józan embert sem rajtaütéssel meglepni, sem pedig lebecsülni, csak a részeget; de az éber férfit sem, csak az álomszuszékot). Tehát mindannak, amit fentebb elmondottunk, az ellenkezőjét kell tennie, úgy kell gondoznia és berendeznie a városállamot, mintha vagyonkezelő, nem pedig türannosz lenne. Ezenkívül a vallási szertartásokban különösen buzgónak mutatkozzék (az alattvalók kevésbé félnek majd, hogy az ilyen lelkületű uralkodó, akit istenfélőnek és hivőnek tartanak, valami törvénytelenséget
1315a követ el velük szemben; és nem is oly könnyen támad-

nak rá, mert úgy vélik, hogy az istenek is a pártján vannak), de persze, ostobaság nélkül legyen ilyen; akik pedig valamely szempontból kiválnak, azokat úgy megbecsülje, hogy azok még akkor se várhatnának nagyobb megtiszteltetést, ha a polgárság független lenne; az ilyen megbecsülést ő maga ossza ki, a fenyítéseket azonban egyéb tisztviselők, illetőleg a bíróságok útján. Mindenféle monarchiát egyaránt az őriz meg, ha senkit sem tesz naggyá; s ha mégis, akkor egyszerre többet (ezek aztán majd ellenőrzik egymást), ha pedig egyvalakit kell kitüntetni, akkor semmiesetre se egy vakmerő jellemű embert (az ilyen jellem mindenféle téren a legtámadóbb); ha viszont az látszik ajánlatosnak, hogy valakit a hatalmától megfosszanak, ezt fokozatosan kell végrehajtani, és nem szabad egyszerre egész tekintélyét elvenni. Továbbá kerülni kell mindenféle bántalmazást, de különösen kettőt, a testi fenyítést és az ifjúság meggyalázását. Különösen a becsvágyókkal szemben kell alkalmazni ezt az óvatosságot: a vagyon elleni vétkezést a pénzszerető emberek veszik zokon, a becsület ellenit pedig a becsvágyók és a jellemesek. Ezért aztán vagy nem kell az ilyen emberekkel érintkezni, vagy pedig olyan látszatot kell kelteni, hogy a fenyítés hagyományon alapszik, nem pedig dölyfösségből fakad, viszont az ifjúság iránti vonzódás szerelmi érzésből, s nem erőszakosságból ered; és ami megbecstelenítésnek tartható, azt annál nagyobb megbecsüléssel kell jóvá tenni. Azok közt, akik valakinek az életére törnek, azok a legfélelmesebbek, és azoktól kell legjobban őrizkedni, akik nem törődnek azzal, hogy életben maradnak-e, ha a gyilkosságot végrehajtották. Ezért leginkább azoktól kell óvakodni, akik azt hiszik, hogy vagy maguk, vagy pártfogoltjaik bántalmazásnak vannak kitéve, mert azok,

akik indulatból támadnak, nem kímélik magukat, miként Hérakleitosz is mondta, hogy bajos dolog a haraggal szembeszállni, mert az mindent életen vásárol.[99] Minthogy pedig a városállam két részből áll, a vagyontalan és a vagyonos emberekből, legjobb, ha mindketten azt hiszik, hogy a kormányzat védelmezi őket, és ha egyik sem meri bántalmazni a másikat; különben pedig amelyik rész erősebb, azt kell elsősorban megnyerni a hatalom részére, mert ha ez így alakul, akkor a türannosznak nem szükséges sem a rabszolgákat fölszabadítani, sem a fegyvereket elkobozni, elég, ha az egyik fél a hatalom pártján áll, hogy túlsúlyban legyen a támadókkal szemben. Fölösleges is, hogy ezekről külön-külön
1315b szóljunk, mert a cél világos, a vezető ne legyen türannikus, hanem gondos sáfárnak és mintegy királynak lássék az alattvalók előtt, aki mást nem forgat ki vagyonából, sőt arra gondosan vigyáz, aki az életben a mértékletességet, nem pedig a túlzásokat keresi, és bár az előkelőkkel érintkezést tart fenn, de a népnek is kedvében jár. Így szükségképpen nemcsak az uralkodás válik szebbé és kívánatosabbá azáltal, hogy érdemesebb és nem lezüllött alattvalókon uralkodnak, állandó gyűlölet és rettegés között — hanem az uralom is tartósabb lesz, és az uralkodó jellemében vagy egész kifogástalan erényűvé válik, vagy legalábbis félig becsületessé, s nem lesz gonosszá, hanem legfeljebb félig rosszá.

12. Bizony, valamennyi politeia közül a legrövidebb életű az oligarchia és a türannisz. Még a leghosszabb ideig tartott a sziküóni türannisz, ti. Orthagorasznak és ivadékainak az uralma: száz évig.[100] Ennek oka az, hogy az alattvalókkal méltányosan bántak, sok dologban meghajoltak a törvény előtt és Kleiszthenészt harciassága miatt nem lehetett könnyen semmibe venni;

a többiek gondos körültekintéssel a nagy tömeg rokonszenvét igyekeztek megnyerni. Mindenesetre beszélik Kleiszthenészről, hogy azt, aki tőle a győzelmet elvitatta, koszorúval tüntette ki; azt is mondják némelyek, hogy ennek az így ítélkező polgárnak a képmása az a piacon levő ülő szobor. Peiszisztratoszról is beszélik, hogy alávetette magát e törvénynek az Areiosz pagosz előtt. A következő helyen a Küpszelidák állnak Korinthoszban; ezek hatalma hetvenhárom évig és hat hónapig tartott; Küpszelosz ti. harminc évig, Periandrosz negyven és fél évig, Pszammétikhosz, Gorgosz fia pedig három évig volt türannosz. Az okok itt is ugyanazok, ti. Küpszelosz népvezér volt, és egész uralkodása alatt nem volt testőrsége; Periandrosz pedig igaz, hogy türannikus, de amellett harcias is volt. Harmadik ilyen a Peiszisztratidák uralma Athénban. Csakhogy ez nem volt folyamatos, mert Peiszisztratosz kétszer is számkivetésbe ment türannisza alatt, úgyhogy harminchárom évből csak tizenhét évet uralkodott, gyermekei pedig tizennyolcat, s így az egész összesen harmincöt év. A többi türannisz közül aztán Hieróné és Gelóné következik Szürakuszaiban. Ez sem maradt fenn sokáig, hanem mindössze tizennyolc évig; Gelón ti. hétévi uralkodás után a nyolcadikban meghalt; Hierón tíz évig uralkodott, Thraszübuloszt pedig már tizenegy hónap után elűzték. Sok türannisz pedig egytől egyig nagyon rövid életű volt.

A politeiát és a monarchiát illetőleg körülbelül mindazon körülményekről szóltunk, amelyek romlásukat vagy fennmaradásukat előidézhetik.

A „Politeiában" Szókratész is szól a forradalmakról, *1316a*
de nem helyesen, mert nem szól a legjobb és legeredetibb alkotmányok sajátos változásáról. Okként azt em-

líti, hogy semmi sem maradandó, hanem ciklikusan változik; a változás kezdete pedig „azon számoknak az alapmennyisége, melyek egymással 4 : 3 viszonyban vannak, s melyek az ötös számmal összefoglalva kettős harmóniát alkotnak"; arra az esetre érti ezt, mikor ennek az alakzatnak száma szilárd, és rámutat, hogy néha a természet is selejtes embereket termel, akiken még a nevelés sem fog, szóval magát ezt a dolgot talán jól mondja (valóban lehetnek olyan emberek, akiket lehetetlen megnevelni és sohasem lehet belőlük derék ember); ámde ez miért lenne sajátosabb változás az általa legjobbnak nevezett alkotmánynak inkább, mint akármelyik másnak vagy bármily létezőnek? És azután az idők során, ami szerinte mindent megváltoztat, azok, amelyeknek a léte nem is egyszerre kezdődött, egyszerre mennek át a változáson? Pl. ha valami csak a változás előtti napon keletkezett, miért változik meg mégis a többivel együtt? S aztán ugyan miért változik a politeia lakóniai formájúvá? Hiszen minden alkotmány sokkal inkább alakul az ellenkezőjévé, mint hozzá közelállóvá! Ugyanez vonatkozik a többi forradalomra is. A lakóniaiból, mint mondja, oligarchiává alakult át az alkotmány, ebből viszont demokráciává, a demokráciából pedig türannisszá. De bekövetkezhet ez a változás fordított irányban is: pl. fejlődhet demokráciából oligarchia, éspedig sokkal inkább, mint monarchia. De a türannisszal kapcsolatban sem mondja meg, hogy lehet-e itt forradalmi változás vagy nem: sem azt, hogy ha van, miért van és melyik alkotmány irányában. Ennek oka az, hogy erre nem is olyan könnyű felelni, mert ez bizonytalan, hiszen szerinte a türannisznak az eredeti és legjobb alkotmányra kellene átváltoztatnia; így alakulna ki a folyamatosság és kör. Csakhogy türannisz egy másik türanniszra is át-

válthat, miként Sziküónban Müron türannisza a Kleiszthenészébe ment át, továbbá oligarchiába is, miként Khalkiszban Antileón[101] türannisza; vagy demokráciába, mint a Gelóné Szürakuszaiban; végre arisztokráciába, miként Kharilaoszé Lakedaimónban, és ez történt Karkhédónban is. De az oligarchia is átválthat türanniszra, miként úgyszólván a legtöbb régi szicíliai oligarchiában: Leontinoiban a Panaitiosz türanniszéra, Gelában a Kleandroszéra[102], Rhégionban Anaxilaoszéra[103] és sok más városállamban is hasonlóképpen. Furcsa dolog annak a feltevése is, hogy oligarchiává alakulás azért következik be, mert a vezető helyen levők szeretik a pénzt és a nyerészkedést — nem pedig azért, mert sokan, akik *1316b* vagyonukkal kimagaslanak, nem tartják igazságosnak, hogy azoknak, akiknek semmijük sincs, éppen annyi alkotmányos joguk legyen, mint azoknak, akiknek vagyonuk van; hiszen sok oligarchiában nem is szabad pénzüzletekkel foglalkozni, sőt törvények vannak, amelyek ezt tiltják; viszont Karkhédónban, amely pedig demokratikus alkotmányú, ugyancsak üzérkednek, de még sohasem volt forradalom. Nem helyes az a fölfogása sem, hogy az oligarchia tulajdonképpen két állam, a gazdagoké és a szegényeké. Ugyan mennyiben más akkor ez, mint a lakóniai, vagy bármely más, ahol nem egyenlő a vagyonelosztás, vagy nem mindenki egyformán jó ember? És ha senki nem is lesz szegényebb, mint volt azelőtt, azért még éppen úgy áttérhetnek az oligarchiából a demokráciára, ha megszaporodnak a szegények — és a demokráciából az oligarchiára, ha a vagyonos osztály hatalmasabbá lesz a népnél, és ha ezek nem veszik komolyan a helyzetet, azok meg állandóan résen vannak. A sok lehetséges ok közül, mely forradalmat idézhet elő, csak egyet említ, hogy a polgárok

a pazarló életmód következtében, az uzsora folytán elszegényednek, holott pedig eredetileg valamennyien, vagy legalábbis többségükben, gazdagok voltak. Ez azonban nem igaz; hanem amikor a vezérek közül némelyek elvesztették vagyonukat, akkor szívesen fordultak újításokhoz; viszont ha másokkal történik ez, akkor semmi különös következménye nincs ennek, és különben is még az előbbi esetben sem szoktak inkább a demokráciára áttérni, mint valamely más alkotmányra. Aztán meg, ha a lakosok polgárjogokban nem részesülnek, ha jogtalanság és személyes erőszak éri őket, akkor is lázadoznak és megkísérlik az alkotmány megváltoztatását, még ha nem prédálták is el a vagyonukat. A demokrácia rendesen azon szokott tönkremenni, hogy mindenki azt teheti, amit akar; s ennek oka, mint mondja, a túlságos szabadság. Szóval, bár mind az oligarchiának, mind a demokráciának többféle formája van, Szókratész mégis úgy beszél a forradalmaikról, mintha mindegyiknek csak egyetlen formája volna.

Az előbbiekben elmondtuk, hogy hányféle és minő különböző formái vannak a városállam tanácskozó és uralkodó szerveinek, valamint a vezető hivataloknak és a törvénykező testületeknek, s hogy ezek közül melyik milyen alkotmánynak felel meg; továbbá hogyan romolnak meg, vagy mentődnek át az alkotmányok, és milyen körülmények, milyen okok miatt történnek ezek; minthogy pedig a demokráciának, de éppúgy a többi alkotmánynak is, többféle változata van, amennyiben akadna még erre vonatkozó kérdés, úgy nem lesz felesleges, ha ezekre is kiterjeszkedünk és meghatározzuk minden egyes változatnak az ő sajátos és neki megfelelő alkatát. Ezenkívül figyelmet kell fordítanunk maguknak a már említett összes változatoknak a kombinálására is, mert ezeknek az összetétele és párosítása folytán áll elő az alkotmányok között bizonyos kölcsönhatás, úgyhogy vannak oligarchikus arisztokráciák, és van olyan politeia, amely inkább demokratikus. Ezen kombinált formákon, melyeket figyelembe kell vennünk, de amelyek a mai napig sincsenek megvizsgálva, azokat értem, melyekben pl. a tanácskozó szerv és a vezető választás oligarchikusan van megszervezve, a bírósági testületek pedig arisztokratikusan; vagy emezek és a tanácskozó szerv oligarchikus, a választási eljárás pedig arisztokratikus; vagy másképpen, de úgy, hogy az alkotmánynak nem minden elemét kombinálták megfelelően.

1. 1317a

Azt, hogy a demokráciának melyik változata melyik városállamhoz, s melyik fajta oligarchia melyik néphez illik, valamint hogy a többi alkotmány közül is melyik kinek felel meg, már előbb kifejtettük; azonban nemcsak azt kell tisztáznunk, hogy ezen alkotmányok közül melyik a legjobb az egyes városállamokban, hanem röviden rá kell térnünk arra is, hogy ezeket meg a többit is, hogyan kell a gyakorlatban megvalósítanunk. Szóljunk először is a demokráciáról: így egyúttal az ezzel ellentétes alkotmánnyal is tisztában leszünk, ti. azzal, amelyet némelyek oligarchiának neveznek.

Ezen vizsgálat szempontjából sorra kell vennünk az összes demokratikus elveket, amelyek feltételezhetően a demokratikussággal együtt járnak, mert ezeknek az összetételéből alakulnak a demokráciák, és így magyarázható az, hogy a demokráciának több, éspedig egymástól elütő formája van. Két oka van annak, hogy többféle demokrácia létezik; először is az, amit fentebb említettünk, hogy a lakosság különböző (a nép egy része földművessé lesz, a másik iparossá vagy napszámossá; ha mármost az elsőt a másodikhoz hozzávesszük, s aztán ezekhez a harmadikat, nemcsak az lesz a különbség, hogy az illető demokrácia jobbá vagy rosszabbá válik, hanem hogy többé már nem is ugyanaz). A második ok pedig az, amiről éppen most van szó; a demokratikus alkotmánnyal együtt járó és arra jellegzetesnek tartott intézmények kombinálása hozza létre ugyanis a többféle demokráciát, az egyikben kevesebb, a másikban több, némelyikben pedig valamennyi megvan ezekből. Célszerű tehát, hogy mindegyiket ismerjük, egyfelől azért, hogy azt tudjuk azután megvalósítani, amelyiket éppen akarjuk, másrészt pedig, hogy azokat helyesbíthessük. Mert akik valamelyik alkotmányt

meg akarják valósítani, azok alapelvüknek megfelelően rendesen valamennyi jellegzetességet iparkodnak a tervükbe befoglalni, csakhogy éppen így cselekedve követik el a tévedést, mint ezt fentebb, az alkotmányok pusztulásáról és megmaradásáról szólva kifejtettük. Most tehát a meghatározásokat, az erkölcsöket és a célokat beszéljük meg.

A demokratikus alkotmány alapelve a szabadság 2.
(legalább ezt szokták mondani, mintha bizony egyedül
csak ebben az alkotmányban részesülnének szabadság- 1317b
ban a polgárok; mert azt állítják, hogy minden demokrácia erre törekszik); a szabadság egyik feltétele pedig az, hogy alattvalók és vezetők váltsák egymást. A demokratikus igazság viszont nem más, mint hogy mindenki egyenlő legyen a száma és nem az érdeme szerint, minthogy pedig így értelmezik az igazságot, szükségképpen a tömeg van hatalmon, és amit a többség jónak tart, az a végső cél, és az az igazság: szerintük minden polgárnak egyformán kell részesednie az alkotmányjogokban; s így természetes, hogy a demokráciákban nagyobb hatalmuk van a szegényeknek, mint a gazdagoknak: az előbbiek többen vannak, márpedig a többség akarata dönt. Ez tehát a szabadság egyik megnyilvánulása, s ezt minden demokratikus fölfogású ember az alkotmány lényeges vonásának tartja; a másik meg az, hogy mindenki úgy élhet, ahogy akar, ez ugyanis a szabadság megvalósulása, mint mondják, mert ha nem élhet az ember úgy, ahogyan akar, akkor rabszolga. Ez tehát a demokratikus alkotmánynak a másik alapelve; és ennek a következménye az a törekvés, hogy ne kelljen engedelmeskednünk lehetőleg senkinek, de ha ez mégsem lehetséges, legfeljebb egymást váltogatva, és ez összeegyeztethető az egyenlőség szerinti szabadsággal.

Ilyen alapelvek szerint és ilyen kormányzás mellett az uralom demokratikus, vagyis ha valamennyi hivatalt a polgárság összességéből választják; ha az összesség parancsol az egyesnek, viszont az egyes az összességnek felváltva; ha sorsolással töltik be a tisztségeket, vagy legalábbis azokat, melyekhez tapasztalat és hozzáértés nem kell, ha a tisztségek viselése semmiféle, vagy csupán a legalacsonyabb vagyoni cenzushoz van kötve; ha ugyanannak a polgárnak semmiféle tisztséget nem szabad kétszer viselnie, legfeljebb csak nagy időközökben, vagy csak másféle hivatalt — kivéve a hadvezérséget, továbbá a hivatalviselés lehetőleg mindig rövid időtartamú legyen; a bíráskodásban mindenki részt vegyen, a bírákat az összességekből sorsolják, és mindenféle természetű, vagy legalábbis a legtöbb és a legfontosabb, azaz a főbenjáró ügyekben ők ítéljenek, pl. a tisztviselők felelősségre vonásában, a politikai és a magánszerződésekben; a népgyűlés döntsön legfőbb helyen mindenben, a hivatal viszont semmiféle, hacsak nem aprócseprő ügyekben; főbenjáró ügyekben dönthet esetleg a tanács is (a tanács a vezető hivatalok közül a legdemokratikusabb ott, ahol nincs mód arra, hogy mindenki zsoldot kapjon: ahol ezt megtehetik, ott ez megfosztja a vezető tisztséget a hatalmától, mert a nép minden döntést magához igyekszik ragadni, ha az jövedelmet hoz, miként ezt az előző tárgyalás folyamán kimutattuk). S aztán lehetőleg mindenki zsoldot kapjon: a népgyűlési, bírósági tagok és a hivatalnokok; vagy ha nem is mind, de legalább a vezető tisztségek: a bíróságok, a tanács tagjai és a fő népgyűlések résztvevői — vagy csak azok a vezető tisztviselők, akiknek együtt kell étkezniök.[1] Mivel pedig az oligarchiát a születés, a gazdagság és a műveltség határozza meg, a demokráciát ezek-

nek éppen az ellentétei: egyszerű származás, szegénység, kétkezi munka. Ami a vezető hivatalokat illeti, egyik se legyen életre szóló, és ha akad is ilyen a hajdani forradalmak idejéből, akkor annak hatalmát lassan- *1318a*
ként le kell csökkenteni, és választás helyett sorsolással kell betölteni.

Ezek tehát a demokráciák közös vonásai; és rendszer- *3.*
int abból a jogelvből, amelyet közönségesen demokratikusnak ismernek el (hogy ti. mindenki számuknak megfelelően egyenlő legyen), fejlődik ki a legsajátosabb demokrácia és népuralom. Ez az egyenlőség azt jelenti, hogy a szegényeknek semmivel se legyen nagyobb részük a hatalomban, mint a gazdagoknak, s ne csupán övék legyen a főhatalom, hanem valamennyien egyformán uralkodjanak, s számarányuknak megfelelően: mert akkor vannak meggyőződve, hogy az alkotmányban az egyenlőség és a szabadság érvényesül. A következő kérdés, vajon hogyan érhető el ez az egyenlőség? Ha ötszáz ember cenzusát elosztjuk ezer között, akkor ennek az ezernek egyenlő hatalma lenne az ötszázzal — vagy pedig ne így értelmezzük az egyenlőséget, hanem a cenzus megállapítását a fenti módon elvégezvén, az ötszáznak és az ezernek egyenlő számban juttassunk szerepet a hivatalokban és a bíráskodásban? Vajon az alkotmánynak ez a formája felel-e meg legjobban a demokratikus jogelvnek, vagy inkább az, amely a számbeli többséghez igazodik? A demokratikus gondolkozású emberek ugyanis azt tartják jogosnak, amit a többség akar — az oligarchikusak pedig azt, amit a nagyobb vagyon képviselői jónak látnak: a döntésnek szerintük mindig a vagyoni túlsúly alapján kell történnie. Ámde mindkét fölfogásban nagy az egyenlőtlenség és az igazságtalanság, mert ha a kisebbség

akarata valósul meg, ez a türannisra vezet, hiszen ha egyvalakinek több vagyona van, mint a többi gazdag embernek együttvéve, akkor az oligarchikus értelemben vett jog szerint egyedül ő illetékes a hatalomra, ha pedig az érvényes, amit a számszerű többség akar, akkor igazságtalanságokat követnek majd el, elkobozva a tehetős kisebbség vagyonát — mint már előbb is mondottuk. Hogy tehát melyik fajta egyenlőség az, amelyben mindkét fél megnyugodhat, azt azon jogelvek alapján kell mérlegelnünk, melyeket mind a kettőnél megállapíthattunk. Már most azt mondják, hogy ami a polgárság többségének az akarata, az döntő. Fogadjuk el hát ezt, de mégsem egész általánosságban, hanem mivel két részből áll a városállam, ti. gazdagokból és szegényekből, az legyen a döntő, ami e kettőnek, vagy legalábbis ezek többségének az akarata; ha pedig ellenkező véleményen vannak: az, ami a többségnek tetszik, illetőleg azoknak, akik együtt a több vagyont képviselik. Pl. ha az egyik fél tíz, a másik húsz főből áll, s egy véleményen vannak a gazdagok közül hatan, a szegényebbek közül pedig tizenöten, akkor hozzá kell venni a szegények másik részéhez a hátralévő négy gazdagot, a gazdagok megfelelő részéhez pedig a fennmaradt öt szegényt; már most amelyik pártnak a vagyona a két-két csoportot összeszámítva, a másiknál nagyobb, annak akarata legyen a döntő. Ha pedig egyformán alakulnak a szavazatok, akkor eldöntetlennek kell vennünk a kérdést, akárcsak manapság, mikor a népgyűlés vagy az esküdtbíróság véleménye megoszlik, s vagy sorsolással
1318b kell a kérdést eldönteni, vagy valami más hasonló eljárást kell alkalmazni. Azonban az egyenlőség és a jog kérdésében, ha még oly nehéz is eltalálni az igazságot, még mindig könnyebben célt érhetünk, mintha azokat

iparkodunk meggyőzni, akiknek hatalmuk van önző céljaik megvalósítására; mert hiszen az egyenlőséget és az igazságot mindig csak a gyengébbek keresik, az erősek semmit sem törődnek vele.

A demokrácia négy formája közül a sorrendben első egyúttal a legjobb, mint már az előbbi részben is mondottuk; s ez valamennyi közt a legősibb is. Elsőnek mondom oly értelemben, ahogy a néprétegeket is osztályozni szoktuk. Legtöbbet ér a népből a földművesség, tehát ott lehet bevezetni a demokráciát, ahol a nép tömege földművelésből vagy állattenyésztésből él. Mivel nincs nagy vagyona, ráérő ideje sincs, tehát nem gyűlésezhet gyakran, és mivel minden szükséglete megvan, megmarad a maga dolga mellett, a máséra nem áhítozik, és inkább a munkát kedveli, mint a közügyekkel foglalkozást és a hivatalnokoskodást — feltéve, ha ez a hivatalnokoskodás nem jár nagy jövedelemmel. A tömeg ugyanis inkább törekszik haszonra, mint méltóságra. Így hajdanában még a türanniszt is eltűrték és eltűrik az oligarchiát is, csak senki ne akadályozza őket munkájukban és el ne vegyen tőlük semmit; így egyik részük hamarosan meggazdagodik, a többi pedig legalábbis nem nélkülöz. Így aztán, még ha volna is némi becsvágyuk, az, hogy a választás és az igazolás joga a kezükben van, elegendő számukra, hiszen némely demokráciában, ahol nem is vesznek részt valamennyien a tisztviselők választásában, hanem csak az összességből sorrend szerint kijelölt megbízottak, mint pl. Mantineiában, és csak a tanácskozási jog marad nekik, még ez is teljesen kielégíti a tömeget. (És el kell ismernünk, hogy ami hajdanában Mantineiában dívott, az is egy fajta demokrácia.) Ez valóban hasznos az imént említett demokrácia szempontjából — de az is előfordul, hogy a

4.

tisztviselők választása, igazolása és a bíráskodás valamennyi polgárnak a joga, a legfontosabb tisztségeket viszont választott tisztviselőkkel és vagyoni cenzus alapján töltik be — minél fontosabb a hivatal, annál nagyobb a cenzus; vagy egyetlen hivatal sincs vagyonhoz kötve, hanem csak tehetséghez. Feltétlenül az ilyen berendezkedésű városállam alkotmánya a helyes (így a vezető tisztségek a nép beleegyezésével mindig a legderekabbak kezében vannak, és a nép nem irigykedik az érdemesekre); de az érdemes és előkelő férfiakat is kielégíti ez a rend, mert nem kell náluk silányabbaknak engedelmeskedniök, azonkívül még igazságosan is fognak kormányozni, mert ellenőrzésükről mások határoznak. Még az is hasznos, hogy függenek valakitől, és nem tehetnek mindent kényük-kedvük szerint, mert ha valaki mindig azt teheti, ami neki tetszik, az ilyenfajta szabadság nem tudja mindig fékentartani a minden emberben meglevő gyarlóságot. Így szükségképpen be-
1319a következik az, ami a legüdvösebb a városállamra: a vezetés oly érdemes férfiak kezében lesz, akik hibát nem követhetnek el, s azért a nép sem rövidül meg. Látjuk tehát, hogy ez a demokrácia legtökéletesebb formája, és azt is, hogy miért: a köznép bizonyos jellegzetes foglalkozása miatt.

A népnek földművelésre szoktatása céljából különösen az olyan törvények alkalmasak, melyek hajdanában sok államban megvoltak: vagy egyáltalában ne lehessen senkinek egy bizonyos mértéket meghaladó földbirtoka, vagy legalábbis ne a vár vagy a városállam határán belül (volt, legalább régente, sok városállamban olyan törvény is, amely megtiltotta az ősi birtokrészek eladását; sőt, itt van az az Oxüloszról elnevezett törvény is[2], melynek olyasmi az értelme, hogy bárki

tulajdonában levő földnek egy bizonyos részére nem szabad kölcsönt betáblázni); manapság persze ezt már helyesbítenünk kell az aphütisziek[3] törvényével, amely a most tárgyalt szempontból igen célszerű, ezek ugyanis, bár sokan vannak, s csak kevés földjük van, mégis mindnyájan földműveléssel foglalkoznak, mert a vagyonbecslés alapjául nem az egész földbirtokot, hanem annak csak annyiad részét veszik, hogy a becslés alapjául szolgáló vagyonhatárt még a szegények is meghaladhassák.

A földművelő nép után a legjobb az, amely pásztorkodásból és állattenyésztésből él; ez az életmód sokban hasonlít a földműveléshez; a háború viszontagságaival szemben is leginkább ezek vannak edzve, az ő testi alkatuk a legalkalmasabb a katonáskodásra, s ők bírják legjobban a szabad ég alatti éjjelezést. A köznép többi fajtája azután, amely az egyéb demokráciákat alkotja, ezeknél sokkal alábbvaló, életmódjuk is hitványabb, és mindannak a munkának, amit a kézművesek, a piaci árusok és a napszámosok végeznek, semmi köze sincs az erényhez, mivel pedig örökké a piacon és a várban ténferegnek, az ilyen népség könnyen kapható a gyülekezésre; a földművesek ellenben, mivel a vidéken szétszórva élnek, nemigen találkoznak és nem is törik magukat az ilyen összejövetelek után. S valóban, ahol a szántóföldeknek olyan fekvésük van, hogy messzire esnek a városállamtól, ott könnyű is egy becsületes demokráciát vagy politeiát megteremteni, a tömeg kénytelen a szántóföldeken mintegy gyarmaton lakni, úgyhogy még ha akad is piaci csőcselék, a vidéki tömegek távolléte folytán nem lebzselhet örökösen a demokratikus népgyűléseken.

Kifejtettük tehát, hogyan kell a legjobb és legerede-

tibb demokráciát megalkotni, de világos az is, hogyan
1319b kell a többit. Hiszen fokozatosan korcsosodnak el aszerint, amint egyre hitványabb néprétegekre támaszkodnak. A legtúlzóbb demokráciát, mivel mindenki részt vesz a kormányzásban, nem minden városállam bírja ki, de nem is könnyen tarthatja fenn magát, hacsak törvény és erkölcs jól meg nem alapozta (azon okokat, melyek ezt a városállamot, valamint a többit is megrontják, fentebb már mind elsoroltuk).[4] Az ilyen demokrácia megszilárdítására és a nép hatalmának erősítésére a vezetők minél több polgárt igyekeznek bevenni az alkotmányba, és polgárjogot adnak nemcsak a törvényes utódoknak, hanem a fattyúknak és azon gyermekeknek is, akik csak egyik — apai vagy anyai — ágon polgári születésűek, mert ezek mind az ilyen demokráciába illenek. A népvezérek tehát így szoktak eljárni, pedig csak addig lenne szabad követni a köznépet, amíg annak lélekszáma meg nem haladja az előkelő és a középosztályét, de ennél tovább nem kellene menni, mert túlsúlyba kerülvén, ez megzavarja a kormányzást és még inkább felbőszíti az előkelőeket, úgyhogy nehezen tűrik majd el a demokráciát; ez volt a forradalom oka Kürénében[5] is, mert az apró gonoszságot még csak elnézik, de ha az nagyon megnövekedik, akkor egyre jobban szemet szúr. Az olyan intézkedések is hasznosak az ilyen demokrácia szempontjából, amilyeneket Kleiszthenész alkalmazott Athénban[6], mikor a demokráciát fejleszteni akarta — Kürénében pedig azok, akik a demokráciát megteremtették. Több új törzset és nemzetséget kell szervezni, és az addig külön-külön gyakorolt vallási szertartásokat néhány közös formába kell beolvasztani, általában pedig mindent ki kell eszelni, hogy az egész lakosság minél jobban összekeveredjék, s hogy

a régi kapcsolatok fölbomoljanak. A türannikus elvek is mind illenek a demokráciához, itt arra gondolok, hogy a rabszolgák ne legyenek szigorú fegyelem alatt, ami bizonyos határig javára is lehet a demokráciának, sőt az asszonyok és a gyermekek se, és általában engedjünk mindenkit úgy élni, ahogy neki tetszik. Sok minden szól az ilyen alkotmány mellett, mert a tömeg mindig szívesebben él a maga kénye-kedve, mint a józan mérséklet szerint.

A törvényhozónak és mindenkinek, aki ilyen alkotmányt akar megszerkeszteni, nem az a legfőbb és egyedüli feladata, hogyan alkossa azt meg, hanem inkább az, miképp biztosítsa a fennmaradását. Mert hiszen egy, két vagy három napig nem nehéz akármilyen viszonyok közt is kitartani. Ezért tehát abból kiindulva, amiről fentebb szóltunk, hogy ti. mi menti meg és mi rontja azt meg, kell biztosítanunk az alkotmányt, óvakodva mindentől, ami rombol, olyan íratlan és írott törvényeket véve alapul, melyek leginkább magukban foglalják az alkotmány védelmét, és nem szabad azt hinnünk, *1320a* hogy csak az a demokratikus, illetve oligarchikus, ami a városállamot a lehető legdemokratikusabbá, illetve oligarchikusabbá teszi, hanem az, ami az uralmat a legtovább biztosítja. A mostani népvezérek azonban avval kedveskednek a népnek, hogy sok magánvagyont koboznak el a bíróságok útján. Ámde ezzel szemben ellenintézkedéseket kell foganatosítaniuk azoknak, akik törődnek az alkotmánnyal, s törvénybe kell iktatniok, hogy a bíróság által elvett vagyonból semmi se jusson sem a nép kezébe, sem pedig a közvagyonba, hanem mind az istenek tulajdona legyen; az emberek így is óvakodni fognak az igazságtalan cselekedetektől (hisz ugyanúgy megbüntetik őket), a csőcselék viszont sok- *5.*

kal kevésbé fog marasztaló ítéletet hozni a vádlottakkal szemben, mert ez semmi hasznot nem jelent neki. De az állami pöröket is lehetőleg csökkenteni kell azáltal, hogy azokat, akik csak úgy találomra vádolnak be valakit, súlyos pénzbírsággal rettentsük vissza; mert ezek általában nem a köznépből szemelik ki a vádlottakat, hanem az előkelő osztályból; már pedig az alkotmány ilyen formájának is lehetőleg valamennyi állampolgár jóindulatára szüksége van — vagy ha ez nem érhető is el, legalább senki ne tekintse ellenségének a hatalom birtokosait. Minthogy pedig a túlzó demokráciák rendesen nagyon népesek, és bajos bennük zsoldfizetés nélkül népgyűléseket tartani, viszont ott, ahol az államnak nincsenek jövedelmei, ez a vagyonos osztályt sújtja (mert hiszen szükségképpen a rájuk kivetett adóból, a vagyonelkobzásokból és az igazságtalan bírói ítéletekből kell a pénzt előteremteni, ami pedig már sok demokráciát felforgatott): ebből az következik, hogy ahol nincsen elegendő bevétel, ott csak ritkán szabad népgyűlést tartani, s az esküdtszéki tárgyalásokat is minél több bíróval, de néhány nap alatt le kell bonyolítani (ez részben azért hasznos, mert így a gazdagok nem húzódoznak majd a kiadásoktól, még ha mindjárt a vagyonosok nem kapnak is bírói tiszteletdíjat, hanem csak a szegények, részben pedig hozzájárul ahhoz, hogy a bírói eljárás sokkal lelkiismeretesebben történjék, mert a vagyonosok nem szívesen maradnak távol magánügyeiktől huzamosan, rövid ideig azonban igen), ahol pedig rendes bevételek vannak, ott nem szabad azt tenni, amit mostanság a népvezérek tesznek (ti. ami fölösleg van, azt mindig kiosztják, a nép pedig, amely pillanatban a pénzt megkapja, ugyanakkor már megint annyit kíván; a szegényeknek nyújtott ilyen segítség a lyukas

hordó meséjére emlékeztet; ellenben arra ügyelni kell a nép igaz barátjának, hogy a köznép túlságos ínségben ne legyen, mert ez oka a demokrácia lezüllésének. Olyan ügyesen kell hát kialakítani, hogy tartós jólét keletkezzen. Mivel pedig ez érdeke a vagyonos osztálynak is, az ilyen bevételekből befolyt összegeket össze kell gyűjteni és egészében kiadni a szegényeknek. A leghelyesebb — ha ez lehetséges — annyit összegyűjteni, hogy jusson belőle egy telkecske megvételére, vagy ha nem, akkor alaptőke lehessen kereskedelmi vagy mezőgazdasági befektetésre, ha pedig nem lehet mindenkinek egyformán adni, akkor legalább törzsek vagy más csoportok szerint kell a pénzt kiosztani, az ezen idő alatt pedig feltétlenül szükséges gyűlésekre a gazdagok adják össze a zsoldot, azonban teljesen szakítani kell a hiábavaló szolgáltatásokkal[7]. Ilyesforma közigazgatással sikerült a karkhédóniaknak a köznép bizalmát megnyerni: a nép egyes csoportjait állandóan gyarmataikon helyezik el s így vagyonhoz segítik őket. A jóindulatú és előrelátó vagyonos osztály azt is megteszi, hogy a szegényeket fölosztja maga közt, és alaptőkét adva ösztönzi őket a vállalkozásra. Érdemes a tarasziak példáját is utánozni, akik a vagyont haszonélvezet szempontjából a szegény osztállyal közössé tették, megnyerve ezzel a köznép jóindulatát; ezenkívül a vezető hivatalokat két csoportra osztják, és az egyiket választással, a másikat pedig sorsolással töltik be; sorsolással azért, hogy a köznép is szóhoz jusson bennük, választással pedig azért, hogy jobb legyen a kormányzat. De meg lehet ezt oldani úgy is, hogy ugyanazt a vezető hivatalt megfelezzük s a tisztviselők egy részét sorsoljuk, más részét választjuk. *1320b*

Ezzel elmondottuk, hogyan kell megszervezni a demokráciákat. *6.*

Ezek szerint nagyjából az is világos, hogyan kell eljárnunk az oligarchiákban. Az ellentétjeiből kell azt összeállítanunk, azaz az ellentétes demokráciából kell minden egyes oligarchiára következtetnünk, kezdve a legtisztább és legeredetibb oligarchián — ez pedig az, amelyik legközelebb esik az ún. politeiához, és amelyben a cenzust felosztják egy kisebb és egy nagyobb vagyon szerint: a kisebbnél a közszükségletekkel foglalkozó hivatalokba, a nagyobbnál az uralkodó tisztségekbe lehet jutni. Akinek megvan a kívánt vagyona, az részt kap a kormányzásból, és a népnek mindig csak akkora tömegét vonják be vagyona révén a kormányzásba, amekkorával együtt az uralkodó osztály túlsúlyba kerül azokkal szemben, akik a kormányzásban nem vesznek részt, azokat viszont, akik ebben részt vesznek, mindig a nép tisztességesebb elemeiből kell választani. Az oligarchia következő fajtáját is hasonlóképp kell megszervezni, de egy kicsit több megszorítással. A túlzó demokrácia ellentétének, azaz a legönkényesebb és a legzsarnokibb oligarchiának, minél hitványabb, annál nagyobb védelemre van szüksége. Miként az a szervezet, amely egészséges és jó erőben van, és az a hajó, amely tapasztalt tengerjáró matrózokkal van ellátva, több tévedést és botlást bír el, és ezek miatt nem egykönnyen megy tönkre — míg viszont a beteges szervezet és a rozoga, semmit érő legénységgel ellátott hajó már a kis veszélyeket sem állja ki: akképp a legsilányabb alkotmány is a legnagyobb védelemre szorul. A demok-
1321a ráciákat általában a polgárok nagy száma tartja fenn — ez ti. az ellentéte az érdemesség szerinti jogelvnek —, az oligarchiát viszont nyilvánvalóan, éppen ellenkezően, csupán a bölcs szervezet juttathatja biztonságba.

7. Minthogy a lakosság leginkább négy rétegű: föld-

műves, iparos, kereskedő és napszámos, és fegyverneme is négyféle: lovasság, nehéz gyalogság, könnyű gyalogság és tengerészet, ebből következik, hogy ahol a terep a lovasságnak felel meg, ott a helyzet kedvező egy erős oligarchia megszervezésére (a lakosságnak ott ez a fegyvernem nyújt biztonságot, márpedig a lótartást csak a nagy vagyonok engedhetik meg maguknak), ahol meg a terep a nehéz gyalogságnak alkalmas, ott az oligarchia következő foka a megfelelő (a nehéz gyalogos szolgálat ugyanis inkább való a tehetősebbeknek, mint a szegényeknek); viszont a könnyű gyalogság és a tengerészet teljességgel demokratikusak. Már most, ha nagyon sokan vannak, s összetűznek a többiekkel, ez utóbbiak akárhányszor alulmaradnak a küzdelemben; ez ellen orvosszerért a tapasztalt hadvezérekhez kell fordulnunk, akik a lovassághoz és a nehéz gyalogsághoz megfelelő arányban osztanak be könnyű gyalogságot. Különben a köznép minden zendülésben felülkerekedik a vagyonos osztályon; könnyű fegyverzetű létére könnyen fölveszi a harcot a lovassággal és a nehéz gyalogsággal. Aki tehát ezekből szervezi meg ezt a haderőt, az önmaga ellen szervezi; ezért az a helyes, ha kétfelé bontják a korosztályokat; idősebbekre és fiatalabbakra, és ha a maguk gyermekeit képezik ki — még fiatal korban — a könnyű fegyverzetű gyalogos szolgálatra, és — erre már gyermekkoruktól fogva kiszemelve — azok lássák el ezt a szolgálatot. A köznépnek a kormányzásban való részvétele úgy történjék, miként már előbb is mondtuk, hogy csak azok vegyenek részt abban, akik megszerezték a cenzust, vagy mint Thébaiban, azok, akik egy bizonyos ideig távoltartják magukat a kézművesi foglalkozástól, vagy, mint Masszaliában, hogy időnként kiválogatják az érdemeseket, azok közül,

akik részt vesznek a kormányzásban és azok közül is, akik azon kívül vannak. Aztán meg a legfőbb vezető tisztségekkel, melyek az alkotmányjogok gyakorlóit megilletik, kell, hogy együtt járjanak bizonyos pénzbeli kötelességek is, hogy a népnek ne legyen ama tisztségekhez kedve, és megnyugodjék a vezető tisztviselők személyében, mint akik úgyis nagy árat fizettek méltóságukért. Megfelel a célnak az is, ha a hivatalba lépők pompás áldozatokat mutatnak be és közmunkákat végeztetnek, hogy a nép, részesülve az áldozati lakomákban, és látva azt, hogy a városállam fogadalmi ajándékokkal és középületekkel szépül, szívesen lássa az alkotmány maradandóságát; egyúttal pedig így az előkelőek anyagi áldozatainak is megmarad az emléke. Csakhogy manapság az oligarchia hívei nem ezt teszik, hanem ennek éppen az ellenkezőjét: a maguk hasznát keresik, nem kevesebb buzgalommal, mint a kitüntetést. Ezért találóan is mondják, hogy a mai oligarchiák apró demokráciák.[8]

1321b Ennyiben óhajtottuk kifejteni, hogy miként kell megvalósítani a demokráciát és az oligarchiát.

8. Összefügg a most elmondottakkal az is, hogy a vezető tisztségek ügye jól legyen megoldva, hogy mennyi legyen belőlük, melyek legyenek azok, s milyen hatáskörrel — amint azt már előbb is elmondottuk. A feltétlenül szükséges hivatalok nélkül nincsen városállam, és olyanok nélkül, melyek a közrendhez és a nyugalomhoz szükségesek, lehetetlen a kormányzás. Az is természetes, hogy a kis városállamokban kevés hivatalra, a nagyokban pedig sokra van szükség, mint azt már fentebb említettük[9]; nem szabad tehát szem elől tévesztenünk, hogy melyeket lehet egyesíteni, s melyeket kell különállóknak meghagynunk. A feltétlenül szükséges

föladatok közül első a piaci felügyelet, amely vigyáz a kötött szerződésekre és rendre; hiszen az emberek mindennapi szükségletei szempontjából az adás-vevés minden államban feltétlenül szükséges és, ez a leglényegesebb velejárója a teljes autarkeiának, ami a városállammá tömörülést indokolja. Egy másik, ezzel igen szorosan kapcsolódó föladat a városállamban lévő köz- és magánvagyonról való gondoskodás, hogy a jó rendet megőrizzék; a pusztuló házakat és utakat fenntartsák és javítsák; a szomszédok egymás birtokhatárait megóvják és ne legyen közöttük pörösködés, valamint a hasonló felügyeletek. Városigazgatásnak nevezik általában ezt a hivatalt, de ennek is több ágazata van, amelyekre a népesebb városállamokban más-más föladat hárul, pl. a városfal-gondozás, a közkutak felügyelete és a kikötők őrzése. Van még egyéb hivatal is, amely éppoly feltétlenül szükséges, mint az előbbi, és hasonló is ahhoz, mert feladatai ugyanazok, csakhogy a vidékre és a városon kívüli területekre vonatkozólag ezeket a tisztségviselőket mező- vagy erdőfelügyelőknek hívják. Így akkor három ilyen hivatal van, mert egy további az, amelyhez a közjövedelmek megőrzésre befolynak, és ahonnan azt az egyes kerületekhez eljuttatják; ezeket a hivatalnokokat pénzbeszedőknek és pénzkezelőknek nevezik. Egy másik hivatal megint az, amelynél írásba kell foglalni a magánszerződéseket és a törvényszéki ítéleteket; ugyanennél kell a vádiratokat is benyújtani és a beidézést kérni. Néhol még ezt is több ágra osztják, másutt viszont egyetlenegy intézi az összes ilyen ügyeket; főtisztviselőnek, felügyelőnek, feljegyzőnek hívják őket vagy más, ehhez hasonló néven. Ezután következik az, amelyik talán a legszükségesebb, de egyúttal a legsúlyosabb hivatal is, melynek feladata az ítéletek

végrehajtása a vádlottakon, a bírói jegyzékek alapján
1322a nyilvánosan kihirdetett adósokon, és a foglyok őrzése. Súlyos ez a hivatal a vele járó sok gyűlölség miatt, úgyannyira, hogy ha nem lehet belőle nagy hasznot húzni, nem is vállalja senki, ha pedig vállalja valaki, az sem akar szigorúan a törvény szerint eljárni, márpedig ez feltétlenül szükséges, mert annak semmi haszna, ha a bíróság hoz ugyan döntést a pörös ügyekben, de azt nem hajtják végre, és ha igazságszolgáltatás nélkül társadalmi élet lehetetlen, éppúgy lehetetlen az ítéletek végrehajtása nélkül is. Ezért helyesebb is, ha nemcsak egy ilyen hivatal van, hanem törvényszékenként másmás; sőt az adósok jegyzékében föltüntetettek nyilvántartását is ugyanígy osszuk meg, valamint, hogy az egyes végrehajtásokat más-más hivatalnokok végezzék, éspedig inkább az újak, mint az előző éviek. A működő hivatalnokok közül is más hozza meg az ítéletet, és más hajtsa végre, mondjuk a városigazgatási felügyelők a piaci felügyelők által hozott ítéleteket, emezekéit meg megint mások. Minél kevesebb gyűlölet éri az egyes végrehajtókat, annál teljesebb sikere lesz a végrehajtásnak, mert ha ugyanazok az ítélethozók, mint akik a végrehajtást végzik, kettős gyűlöletben van részük, ha pedig minden ügyben ugyanazok intézkednek, akkor ez teszi őket mindenki előtt ellenszenvessé. Sok helyütt még a fogolyőrzés sincs elválasztva a végrehajtó hivataltól, mint pl. Athénban az ún. „tizenegyek"[10] esetében. Jobb volna tehát ezt is különválasztani, és erre is valami ügyes megoldást keresni. Ez a hivatal is éppen annyira fontos, mint az előbb említett, pedig az érdemesek leginkább éppen ezt a hivatalt kerülik, a semmirekellőknek viszont nem ajánlatos ilyen hatalmat adni, hiszen inkább maguk szorulnak őrizetre, semhogy ők tudnának má-

sokat őrizni. Ezért erre a feladatra nem egyetlen hatóságot kell kijelölni, sőt nem is állandóan ugyanazt, hanem egyrészt az ifjúság — ahol ti. van valami ifjúsági vagy közbiztonsági szervezet —, másrészt a tisztviselők egymást felváltva lássák el ezeket a teendőket.

Ezen hivatalokat kell tehát mint nélkülözhetetleneket, első helyen említenünk, ezek után pedig azokat, melyek éppen olyan szükségesek, de még nagyobb jelentőségűek, mert nagy tapasztalatot és megbízhatóságot föltételeznek. Ide számíthatnók azokat, melyek a városállam védelmére és a háborús föladatokra hivatottak. Ugyanis békében és háborúban egyaránt szükség van olyanokra, akik a kapuk, a városfalak őrzésére, a polgárok sorozására és katonai beosztására ügyelnek. Némelyütt ezen feladatokra több hivatalt szerveznek, másutt kevesebbet, pl. a kis városállamokban mindent csak egy intéz. Az ilyen vezető neve hadvezér, illetőleg fő- *1322b*
vezér. Ha aztán lovasság, könnyű gyalogság, íjászok és tengerészek is vannak, néha ezek mindegyikére külön is jut egy-egy vezető, akit tengerészeti, lovassági vagy gyalogsági parancsnoknak nevezünk, az ezeknek alárendelt részeknél pedig hajóparancsnoknak, századosnak, csapatparancsnoknak, és így tovább a kisebb csapattestek szerint. De mindez tulajdonképpen egyféle természetű hadi foglalatosság. Ennél a hivatalnál tehát ez a helyzet; minthogy azonban némely hivatal, ha nem is valamennyi, igen sok állami pénzt kezel, feltétlenül szükséges, hogy egy külön hivatal végezze a számadást és az igazolást, és ez semmi egyébbel ne foglalkozzék; ezen tisztviselők neve: „főrevizor", „revizor", „ellenőr", „ügyintéző". Mindezen hivatalokhoz járul azután még egy, amely valamennyi közt a legfontosabb, mert sokszor ezt illeti meg a döntés és a kezdeményezés, vagy

legalábbis a népgyűlésen való elnöklés, amennyiben a főhatalom a népé; mert hisz csak természetes, hogy a népgyűlés feletti hatalom egyúttal a városállam legfőbb ura is. Ennek tagjait néhol probuloszoknak nevezik, mert mindenről előzetes véleményt adnak, ott azonban, ahol sokan vannak, inkább „tanács" a nevük. Körülbelül ezek az államügyekkel foglalkozó hivatalok; a tisztségek egy másik fajtája a vallási ügyekkel függ össze, ilyenek a papi hivatalok s azok a felügyelőségek, amelyekre a szent helyek, a szent épületek jókarban tartása, a düledezők rendbehozása, s egyéb, az istenekre vonatkozó ügyek tartoznak. Ez a felügyelet néhol egyesítve van, pl. a kis városállamokban, másutt pedig erre is sokféle hivatal van, melyek elkülönülnek a papi hivataltól, úgymint: az áldozatra felügyelő templomőr és a szent kincsek kezelője. Ide tartozik az a külön hivatal is, amelyre a hivatalos áldozatok bemutatását bízzák, amelyeket ti. nem külön papságnak enged át a törvény, hanem az egész közösség tűzhelyétől nyerik jelentőségüket, ezen hivatal viselőjének neve „arkhón", „király" vagy „prütanisz". Szóval, hogy röviden összefoglaljuk, a feltétlenül ellátandó hivatalok a következők: vallási ügyek, hadügy, közjövedelmek és kiadások, piaci, várbeli, kikötői és mezei ügyek; továbbá: törvénykezés, szerződések hites följegyzése, végrehajtás, fogolyőri szolgálat, számfejtés, számvizsgálat, tisztviselők igazolása és végül a közügyekben határozó tanács. Hanem az olyan államokban, ahol a lakosság jobban ráér ezekkel foglalkozni, jobb módban is van, de meg törődik is azzal, hogy a viszonyok rendezettek legyenek, vannak még külön hivatalok, mint a nőfelügyelet, törvényvédelem, gyermekfelügyelőség, testnevelési
1323a felügyelőség és ezekhez járul még a tornaversenyek,

a Dionüszosz-ünnepek és más, esetleg szokásos ilyen vallásos jellegű ünnepek vezetősége. Ezen hivatalok közül némelyek nyilvánvalóan nem demokratikusak, mint pl. a nő- és gyermekfelügyelőség, mert a szegény nép, mivel szolgát nem tarthat, kénytelen az asszonyokat és a gyermekeket szolgai teendőkre is igénybe venni. Mert három olyan vezető tisztség van, amelynek mintájára az egyes városállamok legfőbb hatóságukat megszervezik, ti. a törvény őrei, a probuloszok és a tanács: ezek közül a törvényőri arisztokratikus, a probuloszi oligarchikus, a tanács pedig demokratikus hivatal.

Ezzel a vezető hivatalokról, fő jellemvonásaik szerint, úgyszólván valamennyiről megemlékeztünk.

1. Annak, aki az alkotmány legtökéletesebb formájáról a tárgyhoz méltó kutatást akar végezni, először is azt kell meghatároznia, hogy melyik életmód a legkívánatosabb. Ha ugyanis ez bizonytalan, akkor az is bizonytalan, melyik a legjobb alkotmány; mert ez csak természetes, hogy azok, akiknek a legjobb kormányzásban van részük, az adott körülmények között azok élnek a legjobban, hacsak valami váratlan esemény be nem következik. Ezért elsőként abban kell megegyezésre jutnunk, hogy melyik a mindenkinek egyaránt legkívánatosabb élet, aztán pedig, vajon a közösségnek és az egyénnek ugyanaz az élet a legkívánatosabb-e, vagy kinek-kinek más. Minthogy azt hiszem, elég bőven szóltunk a legjobb életről a nagyközönségnek szánt munkáinkban[1], most is azokra kell hivatkoznunk. S valóban legalábbis azt az egy megállapítást senki sem vitathatja, hogy mivel a javak három csoportra oszthatók, éspedig rajtunk kívül állókra, testiekre és lelkiekre: mind a három hozzátartozik a boldogsághoz. Ugyan ki is mondaná boldognak azt, akiben egy szemernyi bátorság, józan mérséklet, igazságosság és megfontolás nincs, hanem még a mellette röpködő legyektől is retteg, aki semmitől, még a legnagyobb kicsapongástól sem tudja megtartóztatni magát, ha elfogja az evés vagy az ivás vágya, aki végül egynegyed oboloszért is kész tönkretenni leghűbb barátait, és aki józanság dolgában annyira botor és tévelygő,

akárcsak egy kis gyermek vagy egy eszelős. Ámde ezeket az említetteket, noha mindenki elismeri jelentőségükben és elért fokuk szerint, mégis megkülönböztetik őket. Azt hiszik, az erényből akármekkora is elég; bezzeg a pénzben, vagyonban, hatalomban, hírnévben és minden ilyenben határtalan túlzásra ragadtatják magukat. Mi azonban ezeknek azt mondjuk, hogy minderről könnyen meggyőződhetünk a való tények alapján, ha megfigyeljük, hogy az emberek nem földi javak segítségével szerzik és tartják meg az erényt, hanem fordítva,[2] *1323b*
és hogy az emberek között a boldog élet, akár örömben, akár erényes életben, akár mindkettőben gyökerezik, inkább azoknak jut, akiknek lelkülete és gondolkodása gazdag a kitűnő tulajdonságokban, viszont a rajtuk kívül eső javak birtokában mértéket tartanak, nem pedig, akiknek ez utóbbiakból a kelleténél is több van, de az előzőkből ugyancsak hiányt szenvednek. De még ha értelem szerint nézzük is a kérdést, akkor is könnyen megérthetjük. Hiszen a külső értékeknek mindig van határa, csakúgy, mint mindenféle eszköznek (márpedig minden, ami hasznos, valami célt szolgál): ha túlsúlyra jutnak, szükségszerűen vagy ártanak, vagy legalábbis semmit sem használnak a tulajdonosuknak: viszont a lelki javak mindegyike annál több hasznot hajt, minél jobban elhatalmasodik, ha ti. még ezekhez is hozzá kell fűznünk a nemességen kívül a hasznosságot. Egészben véve világos, hogy az egyes dolgok legtökéletesebb állapotát ezen dolgok egymáshoz való viszonyában fogjuk kinyilvánítani, és az a különbség, amelyet ezek állapotuk szempontjából feltüntetnek, az egyszersmind az állapotok felsőbbrendűsége is. Úgyhogy, ha igaz az, hogy a lélek a vagyonnál és a testnél értékesebb, nemcsak általában véve, hanem saját magunk számára is, akkor a

lélek legtökéletesebb megnyilvánulása is a földi javak mindegyikével szemben szükségképpen ilyen viszonyban van. Aztán meg mindaz a jó, ami kívánatos, a lélek kedvéért van, és azért is kell arra minden okos embernek törekedni, mert nem a lélek van a többi dolog kedvéért! Így tehát mindenkinek annyi boldogság jut osztályrészül, amennyi erénye, okossága és ezen elvek szerinti cselekvő képessége van. Fogadjuk el ezt alaptételül, s idézzük tanúul rá az istenséget, aki boldog és megelégedett, de nem a külső javak folytán, hanem a maga lénye által, természetének minősége révén — minthogy ugyanezen okból a jó szerencse is szükségszerűen más, mint a boldogság (a lelken kívüli javak forrása kétségtelen az esetlegesség és a vak sors, de senki sem igaz vagy mértékletes annak következményeként vagy a vak sors által). Ebből következik, és ugyanezen okokból folyik az is, hogy egy városállam akkor boldog és akkor megy jól a sora, ha az a legtökéletesebb. Nem lehet jó sora annak, aki nem cselekszik helyesen, mert sem az egyes ember, sem a városállam nem végezhet helyes munkát erény és értelem nélkül. A városállam derekassága, igazságérzete és megfontoltsága ugyanazon képességet és formát mutatja, amely minden igaz, okos és józan férfiban megvan.

De ezen megjegyzéseket, mintegy bevezetésképpen, most csak ennyire érintsük tárgyalásunkban, mert azt nem tehetjük, hogy ne is érintsük őket, viszont arra sincs módunk, hogy valamennyi ide tartozó szempontot megvizsgáljunk, mert ez egy másik munkának a feladata.[3] Egyelőre fogadjunk el annyit, hogy a legboldogabb élet az egyes ember és általában a városállam számára is az, amely erényes cselekedetekben telik el, és amelyet egy erényes tetteket lehetővé tevő jólét támo-

gat. Azokról, akik ezt vitatják — egyelőre figyelmen kívül hagyva őket tárgyalásunkban — majd később szólunk részletesen —, ha ti. akadna valaki, aki az elmondottakban nem nyugszik meg. *1324a*

Hátra van még, hogy arról szóljunk, vajon ugyanolyan-e az egyes ember boldogsága, mint a városállam közösségéé, vagy sem. Ebből is kitűnik: mindenki elfogadhatja azt, hogy ugyanolyan. Akik ugyanis a gazdagságban látják az egyén számára az élet boldogságát, azok a városállamot is akkor tekintik boldognak, ha gazdag; akik a türannikus életet tartják legtöbbre, azok azt állítják, hogy a városállam is akkor a legboldogabb, ha minél több alattvalón uralkodik; ha pedig valaki az egyénre nézve az erényt fogadja el helyesnek, a városállamot is annál boldogabbnak mondja majd, minél erkölcsösebb. Azonban itt mindjárt két kérdést kell megvitatnunk, először, melyik a kívánatosabb életmód: az-e, ha az államügyek intézésében másokkal együtt részt veszünk, vagy inkább az, ha abban idegenként élünk[4], a polgári közösségből kiválva; másodszor, hogy a városállam milyen alkotmányát és szervezetét tartjuk a legjobbnak, legyen mármost akár mindenki számára kívánatos a városállam ügyeiben való részvétel, akár csak egyesek számára nem, noha a többségnek igen. Minthogy azonban a politikai fejtegetés és elmélkedés az utóbbival foglalkozik, nem pedig annak az eldöntésével, hogy mi az egyén számára a kívánatosabb, és minthogy jelenleg ezt a kérdést akarjuk tárgyalni: az előzőt most mellőzhetjük, a második szempont azonban vizsgálódásunk anyagához tartozik. *2.*

Az tehát világos, hogy szükségképpen az az alkotmány a legtökéletesebb, amelyben bárki a legjobban boldogulhat és a legmegelégedettebben élhet; és éppen

azok között, akik elismerik, hogy az erényes élet a legkívánatosabb, csak arra nézve van véleményeltérés: vajon a közéleti működés és a tevékeny élet a kívánatosabb, vagy inkább az, amely minden külső iránti érdeklődéstől visszavonul, amilyen az elmélkedő élet és amely némelyek szerint egyes-egyedül filozofikus.[5] Körülbelül ez az a két életforma, amelyet az erényben kimagasló férfiak választani szoktak, régente éppúgy, mint ma; ez a kettő szerintem a közéleti szereplés és a filozofikus élet. Bizony nem kis különbséget jelent az, hogy melyik a helyes, mert, ha helyesen gondolkozunk, mindig a jobb cél felé kell törekednünk, az egyes embernek éppúgy, mint a városállamnak. Egyesek[6] azon nézeten vannak, hogy az embertársak feletti uralkodás, ha az zsarnoki, akkor az a legnagyobb igazságtalanság, ha pedig ez alkotmányos úton történik, akkor — bár igazságtalannak nem mondható, mégis gátolja a boldog körülményeket, mások[7] meg éppen ellenkezően gondolkoznak; szerintük a férfihoz csupán a tevékeny és a politikus élet illik; semmiféle erény gyakorlására nincs annyi
1324b alkalma a magánosoknak, mint éppen azoknak, akik a közügyekkel és politikával foglalkoznak. Szóval ezek így vélekednek; megint mások pedig azt mondják, hogy csupán a korlátlan hatalmú és türannikus alkotmány biztosítja a boldogságot.[8] Sőt, némelyek szerint az alkotmánynak és a törvényeknek az a rendeltetése, hogy a szomszéd népek fölött korlátlan hatalmat gyakoroljanak. És valóban, bár úgyszólván a legtöbb törvény zűrzavaros összevisszaságot mutat a legtöbb helyen, mégis, ha egyáltalán törekednek valami felé a törvények, akkor ez minden esetben a hatalom; mint pl. Lakedaimónban és Krétában az egész nevelés és a törvények egész sora a hadügyekhez alkalmazkodik; de ugyanígy valamennyi

néptörzsben is, amelynek megvan az ereje a nagyratörésre, nagy becsülete van az ilyen hatalomnak, pl. a szküthák, perzsák, thrákok és kelták közt. Egyeseknél még törvények is vannak, melyek ilyen erényre ösztönöznek; pl. Karkhédónban, mint mondják, a harcosok annyi dísz-karvédőt viselnek, ahány hadjáratban vettek részt; volt aztán Makedóniában is oly törvény, hogy aki még nem ölt meg egy ellenséget sem, az kötelet hordjon a derekán. A szküthéknál nem volt szabad a lakomán a körülhordozott pohárból innia annak, aki még nem ölt meg ellenséget; az ibéreknél, e harcos törzsnél viszont annyi karót szúrnak le az elhalt sírja mellé, ahány ellenséget megölt; más népeknél is sok hasonló szokás van, melyet részint a törvény állapít meg, részint a hagyomány.

Ámbár, ha mindezt közelebbről szemügyre vesszük, nagyon sajátságosnak tarthatjuk, hogy az államférfiú azt tekintse föladatának, hogy minő módon terjessze ki zsarnoki uralmát szomszédaira, akár tetszik azoknak, akár nem. Ugyan hogy lehetne államférfihoz és törvényhozóhoz méltó eljárás az, ami még csak nem is törvényes? Márpedig nem törvényes az uralom, ha az nemcsak hogy nem igazságos, hanem egyenesen igazságtalan. Márpedig az erőszakos uralom, igenis, lehet igazságtalan. De hiszen más tudományokban sem tapasztaljuk ezt, sem az orvosnak, sem a kormányosnak nem az a dolga, hogy egyik a betegeit, másik az utasait rábeszélje, vagy velük erőszakoskodjék. Csakhogy persze a tömeg, úgy látszik, a korlátlan hatalmat tartja politikusnak, és amit magára nézve nem fogad el jogosnak vagy hasznosnak, azt nem átallja másokkal szemben gyakorolni; és míg odahaza az igazságos uralmat sürgetik, bezzeg másokkal szemben nemigen ügyelnek a

jogra. Furcsa is volna, ha nem természeténél fogva tűrné az egyik a korlátlan uralmat, és szegülne ellene a másik — ha pedig ez így van, bizony nem szabad mindenkivel szemben a zsarnoksággal próbálkozni, hanem csak azokkal szemben, akik azt eltűrik; aminthogy lakoma vagy áldozat céljaira sem emberre kell vadászni, hanem arra, ami a célnak megfelel: vadászni az olyan
1325a vadra kell, amely ehető. Ámde a városállam egymagában is élhet boldogan, persze csak az, melyiket nyilván helyesen kormányoznak, amennyiben lehetséges, hogy egy városállam magában is boldogulhat helyes törvényekre támaszkodva, és ha alkotmányos rendje nem háborúkra és nem is az ellenség legyűrésére irányul; sőt egyáltalában ne is legyen ilyen. Nyilvánvaló tehát, hogy bár minden háborús intézkedést helyesnek kell ugyan elfogadnunk, de nem úgy, mint ami mindennek legfontosabb végcélja, hanem mint olyant, ami ezt csak elősegíti. A derék törvényhozónak az a föladata, hogy megfigyelje, miként válhatnak a városállamok, a különféle természetű emberek és mindennemű közösség a helyes élet és a nekik elérhető boldogság részeseivé. Mindazonáltal lesznek különbségek az egyes intézkedések közt; s éppen az a törvényhozó kötelessége, hogy észrevegye — ha szomszédokkal is van dolga —, hogy melyiknél mit kell használni és az intézkedések közül egyesekre melyik alkalmazható.

De az a kérdés, hogy mily célra kell a legtökéletesebb alkotmánynak törekednie, talán később is tárgyalásra kerülhet a kellő formában.

3. Azokkal szemben azonban, akik elfogadják azt, hogy az erényes élet a legkívánatosabb, de nem értenek egyet abban, hogyan kell azt megvalósítani, nyilatkoznunk kell, éspedig mindkét fölfogásra nézve (az egyik ugyanis

elhárítja magától a politikai hivatalt, mert úgy tartja, hogy a szabad ember élete egészen más, mint a politikusé, és valamennyi között a legkívánatosabb, míg mások emezt tartják a legjobbnak, mert szerintük lehetetlen, hogy aki semmit nem csinál, az cselekszik helyesen, hiszen az eredményes működés és a boldogság ugyanaz). Ennek a két pártnak azt kell felelnünk, hogy részben igazuk van, részben nem. Az előbbinek igaza van abban, hogy a szabad ember élete többet ér, mint a despotáé. Ez így igaz is, mert abban ugyan nincs semmi tiszteletre méltó, hogy valaki szolgákkal rendelkezik, éppen azok szolgai mivoltánál fogva; a szükségletekhez tartozó teendők elrendelésében szintén nincs semmi nemes. De viszont az sem helyes, ha azt vélik, hogy minden kormányzás önkényes; a különbség a szabad embereken és a szolgákon való uralkodás közt nem kisebb, mint a természet szerint szabadok és a szolgák közötti különbség. Erről pedig elég bőven nyilatkoztunk tárgyalásunk első részében.[9] Viszont az sem helyes, ha valaki többre tartja a tétlenséget a cselekvésnél, mert a boldogság cselekvés, hiszen sok és szép célt szolgálnak az igazságszerető és mérsékelt férfiú tettei. Természetes, ezen megállapítások alapján könnyen azt lehetne hinni, hogy az a legjobb, ha valaki mindenek fölött úr, mert akié a hatalom, az végezheti a legtöbb és legszebb cselekedeteket. Így hát akinek hatalma van a vezetésre, ne engedje azt át embertársának, hanem inkább hódítsa el előle, és sem az apa gyermekeire, sem a gyermek apjára, sem általában a barát a jóbarátra ne legyen tekintettel, és ne is törődjön ilyesmivel, mert: mindig a legjobbat kell választanunk, a helyes cselekvés pedig a legjobb. Ez az állítás talán még igaz is lenne, ha a jogfosztók és erőszakoskodók ez által a legbecsesebb értékek *1325b*

birtokába jutnának. Ámde ez nem lehet az övék, sőt föltevésükben csalatkoznak. Mert hiszen nem is lehetnek valami kiválóak annak tettei, aki legalábbis annyira nem különbözik polgártársaitól, mint a férfi az asszonytól, az apa a gyermekeitől, az úr a szolgájától; és aki valamit egyszer megszegett, az aztán később már nem hozhat helyre annyit, mint amennyire eltávolodott az erénytől. Az egymáshoz hasonlóaknál viszont az a helyes és igazságos, ha váltják egymást, mert hiszen éppen ebben áll az egyenlőség és a hasonlóság, mert az egyenlőtlenség az egyenlők és a különbözőség a hasonlók között természetellenes, márpedig semmi természetellenes nem lehet nemes. Ezért, ha valóban akad valaki, aki erény és tettekre való képesség szempontjából a legjobbnál is többet ér, ahhoz csatlakoznunk nemes, és annak engedelmeskedni igazságos. De ne csak erénye, hanem hatalma is legyen, mely a cselekvésre képesíti. Ámde ha mindezt helyesen mondtuk és boldogságnak a helyes cselekvést tekintjük, akkor általában minden városállam közösségének és az egyedeknek is a cselekvő élet a legjobb. Csakhogy a cselekvő élet nem feltétlenül irányul másokra, mint ezt némelyek gondolják; sőt még csak nem is kizárólag a cselekvés eredményeinek a kedvéért történő gondolkozást kell cselekvőnek tartanunk, hanem sokkal inkább az önmagáért való elmélkedést és okoskodást, amely célját önmagában hordja, mert a cél a helyes cselekvés, tehát egyúttal mindig valamilyen cselekvés is. Csakhogy még a kifelé irányuló cselekvéseknél is főleg azokról mondjuk, a szó igazi értelmében, akik, miként az építő művészek, „cselekszenek". Egyébiránt még csak nem is szükségszerűen tétlen az a városállam, mely a maga belső ügyeivel foglalkozik s ezt az elzárkózott életet tűzte ki célul: a részek szerinti cselek-

vés is megvalósulhat, hiszen annyiféle közös ügyük van egymással a városállam részeinek! Hasonlóan lehetséges ez az egyes embernél is: különben nehezen mondhatnók az isten és az egész világ helyzetét tökéletesnek, mert hiszen ezeknek nincsenek a maguk sajátos tevékenységén kívüleső tetteik.

Világos mindebből, hogy szükségképpen ugyanazon életet kell a legjobbnak tartanunk minden egyes emberre külön-külön, a városállamra és az emberek közösségére is.

Miután tehát mintegy bevezetésként előadtuk a most *4.*
mondottakat, a többi alkotmányról pedig már előbb értekeztünk, a még hátralevő mondanivalónkat azzal kezdjük, hogy először is milyen alapelvei legyenek annak a városállamnak, amelyet kívánságunk szerint akarunk megalkotni. Mert megfelelő tervezés nélkül nem alakulhat ki a legtökéletesebb alkotmány. Ezért hát több olyan elvet kell előre alapul vennünk, amelyek óhajainknak megfelelnek, de ezek egyike se legyen lehetetlen.[10] Itt a polgárok számára és a területre gondolok. Mert ahogyan minden mesterembernek, pl. a takácsnak vagy a hajóácsnak, szüksége van a munkájához alkalmas *1326a*
nyersanyagra (és minél jobb az előkészítése, szükségszerűen annál szebb lesz a mestertől kikerülő munka): akképpen az államférfiúnak és a törvényhozónak is rendelkezésre kell hogy álljon a nekik megfelelő előkészített anyag. Első ilyen feltétel a politikusnál a lakosság száma: hányan legyenek és milyen természetűek; a következő a terület, hogy mekkora és milyen. A legtöbben azt hiszik, hogy a boldog városállamnak nagynak kell lennie, de még ha ez igaz volna is, azt már nem tudják megmondani, hogy milyen nagy vagy milyen kicsi legyen az a városállam. Ezek ugyanis a lakosok száma szerint

bírálják el a nagyságot, holott nem annyira a tömegre, mint az erőre kell tekinteni. Mert a városállamnak van bizonyos feladata, s amelyik ezt a legjobban tudja megoldani, azt kell a legnagyobbnak tartanunk, mint pl. Hippokratészt is nem mint embert, hanem mint orvost mondhatjuk nagyobbnak annál, aki rajta testileg túltesz. Sőt, még ha a lakosok számára vagyunk tekintettel, akkor sem a lakosság bármelyik részét kell vegyük (hiszen a városállamban szükségszerűen nagyszámú szolga, beköltözött és idegen is van), hanem csak azokat szabad beleszámítani, akik valóban a városállam részeihez tartoznak, és akikből a városállam, mint alkotó részekből, összetevődik; ha ezeknek a száma igen magas, ez mutatja a városállam nagyságát; amely városállamból azonban sok kézműves, de kevés nehéz fegyverzetű gyalogos kerül ki, azt lehetetlen nagynak tartanunk: nem mindegy, nagy-e valamely városállam vagy csak népes. Ámde a tapasztalat azt mutatja, hogy igen nehéz, sőt talán lehetetlen is, túlságos népesség esetén helyesen kormányozni. Legalábbis azok közül, amelyeket jól szervezetteknek tartunk, egyikről sem mondhatjuk, hogy túlságosan engedékeny volna a lakosság számát illetőleg. De hisz ez kiviláglik az érvek meggyőző erejéből is. A törvény ugyanis egy bizonyos rend, s a jó törvény szükségszerűen jó rend; ámde a túlságosan nagyszámú népességnél a rend nem tartható fenn, erre csak az az isteni erő volna képes, amely ezt a világot is összetartja. Ezért szükségszerűen az a városállam a legszebb, ahol a nagyság az említett mértékkel van megszabva, mert a szépség éppen a tömeg és a nagyság bizonyos fokában szokott megnyilvánulni. Így a városállam nagyságának is van egy bizonyos határa, mint minden más egyébnek: állatnak, növénynek s mindenféle eszköznek;

ezeknek egyike sem tartja meg a maga lényegét, ha túlságos kicsivé vagy túlságos naggyá lesz, hanem vagy egyáltalában kivetkőzik a természetből, vagy elsatnyul: egy háromnegyed lábnyi hajó egyáltalában nem is hajó már, de két stadionnyi sem az, mert vagy aprósága miatt van kárára a hajózásnak, vagy túlságos nagy arányai *1326b* miatt. Hasonlóan van ez a városállam esetében is; ha nagyon kevés polgára van, akkor nincs autarkeiája (márpedig a városállam kell, hogy autarkeiával rendelkezzék); ha meg nagyon sok, akkor ugyan megvan az autarkeia az életszükségletekben, de csak úgy, mintha egy nép lenne, nem pedig városállam, és kormányzása ugyancsak nem könnyű, mert ki vállalkoznék a hadvezér szerepére egy ilyen rettentő sokaságnál — vagy akárcsak hírnöknek is, hacsak az illető nem Sztentór ivadéka?! Ezért a legfontosabb az, hogy annyi lakos legyen, amennyi a politikai közösségnek megfelelően rendelkezik a boldog élethez szükséges autarkeiával, bár lehetséges, hogy vannak ennél sűrűbb lakosságú, nagyobb városállamok is, de ez, mint mondottuk, nem mehet a végtelenségig. Hogy pedig mi a fokozásnak a határa, azt tapasztalatból könnyen megítélhetjük. A városállami tevékenység ugyanis részint a vezetők, részint az alattvalók dolga — éspedig a vezető feladata a rendelkezés és a bírói döntés; ahhoz azonban, hogy valaki igazságosan döntsön és hogy hivatalát méltóan betöltse, feltétlenül szükséges, hogy a polgárok ismerjék egymás képességeit, hiszen ha ez nem áll fenn, ott szükségképpen rosszul mennek a hivatali és bírói ügyek. Egyik téren sem igazságos a vaktában való döntés, ami pedig a túlnépesedésnél nyilvánvalóan bekövetkeznék. No meg az idegenek és a beköltözöttek is könnyen bitorolhatnák a polgárjogot, nem is volna oly nehéz ne-

kik észrevétlenül eltűnniök a lakosság nagy tömegei között. Világos tehát, hogy a városállam legkedvezőbb kiterjedése az, amikor a lakosság száma legfeljebb akkora, amekkorát az autarkeiával rendelkező élet szempontjából jól át lehet tekinteni.

Az állam nagyságának arányaira nézve ezekben állapodjunk meg.

5. Hasonlóképpen áll a dolog a terület kérdésében is. Arra nézve, hogy ez milyen legyen, kétségtelenül mindenki megegyezhet abban, hogy ez az autarkeia szempontjából a legalkalmasabb legyen (ez pedig szükségszerűen akkor ilyen, ha a föld mindent megterem; mert hiszen az az autarkeia, ha mindenünk megvan, és semmiben sem látunk szükséget); kiterjedésre és nagyságra pedig akkora legyen, hogy a rajta élők kényelemben élhessenek, szabadon és mértékletesen. Hogy ezeket a határokat helyesen vagy nem helyesen szabtuk-e meg, később kell majd szabatosabban megvizsgálnunk, mikor általában a birtokról és a vagyoni jólétről lesz szó, arról, hogyan és milyen módon kell ennek a gyakorlatban érvényesülnie; mert sok vitatható van ezen kérdésben, hiszen rendesen két végletes életmód felé vonzódnak: egyrészt a zsugoriság, másrészt a fényűzés felé. A terület tagozódását illetőleg nem nehéz megállapítanunk, hogy milyennek kell lennie (itt bizonyos tekin-
1327a tetben a harcászatban képzettekre is hallgatnunk kell): az ellenség nehezen törhessen be, a magunk fölvonulására pedig alkalmas legyen. Továbbá, valamint a lakosság számáról megállapítottuk, hogy legyen könnyen áttekinthető, ugyanilyen legyen a terület is; a könnyű áttekinthetőség azt jelenti, hogy a terület könnyen védelmezhető legyen. S ha a városállam fekvését kívánságunk szerint választhatjuk meg, akkor a tenger és a

szárazföld felé egyaránt alkalmas fekvésű helyet keressünk. Ez az egyik kívánalom (ti. hogy a város a felvonulás szempontjából központi fekvésű legyen); a többi ahhoz igazodik, hogy a föld termékei, az erdei fa, s mindaz a nyersanyag, amit az illető terület még nyújt, könnyen szállítható legyen.

Annak helyességét, hogy a tengeri forgalom hasz- *6.*
nos-e vagy káros a rendezett viszonyú államra, sokan vitatják[11]; ártalmasnak tartják a belső rend szempontjából, ha más törvényekben nevelkedett idegenek vendégeskednek, és túlnépesedés következik be, azáltal ti., hogy az árukivitel és behozatal folytán hozzászoknak a tengeren való közlekedéshez, nagy kereskedő osztály fejlődik ki, ez pedig nem kedvez a jó kormányzásnak. Egészen természetes azonban, hogy ha ez az eset nem áll fenn, a biztonság és az életfenntartási cikkek bősége szempontjából jobb, ha a város és annak területe határos a tengerrel. Egyrészt az ellenség nyomását könnyebben el lehet viselni, ha a védekező kétféleképpen tud magán segíteni: szárazföldön és tengeren; másrészt, a támadók meggyöngítése, ha nem lehetséges is mindkét módon, de legalább az egyik eshetőség hamarább adódik, ha kétfelől is próbálkozhatnak. Ami náluk hiányzik, azt máshonnan könnyen beszerezhetik, ami fölöslege pedig életszükségleti cikkekben van, azt kiviheti. Csak azután a maga s ne mások érdekében folytasson a városállam kereskedelmet: akik piacukat mindenki előtt megnyitják, azok ezt a jövedelemért teszik, amely városállam azonban az ilyen nyereségszerzésre nincs rászorulva, annak nincs is ilyen kereskedelmi kikötőre szüksége. Minthogy pedig manapság is látjuk, hogy sok területnek és városállamnak van kikötője és a városállam mellett alkalmasan fekvő tengerpartja,

amely nem tartozik a városhoz, de nagyon távol sincs tőle, és amelyet falakkal és más hasonló védelmi művekkel teljesen kezében tart: világos, hogyha ebből a kapcsolatból valamelyes haszon várható, ezt az előnyt az illető város ilyenformán valóban élvezni is fogja, ha pedig ennek valami kára mutatkoznék, azt is könnyű megelőzni egy oly törvénnyel, amely kimondja és megszabja, hogy kiknek szabad és kiknek nem szabad egymással érintkezniök. A tengeri haderőt illetőleg nem kétséges, hogy annak egy bizonyos fokig történő növe-
1327b lése igen helyes (nemcsak önmaga előtt, hanem némely szomszéd előtt is félelmesnek s a védekezésre elég erősnek kell mutatkozni, szárazföldön és tengeren egyaránt), de a hatalomnak sokaságára és nagyságára vonatkozóan a városállam életviszonyait kell figyelembe vennünk. Ha hatalmi és politikai életet kíván élni, akkor szükségképpen tengeri haderejének is arányban kell lennie ezzel a tevékenységgel. Azonban a tengerész-csőcselék okozta túlnépesedés már éppen nem kívánatos a városállamban, és semmi szükség sincs arra, hogy ezek polgárokká váljanak. A tengerészkatonaság szabadokból áll, és a gyalogságból egészül ki, ebben rejlik ugyanis a tengerészet hatalma és ereje; azonban, ha a perioikoszok és a földművelők nagy számban vannak, akkor a tengerészek száma is szükségképpen megduzzad. Ezt még napjainkban is látjuk, pl. a hérakleiaiaknál, akik rendesen nagy számú három-evezősoros hajót szerelnek föl, holott városállamuk sokkal kisebb, mint másoké.

7. A városállam területére, kikötőjére, a tengerpartra és a tengeri haderőre nézve ezekben állapodjunk meg.

A polgárság tömegéről, és arról, hogy szaporodásának milyen határt szabjunk, már előbb szóltunk, most tehát beszéljünk arról, hogy a polgároknak természet-

től fogva milyeneknek kell lenniök. Ezt úgy állapíthatjuk meg, ha megfigyeljük a hellének jó hírnevű városállamait, valamint az egész lakott világot, amint azt a néptörzsek ellepik. A hideg éghajlat alatt, főleg az Európában lakó népekben erős az akarat, de kevesebb bennük a tehetség és a mesterségekre való készség, ezért bár igaz, hogy másoknál jobban szeretik a szabadságot, de nem elég polgáriasodottak, és a szomszédaikon való uralomra képtelenek. Az ázsiaiak viszont tehetségesek, a mesterségeket kedvelik, de gyávák, és ezért folytonos alárendeltségben és szolgaságban élnek. A hellén nép, miként lakóhelye is a kettő között fekszik, mindkét tulajdonságban részesül, bátor és tehetséges; ezért azután szabadságban és a legtökéletesebb politikai szervezetben él, akár mindenki fölött is tudna uralkodni, ha egy államban tömörülne.[12] De ugyanilyen különbségeket mutatnak a hellén törzsek is egymás közt: egyik részük természet szerint csak egyoldalú, a másik részükben viszont szerencsésen vegyül mind a két képesség.[13] Nyilvánvaló tehát, hogy természettől fogva tehetségeseknek és erős akaratúaknak kell lenniük, hogy a törvényhozó könnyen vezethesse őket az erény felé. Mert azt a lelkületet, amelyet némelyek[14] az őröktől megkívánnak, hogy ti. szeressék hozzátartozóikat, de gyűlöljék az idegeneket — szóval a vonzalmat az indulat teremti meg, és ez a léleknek az a képessége, amellyel szeretünk. Ezt jelzi az is, hogy erősebb indulat támad *1328a*
bennünk, ha nem ismeretlenekről, hanem rokonainkról vagy barátainkról véljük azt, hogy semmibe vesznek bennünket. Ezért szól aztán Arkhilokhosz, barátait méltán megróva így a szívéhez: „Lám, te szívem, a barátokért emészted magadat." Az uralkodási hajlamnak és a szabadságszeretetnek is mindig ez a forrása; mert

a lélek akarati része uralomra vágyik és nem egyezik bele az alárendeltetésbe.[15] Ámde mégsem helyes az a beszéd, hogy durvának kell lenni az idegenekkel szemben[16]: senkivel szemben sem szabad ilyennek lenni; a nagylelkűek[17] nem vad természetűek, legfeljebb azokkal szemben, akik bántalmazzák őket, és fokozott mértékben ilyenek az ismerősökkel szemben — mint előbb is mondottuk —, ha azt vélik, hogy azok megbánthatták őket. Ez ugyancsak érthető is, mert ha az ember valakiről azt hiszi, hogy az neki jótéteménnyel tartozik, akkor úgy érzi, hogy az őt ért méltatlanságon kívül még ettől a jótéteménytől is elesik; ezért mondja a közmondás: „Legádázabb a testvérháború", és: „Aki nagyon tud szeretni, az nagyon tud gyűlölni is".

Ezzel talán ki is merítettük azokat a kérdéseket, hogy a polgárság létszáma és természete milyen, valamint, hogy mekkora és milyen jellegű legyen az állam területe (mert az elméleti előadásban nem követelhetjük azt a szabatosságot, mint az érzékeink által felfogható valóságos jelenségeknél).

8. Minthogy pedig az egyéb természetes szervezetekben azok a feltételek, amelyek az egészhez elengedhetetlenek, nem mindig részei az egésznek, világos, hogy nem tekinthetjük mindazt a városállam lényeges alkotó részéül, ami pedig minden városállamhoz szükségszerűen hozzátartozik (nem kevésbé van ez így az egyéb közösségeknél, amelyek egy egységet alkotnak, mert ezeknél is kell, hogy valami egy és közös legyen a többi tagokkal, akár azonos mértékben részesülnek abban, akár nem, mint pl. élelem, bizonyos terület vagy ehhez hasonló). Mikor azonban valami egymásnak a kedvéért történik, ez a másik pedig az, amiért valami történik: ezekben semmi más közös nincs, hacsak az nem, hogy

az egyik a cselekvő, a másik az elfogadó; ilyen pl. a létrejövő műhöz viszonyítva mindenféle eszköz — és ilyen a mesterember is; a háznak ugyanis az építőmesterhez semmi köze sincs, de az építőmester mestersége mégis a házért van. Ugyanígy a vagyonra is szüksége van ugyan a városállamnak, de azért a vagyon mégsem ennek lényeges alkotórésze. A vagyonhoz azonban sok élő alkotórész is tartozik. Viszont a városállam a hasonlóaknak társulása, a lehető legtökéletesebb élet céljából. Minthogy pedig a boldogság a legfőbb jó, ez pedig nem egyéb, mint az erény tevékenysége és bizonyos tökéletes alkalmazása, másfelől pedig ebben részt lehet venni egészen, de lehet kevéssé is, sőt egyáltalában nem: világos, hogy ez az oka, hogy a városállamnak és az alkotmánynak különböző változatai vannak; ti. mindenki másképp és más eszközökkel törekszik a boldogságra, és így lesz azután az életmód és az alkotmány is *1328b*
más és más. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy mi az, ami feltétlenül szükséges a városállamhoz és mi nem; hiszen azok, amelyekről azt mondjuk, hogy a városállam részei, ezek közt kell legyenek, mert meglétük feltétlenül szükséges. Vegyük tehát számba a városállam föladatait: így látunk majd tisztán. Elsősorban is szükség van az élelmezésre, aztán a mesterségekre (mert az életben ugyancsak sok segédeszközre van szükség); harmadszor fegyverzetre (a közösségben résztvevőknek maguknak is kell, hogy legyen fegyvere, részint uralmuk fenntartására a békétlenkedőkkel szemben, részint pedig a kívülről támadók ellen); kell lenni aztán bizonyos vagyoni jólétnek, hogy teljék a maguk szükségleteire és a háborús kiadásokra, ötödször pedig, de tulajdonképp legelsősorban, legyen gond a vallás ápolására, nevezetesen a papi szolgálatra; szám szerint a hatodik,

ám valamennyi között a legszükségesebb a hasznosság és a jogosság egymás közötti eldöntése. Ezek tehát azon föladatok, melyeket úgyszólván minden városállamnak meg kell oldania (a városállam ugyanis — mint mondottuk — nem egy véletlenül összeverődött, hanem egy autarkeiával rendelkező életre törekvő sokaság, és ha valami ezen föltételekből hiányzik, akkor egyáltalában lehetetlen, hogy ez a közösség autarkeiával rendelkezzék); szükségképpen ilyen tevékenységek szerint kell a városállamot megszervezni; tehát legyen számos földműves, aki az élelmet előteremti, azután legyenek iparosok, harcosok, vagyonosak, papok és bírák a hasznos és jogos ügyekben.

9. Ezek megállapítása után hátra van még annak megvitatása, vajon mindenkinek részt kell-e venni mindebben (hiszen lehetséges az is, hogy ugyanaz legyen egyszerre mindenki: földműves, iparos, tanácstag és bíró); vagy pedig mást-mást kell-e állítanunk az említett föladatok mindegyikére; vagy ezek közül némely szükségszerűen különleges, más viszont egyetemes. De nem is minden alkotmányban van ez egyformán. Hiszen, miként már mondottuk, lehetséges, hogy mindenki mindenben részt vegyen, de az is, hogy ne mindenki mindenben, hanem csak egyesek bizonyos ügyekben. S csakugyan ez különbözteti meg az egyes alkotmányokat; pl. a demokráciákban mindenki mindenben részt vesz, az oligarchiákban pedig éppen fordítva. Minthogy azonban most éppen a legtökéletesebb alkotmányról tárgyalunk, ez pedig az, amelynek keretében a városállam a legboldogabb, és azt meg már előbb kifejtettük, hogy a boldogság erény nélkül nem valósulhat meg: világos tehát mindebből, hogy a legjobb alkotmányú városállamban, amelynek polgárai általános értelemben véve

minden föltétel nélkül igazságszeretőek, ott a polgárok sem kisiparosi, sem kiskereskedői életet nem folytathatnak (az ilyen élet nemtelen és az erénnyel ellenkezik); de még csak földművesek sem lehetnek (hiszen ráérő *1329a* időre van szükségük mind az erényesség kifejlesztéséhez, mind a közéleti munkásséghoz). Minthogy pedig a hadviselés, a közérdekekben való döntés, és a pörös ügyekben való ítélkezés is városállami föladat, sőt — úgy látszik — leginkább ezek tartoznak a városállamra: vajon hát ezeket is külön személyekre bízzuk, vagy mindkettőt ugyanarra ruházzuk rá? De hát ez is egészen világos, bizonyos értelemben ugyanazokra, más tekintetben pedig másokra. Amennyiben ezek más-más képességet föltételeznek, így az egyikben éles ítélőképességet, a másikban pedig tetterőt: eszerint kell másra és másra bízni azokat; amennyiben pedig teljességgel lehetetlen, hogy azok, akik mindent ki tudnak kényszeríteni és mindent képesek megakadályozni, alávessék magukat mások uralmának, így hát mindkét feladatot ugyanazoknak kell juttatnunk. Hiszen akiknek kezében a fegyver van, mindig azok döntenek abban is, hogy az alkotmány megmaradjon-e vagy se. Nem marad tehát más hátra, minthogy mindkét feladatot ugyanazokra ruházzuk a kormányzásban, de nem egyszerre, hanem ahogyan a természet szerint is a tetterő a fiatalságban van meg, a megfontoltság pedig az öregekben: akként az a hasznos és igazságos elosztás, ha a feladatokat megosztva juttatjuk e kettőnek; csakis ebben a megosztásban van méltányosság. Ámde az ő kezükben kell lenni a vagyonnak is, mert a polgároknak feltétlenül jólétben kell élniök, márpedig éppen ők a polgárok. A kézművesek ugyanis nem részesülnek a polgárjogokban, valamint más olyan osztály sem, amelyik nem az erényt

gyakorolja. Világos ez már az alapvető föltevésből is: a boldogság csak az erénnyel együtt képzelhető el, és mikor egy városállamot boldognak mondunk, annak nemcsak valamelyik részére kell ezt értenünk, hanem a polgárok összességére. És nyilvánvaló, hogy akkor a vagyonnak is az ő kezükben kell lenni, amennyiben a földművesek szükségszerűen rabszolgák vagy barbár bennszülöttek. Hátra van még a felsoroltak közül a papi rend. Ezeknek helyezete is tiszta: sem földművest, sem kézművest nem szabad papnak megtenni, mert úgy illik, hogy az isteneket polgárok szolgálják; minthogy pedig a polgárság két részre oszlik, a fegyveresekre és a tanácskozó testületre, és úgy van rendjén, hogy egyrészt megadjuk az isteneknek az őket megillető tiszteletet, másrészt pedig, hogy azok, akik koruk miatt egyéb működéstől már visszavonultak, pihenéshez jussanak; ezért talán őket kellene a szent szolgálatra beosztani.

Felsoroltuk tehát mindazt, amely nélkül alkotmány nem létesíthető, valamint a városállam alkotórészeit is; a földművesek, mesteremberek és a napszámosok szükségszerűen hozzátartoznak a városállamhoz — de a városállam részei mégis csak a fegyverviselők és a tanácskozásban résztvevők; és ezek egymástól elkülönülnek, csakhogy az előbbi esetben végleges módon, az utóbbiban pedig csak viszonylagosan.

10. Úgy hiszem, nem ma, s nem is a minap ismerték föl az államtudománnyal foglalkozó bölcselők, hogy szigorúan ketté kell választani a városállam polgárságát hivatás szerint, és hogy a harcosok és a földművesek különbözőek. Egyiptomban ma is ez a rend, csakúgy mint Krétában. Egyiptomban a hagyomány szerint Szeszosztrisz[18] alkotta meg ezt a törvényt, Krétában pedig Minósz. Ősréginek látszik a közös étkezés intézménye

is, részint Krétában, ahol ez Minósz királysága idejében keletkezett, részint pedig Itáliában, ahol még régebbi eredetű amannál. Azt beszélik ugyanis az ott lakó népek tudósai, hogy egy bizonyos Italosz lett Oinótria királya, s róla nevezték el aztán névcserével italoszoknak az oinótroszokat, valamint Európának az a partvidéke is, amely a szküllétioni és a lamétoszi öböl közt elterül, az Italia nevet nyerte; ezek egymástól félnapi járóföldre vannak. Nos, ez az Italosz nevelte, mint mondják, az addig állattenyésztő oinótroszokat földművelőkké, s egyéb alkotásán kívül ő volt az első, aki a közös étkezést megszervezte; ezért utódai közül még napjainkban is többen alkalmazzák a közös étkezést s egyéb más törvényét is. Türrhénia felé az opikoszok laktak, kiket más néven régen is, most is auszónoknak neveznek; Iapügia és az Ión-tenger felé pedig a khónok, az ún. Sziritisz-vidéken; a khónok is az Oinótrosz törzshöz tartoztak. Szóval a közös étkezés intézménye legelőször itt keletkezett, míg a polgárságnak hivatás szerinti fölosztása Egyiptomban: hisz időben jóval megelőzi Minósz királyságát a Szeszosztriszé. S azt kell hinnünk, hogy körülbelül minden más intézményt is a régmúltban már sokszor, jobban mondva végtelen sokszor felfedeztek. Valószínű, hogy az élet szükségleteire maga a tapasztalat tanítja meg az embereket: minden azonban, ami a tetszetős látszatra és a fényűző életmódra vonatkozik, természetesen csak akkor indul fejlődésnek, mikor a szükségletek már megvannak ahhoz, és így kell ezt képzelnünk az alkotmány fejlődésében is. Azt pedig, hogy minden intézmény ősrégi, arra Egyiptom a példa: ennek a népét tartjuk a legősibbnek, márpedig ennek mindig volt alkotmánya és állami rendje. Ezért hát iparkodjunk a már fölfedezett és kipróbált intézményeket lehetőleg

alkalmazni, ami pedig még kimaradt a fejlődésből, azt kíséreljük meg pótolni.

Már előbb megállapítottuk, hogy a területnek a fegyverviselők és a polgárjog tulajdonosainak kezében kell lennie, valamint azt is, hogy miért kell a földműveseknek ezektől különbözniük, és hogy mekkora és milyen fekvésű legyen az ország; most szóljunk először is a föld fölosztásáról és a földművelőkről: kik és milyen fajta emberek legyenek ezek; mert sem azt nem fogadjuk el, amit egyesek állítottak, hogy a vagyonnak közös-
1330a nek kell lennie, mert hiszen legfeljebb csak a haszonélvezet szempontjából, baráti alapon lehet közös; sem pedig azt, hogy a polgárok közül csak egy is szükséget lásson az élelemben. A közös étkezés intézményére nézve is mindenki egyetért abban, hogy előnyös dolog, ha ez megvan a helyesen szervezett városállamokban; hogy miért csatlakozunk mi is ehhez a véleményhez, majd később fejtjük ki. Ebben valamennyi polgárnak részt kell vennie, ámde a szegény embereknek a magukéból nem volna könnyű beszolgáltatni a kiszabott illetményt, s amellett még családjuk többi tagját is eltartani. Ezenkívül még az isteneknek járó áldozatok is az egész városállamot közösen terhelik. Ezért hát a területet két részre kell osztani; az egyik közös, a másik pedig magántulajdon legyen; s ezek mindegyikét megint két részre kell fölosztani: a közös földbirtok egyik része menjen az isteneknek nyújtandó szolgáltatásokra, a másik pedig a közös étkezés költségeire; a magán földbirtok egyik része pedig kint legyen a külső határban, a másik a város felé eső részen, hogy így, minthogy két telek jut mindenkinek, mindenki mind a két földrészből kapjon. Ez megfelel az egyenlőségnek és az igazságnak, és a szomszédos háborúk esetén is nagyobb

lesz az egyetértés. Ahol nem fogadják el ezt a rendet, ott az egyik rész föl sem veszi a szomszédokkal való viszályt, a másik viszont nagyon is sokat törődik vele, s még a tisztességről is megfeledkezik. Ezért van néhol olyan törvény, hogy a határmentiek nem is vehetnek részt a szomszédok elleni hadüzenetről folytatott tanácskozásban, mert a maga érdekei miatt talán nem is tudna lelkiismeretes tanácsot adni. Szóval a területet ilyen módszer szerint szükségszerűen fel kell osztani az előadott okokból.

A földművesek pedig — ha ebben is óhajunk szerint járhatunk el, leghelyesebb, ha rabszolgák; de ne legyenek mind azonos törzsből, és ne legyenek bátrak (így a munkára is legalkalmasabbak és a legmegbízhatóbbak, mert nem lázonganak); másodsorban lehetnek bennszülött barbárok, akik jellemben az előbbiekhez hasonlók. Ezeknek is egy része magántulajdonban legyen a birtokosok földjein, a másik részük pedig a közös földbirtokon, közös tulajdonban. Hogy miként kell bánni a rabszolgákkal, és miért helyesebb, ha minden rabszolgának mintegy pályadíjul a fölszabadulás van kitűzve, később mondjuk el.[19]

Azt már előbb is mondottuk, hogy a városállamnak *11.*
a szárazfölddel, a tengerrel, valamint az egész vidékkel a lehetőség szerint kapcsolatban kell állnia; az pedig, hogy magának a városállamnak a fekvése lejtős legyen, az négyféle szempontból is kívánatos. Először, amint ez szükségszerű is, egészségi szempontból (azok ugyanis, amelyek a keleti égtájjal és a kelet felől fúvó széllel szemben lejtő domboldalon terülnek el, a legegészségesebbek; ezeket követi az, amely az északi széltől védve van, mert ennek mindig enyhébb a tele); de egyebek közt a politika és a hadvezetés szempontjából is előnyös *1330b*

ez a fekvés. Harcászati szempontból ugyanis alkalmasnak kell lennie a védő hadsereg felvonulására, és ugyanakkor olyannak, hogy az ellenség ne igen közelíthesse meg és zárhassa körül; ivóvízzel és folyó vízzel is bőven kell rendelkeznie, ha pedig ez nincs így, erre az esetre is van megoldás; számos nagy víztárolót kell készíteni az esővíznek, hogy a lakosság meg ne szoruljon, ha a háború elvágja a vidéktől. Minthogy pedig a lakosság egészségi állapotával törődni kell, és ennek feltétele az, hogy a hely és a fekvése egészséges legyen és ezenkívül egészséges ivóvízzel legyen ellátva, tehát erre is gondot kell fordítani, mégpedig nem is csak úgy mellékesen. Amire leginkább és legtöbbször van szüksége testünknek, az a leglényegesebb az egészség szempontjából; márpedig az ivóvíz és a levegő hatása éppen ilyen természetű. Ezért a jól igazgatott városállamokban — ha azokban nem minden víz egyforma, és az egészséges vízben nem nagy a bőség, az ivóvizet külön kell választani az egyéb használatra szolgálótól. Ami a helynek megerősítését illeti, nem minden alkotmánynak azonos az érdeke: a fellegvár oligarchikus és egyeduralmi célokat szolgál, a sík terület viszont a demokráciának kedvez; az arisztokráciának azonban egyik sem alkalmas, hanem inkább a több megerősített hely. A magánházak építését illetőleg kellemesebbnek és minden egyéb célra alkalmasabbnak tartjuk ugyan, ha azok rendezetten az újabb hippodamoszi[20] mód szerint épülnek — a védelmi biztonság szempontjából azonban — éppen fordítva — az a célszerű, ahogy hajdanában építkeztek: az ilyen építkezésnél nehezen tudtak a támadók behatolni, és nem is ismerték ki olyan könnyen magukat. Ezért tehát jó, ha mindkét építési mód érvényesül (s ez lehetséges is, ha úgy építkezünk, mint ahogyan azt a földművelők

között mondják egyesek, szembeállítva a szőlősorokat); s ne a városállam egésze legyen szabályos, hanem csak egyes részeiben és egyes helyeken, mert ez felel meg igazán a biztonságnak és az ízlésnek.

Akik azt tartják, hogy az erény útján haladó városállamnak nincs is városfalakra szüksége, nagyon ósdian gondolkoznak[21], mert hiszen láthatnák, hogy az ezzel kérkedőt a valóság megcáfolja. Igaz ugyan, hogy a hasonló és a nagyságban nem nagyon különböző városállamok között nem nagyon helyes, ha a falak megerősítésével iparkodnak védekezni; de mivel előfordulhat, és lehetséges is, hogy a támadó nagy tömegével felülmúlja a sokkal kisebb létszámúak emberi vitézségét, ha azok mégis meg akarják magukat védeni és nem akarnak kárt és megaláztatást szenvedni: akkor be kell látnunk, hogy a városfalak legbiztonságosabb megerősítése a legalkalmasabb előkészület a háborúra, már csak azért is, mert manapság már fölfedezték a várostromokra szol- *1331a*
gáló hajítógépeket és a pontosan működő ostromgépeket. Azt kívánni, hogy a városállamokat ne vegyék körül fallal, olyan, mintha egy könnyen megtámadható vidéket keresnénk, és a magaslatokat készakarva el akarnánk tüntetni, és hasonlóképpen a magánházakat is azért nem akarnánk körülfalazni, nehogy a város lakói könnyen elpuhuljanak. Ámde azt se feledjük, hogy azok, akik a városállamukat fallal veszik körül, kétféle politikát gyakorolhatnak, úgy viselkedhetnek, mint az erődített városok s úgy is, mintha nem volnának erődítményeik; akiknek azonban valóban nincsenek, azok nem tehetik ezt meg. Ha viszont ez a helyzet, akkor nemcsak hogy városfalat kell építeni, hanem arra is figyelemmel kell lenni, hogy ez a városállam díszére váljék, de ugyanakkor a háborús célnak is megfeleljen — egyébként is,

különösen pedig az újabb hadi találmányok szempontjából. Mert ahogyan a támadók arra törekednek, hogy miképpen érhetnek el eredményt, úgy a védők is sok mindent kitaláltak már, s egyebeket még ezután kell fölfedezniök és kieszelniök, mert a jól fölkészült ellenféllel szemben az ellenség meg sem kísérli a támadást.

12. Minthogy pedig a polgárságot közösen étkező csoportokba kell beosztani, és a falakat alkalmas pontokon őrhelyekkel és tornyokkal kell megszakítani, világos, hogy maga ez a körülmény is arra késztet, hogy a közétkezési csoportok egy részét ezeken az őrhelyeken helyezzük el. Mindezt így lehetne elrendezni. A vallási célt szolgáló épületeket és a legfőbb hivatalok közétkezési helyeit azonban egy és ugyanazon helyen illik összpontosítanunk. Kivételt képeznek azon szent épületek, melyeknek a törvény külön helyet jelöl ki, valamint a jóshelyek is. Ilyen megfelelő hely pl. az, amely eléggé szembeötlő az illető épület rendeltetésének méltóságához, és a városállam többi részéhez viszonyítva jobban védelmezhető. Az is illik, hogy ezen hely tőszomszédságában egy olyanféle közteret képezzenek ki, mint amilyet pl. Thesszaliában „szabad térnek" neveznek, legyen ez mindenféle áruforgalomtól mentes, és oda se kézi munkás, se földműves, se más ilyenféle ember ne tolakodjon, hacsak a vezetők nem hívatják. Ez a hely akkor lesz kellemes, ha az öregebb emberek testgyakorló helyét is ott rendezik be; mert illendő, hogy ez az intézmény is életkorok szerint legyen tagolva, és hogy egyes vezetők állandóan a fiatalemberek mellett tartózkodjanak, míg a vezetők mellett a hajlott korúak; mert ha a vezetők mindig szem előtt vannak, akkor nevelődik ki legjobban az igazi szemérem és a szabad emberhez
1331b méltó tartózkodás. Az árupiac egészen más, mint a köz-

tér; és más helyen is van, olyan helyen kell lennie, hogy minden árut könnyen oda lehessen szállítani, mind a tenger, mind a szárazföld felől. S minthogy a vezetőség papokra és tisztviselőkre oszlik, úgy illik, hogy a papság közétkeztetési helye is a szent épületek közelében legyen. A vezetők közül azoknak, akik a szerződési ügyeket intézik, a közvádat képviselik, a törvény elé idézést végzik s más ilyen tevékenységük van, valamint akik a piaci felügyelettel és az ún. városrendészettel foglalkoznak, a piac közelében vagy valami más gyülekező helyen kell berendezkedni: erre pedig éppen az élelmiszerpiac környéke alkalmas; a fentebb említett közteret ugyanis szabadon óhajtjuk tartani az ilyen forgalomtól; emez pedig éppen az ügyes-bajos dolgok intézésére való.

Az előadott rendhez kell alkalmazkodnia a vidéki szervezetnek is: ott is legyenek vezetők, akiket hol erdőőröknek, hol meg mezőőröknek nevezünk, legyenek őrhelyeik és közétkezésük az őrszolgálathoz; azonkívül szentélyek is legyenek szerte a vidéken, az isteneknek s a héroszoknak egyaránt. De fölösleges, hogy most még tovább is időzzünk ennek a kérdésnek pontos és részletes tárgyalásánál. Ezeket nem is annyira fölismerni nehéz, mint inkább végrehajtani. Ha valamiről nyilatkozunk, az csak óhajtás, de a megvalósítás a véletlentől függ. Ezért az ilyen kérdések bővebb tárgyalását hagyjuk most abba.

Szólnunk kell most már magáról az alkotmányról: *13.*
milyen és milyen jellegű összetevőkből alakuljon, hogy boldog és helyes kormányzatú legyen a városállam. Az általános jólét kettőtől függ; először, hogy a szándék és a végcél helyes legyen, másodszor, hogy a célhoz vezető eljárás módját eltaláljuk; ezek különbözhetnek is egymástól, de összhangban is lehetnek; olykor a cél

helyesen van kitűzve, de a végrehajtásban tévedünk, máskor meg mindent, ami a cél felé vezet, jól eltalálunk, csakhogy rossz célt tűztünk ki magunk elé; előfordulhat az is, hogy mind a kettőt elvétjük, pl. az orvoslás terén, néha ti. sem azt nem ítélik meg jól, hogy milyennek kell lenni az egészséges testnek, sem pedig azt a szükséges tennivalót nem találják el, amely kitűzött céljukhoz szükséges, márpedig a mesterségekben és a tudományokban mindkettőnek, tehát a célnak és az ahhoz vezető tetteknek is tudatában kell lenni. Nyilvánvaló, hogy mindenki a megelégedett és boldog életre törekszik, csakhogy némelyek elérhetik azt — bizonyos véletlen és bizonyos természeti adottság folytán —, mások nem (valamelyes anyagi jólétre is szüksége van an-
1332a nak, aki boldog életet akar élni, éspedig aki lelkiekben gazdagabb, kevesebbre, aki meg szegényebb, annak többre); vannak viszont, akik már eredetileg sem helyes úton keresik a boldogságot, holott meg volna rá a módjuk. Minthogy kitűzött célunk a legtökéletesebb alkotmány megismerése, ez pedig az, amely szerint a városállam a legjobban tud berendezkedni, és mivel legjobban az a városállam rendezkedik be, amelyik a boldogságot a legtökéletesebben biztosítja: világos, hogy azt kell megtudnunk, mi a boldogság? Mi azt mondjuk (és ezt — ha ugyan érnek valamit ottani fejtegetéseink — az „Ethiká"-ban határoztuk meg), hogy a boldogság az erénynek tökéletes cselekvése és alkalmazása, éspedig nemcsak föltételesen, hanem teljességgel. Amikor azt mondom „feltételesen", ezen kényszerűséget értek, a „teljességen" pedig azt, hogy helyesen; pl. az igazságszolgáltatásnál a jogos bosszú és fenyítés ugyan erényen alapszik, de mégiscsak szükségszerű, és helyesnek csak szükségszerűségből tartható (kívánatosabb lenne, ha

sem az egyén, sem a városállam nem volna ilyesmire ráutalva; azon cselekedetek azonban, melyek a kitüntetésre és a földi javakra irányulnak, teljességgel a leghelyesebbek. Mert míg ama cselekedetek lényege csak valami rossznak az elhárítása, emezeké éppen ellenkezőleg: bizonyos javaknak a megvalósítása és megteremtése. Igaz, hogy a derék férfiú még a szegénységet, betegséget s a többi nyomorúságos állapotot is bölcsen elviseli, de a boldogság éppen az ellenkezőjében van (azt is kifejtettük az „Ethiká"-ban, hogy az a derék férfiú, aki erényénél fogva a teljes értelemben vett jót tartja jónak; világos, hogy ezek gyakorlása is szükségszerűen akkor bölcs és helyes, ha teljességgel az), persze, az emberek azután azt hiszik, hogy a boldogság forrása a rajtunk kívül levő javakban van, mintha bizony pl. a tökéletes és szép lantjátékot inkább a lant javára írhatnánk, mint a művészére. Mindannak, amit elsoroltunk, részben eleve meg kell már lennie, részben pedig a törvényhozónak kell előteremtenie. Ezért természetesen óhajtjuk, hogy a városállam szervezete mindazt elnyerje, ami a véletlentől függ (a véletlennek tulajdoníthatjuk, ha azok valóban megvannak); de hogy a városállam megbecsült legyen, az nem a véletlen, hanem a hozzáértés és az előrelátás műve. Ámde a városállam csak úgy lehet megbecsült, ha a kormányzásban részt vevő polgárság is becsületes; már nálunk valamennyi polgár részt vesz a kormányzásban. Azt kell tehát vizsgálnunk, hogyan lesz valaki erényessé? Mert még ha lehetséges volna is, hogy a polgárság összessége anélkül legyen becsületes, hogy az egyén az volna, még akkor is inkább ezt kellene választanunk, mert az egyessel összefügg az egész. Mármost, jellemessé és becsületessé három dolog teheti az embert, ez a három

pedig a természet, a szokás, az értelem. Mert először is természet szerint emberré kell születni, nem pedig valami más élőlénnyé, azután testileg és lelkileg is ilyenné.
1332b De vannak tulajdonságok, amelyek hiába születnek velünk: a szokás megváltoztathatja őket; mert vannak olyanok, amelyek természettől fogva két irány közt ingadoznak és a szokás folytán rosszabbak vagy jobbak lesznek. Végül, minden egyéb élőlény inkább csak a természet szerint él és csak kevéssé idomul a szokáshoz: az ember azonban még az értelemhez is, hiszen egyedül ő benne van értelem. Ezeknek összhangban kell lenniük egymással. De azért sok mindent tesz az ember a szokás és a természet ellenére, az értelem következtében, ha meggyőződik róla, hogy másképp talán helyesebben jár el.

Hogy milyen természetes tulajdonságaiknak kell lenni azoknak, akikkel a törvényhozónak könnyű dolga van, már fentebb megállapítottuk[22]: a többi a nevelés dolga, mert hiszen mindent vagy megszokás, vagy tanulás útján sajátítunk el.

14. Minthogy minden városállami közösség vezetőkből és alattvalókból áll, most már azt kell megvizsgálnunk, vajon mások legyenek-e a vezetők és a vezetettek, vagy egész életükön át ugyanazok; mert világos, hogy ehhez a megosztottsághoz kell majd igazodnia a nevelésnek is. Mármost, ha ezek annyira különböznének is, mint amennyire az istenek és a félistenek hitünk szerint az emberektől különböznek, azaz egyesek már testalkatra nézve is aránytalanul nagyobbak volnának, de éppúgy szellemileg is, úgyhogy kétségbevonhatatlan és egészen nyilvánvaló volna az alattvalók előtt a vezetők felsőbbsége: akkor világos, hogy helyesebb volna, ha állandóan s egyszer s mindenkorra ugyanazok parancsolnának és

ugyanazok engedelmeskednének; minthogy azonban ezt nem egykönnyen érhetjük el, s nem is lehetséges az, amit Szkülax[23] az indusokról állít, hogy ott a királyok ennyire különböznek az alattvalóktól: nyilvánvaló, hogy sokféle okból szükségszerű az, hogy mindenki egyformán vegyen részt sorrend szerint a vezetésben és az engedelmességben. Mert az egyenlőség az egymáshoz hasonlók között ugyanazt jelenti, és bajosan maradhat fenn az a városállam, amely az igazság ellenére létesül. Mert hiszen így mindazok, akik a környező vidéken laknak, lázadásra készen az alattvalók pártján lesznek, márpedig az lehetetlen, hogy a kormányzásban résztvevők tömege mindezeknél erősebb legyen. Igen ám, de az sem vitatható, hogy a vezetőknek különbözniök kell az alattvalóktól, tehát, hogy az miképp is oldható meg, és hogyan vegyenek részt a kormányzásban, azt a törvényhozónak kell megfontolnia. Erről már fentebb is volt szó. Ugyanis a természet maga adja meg ezt a megkülönböztetést, amikor ugyanabban a fajban fiatalabbakat és idősebbeket alkot, minek folytán amazokhoz az engedelmesség, emezekhez a vezetés illik, így aztán senki sem veszi zokon, ha koránál fogva engedelmeskednie kell, és másnál erősebbnek sem tartja magát, különösen akkor nem, ha tudja, hogy ő is megkapja majd a neki járó részt, ha a megfelelő korba lép. Bizonyos szempontból tehát mondhatjuk, hogy ugyanazok legyenek a vezetők, illetőleg a vezetettek, de más szempontból meg mégis különbözniük kell. Tehát a nevelésnek is bizonyos szempontból egyformának, más szempontból meg különbözőnek kell lenni: aki jól akar *1333a*
uralkodni, annak, mint mondják, előbb engedelmeskednie kell. (Az uralkodás pedig, mint az első részben kifejtettük, vagy az uralkodó, vagy az alattvalók érde-

kében történhetik. Éspedig az előbbit zsarnoki uralomnak, a másodikat pedig szabad emberek vezetésének nevezzük. A kiadott parancsok néha nem a szolgálatban különböznek egymástól, hanem céljukban. Ezért pl. sok olyasmit, ami szolgai teendőnek látszik, még a szabad születésű ifjak is jól elvégezhetnek, mert hogy valami helyes-e vagy sem, e tekintetben az egyes cselekedetek nem annyira önmagukban különböznek egymástól, mint inkább abban, hogy mi a céljuk és mi az indítékuk.) Minthogy pedig az állampolgárnak és a vezetőnek ugyanazok az erényei, mint a legtökéletesebb férfiúnak, másrészt ugyanannak először alattvalónak kell lenni, s csak azután vezetőnek: a törvényhozónak azt kell kutatnia, hogyan és miképp válhat a férfiú erényessé, és mi a legtökéletesebb élet célja.

A léleknek két része van: az egyikben sajátmagában van az értelem, a másikban nincs meg ugyan önmagában az értelem, de képes annak engedelmeskedni. A lélek e két részéhez csatlakoznak azok az erények, amelyek a derék férfiút jellemzik. Hogy e két rész közül azután melyik foglalja inkább magában az igazi célt, arra nézve a válasz nem lehet kétséges azok előtt, akik úgy választják szét azokat, mint mi. Hiszen mindig a tökéletlenebb van a tökéletesebb kedvéért, és ez nyilvánvaló nemcsak a mesterségeknél, hanem a természetben is; márpedig az a jobbik, amelyikben az értelem van. És ez is kettősen osztható, legalábbis, ahogy általában fölosztani szokták: egyik a gyakorlati, a másik a gondolkozó értelem, és az is nyilvánvaló, hogy ezt így is kell megosztani. De ugyanez áll ezeknek tevékenységére, tehát a természettől fogva különbet kell inkább választaniok azoknak, akik akár valamennyi, akár a kettő közt választhatnak, mert mindenkinek azt kell

elsősorban választania, amit, mint legnagyobb célt, elérhet. Az egész élet így osztható fel munkára és pihenésre, háborúra és békére, sőt a tetteink is szükségesekre és hasznosakra, valamint becsületesekre. Mindezekre nézve ugyanazon elveket kell alkalmazni, mint a lelki tulajdonságokra s az ezekből folyó cselekvésekre: a háború a békéért van, a munka pihenésért, a szükséges és hasznos cselekedetek pedig a becsületesekért. Mindent figyelembe kell tehát venni a politikusnak, amikor törvényt alkot, a lelki képességek két csoportja és ezeknek tevékenysége szerint, de még inkább ügyelnie kell arra, ami jobb, és a célra. Ugyanaz legyen az irányadó az életre és a cselekvések megválasztására: tudjunk dol- *1333b*
gozni és harcolni is, de inkább éljünk békében és nyugalomban; képesek legyünk elvégezni az életfenntartáshoz szükséges és hasznos tennivalókat, de inkább gyakoroljuk az erényt. Ezek tehát azok a követendő célok, amelyekre már a gyermekeket is nevelnünk kell, valamint mindazon korosztályokat, melyeknek nevelésre szükségük van. Ámde azok a hellének, akiknek jelenleg a legjobbnak látszó alkotmányuk van[24], és azok a törvényhozók, akik ezeket az alkotmányokat megteremtették, úgy látszik, sem az alkotmányos rendszereket nem szervezték úgy, hogy a legtökéletesebb célt vették figyelembe, sem a törvényeket és a nevelést úgy, hogy valamennyi erényre tekintettel voltak, hanem ellenkezőleg csak azokra, melyeket hasznosaknak vagy jövedelmezőbbeknek hittek. És ezeket követve a későbbi írók közül is többen ugyanezt a véleményt hangoztatták, akik dicsérve a lakedaimóniak alkotmányát, bámulva magasztalják a törvényhozó szándékát, amellyel törvényhozásában mindent a hatalom és a hadviselés szempontjából alkotott meg. Márpedig ezeket puszta

okfejtéssel is könnyű megdönteni, és újabban a tapasztalat is megcáfolta.[25] Ahogyan ugyanis a legtöbb ember arra törekszik, hogy minél többek felett zsarnokoskodjék, mert ebből fakadnak a jó szerencse bőséges javai, ugyanúgy Thibrón és más írók is[26] kifejezik csodálatukat a lakedaimóni törvényhozás és alkotmány felett, hogy megedzve a veszélyekkel szemben, sokak felett uralkodtak. Márpedig nyilvánvaló, hogy mivel manapság már nincs meg a lakedaimóniaknak ez a hatalmuk, már nem is boldogok, sem pedig a törvényhozójuk nem volt valami jó. Nevetséges is, hogy bár kitartottak törvényeik mellett, és senki sem gátolta, hogy kövessék törvényeiket, mégis elveszett életük boldogsága. Nem helyes ez a felfogás a hatalom kérdésében sem, amit pedig a törvényalkotónak meg kell szívlelnie, mert a zsarnoki uralomnál sokkal különb a szabad emberek fölötti kormányzás, és sokkal több köze van az erényhez. De meg nem is azért kell a városállamot szerencsésnek tartanunk, és a törvényhozót dicsérnünk, mert megedzette erejét a szomszédokon való uralkodásra. Nagy veszedelem rejlik ebben! Mert világos, hogy akkor a polgárok is, ha tehetik, arra fognak törekedni, hogy a saját hazájukban lehetőleg uralomra jussanak. Ezt vetik szemére a lakóniaiak Pauszaniasz[27] királynak is, pedig neki ugyancsak nagy érdemei voltak. Azonban ezen elvek és törvények egyike sem politikus és hasznos, de nem is igaz. Mert hiszen a legmagasabbrendű erkölcsi értékek mind az egyén, mind a közösség számára ugyanazok, s a törvényhozóknak ezeket az erényeket kell beleplántálniuk az emberek lelkébe. A hadi erényekben sem azért kell gyakorolnunk magunkat, hogy rabszolgasorba döntsük azokat, akik ezt nem érdemlik meg, hanem először is azért, hogy magunk ne kerüljünk mások szolgaságába,

aztán meg, hogy törekedjünk a szuverenitásra, ámde az alattvalók érdekében, nem pedig azért, hogy mindenki *1334a* fölött zsarnokoskodjunk; harmadszor pedig, hogy hatalmunkba kerítsük azokat, akik megérdemlik a szolgasorsot. A törvényhozónak különösen arra kell törekednie, hogy a hadügyi, valamint a többi törvényes intézményeket a kényelmes élet és a béke szempontjából szervezze meg, mert erre nézve a tapasztalat is az elmélet mellett bizonyít. A legtöbb, hatalmi célra törő városállam, ha háborúba keveredik, megállja ugyan a helyét, de aztán mikor már megalapozta a hatalmát, elpusztul: edzettségük, miként a vasé, veszít a békében. Ezért pedig a törvényhozó felelős, amiért nem úgy nevelte a polgárságot, hogy békében is tudjon élni.

Minthogy pedig, úgy látszik, a közösségnek ugyanaz *15.* a célja, mint az egyes embereknek, és mivel szükségképpen ugyanazon meghatározás illik a legtökéletesebb emberre és a legtökéletesebb kormányzásra is: világos, hogy a békés erények a legfontosabbak, hiszen, mint már többször mondottuk, a háborúnak célja a béke, a munkáé pedig a nyugalom. Azok pedig a hasznos erények, amelyek ugyan a nyugalmat és az időtöltést biztosítják, de nemcsak a nyugalmas élet, hanem a munka tevékenységei között is, mert hiszen sok minden szükségletet ki kell elégítenünk, hogy hozzájuthassunk a pihenéshez. Ezért kell, hogy a városállam bölcs, vitéz és kitartó legyen; mert miként a közmondás tartja: „nem szolgának való a szabadidő", és aki nem képes a veszélyben helytállni, az az ellenség rabszolgájává lesz. Bátorságra és kitartásra mégis inkább a munkában, bölcsességre ellenben a pihenésnél van szükségünk, józanságra és igazságérzetre pedig mindkét esetben, éspedig főleg azoknak, akik békésen és nyugalomban élnek;

a háború ugyanis az igazságérzetre és a józan mérsékletre kényszerít, míg a jólét élvezete és a békés nyugalom inkább féktelenné tesz. Ezért van tehát szükségük nagy igazságszeretetre és fokozott mérséklètre azoknak, akik láthatólag a legjobb módban élnek, és mindenből, ami becses, bőven kiveszik a részüket, azokhoz hasonlóan, akik, mint a költők mondják, a boldogok szigetén élnek; mert ezek szorulnak rá leginkább a bölcsességre, a józan mérsékletre és az igazságszeretetre, és pedig annál inkább, minél nyugodtabban élnek a földi javak bőségében. Nyilvánvaló tehát, hogy annak a városállamnak, amely boldog és érdemes életet akar élni, ezeket az erényeket kell elsajátítania. Már az is szégyen, ha valaki nem képes élni a javakkal, de még nagyobb, ha a nyugalom idejében nem tudja fölhasználni azokat, és míg munkában és harcban derekasnak mutatkozik, békében és nyugalomban úgy viselkedik, akár egy rabszolga. Ezért nem is úgy kell az erényt ápolni, amint a lakedaimóniak városállama teszi. Hiszen ők nem is abban különböznek másoktól, mintha talán egyebet
1334b tartanának a legfőbb jónak, mint mások, hanem abban, hogy szerintük egy bizonyos erény által ez könnyebben érhető el, hogy azonban ezen javakat és ezeknek az élvezetét többre becsülik, mint az erényes cselekedetek értékét (ebben már tévednek), és hogy ez hogyan valósul meg, az ezekből nyilvánvaló, de azt is figyelembe kell vennünk, hogy hogyan és milyen eszközökkel jön létre. Már előbb is megállapítottuk, hogy a természet, szokás és értelem egyaránt föltételei az erényességnek, és ezek között különösen arról beszéltünk, hogy természet szerint milyennek kell lenni, ám hátra van még annak a megvitatása, vajon tanítással kell-e előbb nevelni vagy szoktatással. Ezeknek ugyanis egymással a legteljesebb

összhangban kell állaniuk, mert könnyen megeshetik, hogy az értelem is eltéveszti a leghelyesebb alapelvet, és a szokás is rossz útra vezet. Nyilvánvaló ebből, hogy először — itt is csakúgy, mint másutt —, ami létrejön, valami kezdetből indul ki, és hogy a cél is olyan kezdet, amely maga valami másnak a befejezése; az értelem és ész pedig számunkra természetünk befejezettsége, úgyhogy azok szerint kell irányítanunk a gyakorlást és a szoktatást. Továbbá, mivel lélek és test az kettő, úgy tekintjük, hogy a léleknek is két része van, az egyik értelmetlen, a másik értelmes, s ezeknek két nyilvánulási formája van, éspedig az akarat és az ész. Amint pedig a test előbb születik, mint a lélek, éppúgy az értelmetlen rész is előbb, mint az értelmes. Eszerint világos, hogy az indulat, az akarat és a vágy már születésükkor megvan a gyermekekben, viszont a gondolkodás természete és az ész csak később alakul ki. Ezért először is a test ápolásának szükségképpen meg kell előznie a lélekét; aztán az akarat nevelésének kell következnie, csakhogy az akarat nevelésének az ész, a test nevelésének pedig a lélek kedvéért kell történnie.

Amennyiben tehát a törvényhozónak kezdettől fogva *16.* ügyelnie kell arra, hogy a serdülő nemzedék testileg a legegészségesebb legyen, először is törődnie kell a házassággal, azaz, hogy mily korban és mily egyének lépjenek egymással házastársi viszonyba. A törvényhozó a házas együttélést maguknak a házasodóknak és ezek életkorának figyelembevételével szabályozza, úgy, hogy egyszerre érkezzenek el a megfelelő életkorba, és ne legyen egyenlőtlenség képességeik közt, pl. hogy az egyik már nemzőképes, a másik fogamzásképtelen — vagy az asszony képes rá, a férfi nem (ez szokott viszályt és nézeteltérést előidézni közöttük), azután figyelembe

kell vennie a gyermekek nemzedékváltását, mert a gyermekeknek korban nem szabad nagyon elmaradniok az apáktól (mert így semmi hasznuk sincs egyrészt az elöregedett atyáknak a gyermeki hálából, másrészt a gyer-
1335a mekeknek apjuk támogatásából), de ne is legyenek túl közel azokhoz (ez is sok kellemetlenséggel jár: ilyen esetben a tisztelet épp olyan kevéssé van meg, mint az egykorúak között, s a vagyoni kérdésekben is sok vádaskodásnak forrása a túlságos kis korkülönbség); meg aztán fontos az, amiből kiindulva ide jutottunk, hogy a született gyermekek testi egészsége megfeleljen a törvényhozó szándékainak. Azonban mindezek úgyszólván egyetlen intézkedéssel rendezhetők. Minthogy ugyanis a nemzőképesség határa, általánosságban szólva, a férfiaknál legfeljebb a hetvenedik életév, az asszonyoknál pedig az ötvenedik; a házas élet kezdetének az életkor szerint ezen időpontokhoz kell alkalmazkodniok. A fiatalok párosodása a gyermeknemzés szempontjából káros; az élőlények minden fajában a nagyon fiatal szülők magzatai fejletlenek, és inkább nőstény születik tőlük, s alakra is kicsinyek; tehát szükségszerűen így van ez az embereknél is. Erre bizonyság, hogy ahány városállamban csak szokásban van az igen fiatal legények és leányok összeházasodása, ott a testalkat mindenütt fejletlen és apró. Sőt, a szülés is jobban megviseli a fiatal nőket, és többen is halnak bele: egyesek szerint a troizéniek híres jóslata is erre vonatkozott, hogy ti. azért oly sűrű köztük a halálozás, mert lányaik túlságos fiatalon mennek férjhez; korántsem a gabonabetakarításról volt szó.[28] Különben a józanság szempontjából is kívánatos, hogy a lányok kissé érettebb korban menjenek férjhez, mert ha fiatalon kezdik a házaséletet, féktelenebbek lesznek. De a férfiak testi szervezete is, lát-

szólag, károsodik a fejlődésnél, ha már akkor élnek nemi életet, amikor férfierejük még növekedőben van, mert ennek is van egy meghatározott időpontja, amelyen túl azután már nem növekedik. Ezért az a helyes, ha a leányok a tizennyolcadik évük táján, a férfiak pedig harminchét éves, vagy ennél valamivel fiatalabb korukban lépnek házasságra. Ha ugyanis ebben a korban kötnek házasságot, a testi erő is még teljes, és a nemzési képesség megszűnése szempontjából is kedvezően, egyszerre érkeznek ahhoz a bizonyos korhatárhoz; viszont a nemzedékek egymásra következésénél, ha a gyermekáldás, mint várható is, mindjárt a házasság első idejében megjön — az új nemzedék éppen akkor jut ereje teljességére, amikor a régibb nemzedék, melyben az életerő már kialudt, a hetvenedik életév körül lesz. Ezzel azt, hogy mikor kell házasságra lépni, megbeszéltük, mármost ami az évszakot illeti, fogadjuk el azt, ami sok helyütt, nagyon helyesen, még manapság is gyakorlatban van, hogy ti. télidőben tűzik ki az esküvőt. A gyermeknemzésnél maguknak a házastársaknak is figyelembe kell venniök az orvosok és a természettudósok megállapításait, mert az orvosok kimerítő magyarázatot adnak a testileg alkalmas időkről, a természettudósok pedig a szél-
áramlatokról, azaz, hogy az északi szelet egészségesebb- *1335b*
nek tartják a délinél. Hogy a szülők milyen testi állapota felel meg legjobban a születendő gyermek szempontjából, azt inkább a gyermeknevelésről szóló munkában kell kifejteni, de azért vázlatosan itt is megemlíthetünk annyit, amennyire ez alkalommal szükség van. Tehát sem az atléták testi felépítése nem megfelelő a polgári élet vagy az egészség és a gyermeknemzés szempontjából, sem pedig az elkényeztetett és a munkától húzódozó szervezet, hanem az, amely e kettő között helyezkedik

el. Legyen tehát szervezetünk munkában edzett, de ne kényszermunkában, és ne is csak egy irányúban, mint az atléták teste, hanem olyanban, ami szabad emberhez illik. Ez férfiakra és nőkre egyaránt áll. De a terhes nők is törődjenek testükkel, ne hagyják el magukat és ne táplálkozzanak túlságosan gyenge ételekkel. Ezt legkönnyebben elérheti a törvényhozó, ha elrendeli, hogy a terhes nők naponként egy bizonyos utat tegyenek meg azoknak az istenségeknek a templomaihoz, akik a szülésben nyújtanak segítséget. Kedélyállapotuknak megfelelően — éppen ellenkezőleg, mint a testápolásban — sokkal könnyedebb életmódot kell folytatniok: mert a magzat sok mindent vesz át az anyától, éppúgy, mint a növény a talajtól. Az újszülöttek kitevéséről vagy fölneveléséről pedig úgy intézkedjék a törvény, hogy semmiféle korcsszülöttet nem szabad fölnevelni — viszont a gyermekek nagy száma miatt, ha a szokásrend azt úgyis megakadályozza, egyetlen újszülöttet sem szabad kitenni, mert hiszen ezek úgyis határt szabnak a túlságos szaporaságnak; ha pedig valahol ennek ellenére mégis fogamzik gyermek: mielőtt érzés és élet kél benne, el kell hajtani a magzatot; hogy ez megengedhető-e vagy nem, csak az döntheti el, van-e a magzatban érzés és élet. Minthogy pedig az érett kor kezdetét — hogy ti. mikor köthető házasság — férfira és nőre is megállapítottuk, most határozzuk meg azt is, hogy mennyi ideig kívánatos, hogy gyermekeket is nemzzenek. Az idősebb szülők gyermekei ugyanis, miként a nagyon fiataloké, testileg és szellemileg fejletlenek, az elöregedetteké pedig erőtlenek. Ezért vegyük irányadóul a szellemi képesség tetőpontját, ez pedig a legtöbb embernél az a kor, amelyet némely költők, akik az emberi életet 70 évvel mérik, említenek, tehát az ötven év körüli idő. Úgyhogy

négy-öt évvel ezen koron túl abba kell hagyni a nemzés céljából való nemi életet; a későbbi korban már csak egészségi vagy más hasonló okokból engedhető meg a nemi érintkezés. A más nővel vagy más férfival való nemi érintkezést illetőleg pedig általában kimondhatjuk, hogy nem becsületes dolog, ha bármiféle ürügy alatt is érintkezik a házastárs valaki mással — ha már egyszer házastárs és annak is nevezik, ha aztán valaki a gyermeknemzés évei alatt tesz ilyesmit, akkor azt oly *1336a* büntetés sújtsa, amely méltó legyen ehhez a bűnhöz.

Amikor a gyermek már megszületett, úgy hisszük, *17.* sokat határoz a testi erő szempontjából a táplálkozásmód. Ha megfigyeljük a többi élőlények és azon néptörzsek életét, amelyek fontosnak tartják, hogy szervezetük a háborúra alkalmas legyen, látjuk, hogy legjobban a bőséges tejtáplálék felel meg a testnek, továbbá, ha minél kevesebb bort élvez a gyermek, mert ez betegséget okoz. Ezenkívül annyit kell mozognia, amennyit csak egy ilyen korú gyermeknek hasznos. Hogy pedig a csecsemő gyenge tagjai ki ne ficamodjanak, még manapság is használnak némely néptörzsek bizonyos mesterséges eszközöket, melyek a kis gyermekek testét egyenessé teszik. Az is előnyös, ha mindjárt zsenge koruktól kezdve hozzászoktatjuk őket a hideghez: ez az egészség és a katonás nevelés szempontjából egyaránt igen hasznos. Ezért sok barbár népnél dívik az a szokás, hogy hideg folyóvízbe merítik az újszülöttet, mások pedig, pl. a kelták, csak könnyű pólyába csavarják. Mert mindenben, amit szoktatással el lehet érni, helyesebb, ha a szoktatást idejében megkezdjük, és azután fokozatosan folytatjuk; a gyermekek szervezete pedig meleg hőmérsékletük folytán nagyon alkalmas a hideghez való edzésre. Tehát először így és ehhez hasonló

módon ajánlatos a gondozást irányítani; az ezt követő időben pedig, öt éves korig, amikor még semmiféle tanulásra nem ajánlatos fogni a gyermeket, valamint kötelező munkára sem anélkül, hogy a növekedést gátolná, végezzenek annyi testmozgást, amennyi kell ahhoz, hogy teste lomhává ne váljék, ezt pedig egyéb foglalkoztatáson kívül különösen a játékkal kell elérnünk. A játék azonban ne legyen sem szabad emberhez méltatlan, sem nagyon fárasztó, sem nagyon kényelmes. Hogy milyen elbeszéléseket és meséket hallgathatnak meg az ilyen korú gyermekek, arra azoknak a vezetőknek legyen gondjuk, akiket gyermekfelügyelőknek nevezünk. Mert ezek mind a későbbi életre egyengetik az utat; s ezért a legtöbb játéknak utánoznia kell a későbbi komoly foglalkoztatást. Akik törvénnyel akadályozzák a gyermekek erőlködő sírását, azok nem helyesen tiltják, mert hisz ez csak használ fejlődésüknek, és ez is bizonyos fajta testgyakorlás. Ahogyan a lélegzet visszafojtása megerősíti a dolgozókat, ugyanígy van ez a kiabáló gyermeknél. A gyermekfelügyelőknek vigyázniuk kell a gyermekek időtöltésére, de különösen arra, hogy minél kevesebbet legyenek rabszolgák közt. Ebben a korban ugyanis, éspedig hét éves korig, otthon
1336b kell nevelkedniök, és így nagyon is érthető, hogy a látottakból és hallottakból már ilyen korban is szabad emberhez méltatlan fölfogást sajátíthatnak el. Tehát ha valamit, akkor legfőképp a káromló beszédeket kell a törvényhozónak kiküszöbölnie a városállamból (mert a könnyelmű, rút beszédből fakadnak a hasonló cselekedetek is), főként pedig az ifjúságot kell óvni, hogy se ne beszéljenek, se ne halljanak ilyesmit. Ha pedig valaki tiltott dolgokat beszél vagy cselekszik, akkor ha szabad ember, de koránál fogva még nem vehet részt

a közös étkezésben, fenyítéssel kell sújtani, és botozással; aki pedig ennél idősebb, azt polgári jogainak elvesztésével kell büntetni, mert rabszolgamódra viselkedett. Ha pedig az ilyen beszédeket eltiltjuk, nyilvánvaló, hogy el kell tiltanunk az illetlen képek és színdarabok nézését is. Gondjuk legyen tehát a vezetőknek arra, hogy se szobor, se kép ne utánozzon ilyen cselekedeteket, kivéve egyes olyan istenek szentélyén belül, akiknek a csíntalanságot is megengedi a hagyomány; ezenkívül azt is elnézi a törvény, hogy az élemedett korúak a maguk, a gyermekek és az asszonyok nevében ezeknek az isteneknek áldozzanak. A fiatalabb nemzedéknek azonban se iambikus versek, se vígjátékok előadását ne engedélyezzék, amíg csak azt a kort el nem éri, amikor a közétkeztetésben részt vehet, és amikor az ivászat és az ilyesmiből származható károk ellen a nevelés már mindegyiküket ellenállóvá tette. Ezeket most, csak úgy futólagosan említjük; de később behatóan vizsgálva, mindezt pontosabban körül kell határolnunk, először azt megfontolva alaposan, vajon mindezt meg kell-e engednünk, vagy sem, azután meg azt, hogy milyen formában; most csak annyiban érintjük ezt, amennyire éppen szükséges. S talán nem is olyan helytelen az, amit Theodórosz, a tragikus színész erről mondott: ő ugyanis sohasem engedte meg senkinek, hogy előtte lépjen a színpadra, hát még ha az silány színész volt, mert szerinte a nézőközönség mindig az először hallottak hatása alatt áll: és hasonlóan van ez az emberekkel és az eseményekkel szemben való viselkedésünkben is. Mindig az elsőt kedveljük jobban. Ezért az ifjaktól minden hitványságot távol kell tartani, de leginkább azt, ami gonosz vagy rosszindulatú. Az öt év elteltével aztán azt a kettőt, ami a hét éves korig tart, szemlélődő részt-

vevéssel kell tölteni azokban a tanulmányokban, amelyekkel majd később foglalkoznak. A nevelést pedig szükségszerűen két korosztályra kell bontanunk: a hetedik életévtől a serdülő korig, és ettől a huszonegyedik évig. Akik hétéves időszakokra osztják föl a korokat, általában véve nem vélekednek helytelenül, mert hiszen
1337a a természetes tagozódást kell követnünk; s minden tudomány és nevelés csak azt iparkodik teljessé tenni, ami a természetben hiányos. Először is azt kell tehát eldöntenünk, vajon alkossunk-e egyáltalában valami rendszert a gyermeknevelésben; másodszor, vajon a nevelést közösségileg célszerű-e megszerveznünk vagy magánúton, ahogyan manapság is van a legtöbb városállamban; harmadszor pedig, hogy milyen is legyen ez a nevelés.

Senki sem vitathatja, hogy a törvényhozónak főképpen az ifjak nevelésén kell fáradoznia, mert ha ez nem történik meg a városállamban, akkor ezt az alkotmány sínyli meg, mert a nevelést mindegyikhez külön-külön kell kialakítani, hiszen az egyes alkotmányoknak megfelelő sajátosság tartja fenn rendszerint az alkotmányt, sőt, eredetileg az is alapozza meg; pl. a demokratikus lelkület a demokráciát, az oligarchikus az oligarchiát; és minél tökéletesebb ez a szellemiség, annál tökéletesebb az alkotmány is. De ezen túlmenően mindenféle alkotó tevékenység és mesterség terén vannak bizonyos dolgok, amelyeket előre kell tanítani és szoktatni az egyes föladatoknak megfelelően; nyilvánvaló, hogy ez az erényes cselekedeteknél is így van. Mivel pedig az egész városállamnak egy a célja, világos, hogy szükségszerűen mindenkit ugyanabban a nevelésben kell részesíteni, és hogy az erről való gondoskodás közös föladat, nem pedig az egyes embereké, mint ahogy manapság mindenki maga törődik a gyermekeivel, a maga módja szerint, és magánúton tanítja őket arra, amit éppen jónak lát. Ámde a közös föladatok közös felügyeletet is igényelnek. Ugyanakkor nem szabad azt hinnünk, hogy a polgárok bármelyike is teljesen a maga ura, hanem mindenki a városállamé, mert hiszen mindenki csak része a városállamnak, és természetes, hogy minden egyes részecske gondozásában az egészre is

1.

figyelemmel kell lennünk. S ebben a tekintetben dicséret illetheti a lakedaimóniakat, mert ők fordítják a legtöbb gondot a gyermeknevelésre, és pedig közösségi alapon.

2. Nyilvánvaló tehát, hogy törvényhozási úton kell gondoskodni a nevelésről, éspedig közösségileg; azonban azt is meg kell vizsgálnunk, hogy mi is hát a nevelés, és hogyan kell nevelni. Napjainkban ugyanis igen vitatottak ezek a föladatok. Mert nem mindenki ért egyet abban, hogy mit kell az ifjúságnak tanulnia az erkölcs és a tökéletes élet szempontjából, de még csak az sincs tisztázva, vajon az értelem vagy a lélek kifejlesztésére kell-e inkább irányítani a nevelést. A szokásos nevelési rendszer nagyon zavaros, és nem világos, hogy vajon azt kell-e elsajátítani, ami az életre hasznos, vagy pedig ami az erényt fejleszti, vagy éppen valami különleges dolgot, mert mindezen szempontoknak vannak szószólói. Sőt, az erényre való nevelésben sincs semmiféle megállapodás, hiszen már eredetileg sem ugyanannak
1337b az erénynek hódol mindenki, tehát nagyon valószínű, hogy annak a gyakorlásában is különböznek.

Mármost, hogy a hasznos dolgok közül a mindennapi életben szükségeset tanulni kell, az egészen természetes; de az is nyilvánvaló, hogy nem minden ilyet kell megtanulni, mivel különbség van a szabadokhoz méltó és méltatlan foglalkozás közt, ezért tehát csak oly hasznos dolgokkal szabad törődnünk, melyek a velük foglalkozót nem alacsonyítják le. Lealacsonyítónak tekintjük pedig azt a munkát, mesterséget vagy tudományt, amely a szabad ember testét, lelkét vagy értelmét az erény alkalmazására és gyakorlására képtelenné teszi. Ezért alantas foglalkozásnak tartjuk mindazt a mesterséget, amely a testet eltorzítja, így tehát a napszámos munkát is; mert ez az elmét leköti és tunyává teszi. Sőt, még a sza-

bad tudományok némelyikében is csak akkor nem lesznek szolgalelkűvé, ha csak egy bizonyos fokig mélyednek el bennük, mert aki túlságos buzgalommal veti magát rájuk, az az említett hibába esik. Az is nagy különbséget jelent, hogy ki miért tesz vagy tanul valamit: ha magáért, barátaiért vagy az erényért teszi, ez nem méltatlan egy szabad emberhez; de ha ugyanazt mások kedvéért teszi, ez könnyen megfizetett vagy rabszolgai munkának vehető.

A manapság rendszeresített tanulmányok, mint már előbb is említettük, nagyon is kétes értékűek; rendesen négyfélét tanítanak: az írás-olvasást, a testgyakorlást, 3. a zenét és néhol negyediknek a rajzot; az írás-olvasást és a rajzolást azért, mert ezek az életben hasznosak és igen előnyösek, a testgyakorlást pedig azért, mert megszilárdít a vitézségre; a zenében viszont már lehet bizonytalanság. Mert manapság ezt a legtöbben élvezet kedvéért művelik, holott eredetileg azért iktatták ezt a nevelés rendszerébe, mert maga az emberi természet is — miként már sokszor megjegyeztük — arra törekszik, hogy ne csak a munkában állja meg jól a helyét, hanem a szabad időt is nemesen tudja élvezni. Mert hát, hogy újra beszéljünk erről, ez a kezdete mindennek. Ha tehát mindkettőre egyaránt szükségünk van, mégis inkább kell választanunk a nyugalmat, mint a munkát, és ez is a cél; akkor avval is törődnünk kell, hogy mivel foglalkozzunk a nyugalomban. Kétségtelen, hogy nem csupa szórakozással: hiszen akkor szükségképpen a szórakozásnak kellene lennie életünk céljának. Ha pedig ez lehetetlen, sőt, inkább az állandó elfoglaltságnál kell a szórakozáshoz folyamodnunk (a dolgozó ugyanis nyugalomra szorul, a szórakozás pedig éppen a nyugalomért van, mert a munka fáradsággal és erőfeszítéssel

jár): ezért hát a szórakozás bevezetésénél jól meg kell választani a kedvező időt, mert azt mintegy orvosszerül alkalmazzuk. Hiszen az ilyen mozgás fölüdülést, a vele járó élvezet pihenést szerez a léleknek. A nyugalom
1338a azonban önmagában hordja a gyönyört, boldogságot és a megelégedést. Ez pedig a munkálkodóknak nem jut osztályrészül, csak a nyugalmat élvezőknek; mert az, aki dolgozik, egy oly célért munkálkodik, amit még nem ért el, márpedig a boldogság végcél, és mindenki azt tartja, hogy nem fáradsággal, hanem gyönyörrel jár. Mindazonáltal ezt a gyönyört már nem mindenki értelmezi egyformán, hanem mindenki magára vonatkoztatva és a maga helyzete szerint, tehát a legtökéletesebb ember a legtökéletesebbnek és a legszebbnek képzeli. Világos tehát, hogy ennek a nyugalomnak szempontjából is kell bizonyos dolgokat tanulnunk és azokba belenevelődnünk, és az is, hogy a nevelés és ezek a tanulmányok a maguk kedvéért vannak, viszont a gyakorlatiak szükségszerűségből és mindig másnak a kedvéért. Ezért elődeink a zenét nem mint szükségszerűt (erről szó sem lehet) és nem is mint hasznosat iktatták a nevelésbe (mint ahogyan az írástudást a gazdálkodás, a házvezetés, a tanulás és számtalan polgári tényked és érdekében, vagy mint a rajzolást, amely igen hasznosnak bizonyul a művészek alkotásainak helyesebb megítélésére), vagy ahogyan a testgyakorlást az egészségért és szívósságért (hiszen ezeknek egyike sem érhető el a zenével); marad tehát ez a nyugalmas élet foglalkozásául, amint nyilvánvalóan erre is szánták, és úgy is hisszük, hogy ez olyan elfoglaltság, amely a szabad emberhez méltó. Ezért is mondja Homérosz a költeményeiben: „hanem a dús lakomára meg kell hívni, de csupán..."[1], s aztán többek említése után így folytatja: „elhívják a dalnokot, aki

majd mulattatja mindannyiokat"[2]. Másutt viszont Odüsszeusz mondja, hogy az a legszebb élet, mikor az emberek vígsága közepett „a vendégek szerte a palotában hallgatják a dalnokot, szép sorban ülvén"[3].

Világos tehát, hogy ez olyan oktatás, amelyben a gyermekek nem azért részesülnek, mert az haszonnal jár, sem nem azért, mert az szükségszerű, hanem azért, mert az szabad és nemes; hogy azután csak egy ilyen van-e vagy több is akad, hogy melyek ezek, és hogyan alkalmazzuk, mindezt majd később mondjuk el. Most azonban — mintegy elöljáróban — csak annyi érdekelt bennünket, hogy már a hajdaniakról is van bizonyítékunk arra, hogy volt ilyen az általuk rendszeresített nevelésben, és a zene tanítása is egészen nyilvánvalóvá teszi ezt. Sőt egyes hasznos dolgokat is nemcsak hasznosságukért kell tanulniok a gyermekeknek, mint pl. az írás-olvasást, hanem azért is, mert ezek révén sok más tudásra is szert tehetnek; hasonlóan a rajzot sem azért, hogy a saját üzleteikben ne hibázzanak és csalhatatlanok legyenek a házi bútorok vételében vagy eladásában, *1338b* hanem inkább azért, mert ez tesz képessé a test szépségének meglátására. Hogy mindenütt csak a hasznosat keresse, ez illik legkevésbé az emelkedett lelkületű és a szabad emberhez. Minthogy pedig nyilvánvaló, hogy először szoktatással kell nevelni, és csak azután értelemmel, vagyis előbb a testet, csak azután az elmét: ebből az is kiviláglik, hogy a gyermekeket először a testnevelőre és a tornatanárra kell bíznunk; ezek egyike ugyanis a testalkatot formálja ki, a másik pedig a cselekvéseket.

Mármost azon városállamok, melyek látszólag a leg- *4.*
többet törődnek a gyermekneveléssel, az atlétai testalkatot fejlesztik ki bennük, és így eltorzítják a test arányos formáit és fejlődését; a lakóniaiak viszont ebbe

a hibába nem esnek ugyan, de mégis egészen elállatiasítják a gyermekeket a sok gyötréssel és edzéssel, mert szerintük ez a leghasznosabb a vitézséghez. Pedig, mint már sokszor mondtuk, nem csupán egy erényre, és főképp nem kizárólag erre az egyre kell tekintettel lenni; ha pedig mégis, ezt sem tudják elérni. Hiszen akár a különféle élőlényeket, akár a nomád néptörzseket vesszük figyelembe, látjuk, hogy nem a legvadabbakban lakozik a vitézség, hanem inkább a szelídebbekben és oroszlán-természetűekben. Sok olyan nomád törzs van, amely a gyilkolást és az emberevést egészen könnyen veszi, mint pl. a Pontosz-vidéki akhaioszok és héniokhoszok, valamint egyéb szárazföldi törzsek, melyek némelyike olyan, mint amazok, mások meg még olyanabbak, és amelyek bár mind rablásból élnek, de nem valami vitézek. Sőt, magukon a lakóniaiakon is tapasztaljuk, hogy míg csak maguk között gyakorolták a szigorú testedzést, addig mindenki mást legyűrtek; ma azonban mind a tornaversenyeken, mind a fegyveres harcban elmaradnak mások mögött, mert nem abban volt a fölényük, hogy ifjaikat ilyen módon edzették a tornában, hanem csupán abban, hogy ők edzették azokat, ellenfeleik pedig nem. Tehát a nemesnek, nem pedig az állatias vadságnak kell adnunk az elsőséget; hiszen sem a farkas, sem más vadállat nem tud semmiféle nemes harcot megharcolni, hanem csak a derék férfi. Ezért, akik gyermekeiket ezekben nagyon is szabadjára engedik, viszont a szükséges tudnivalókban neveletlenül hagyják őket, azok igazság szerint közönségessé teszik őket, mert csak egyetlenegy föladatra képesítik őket a városállam részére, s még arra is — mint a józan ész mondja — másoknál gyarlóbban. De nem is a hajdani események, hanem a maiak alapján kell ítélnünk: ma-

napság már van vetélytársuk a nevelésben, régente pedig nem volt.

Azt tehát mindenki elismeri, hogy a testnevelésre szükség van, és hogy mily fokban. A serdülő korig csak könnyebb testgyakorlatokat szabad végeztetnünk, és el kell tiltani az erőltetett táplálkozást és a kényszerű dolgoztatást, hogy semmi se álljon a fejlődés útjában, hiszen nem csekély bizonysága van annak, hogy a túlzások ezt könnyen megakaszthatják: az olümpiai győztesek közt alig kettőt-hármat ha találunk, akik férfi- és *1339a*
ifjúkorukban is győztek, mert az ifjúkorban való gyakorlás az erőszakolt testedzés folytán felőrölte erejüket. Azonban ha a serdülő kor után még három évet egyéb tanulmányokban eltöltöttek, akkor már kívánatos, hogy a következő éveket erős testi munkára és erőltetett táplálkozásra fordítsuk; azonban az elmével és a testtel egyszerre dolgozni nem szabad, mert mindegyik másmás munka végzésére van hivatva, és a test fáradtsága akadályozza az elme működését, ezé meg a testét.

A zenei nevelésről egyet-mást már fentebb is megtár- *5.*
gyaltunk előadásunkban, de helyén való, hogy ezeket most újra fölvessük, és jobban kifejtsük, hogy mintegy bevezetéssel szolgáljunk azon kutatásoknak, melyeket esetleg más valaki folytatni akar. Mert sem azt nem könnyű kimondani, hogy mi a jelentősége, sem pedig, hogy minek a kedvéért kell abban részt vennünk; vajon csak a szórakozásért és pihenésért, mint az alvásnál vagy a borozásnál? (Ezek önmagukban véve nem komoly foglalkozások, ellenben igen kellemesek, és elcsitítják gondjainkat, mint Euripidész mondja[4], ezért azután a zenét is ide sorolják, és az ehhez hasonlókat, az alvást, ivászatot és zenét egyformán értékelik; sőt, a táncot is közéjük számítják.) Vagy pedig inkább úgy kell

felfognunk a dolgot, hogy a zene bizonyos mértékben az erényre vezet (mert miként a testnevelés a testnek bizonyos minőséget ad, éppúgy a zene is képes formálni a lelkületet, mert rá tud szoktatni bennünket az igazi örömre) — vagy éppen a művelt időtöltéshez és gondolkozáshoz járul hozzá (a mondottak között ezt kell harmadiknak tekintenünk). Hogy tehát az ifjúságot nem szórakozásra kell nevelnünk, az egészen nyilvánvaló, nem lehet játszva tanulni; mert a tanulás fáradságos. Csakhogy nem célszerű a gyermekeknek és a fiatalkorúaknak szigorú életrendet előírnunk, mert ami még nem egészen kifejlett, ahhoz nem illik a tökéletes befejezettség. De talán azt is hihetnénk, hogy a gyermekek komoly foglalkoztatása annak a szórakozásnak a kedvéért van, amelyben majd, ha férfiakká nőttek, részük lesz. De ha ez így volna, akkor miért kell nekik maguknak tanulniok, s miért ne tennének inkább úgy, mint a perzsa és a méd királyok, hogy mások révén, akik a munkát végzik, veszik ki részüket a gyönyörből és a tudásból? Hiszen azok, akik azt gyakorolják, szükségszerűen jobban végeznek minden munkát és mesterséget, mint akik csak addig foglalkoznak valamivel, amíg azt tanulják. Ha pedig az ilyen tanulmányokat magunknak kell elvégezni, akkor talán még az ételt is magunknak kellene elkészíteni: de ez már aztán valóban képtelenség volna. Ugyanez a kétség merül fel akkor is, ha feltesszük, hogy a zene jobbá teszi a jellemet: ugyan mért kell azt magunknak is megtanulnunk, ahelyett, hogy mások előadását hallgatva keressük az igazi örö-
1339b möt és a biztos műízlést, ahogyan ezt a lakóniaiak teszik? Ők ugyanis, bár maguk nem tanulják azt, mégis — mint mondják — biztosan meg tudják ítélni, hogy a dallamok közül melyik a helyes és melyik a rossz. De

ugyanígy okoskodhatunk akkor is, ha nemes élvezetként és a szabad emberhez méltóan akarjuk azt művelni, ugyan mért kellene magunknak megtanulni, és nem inkább mások játékában gyönyörködni? De figyeljük csak meg, hogy milyen elképzeléseink vannak az istenről: a költők szerint nem Zeusz maga énekel és játszik lanton. Sőt, éppen silány mesteremberekre tartjuk a zenével foglalkozókat, és ezt nem is tartjuk férfihoz méltónak, kivéve ha valaki mámoros vagy tréfál.

De ezt a vizsgálatot talán későbbre hagyhatjuk; elsősorban azt kell kutatnunk, vajon a neveléshez számítsuk-e a zenét vagy sem, és hogy a megtárgyalt három alkalmazásnál, tehát a műveltségnél, szórakozásnál, időtöltésnél melyikben nyilvánul meg a hatása. Nagyon valószínű, hogy mindegyikhez számítható és mindegyikhez köze van. A szórakozás ugyanis a pihenés kedvéért van, a pihenés pedig kétségkívül kellemes (hiszen ez a munka fáradságának egyik orvoslása); de az időtöltésnek is nem csupán szépnek, hanem kellemesnek is kell lennie, mert a boldogság e kettőből áll; márpedig a zenéről mindnyájan elismerjük, hogy a legkellemesebb dolgok közé tartozik, akár magában, akár énekkel kísérve (Muszaiosz[5] is ezt mondja: „a halandónak legnagyobb gyönyörűsége a dal"; ezért természetes, hogy az összejöveteleken és a nemesebb szórakozásokban is hozzá folyamodunk, mert képes fölvidítani); tehát ebből is arra következtethetünk, hogy oktatni kell rá az ifjúságot. Mert mindaz a gyönyörűség, ami nem káros, nemcsak célnak, de pihenésnek is megfelel; minthogy pedig a végső célhoz ritkán érnek el az emberek, de annál gyakrabban pihennek meg és szórakoznak, ha nem is egyébért, mint az ezzel járó gyönyörért, ezért csak hasznukra válhat, ha a pihenést az ilyen örömök-

ben töltik. Az emberek azonban a szórakozást rendesen célnak veszik; és talán van a végcélban is némi gyönyörűség, de nem holmi közönséges; csakhogy ezt keresve, az előbbit fogadják el, mivel az igen hasonlít cselekvéseik végső céljához. Mert ahogyan nem valami más elkövetkezendőnek a kedvéért törekszünk a végcélra, éppúgy az ilyen örömök sem a jövendőre vonatkoznak, hanem a kiállott fáradalmakat és gyötrelmeket akarják enyhíteni. Talán ebben sejthetjük az okát annak, hogy a boldogságot ilyen örömökben keresik, és hogy a zenét is igyekeznek elsajátítani, azt nemcsak ezért teszik, hanem valószínűleg azért is, mert a pihenésnél hasznos. Ámde azt is meg kell vizsgálnunk, hogy — bár ez a meg-
1340a állapítás helyes — vajon nem becsesebb a zene a maga természete szerint, mint a már említett alkalmazásban, és hogy nemcsak a zene közkinccsé vált gyönyörűségét kell élveznünk, amelyet mindenki fölfoghat (mert hiszen a zene élvezete a természetből fakad, és ezért mindenféle korú és mindenféle jellemű embernek kedves a vele való foglalkozás); hanem azt is, hogyan hat az erkölcsre és a lélekre. Ez akkor bizonyosodik be, ha erkölcseink ezeknek hatása alatt csakugyan valamiképpen megváltoznak. Márpedig, hogy általuk egy bizonyos irányban fejlődünk, az sok egyébből is kiderül, és nem legutolsósorban Olümposz[6] dalaiból; ezek köztudottan lelkesítik a hangulatot, a lelkesültség pedig egyike a lelki jelenségeknek. Azok, akik hallják az utánzó művészeket, mindannyian együtt éreznek velük, harmonikus mozgás és dallam nélkül is. A zene gyönyört, az erény pedig az igaz örömöt, szeretetet és gyűlöletet ad: így világos, hogy semmit sem kell annyira megtanulnunk és semmit sem kell annyira megszoknunk, mint azt, hogy helyesen ítéljünk és örüljünk

a tisztességes erkölcsöknek és a nemes cselekedeteknek; márpedig a ritmusnak és a dallamnak hasonlósága a valóságos természethez leginkább a harag és szelídség, a bátorság és mérséklet, valamint ezek ellenkezőjének s egyéb tulajdonságoknak az utánzásában mutatkozik (ez a tényekből is világos: megváltozik a lelkületünk, ha ilyesmit hallunk): márpedig ha hozzászokunk a búsulást és örvendezést utánzó jelenetekhez, akkor nagyon közel vagyunk ahhoz, hogy a valóságban is úgy érezzünk (pl. ha valakinek örömet okoz egy képmásnak a szemlélete, semmi egyéb okból, hanem tisztán magáért az alakért, akkor szükségképpen annak az illetőnek szemlélete is, akit a kép ábrázol, kellemes lesz neki); viszont tény, hogy az egyéb érzéki tapasztalatoknak semmiféle hasonló kapcsolata nincs az erkölcsökkel, pl. a tapintásnak és az ízlésnek; (sőt, a látásnak is csak mérsékelten, mert az alakokban ugyan van kifejező erő, de csak kismértékben, és nem mindenki képes az ilyesmit észrevenni; azután meg ezek nem is megjelenítői az erkölcsi tulajdonságoknak; sőt a formák és színek e tulajdonságoknak inkább csak jelképei, melyek a különböző hangulatok folytán a testen is mutatkoznak; de mégis van értéke az ilyen műalkotások szemléletének is, csakhogy az ifjaknak nem Pauszón műveit kell tanulmányozniok, hanem Polügnótoszét[7] és más ilyen, jellemet ábrázoló festőét vagy szobrászét); a dallamban azonban önmagában megvan az erkölcs utánzása, és az is nyilvánvaló, mert a dallamok természetéből fakad a különbség, úgyannyira, hogy az, aki hallja őket, nem mindegyikkel szemben érez egyformán, hanem némelyiknél inkább siránkozó és szorongó hangulatot, mint *1340b*
az ún. „mixolüd" hangnemnél, másoknál elernyed az értelem, mint a féktelenebbeknél, viszont inkább visel-

kedünk mérséklettel és higgadtan egy másik dallammal szemben, és úgy látszik ezt csak a dór hangnem kelti, míg a phrügiai szenvedélyre gyújt; mindezt igen helyesen állapítják meg azok, akik a nevelésnek erről az ágáról bölcselkedtek[8], mert elméletük bizonyítékaikat a tapasztalatból merítik; hasonló a helyzet a ritmusnál is: némelyik nyugodtabb, a másik élénkebb, s ez utóbbi is megint hol közönségesebb, hol meg nemesebb; mindebből tehát világos, hogy a zene képes átformálni a lélek erkölcsi alkatát; ha pedig képes erre, akkor nyilvánvaló, hogy az ifjúságot erre is oktatni és nevelni kell. De a zsenge korú ifjú természetéhez illik is a zenei oktatás; az ifjak ugyanis koruknál fogva nem foglalkoznak szívesen azzal, ami kellemetlen, márpedig a zene természeténél fogva is kellemes. És úgy látszik, némi rokonság is fűz bennünket a hangnemhez és a ritmushoz: ezért egyes bölcselők azt állítják, hogy a lélek harmónia, mások pedig, hogy van benne harmónia.[9]

6. Hogy aztán úgy kell-e tanulni, hogy magunk énekeljünk és játsszunk is a hangszeren, ahogyan ezt az előbb felvetettük, erre most szándékozom felelni. Nem kétséges, hogy nagy különbséget jelent a fejlődés szempontjából, hogy valaki maga részt vesz-e cselekvően a dolgokban; mert lehetetlen vagy legalábbis nehéz, hogy valaki, aki nem vesz cselekvően részt valamiben, helyesen tudja azt megbírálni. Ugyanakkor a gyermekeknek valamivel mindig foglalkozniok kell, és azt kell gondolnunk, hogy az Arkhütasz[10] csörgője igen okos találmány. Ezt azért adják a gyermekeknek, hogy ezzel foglalkozva össze ne törjenek valamit a házban; mert a fiatalok nem tudnak nyugton maradni. De míg ez csak a csecsemőknek való, a nevelés ugyanilyen csörgő a nagyobbacskáknak. Tehát világos mindebből, hogy a zenét úgy

kell oktatni, hogy a gyermekek maguk is cselekvően részt vegyenek benne, és nem nehéz megállapítani, hogy mi illik az egyes életkorokhoz, és mi nem, és megcáfolni sem nehéz azokat, akik azt állítják, hogy a zene alantas foglalkozás. Először is, mivel az ítélőképesség fejlesztése céljából szükség van ennek gyakorlására, azért fiatal korában mindenki vegyen részt annak művelésében; mikor már korosabb lesz, ezt a tevékenységet hagyja abba, ámde azért képes lesz helyesen ítélni, és élvezni is megfelelően tudja, mert hiszen gyermekkorában tanulta. Ami pedig némelyeknek azt az ellenvetését illeti, hogy a zene lealacsonyít: nem nehéz helyes megoldást találnunk, ha ügyelünk arra, hogy milyen mértékig vegyenek részt ennek gyakorlásában azok, akiket politikai erényekre nevelünk, és hogy milyen dallamokat és ritmusokat sajátítsanak el, továbbá, hogy milyen hangszereken tanuljanak, mert hiszen valószínű, hogy ez is különbséget jelent. Ezektől függ az említett ellenvetések megoldása, mert az nem kétséges, hogy a zene némely változatai valóban előidézik az említett hatásokat. Világos tehát, hogy a zene tanulásának sem a későbbi hivatást nem szabad gátolnia, sem pedig a testet nem szabad érzéketlenné és hasznavehetetlenné tennie a katonai és a polgári hivatásra, akár azok gyakorlati alkalmazásáról, akár későbbi elméleti tanulmányozásukról van szó. A tanulás akkor felel meg ennek, ha a gyermekeknek sem a művészi versenyek gyakorlatain nem kell átvergődniök, sem pedig olyan csodálatra méltó és pompás műveken, amelyek mostanában a művészi versenyekbe, onnan pedig a nevelés anyagába is bejutottak — hanem ha nem is ilyen nehéz anyagon, de annyira viszik, hogy gyönyörködni tudnak a szép dallamokban és ritmusokban —, éspedig nemcsak a zenének amaz általános ért- *1341a*

hetősége folytán, melynél fogva azt némely állat, de még a rabszolgák és a gyermekek nagy tömege is élvezi. Ebből aztán az is kiderül, hogy milyen hangszereket szabad alkalmaznunk. Sem a fuvolát nem szabad meghonosítanunk a nevelésben, sem egyéb művész-hangszert, pl. a lantot, s más ilyesmit, hanem csak olyat, amely az ifjúságot a zenei s egyéb nevelésben figyelmessé teszi. A fuvola, különben sem erkölcsös, hanem inkább féktelen, úgyhogy inkább olyan alkalmakkor kell igénybe venni, amikor inkább a lélek megtisztulása, mint tanulság a hatása. És vegyük még hozzá, hogy — a nevelés elveivel ellentétben — még az is együttjár a fuvolázással, hogy a beszédet lehetetlenné teszi. Ezért nagyon helyesen tiltották el a régiek a gyermekeket és a szabadokat annak a gyakorlatától, bár először kedvelték. Mikor ugyanis a jólét folytán egyre több ráérő idejük lett, és egyre nagyobb buzgalommal törekedtek az erényre, és már régebben is, de különösen a perzsa háborúk után mindjobban elbízták magukat a nagy dicsőség miatt: mindenféle tanulmányba belekaptak, és válogatás nélkül egyre csak újabbra törekedtek. Ezért iktatták be a fuvolázás mesterségét is tanulmányaik közé. Hiszen még Lakedaimónban is maga fuvolázott egy karvezető a kórusnak; Athénban pedig annyira otthonossá lett a fuvolázás, hogy úgyszólván a szabadok legnagyobb része értett hozzá. Látható ez azon a képen, amelyet az a Thraszipposz ajánlott föl fogadalmi ajándékul, aki Ekphantidésznek volt a karvezetője. Később azután, mikor már jobban meg tudták ítélni, hogy mi van hasznára az erénynek és mi nem, hitelét vesztette maga a tapasztalat által, hasonlóan mint a sok régi hangszer, amilyen a péktisz és barbitosz, és azok, amelyek gyönyörködtetik a hallgatóikat, mint az ún. „hétsarkas", „háromsarkas"

hangszer és az ún. „szambüké", s mindaz, ami kézügyességgel függ össze. Nagyon találó a régieknek a fuvoláról szóló mítosza is. Úgy szól a mese, hogy Athéné, amikor a fuvolát föltalálta, azt mindjárt el is hajította. Nem helytelen az sem, hogy arcának elcsúfítása miatt való haragjában tette ezt az istennő; de mégis valószínűbb, hogy azért tette, mert a fuvolázásra való oktatásnak semmi köze az értelmi tevékenységhez, márpedig Athénének a tudomány és a művészet a birodalma. *1341b*

Szóval mi a hangszereknél és az előadásnál egyaránt elítéljük a hivatásszerű nevelést (ilyennek nevezzük azt, amely a hivatásos előadásokra készít elő; aki ezt így gyakorolja, az a zenét nem a saját tökéletesítésére műveli, hanem a hallgatóknak nagyon is közönséges gyönyörűsége kedvéért, s éppen ezért nem is tekintjük ezt szabad emberhez illőnek, hanem inkább robotnak, és valóban, az ilyen előadók is közönségesek, mert hamis a cél, melynek elérésére törekszenek: a faragatlan ízlésű hallgatóság rendszerint még a zenét is megváltoztatja úgy, hogy a művészeket, akik neki játszanak, magukat is átformálja, még a testüket is eltorzítja az ízléstelen mozdulatokkal, melyeket tőlük követel). Mármost foglalkoznunk kell a dallamokkal és a ritmusokkal, éspedig a nevelés szempontjából: vajon minden hangnemet és ritmust alkalmazhatunk-e, vagy pedig különbséget kell köztük tenni; aztán meg, vajon a neveléssel fáradozók részére is érvényes ugyanez a szabály, vagy ezeknél egy harmadikat állapítunk meg (tudjuk, hogy a zene dallamból és ritmusból áll, márpedig mindegyiknek hatását jól kell ismernünk a nevelés szempontjából); végre, hogy melyiket válasszuk inkább: a jó dallamú vagy a jó ritmusú zenét. Minthogy pedig azt hiszem, hogy erre vonatkozólag sok helyes dolgot adnak *7.*

elő egyes korunkbeli zeneértők, de meg azok a bölcselők is, akiknek éppen tapasztalataik vannak a zenei nevelésben[12]: azoknak, akik az egyes részletkérdésekben pontos tájékozódást óhajtanak nyerni, tetszésükre bízzuk, hogy hozzájuk forduljanak; mi azonban most csak általánosságban szóljunk a kérdéshez, s inkább csak a körvonalakat rajzoljuk meg. Minthogy pedig elfogadjuk a dallamoknak azt az osztályozását, amit egyes bölcselők végeznek, amikor azokat erkölcsösekre, cselekvést kifejezőkre és szenvedélyt keltőkre osztják és a hangnem sajátos természetét másnak és másnak fogják fel, s minthogy azt állítjuk, hogy a zenével való foglalkozás nemcsak egyféle, hanem többféle szempontból is hasznos (ti. nevelésre és megtisztulásra — hogy mit értünk katharsziszon, azt most csak így egyszerűen, később azonban a költészettanról szóló munkámban világosabban megmondom —, harmadsorban pedig az időtöltésre, a felüdülés és a megfeszített munka után
1342a való pihenésnél): világos tehát, hogy mindenféle hangnemet alkalmaznunk kell, csakhogy nem egy és ugyanazon módon, hanem a nevelésben a legerkölcsösebbeket, a mások előadásában való gyönyörködtetésre pedig a cselekvést kifejezőket és a szenvedélyt keltőket. (Az az átélés, amely némelyek lelkét oly erőteljesen megragadja, mindenki lelkében megvan, avval a különbséggel, hogy az egyikben kisebb, a másikban nagyobb fokban; pl. a szánalom és a félelem, valamint a lelkesültség: ez az izgalom megragad némelyeket; de aztán azt látjuk, hogy a szent dallamok nyomán, mikor lelküket az áhítatos dalok megihletik, megnyugodnak, mintegy gyógyulást és megtisztulást nyerve; ugyanez történik szükségszerűen a szánalomra és a félelemre hajló, valamint más, szenvedélyes embereknél aszerint, ahogyan

ezek különböző módon nehezednek a különböző emberekre: mindegyikükben bizonyos tisztulás és örömmel párosult megkönnyebbülés megy végbe; és a megtisztító dallamok is ehhez hasonlóan ártatlan örömet okoznak az embereknek). Ezért tehát az ilyen hangnemekkel és az ilyen dallamokkal kell föllépniök a színházi előadóművészeknek (minthogy pedig kétféle hallgatóság van: az egyik szabad és művelt, a másik pedig a kézművesekből, napszámosokból és más ilyenekből kikerülő durva ízlésű tömeg: ez utóbbiak számára is kell rendezni dalversenyeket és előadásokat a pihenés kedvéért; és miként az ő lelkük is ki van forgatva természetességéből, akként a hangnemeknek és a dallamoknak is vannak elferdült formái, amelyek nagyon merevek és rendetlen felépítésűek, de mivel mindenkinek az okoz gyönyörűséget, ami természetének megfelel, ezért meg kell engednünk azoknak, akik az ilyen nézőközönség előtt lépnek föl, hogy a megfelelő zenét művelhessék); a nevelés szempontjából pedig, mint már mondtuk, az erkölcsös dallamokat, illetve az ilyen hangnemeket kell fölhasználnunk. Ilyen pl. a dór hangnem, mint már fentebb is mondottuk; de el kell fogadnunk másokat is, amit alkalmasként említenek a bölcseleti tudományokkal és a zenei neveléssel foglalkozók. Szókratész azonban a „Politeiában" helytelenül hagyja meg a dór hangnem mellett egyedül a phrügiait, holott pedig a hangszerek közül a fuvolát eltiltja. Hiszen a phrüg hangnemnek a dallamok között ugyanaz a hatása, mint a fuvolának a hangszerek között: mindkettő felkorbácsol és szenvedélyre gyújt. Mutatja ezt a költészet. Minden ún. bakkhikus és hasonló lejtés a hangszerek közt leginkább a fuvolát kedveli, és ugyanezek a hangnemek között a phrügiai dallamokban találják meg

1342b

a nekik megfelelő kíséretet. Ezért a dithürambosz, általánosan elismert vélemény szerint, phrügiai jellegű. Erre a szakemberek számos példát közölnek, többek között azt, hogy Philoxenosz[13], mikor megkísérelte dór hangnemben írni mítoszainak dithürambosz-ait, erre nem volt képes, hanem maga a természetesség miatt tért át ismét a neki megfelelő phrüg hangnemre. A dór hangnemre nézve mindenki elismeri, hogy az a legnyugodtabb menetű és leginkább férfias jellegű. Aztán meg, mivel a végletek közt a középutat tartjuk helyesnek és követendőnek, a dór hangnem pedig a többi hangnem között ilyen természetű, világos, hogy inkább a dór hangnemet kell tanítanunk az ifjúságnak. Mert két előfeltétel van: az, ami lehetséges, és az, ami illik — mert hiszen mindenkinek inkább a lehetségeshez és az illőhöz kell ragaszkodnia. Ám ez is az egyes életkorok szerint eltérő, pl. az időből kivénült embernek nem könnyű a megerőltető hangnem éneklése, tehát az ily korúaknak a kényelmesebb hangnemeket hagyja meg a természet. Ezért van igazuk egyes zeneértőknek, amikor Szókratésznek joggal vetik szemére, hogy a kényelmesebb hangnemet kirekeszti a nevelésből, mert azt mámorítónak tartja, ugyan nem éppen megrészegítő ereje miatt, mert hiszen a megtisztulás inkább bakkhikussá tesz, hanem azért, mert nagyon elerőtlenít. De a későbbi, azaz az idősebb életkorra tekintettel mégis meg kell tartanunk az ilyen hangnemeket és az ilyen dallamokat is, de azután találunk végre olyan összhangzatot is, amely illik a gyermeki korhoz, mert bájos és nevelő hatású, amilyen valamennyi hangnem közül leginkább a lüdiai. Ezek szerint világos, hogy a nevelésben ezen három szempontot kell magunk elé tűznünk: a középszert, a lehetőséget és az illendőséget.

JEGYZETEK A BEVEZETÉSHEZ

1. „Az elidegenulés lényegében van megalapozva az, hogy minden szféra más és ellentett mércét alkalmaz rám, mást a morál és mást a nemzetgazdaságtan, mert mindegyik az ember egy meghatározott elidegenulése és mindegyik az elidegenult lényegi tevékenység egy kulonos korét rogzíti, mindegyik elidegenulten viszonyul a másik elidegenuléshez." — *Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Bp. 1962. 83. old.
2. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni Marx találó megjegyzését: „Arisztotelész meghatározása tulajdonképpen úgy hangzik, hogy az ember természettől városi polgár. Ez épp olyan jellemző a klasszikus ókorra, mint amilyen jellemző Franklin meghatározása — hogy az ember természettől szerszámkészítő — a yankeekre." — Marx: A tőke. I. kot. Bp. 1949. 352 old. 13. lábjegyzet
3. *Arisztotelész*: Nikomakhoszi Ethika. 1162 a 17—19. — (Arisztotelész műveit, amint ez a szakirodalomban szokás, a Bekker-féle kiadás oldal- és sorszámai szerint idézem. Ahol van magyar fordítás, megadom a megfelelő hely oldalszámát is.) — Uo. II. kot. Parthenon kiad. Bp. 1942. 152. old. — Szabó Miklós fordítását némileg módosítottam, hogy a két arisztotelészi megállapítás egymásra vonatkozása jobban felismerhető legyen a fordításban is, ne csak az eredetiben.
4. *Arisztotelész*: Historia Animalium. 487 b 33—488 a 10. — A szó szerinti idézet 488 a 7—9.
5. *Arisztotelész*: Historia Animalium. VIII. konyv, 1. fejezet, 588 a 16—589 a 9.
6. Ez egyben Arisztotelésznél egyutt jár annak kimutatásával, hogy család és városállam kozott nemcsak mennyiségi, nagyságbeli, hanem minőségi kulonbség is van. A családban más jellegűek az alá és folérendeltségi viszonyok, mint a városállamban. A családfő részben nem szabad embereket (rabszolgákat) igazgat, részben pedig a még nem kifejlett gyerekeket, részben a vele nem teljesen egyenlő feleséget „kormányozza". Az államban a kormányzás, a vezetés alatt állók sza-

bad és a vezetőkkel egyenlő polgárok. Ezért Szókratész és Platón bizonyos nézeteivel szemben Arisztotelész joggal hangoztatja, hogy más a családfő tevékenysége és más az államférfié.

7. Marx helyesli azt az arisztotelészi gondolatot, hogy a csere az eredeti közösség határán túl kezdődik, de módosításra szorulónak tekinti azt a nézetet, hogy ez az eredeti közösség a család. „Az áruk cserefolyamata valóban eredetileg nem az ősi közösségek kebelében jelentkezik, hanem ott, ahol ezek végetérnek, határaikon, azon a ponton, ahol más közösségekkel érintkeznek." „Arisztotelész ugyanezt mondja a magáncsaládról, mint a közösség őseredeti formájáról. Ámde a család őseredeti formája maga a törzscsalád, s csak ennek bomlásából fejlődött ki a történelem folyamán a magáncsalád. »Ugyanis az őseredeti közösségben (éppen ez a család) nyilván nem volt erre (ti. a cserére) szükség.«" — *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. 1953. 32. old.

8. Arisztotelésznek ez utóbbi kérdéssel kapcsolatos fejtegetéseit a Nikomakhoszi Ethikában találjuk meg. Az idevágó szövegrészt — V. könyv, 8. fejezet, 1133 b 16—28 — Marx részletesen elemzi „A tőke" I. kötetében. Elemzését a következő sorokkal zárja: „Arisztotelész lángesze éppen abban mutatkozik meg ragyogóan, hogy az áru *értékkifejezésében egyenlőségi viszonyt fedezett fel.* Csak kora társadalmának történelmi korlátjai akadályozták meg őt annak a megfejtésében, miben is áll »valójában« *ez az egyenlőségi viszony.*" — Marx: A tőke. I. köt. Bp. 1961. 66. old.

9. *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatához. Lásd *Marx—Engels*: Művei. 13. köt. Bp. 1965. 87. old.

10. „Minthogy a politikai gazdaságtan, ahogy a történelem során fellépett, valóban nem egyéb, mint a kapitalista termelés korszaka gazdaságának tudományos vizsgálata, ennélfogva a reá vonatkozó állítások és elméleti tételek, pl. az ókori görög társadalom íróinál, csak annyiban szerepelhetnek, amennyiben bizonyos jelenségek: árutermelés, kereskedelem, pénz, kamatozó tőke stb., mindkét társadalomban megvannak. Amennyiben a görögök alkalmi kirándulásokat tesznek erre a területre, ugyanoly zsenialitást és eredetiséget tanúsítanak, mint minden más területen. Ennélfogva nézeteik történelmileg a modern tudomány elméleti kiindulópontjait alkotják." Engels: Anti-Dühring. Bp. 1948. 216. old.

11. Arisztotelész ökonómiai nézeteit részletekbemenően elemzi és a maguk ellentmondásos sokoldalúságában mutatja be, bírálva a gazdaságtannal, elmélettörténettel foglalkozó mai polgári szerzők leegyszerűsítő

és egyoldalu Arisztotelész-ábrázolásait *Anyikin:* Arisztotyelj i szovremennaja ekonomicseszkaja nauka c. tanulmányában. (Vesztnyik Drevnyej Isztorii. 1966. 4. szám, 40—53. old.). Az arisztotelészi gondolatok eleven, megalkotója számára nem végérvényes, kereső-kutató hajlékony és óvatos jellegét mutatják be *K. M. Kolobova* és *E. D. Frolov:* Arisztotyelj i jevo grecseszkije kommentatoru. (V poiszkah formulu sztoimosztyi) c. tanulmányukban. (Vesztnyik Drevnyej Isztorii, 1958. 2. szám, 14—28. old.)

12. Lásd *Anyikin:* Id. mű, id. hely, 46. old.

13. „...a pénz a szukségletnek mintegy helyettesítésére keletkezett, megegyezés alapján; s ezért »nomiszma« a neve gorogul, mert nem természeten, hanem torvényen alapszik, s mert megváltoztatása vagy érvénytelenítése csupán tőlunk fugg." *Arisztotelész:* Nikomakhoszi Ethika. V. konyv, 8. fejezet, 1133a 29—31. (Szabó Miklós fordítása). Bp. Franklin, 1942. 1. kot. 240. old.

14. Erről részletesebben lásd Anyikin idézett tanulmányát.

15. „Ha azonban »egy« Arisztotelész bátorságot vesz arra, hogy felfedezze a pénz két kulonböző *keringési formáját*, az egyiket, melyben mint egyszerü forgalmi eszkoz, a másikat, melyben mint pénztőke funkcionál, akkor Duhring úr szerint »csak erkolcsi ellenszenvnek ad« kifejezést. Ha »egy« Arisztotelész még azt is meg tenni merészeli, hogy a pénzt *értékmérő* szerepében elemzi, és ezt a pénzről szóló tan számára oly dontő jelentőségű kérdést valóban helyesen teszi fel, akkor »egy« Duhring az ily meg nem engedett vakmerőséget alapos titkos okokból inkább egészen elhallgatja." Engels: Anti-Duhring. Id. kiad. 217—218. old.

16. Nem utolsósorban maga *Marx*. Lásd a 10. jegyzetben idézett szovegrészt, továbbá a kovetkező marxi megállapítást: „Az *értékforma*, amelynek kész alapja a *pénzforma*, igen tartalmatlan és egyszerű. Mégis az emberi szellem tobb mint kétezer esztendő óta hiába próbált a nyitjára jonni, míg másrészt sokkal tartalmasabb és bonyolultabb formák elemzése legalább megközelítő módon sikerült." *(Marx:* Előszó „A tőke" I. kotetének első kiadásához.) Lenin is utal Sztruvéval vitatkozva az Arisztotelészt a klasszikus angol politikai gazdaságtannal és Marxszal osszekotő torekvésre: „Amikor Sztruve ur »empirizmusnak« nevezi az érték agyrémmé nyilvánítását, és »metafizikának« minősíti azt a torekvést (mely végig vonul »Arisztotelésztől« Marxig — ... — s tegyuk hozzá: az egész klasszikus politikai gazdaságtanon!), mely az árak kialakulását és változását szabályozó torvény feltárására irányul, akkor azoknak a modern filozófus reak-

ciósoknak a módszerét ismétli meg, akik »metafizikának« tartják általában a természettudomány materializmusát és »empirizmusnak« nyilvánítják a valláshoz vezető lépcsőfokokat." *Lenin:* A szocializmus újabb megsemmisítése. Lásd *Lenin* Művei. 20. köt. Bp. 1955. 202. old. Anyikin a következőket írja: „Ha az ilyen töredékekből összeállított arisztotelészi »gazdaságtani rendszert« összehasonlítjuk Adam Smith »A nemzetek gazdaságá«-nak első öt fejezetével és Marx »Tőké«-je első szakaszával, akkor a gondolat meglepő folytonosságát vesszük észre." Lásd *Anyikin:* Id. mű, id. hely, 41. old. — Marx Arisztotelész ökonómiai elemzéseihez való kapcsolódásait részletesen vizsgálja *E. Ch. Welskopf:* Die Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der griechisch-römischen Antike c. könyvének X. fejezetében. Az ismert polgári közgazdász és közgazdasági elmélettörténet kutató *J. A. Schumpeter:* History of economic analysis c. művében (Oxford University Press, 1954.) az arisztotelészi ökonómiai vizsgálódásokról a következőket írja: „Ez — feltehetően kivonat egy nagy elveszett irodalomból — alkotja a közgazdaságtani elmélet terén a görög hagyatékot. E hagyaték sorsát nyomon fogjuk követni egészen A. Smith »A nemzetek gazdaságá«-ig, melynek első öt fejezete ugyanebbe az elmélkedési vonalba tartozó fejtegetésekből áll." (Id. mű, 60. old.) A pénz arisztotelészi elméletéről pedig így nyilatkozik: „Bármi legyen is a fogyatékossága, ez az elmélet, bár soha sem ellenvélemény nélkül, egészen a XIX. század végéig uralkodott, sőt még azon túl is. Ez az alapja minden, a pénzre vonatkozó analitikus munkának. Ezért minden okunk megvan arra, hogy biztosak legyünk annak az Arisztotelésznek az értelmezésében, akinek személyes hatása ebben a kérdésben, legalábbis egészen A. Smith-ig, felismerhető." (Id. mű, 63. old.)

17. *W.D. Ross*: Aristotle. Methuen, London 1923. 242. old.
18. Arisztotelész etikai tanításában kifejti, hogy a rabszolgával is elképzelhető baráti viszony, de nem mint rabszolgával, hanem mint emberrel.
19. The Politics of Aristotle with an introduction, two prefatory essays and notes critical and explanatory by W.L. Newman. Oxford at the Clarendon press. 1887. I. köt. 151—152. old.
20. *Newman*: Id. mű, I. köt. 158. old.
21. Uo. 144. old.
22. Az egyértelműséget kell itt elsősorban hiányolnunk. Azt a következtetést, hogy vannak olyan rabszolgák, akiknek rabszolgasorsa nem jogos, Arisztotelész elismeri a „Politika" I. könyvének 6. fejezetében.

23. *Arisztotelész*: Politika. I. konyv, 2. fejezet, 1252 b 8—9.
24. Ezt Arisztotelész igen határozottan állítja a VII. konyv, 7. fejezetében.
25. *Arisztotelész*: Politika. I. konyv, 5. fejezet, 1254 b 21.
26. Uo. I. konyv, 6. fejezet, 1255 a 39—1255 b 4.
27. *Newman*: Id. mű I. kot. 151. old.
28. *Arisztotelész*: Politika. I. konyv, 6. fejezet, 1255 a 3—4 és 1255 b 4 –5. — Az egész fejtegetéshez lásd a 34-es jegyzetet is.
29. Meg kell jegyezni, hogy az I. konyvben általában csak a háztartáson beluli rabszolgákról és rabszolgamunkáról van szó, az anyagi javakat megtermelő, elsősorban földművelő rabszolgákról másutt (II. és VII. konyv) esik szó. Arisztotelész legjobb államában az állam polgárait minden anyagi termeléstől mentesíteni kívánja, de nem minden olyan munkát, amellyel anyagi javakat termelnek, végeznének rabszolgák. A földet rabszolgáknak kellene itt művelni (az általános görög gyakorlat nem ez volt!), az ipari tevékenységet viszont polgárjoggal nem rendelkező, de nem is rabszolga elemek végeznék.
30. E helynél azonban meg kell jegyezni: a rabszolgaság itt feltehetően az ázsiai barbárok politikai jogfosztottságát jelenti elsősorban. Arisztotelész ugyanis a „Politika" II. konyvének 12. fejezetében azt vallja, hogy a nép, ha nem rendelkezne a hatóságok választásának és számonkérésének jogával, rabszolgai helyzetben lenne s az alkotmány ellenségévé válna (1274 a 18).
31. *Arisztotelész*: Politika. I. konyv, 2. fejezet eleje és a 6. fejezet vége (1252 a 30—34 és 1255 b 6—15).
32. „Az úrnak a szolgával szemben való vezető és parancsoló helyzete, bárha valójában a természet szerinti szolgának és a természet szerinti úrnak az érdeke azonos, mégis főleg az ur érdekeihez igazodik, s csak úgy mellékesen a szolgáéhoz is (mert hiszen ha a szolga lassan tonkremegy, lehetetlen, hogy az úr helyzete változatlanul megmaradjon)..." — *Arisztotelész*: Politika. III. konyv, 6. fejezet, 1278 b 32—37.
33. Susemihl, a múlt század tekintélyes Arisztotelész-kutatója, méltán híres „Politika"-kiadásában Newman későbbi művétől eltérően nem reformjavaslatnak fogja fel a rabszolgaságra vonatkozó arisztotelészi tanítás bizonyos vonásait, hanem úgy véli, hogy a rabszolgaság elméleti igazolása Arisztotelésznél elkerulhetetlenul onmaga ellentétébe csap át. Arisztotelész valójában az ellenkezőjét bizonyítja annak, amit bizonyítani akar: „Éppen olyan elkerulhetetlen volt azonban az is, hogy ez a kísérlet" — a rabszolgaság elméleti igazolásának kísérletéről van szó — „őt" (ti. Arisztotelészt) „csak onmagával való ellent-

mondásokba bonyolította, és valójában éppen az ellenkezőnek a bizonyításába csapott át" — írja Susemihl. (Aristoteles' Politik. Griechisch und Deutsch herausgegeben von dr. Franz Susemihl. Leipzig 1879. I. kot. 15. old.) — Magyarázó jegyzeteiben Susemihl tobbszor utal arra, hogy a rabszolgaság arisztotelészi felfogása teljesen ellentmond az arisztotelészi lélektan alapvető megállapításainak. Igen részletesen elemzi a rabszolgaság arisztotelészi elméletét és annak belső nehézségeit, egymást keresztező tendenciáit a gorog filozófia történetének neves kutatója, *Olof Gigon:* Die Sklaverei bei Aristoteles c. tanulmányában. (Entretiens sur l'antiquité Classique. Tome XI. La „Politique" d'Aristote. Sept exposés et discussion par Rudolf Stark, Donald J. Allan, Pierre Aubenque, Paul Moraux, Raymond Weyl, G. J. D. Aalders H. wzn., Olof Gigon, Fondation Hardt, Genève 1965. 243–276. old.) Rendkívul érdekes értékelést és elemzést találunk a rabszolgaságra vonatkozó arisztotelészi fejtegetésekről *E. Ch. Welskopf:* „Die Analyse von Herrschafts- und Knechtschaftsformen durch Aristoteles" c. tanulmányában. (Acta antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica. Szofia 1963. 11—16. old.)

34. *Marx*: A tőke. Bp. 1961. I. kot. 380–381. old. — Az Arisztotelész idézet a „Politika" I. konyvének 4. fejezetéből való: 1253 b 35—1254 a 1.

35. Susemihl „Az állam" arisztotelészi bírálatának egyik fejtegetéséhez nem minden jog nélkul fuzi a kovetkező megjegyzéseket: „Valóban nem is gondolható el ennél erőscbb képtelenség arra, hogy a bírált szerző gondolatkorébe belehelyezze magát." „Azonban Arisztotelészt ekozben az alól a vád alól is alig lehet felmenteni, hogy rendkívul felületesen kezeli az általa bírált írást." — *Susemihl*: Id. mű, II. kot. 50. old. — Hogy Arisztotelész mind Platón, mind más elődeinek ismertetése és bírálata során gyakran pontatlan, azt a múlt század óta igen sok szerző kimutatja Arisztotelész legkulönfélébb írásait illetően. Összefoglalóan elemzi ezeket a kérdéseket H.F. Cherniss két igen terjedelmes művében. (Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy. Baltimore 1935. és Aristotle's Criticism of Plato and the Academy. Baltimore 1944. és utánnyomás New York 1962.

36. „Soha sem találkozunk az ókoriaknál annak kutatásával, hogy a földtulajdon stb. melyik formája a legtermékenyebb, melyik hozza létre a legnagyobb gazdagságot. Nem a gazdagság jelenik meg a termelés céljaként, ámbár Cato nagyon jól meg tudja vizsgálni, milyen megművelés mellett hoz a fold legtobbet, vagy akár Brutus is a legmagasabb

kamatra kolcsonozteti ki penzet A kutatas mindig akorul forog, hogy a tulajdon melyik modja hozza letre a legjobb allampolgarokat " — *Marx* A tokes termeles elotti tulajdonformak Bp 1953 21 old

37 *Arisztotelesz* Politika II konyv, 5 fejezet, 1263 a 20—26

38 Uo 1263 a 26—30

39 „Arisztotelesz eppoly kevesse fenntartas nelkuli vedelmezoje a magantulajdon joganak, mint a rabszolgasagnak " — *Newman* Id mu, I kot 168 old — Arisztoteleszner a kereskedelemre es az allami monopoliumra vonatkozo nezeteit a „Torvenyek" megfelelo tanitasaval osszehasonlitva irja Defourny „E ponton Arisztotelesz szocialistabb, mint mestere Mi meglepo van ebben? Arisztotelesz a tapasztalat filozofusa Ám a monopoliumot nagyszamu varosállam gyakorolta Ezt bizonyitja a Stagirita allitasa Egyebkent a gorog allam sokkal szocialistabb, mint a modern allam Foldjei, fémbanyai, erdoi, kobanyái vannak " — *Defourny* Aristotle Etudes sur la Politique Paris 1932 133 old — „Ami pedig ezen alkotmanyok" — a spártai es a kretai alkotmanyokrol van szo — „szocialista elemeit illeti, ezek Arisztotelesz szamara nemcsak hogy nem mennek tul messze, ha nem megforditva, nem mennek eleggé messze Ő a kovetkezmenyeket, Platonhoz hasonloan, sokkal eroteljesebben vonja le, es igy kelet keznek az arisztoteleszi allamideal, eppugy, mint a platoni allamideal tarsadalmi alapjai " — *Susemihl* Id mu I kot 30 old

40 *Marx* A tokes termeles elótti tulajdonformak Id kiad 10—13 old

41 *Susemihl* Id mu, I kot 62 old

42 *Newman* Id mu, I kot 223 old

43 Lásd uo

44 Erre vonatkozoan reszletesebben lasd *Molnar Erik* A tortenelmi materializmus ideologiai elozmenyei c munkajanak Arisztotelesz feje zetet Bp 1952 9—10 old

45 *Arisztotelesz* Politika III konyv, 15 fejezet, 1286 b 8—22 es IV konyv, 13 fejezet, 1297 b 16—34

46 Az elso fejtegetes vegen Arisztotelesz kifejezetten azt irja „Miutan pedig a varosok nagyobbak lettek, talan nem is konnyen keletkezhet mas allamforma, mint demokracia " A masodik fejtegetes a politeia kialakulasaig koveti a tortenelmi fejlodest, majd hozzateszi, hogy ezt az allamformat ma ugyan politeianak nevezzuk, de regebben demokracianak neveztek Weyl pedig a kovetkezoket irja ezzel kapcsolatban „Itt" (ti a politeianal) „a IV konyv szkhemaja megall Azonban azok a tenyezok, melyek az oligarchiat politeiava alakitjak at, valoban meghatarozoak, a rendszer hozzajuk idomulasanak rende-

sen folytatódnia kell a demokrácia irányában vagy a demokrácia azon convulsiójának irányában, amely a türannisz nevet viseli." — *Raymond Weyl*: Aristote et l'histoire. Essay sur la „Politique". Paris Libraire C. Klincksieck, 1960. 341. old.

47. *Weyl*: Id. mű, 342. old.

48. Uo. 349. old.

49. „Így mindkét szövegben a történelmi fejlődést visszavezeti az anyagi feltételekre..." „Történelme konkrét bázison nyugszik." — Weyl: Id. mű, 342. old.

50. „Arisztotelész kétségtelenül határozottan megkülönbözteti a társadalmi viszonyokat a tőlük sokszorosan függő politikaiaktól, de önálló jelentőséget, önmagában lezárt területet nem tulajdonít sohasem az előbbieknek, hanem ezek mindig csak úgy jönnek számításba, mint annak elengedhetetlen feltételei, hogy az állami élet így vagy úgy alakuljon. Ezzel azonban a kettő közötti különbségtétel mégiscsak abbamarad a félúton. Míg Arisztotelész egyébként mindenütt, ahol új fogalmat fedez fel, saját elnevezést is kialakít a számára, vagy legalábbis megjegyzi, hogy még nincs megfelelő külön nyelvi megjelölés, addig éppen ennek a felemásságnak megfelelően, a polgári társadalmat illetően ilyenfajta észrevétel hiányzik, hanem, miként maga Teichmüller igen helyesen megjegyzi, a „város" vagy „állam" (polisz kifejezést hol szűkebb értelemben használja a tisztán társadalmi elemek kizárásával, hol pedig tágabb értelemben ezeket is beleévé a jelentésbe.) — *Susemihl:* Id. mű, I. köt. 62. old. — Newman arra utalva, hogy Arisztotelész nézeteit befolyásolja magának a görög polisz szónak az ő korában használatos jelentése is, a következőket írja: „A polisz szóból fakadó másik kézenfekvő következtetés az volt, hogy az állam valami átfogó és mindent magában foglaló. A »respublica« szó, éppen ellenkezőleg, különbségtevést von magával »respublica« és »res privata« között. A görög szó megkönnyítette, hogy úgy tekinthessék az államot, mint egészet, melynek az egyén a része. Az emberi társadalomnak egészként való szemléletéhez vezetett, hogy nem húztak választóvonalat a társadalmi és a politikai rendszer közé: termelés, kereskedelem, tudomány, vallás éppúgy állami jelenségek voltak, mint a kormányzat." — *Newman*: Id. mű, I. köt. 40. old. — Eduard Zeller pedig így ír: „Az, amit mi a család és az állam közé helyeznénk, a társadalom, az ő számára még nem kutatási tárgy..." — *Zeller*: Die Philosophie der Griechen. Zweiter Theil, zweite Abtheilung, Aristoteles und die alten Peripatetiker. Zweite Auflage, Tübingen 1862. 545. old.

51. „Méltán tűnhet demokratikus alapelvek elfogadásának az, hogy mindenki részesedik és mindenki egyenlően részesedik a kormányzati jogokban; és az ember kísértésben van, hogy úgy beszéljen az arisztotelészi ideális államról, mint idealizált demokráciáról, amelyben a tulajdon egyenlően van elosztva és mindenki egyenlő az anyagiak tekintetében—amelyben az állam minden tagja ugyanazt a nevelést kapja, és mindnyájan egyenlően részesednek a kultúrában —, amelyben, végül, az állam kozos életének irányítása egyenlően jut ki mindenkinek, mert így társadalmilag, intellektuálisan és morálisan valamennyien azonos szinten állnak." — *Ernest Barker*: The political thought of Plato and Aristotle. New York. Russel & Russel, 1959. 422. old. (Barker e konyvének első kiadása 1906-ban jelent meg.)

52. E jo és rossz államformák már megtalálhatók hasonló módon Platón „Államférfi" című dialógusában. Platónnál azonban a torvényekre támaszkodás vagy ennek hiánya a jó, illetve a rossz jelleg megítélésének kritériuma.

53. „Szolón, úgy látszik, csak a legszukségesebb hatalmat adta meg a népnek, ti. a hivatalnokok választásának és hivatali múkodésuk felulvizsgálatának a jogát (mert ha még ez a joga se volna meg, a nép rabszolga lenne és az államrend ellensége)...." — *Arisztotelész*: Politika. II. konyv, 12. fejezet, 1274 a 15—18.

54. De meg kell jegyezni, hogy a „Torvények"-ben Platón a népnek részt biztosít a tanácskozó és a bírói funkciók gyakorlásában, és szukségesnek tarja, hogy az állam elleni bűncselekmények feletti bíráskodásban a nép részt vegyen: „Ami pedig az államellenes cselekményeket illeti, ily vádak esetén először is szukséges, hogy a sokaságnak is adjunk szerepet az ítélkezésben; hiszen ha valaki az állam ellen vét, akkor mindenki ellen vét, akkor mindenki sértett, és joggal nehezményeznék a polgárok, ha nem vehetnének részt az ilyen ugyek megítélésében." (Kovendi Dénes fordítása). *Platón*: Torvények. VI. konyv, 767 e 9 — 768 a 3. Lásd *Platón* Osszes művei. Bp. 1943. II. kot. 812—813. old.

55. *Arisztotelés*: Politika. III. konyv, 11. fejezet, 1281 a 39 — 1281 b 10.

56. *Susemihl*: Id. mű, I. kot. 68. old.

57. *Arisztotelész*: Politika. V. konyv, 10. fejezet, 1310 b 7—14.

58. Uo. II. konyv, 7. fejezet, 1267 a 12—17.

59. Uo. III. konyv, 17. fejezet, 1287 b 37—41. — A despotikus kormányzat az a kormányzat, amelyet az úr gyakorol a háztartásában lévő rabszolgák felett. A szabad kormányzat az, amely a politeiában valósul meg. A szoveg értelmezésénél a döntő pontokon Liddel—Scott tu-

rannikosz címszavát és J. Tricot 1962-ben megjelent Politika-fordítását és annak magyarázó jegyzeteit vettem alapul.

60. „Már most, hogy ama jelenségek kozt, amelyek másképp is lehetségesek, melyik az, amely természettől fogva van, s melyik az, amely nem ilyen, hanem torvényen, azaz emberi megállapodáson alapszik, — *bár mind a kettő egyaránt változandó*: ez a kérdés éppoly konnyen eldonthető, mint az előbbiek." *Arisztotelész*: Nikomakhoszi Ethika. V. konyv, 10. fejezet, 1234 b 30—33. Parthenon sorozat, Franklin, 1942. I. kot. 250. old.

61. „A jogos és a jogtalan cselekedeteket kétféle torvényre vonatkoztatva határozzák meg, és abban a tekintetben is kétféleképpen, hogy kikkel kovetik el óket. Torvénynek pedig részben a saját torvényt, részben a kozos torvényt mondom. Saját torvénynek mondom azt, amelyet minden egyes kozosség] sajat magára vonatkoztatva határoz meg, ennek pedig egyik része íratlan, másik része meg az írott torvény, kozos torvénynek pedig a természetnek megfelelót mondom. Van ugyanis valami természettől való, közos [általános érvényű] jogosság és jogtalanság, melyet mindenki lelkében sejt, még akkor is, ha az embereknek nem lenne egymással semmiféle kozosségük vagy szerződésuk. Úgy látszik, hogy ilyen természettől való jogosságra és jogtalanságra utal Szofoklész Antigonéja is, mikor azt mondja, hogy jogos, hogy eltemette Poluneikészt a tilalom ellenére, mivelhogy ez a cselekedete a természet rendelése szerint jogos.

„Mert nem ma vagy tegnap lépett életbe az
De nincs ember ki tudná, hogy mióta áll"
(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása)

És amint Empedoklész beszél arról, hogy a lélekkel rendelkező lényt nem szabad megolni. Ez ugyanis nem olyan, hogy egyesek számára jogos, mások számára pedig jogtalan,

„Ám ami torvény mindnek az éther tág birodalmán
Nyúlik az át végig s a roppant foldnek egészén,"

és miként Alkidamasz mondja a Messené-beliek ugyében tartott beszédében." *Arisztotelész*: Rhetorika. I. konyv, 13. fejezet, 1373 b 2—18. A fenti sorokból az is látható, hogy az „íratlan torvény" nem mindig csak a természettől való torvényt jelenti, hanem jelentheti az egyes közösségekben kialakult, de jogszabályban nem rogzített szokásokat is, amelyek azonban nem általános érvényűek. Íratlan torvény és természettól való torvény kifejezések arisztoteliszi használatát, a két kifejezés egymáshoz való viszonyát behatóan elemzi J.A. Stewart a Nikomakhoszi Ethikához írt kétkotetes magyarázó jegyze-

teiben. Notes on the Nicomachean Ethics of Aristotle, Oxford at the Clarendon Press, 1892, II. 326—327. old. Az Empedoklésztől idézett sorok mint 135. töredék szerepelnek Diels-Kranz Die Fragmente der Vorsokratiker Empedoklész fejezetében. Az utolsó sor vége azonban Jamblikhosz tagolásában talált elfogadásra és nem Arisztotelészében, így a mérhetetlen föld helyett, mérhetetlen ragyogás olvasandó. A szögletes zárójelbe tett szavak Arisztotelész szövegében nem szerepelnek, de a magyarban szükségesek annak megértéséhez. Alkidamasz Arisztotelész által említett beszédéből egy, a Rhetorika ezen sorához írt szkhólion a következő mondatot idézi, mint olyat, amelyre Arisztotelész utalása feltehetően vonatkozik: „Az isten mindenkit szabadnak hagyott, a természet senkit sem tett rabszolgává."

62. *Arisztotelész*: Nikomakhoszi Ethika. V. könyv, 3. fejezet, 1129 b 14—25. — „A törvények általában mindenről intézkednek, s vagy a mindenkit érintő közérdeket szolgálják, vagy csak az uralkodó rend érdekeit — akár kiválóságnak, akár más körülménynek köszöni is ez a rend a kiváltságait; szóval ebben az értelemben igazságosnak és jogosnak azt mondjuk, ami a boldogságot s ennek elemeit az állami közösségben létrehozza és biztosítja. A törvény pl. elrendeli: hogy viselkedjünk úgy, mint a bátor ember; ne hagyjuk el helyünket a csatasorban, ne hátráljunk meg, ne dobáljuk el fegyvereinket; vagy mint józan és fegyelmezett ember: ne paráználkodjunk, senkin erőszakot ne tegyünk; mint a szelíd ember: senkit meg ne üssünk, ne szidalmazzunk; s ugyancsak szabályoz minden egyebet, ami a többi erény, illetve gonoszság körébe tartozik: egyes dolgokat megparancsol, másokat pedig megtilt — helyesen akkor, ha a törvény jól van megalkotva, de már sokkal rosszabbul, ha rögtönözve készül." — Parthenon sorozat, Franklin kiad. Bp. 1942. I. köt. 218. old.

63. *Arisztotelész*: Politika. VIII. könyv, I. fejezet, 1337 a 11—18.

64. Uo. I. könyv, 8. fejezet, 1256 b 15—26.

65. „Anaxagorász azt mondja, hogy az állatok közül azért az ember a legértelmesebb, mert kezei vannak. Indokolt azonban azt feltételezni, hogy mivel a legértelmesebb, azért kapott kezeket. A kezek ugyanis szerszámok, a természet pedig, akárcsak az értelmes ember, minden egyes szerszámot annak oszt ki, aki élni tud vele. Helyénvaló ugyanis, hogy inkább a fuvolaművésznek adjanak fuvolát, mintsem, hogy a fuvolák tulajdonosát lássák el a fuvolázás művészetével. Mert (aki ennek megfelelően járt el) az a nagyobbhoz és fontosabbhoz adta hozzá

a kisebbet, nem pedig a kisebbhez a becsesebbet és nagyobbat Ha tehat igy a jobb, a termeszet pedig a lehetseges valtozatok kozul a legjobbat alkotta meg, akkor nem a kezek miatt a legertekesebb leny az ember, hanem, mivel az allatok kozul a legertelmesebb, azert vannak kezei A legertelmesebb leny hasznalja ugyanis helyesen a legtobb szerszámot, a kez pedig, ugy tűnik, nem egy szerszam, hanem sok, ugyanis ugyszolvan a szerszamoknal elobbi és fontosabb szerszam Tehat aki a legtobb mesterseget kepes onmagába befogadni, annak adja a termeszet a szerszamok kozul a legtobb dologra hasznalhatot, a kezet " — *Arisztotelesz* Az allatok részeirol IV konyv, 10 fejezet, 687 a 7—23 A „szerszamoknal elobbi es fontosabb szerszam" (Organon pro organon) kifejezest illetoen Newman ertelmezésere tamaszkodtam Ó felsorolva egy sor masok altal adott ertelmezesi valtozatot, fejtegeteseit igy fejezi be „Talan valahogy megis, ennel valami tobb lehet a jelentes — 'olyan szerszam, amely megeloz mas szerszamokat es mely nelkul azok hasznavehetetlenek' " — *Newman* Id mu II kot 138 old

66 *Arisztotelesz* Politika IV konyv, 11 fejezet, 1296 a 22—27

67 Uo IV konyv, 11 fejezet, 1295 b 25—26.

68 Uo IV konyv, 4 fejezet, 1291 a 17—18

69 Aristote La Politique. Nouvelle traduction avec introduction, notes et index par J Tricot Paris Libraire Philosophique J Vrin, 1962 I kot 273 old 1 labjegyzet

70 *Arisztotelesz* Politika IV konyv, 4 fejezet, 1291 a 24—28

71 Arisztotelesz, mintegy erezve, hogy itt a csoportok kulonbozo alapokon torteno megkulonbozteteserol van szo, most ket kifejezest alkalmaz A szegényekre es a gazdagokra az előző bekezdesekben is használt merosz szot, azokra a reszekre pedig, amelyek kozul szegenyek es gazdagok az ellentétes reszek, a szótarilag azonos jelentesu morion szot

72 Ezt az értelmezest találjuk peldaul Tricot-nál, a „Politika" forditasahoz irt megfelelo lábjegyzeteben „*A kozvelemenyben* (dokei, 8 sor)" — ti ugy tunik, hogy a szegenyek es a gazdagok az alapveto osztalyok —, „amely nem azonos Arisztotelesz velemenyevel Az o szemeben az allam *alapveto* osztalyai (maliszta) a tanacskozó és a birói osztaly, es semmikeppen sem a gazdagok és a szegények " — *Tricot* Id mú I kot 275 old 3 labjegyzet

73 *Arisztotelesz* Politika IV konyv, 11 fejezet, 1295 b 1—3

74 Az „Athéni Állam" alkotmanyát és tortenetét maga Arisztotelesz irja meg Mai tudásunk szerint azonban ez a mu kesobbi, mint a Politika

„Az athéni állam" magyarul 1954-ben jelent meg kétnyelvű kiadásban. (Arisztotelész: az „Athéni Állam", Pszeudo-Xenophon. Az Athéni Állam, fordította Ritók Zsigmond, a bevezetést és a magyarázatokat írta Sarkady János. Bp. Akadémiai kiad. 1954.

75. Mindkét, itt érintett kérdésre vonatkozóan részletesebb fejtegetést talál az olvasó Ernest Barker bevezetésében, a Politika általa adott angol fordításához. — The Politics of Aristotle translated with an Introduction Notes and Appendixes by Ernest Barker. Oxford at the Clarendon Press, 1946. XXXVII—XLVI. old. — Itt szeretném megjegyezni, hogy Barkernak a „Politiká"-t elemző kiváló írásait gyakran használtam fel a bevezetésben olyankor is, amikor erre kifejezetten nem utalok. Írásainak ismerői észre fogják venni, mi az, amit e bevezetés neki koszonhet.

76. A „Politika" teljes szovege az Arisztotelész halálát követő két és fél évszázadban minden valószínűség szerint nem volt hozzáférhető a nagykozonség számára, hanem csak az arisztotelészi iskolán belul tanulmányozták más írásaival egyutt az iskola tagjai. Ebben az időben tehát az arisztotelészi „Politiká"-ban foglalt eszmék csak közvetve, csak az iskola tagjainak munkásságán keresztul lehettek hatással akár az elméletre, akár, néhány esetben, a politikai gyakorlatra. Ez a kozvetítő útján való hatás azonban kétségtelenul kimutatható. Lásd erről részletesebben Kurt von Fritz: Aristotle's contribution to the practice and theory of historiography. University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1958. 114—115. és 126. old.

77. *Barker*: Id. mű, LXII. old.

78. The Cambridge Ancient History. Third reprint. Cambridge 1964. VI. kot. 496. old. — Arisztotelész „Politiká"-jának az athéni állapotokra gyakorolt hatását E. Barker idézett előszava alapján ismertetem.

79. Az aporia a platóni és az arisztotelészi filozófia igen fontos fogalma. Arisztotelésznél az aporia elméleti nehézséget jelent, amelynek megoldási kísérletei során egymással ellentétes válaszok szulettek. A vizsgálódás az egymással ellentétes válaszok mindegyikét kulön-kulon egyoldalúnak és elégtelennek mutatja. Arisztotelész legtöbb művében áttekinti a vizsgált terulet ilyen elméleti nehézségeit, aporiáit. Csak az ilyen nehézségekkel való szembenézés után, az egymással ellentétes megoldási kísérletek erényeinek és fogyatékosságainak az ismeretében johet létre szerinte a kielégítő elméleti válasz. Arisztotelész írásaiban gyakori, hogy az egyes aporiákra adott korábbi megoldási kísérletek értékének vizsgálatát, az ellentétes megoldási torek-

vések ismertetését és bírálatát nem követi azonnal a pozitív elméleti megoldásnak, saját végleges meggyőződésének a kozlése. A kettot néha egész fejezetek, néha ennél nagyobb egységek, konyvek (a szó ókori értelmében) választják el egymástól. Az is előfordulhat — bár csak igen ritkán —, hogy a felvetett nehézségekre adott pozitív elméleti megoldást hiába keressuk bolcselőnknél. Az arisztotelészi írások megértésénél konnyebbség, ha meg tudjuk kulonboztetni azokat a részeket, ahol Arisztotelész saját nézeteit, megoldásait fejti ki, azoktól, amelyekben csak ismerteti az egyes aporiák lényegét és az egyoldalú megoldási kísérletek értékét vizsgálja. Az olyan szovegrészeket, fejezeteket, melyekben ez utóbbi történik, nevezzuk aporetikus fejtegetéseknek, fejezeteknek. A „Politiká"-ban kulonosen a III. konyv bővelkedik aporetikus jellegű fejtegetésekben. — Az arisztotelészi politikai elméletnek a korabeli és régebbi pártharcok vitáihoz való kapcsolódását igen meggyőzően mutatja ki *Paul Moraux:* Quelques apories de la Politique et leur arrière-plan historique c. tanulmányában. (Megjelent a La „Politique" d'Aristote c. kotetben. Fondation Hardt Pour l'étude de l'antiquité classique. Entretiens. Tome XI. Genève 1965.)

80. Lásd *Werner Jaeger:* Aristoteles. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1923. 426—428. old.
81. Lásd *E. Ch. Welskopf:* Probleme der Musse im alten Hellas. Rutten & Loening, Berlin 1962 209 -277. old.
82. Lásd *Defourny:* Aristote. Etudes sur la „Politique". Paris 1932. 450—555. old.
83. *Arisztid Ivanovics Dovatur:* Polityika i polityii Arisztotyelja. Izd. Nauka, Moszkva—Leningrád 1965. 326—328. old. és az egész konyv.
84. *W. Oncken:* Die Staatslehre des Aristoteles. Leipzig 1875. II. 267. old. és folytatása; *Defourny:* Id. mű 534—545. old., *Weyl:* Id. mű 414. old.
85. *Weyl:* Id. mű 404—415. old.
86. Aristoteles: Politika. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Szabó Miklós. Bp. A Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata RT. 1923. oldalszám nélkul, a címlap után az 1. old. előtt.
87. Aristotle's Politics Books III. and IV. Translated with Introduction and Comments by Richard Robinson, Oxford at the Clarendon Press, 1962. XII—XIII. old.
88. Lásd a 7., 8., 9., 10., 15. jegyzetekben található utalásokat.
89. Ezt a kapcsolódást erőteljesen hangsulyozza E. Ch. Welskopf tobb írásában is. Lásd *Welskopf:* Probleme der Musse im alten Hellas utolsó

fejezetét (id. kiad. 278—317. old.), melynek címe: „Arisztotelészi gondolatok újrafelfedezése és továbbfejlesztése Marxnál és Engelsnél." Továbbá: Die Produktionsverhältnisse im alten Orient und in der Griechisch-römischen Antike. Id. kiad. 339. old., valamint: „Marx und Aristoteles". Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra. Pragae. Academia, 1968. 231—239. old.
Az arisztotelészi „Politiká"-ra vonatkozó marxista irodalomból szeretnénk itt az eddigi utalások kiegészítéseként megemlíteni *Kecsekjan:* Ucsenyije Arisztotyelja o goszudarsztve i prava. Izd. Akademii Nauk SzSzSzR, Moszkva—Leningrád 1947. c. monográfiáját.

JEGYZETEK ARISZTOTELÉSZ „POLITIKÁ"-JÁHOZ

ELSŐ KÖNYV

A jegyzetek megírásánál sokat vettem át Tricot 1962-ben megjelent francia nyelvű fordításának jegyzeteiből. Segítségemre voltak még Szabó Miklós jegyzetei a „Politika" előző magyar kiadásához, Newman és Susemihl „Politika" kiadásai.

1. Szókratész és Platón nézeteiről van szó, amelyekkel Arisztotelész nem ért egyet.
2. Többféle célra felhasználható kés.
3. *Euripidész:* Iphigeneia Auliszban. 1400.
4. *Hésziodosz:* Munkák és napok. 405.
5. Kharondász — i. e. VI. sz., a szicíliai katané törvényhozója; mint a görögök kharkiszi gyarmatainak (Itália és Szicília) törvényhozóját tartják számon.
6. Epimenidész — krétai jós.
7. A nép (ethnosz) szó Arisztotelésznél olyan emberi kozosséget jelent, amely nagyobb a városállamnál, de fejletlenebb, kezdetlegesebb. Az ethnosz szó jelentését és használatát Arisztotelész „Politiká"-jaban részletesen elemzi *A. I. Dovatur:* Polityika i politvii Arisztotyelja c. művének (Izd. Nauka, Moszkva, Leningrád 1965.) 9—14. oldalán.
8. *Homérosz:* Odusszeia. IX. 114.—Ez a rész Homérosznál a kuklopszokról szól. Már Platón is idézi ezt a homéroszi sort (*Platón:* Törvények. 680 A, B, C), amikor primitív emberi kozosségekről és az azokban megtalálható patriarkális királyságról ír.
9. *Homérosz:* Iliász. IX. 63.
10. Nehezen értelmezhető hely. A kulonbozó értelmezéseket ismerteti Newman II. 121—122.
11. Pontosabban: homonumia szerint — homonumok Arisztotelész szerint azok a dolgok, amelyeknek azonos hangzású nevuk van, de természetuk, lényeguk és ennek megfelelően meghatározásuk is kulonboző. Vo. Arisztotelész kategóriák 1, 1a1.

12. Theodektész, 3. toredék (Nauck). A phaszelisziszi Theodektész népszerű szónok és tragédiaíró, Iszokratész tanítványa és Arisztotelész barátja volt.
13. *Szolón:* Elégia. Diehl, Anthologia, Lyrica Graeca, Fasc. 1. Szolón, Fr. 1. 71—73. Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában.
„Ámde nem ismer az ember vágya határt a vagyonban,
ez minden társán túltesz a kincseivel,
s megkettőzni akarja. Mindet jól ki lakassa."
(Lásd Gorog koltők antológiája. Bp. 1959. 99. old.)
14. A paroszi Kharész és a lémnoszi Apollodórosz — antik agrártudományi szerzők, az utóbbit Varro és Plinius is említi.
15. Az idősebb Dionuszioszról, Szurakuszai turranuszáról van szó. I. e. 405—367-ig tartó uralma Szurakuszai fénykorát jelentette.
16. Politikai — itt annyit jelent, hogy olyan, mint a politeiában, a demokrácia mérsékelt formájában, vagyis a kormányzók és a kormányzottak alapvető egyenlőségén alapuló.
17. Hérodotosz (II. 172.) a következőképpen adja elő Amaszisz király történetét: „Amaszisszt kezdetben lenézték az egyiptomiak és semmiféle nagy tiszteletben nem tartották, mert eredetileg kozonséges polgár volt, és nem előkelő családból való. Később azonban megnyerte őket, de nem szigorúsága, hanem ugyessége által. Számtalan más kincse kozott volt neki egy lábmosódézsája aranyból, melyben maga Amaszisz és osszes vendégei minden alkalommal megmosták lábukat. Ezt tehát osszetorte, istenképet csináltatott belóle és felállította a városban, ahol erre a hely legalkalmasabb volt. Az egyiptomiak a kép elé járulva nagy tiszteletben tartották. Mikor Amaszisz meghallotta, hogy mit tesznek a polgárok, osszehívta az egyiptomiakat és elóadta nekik, hogy a kép lábmosódézsából készult, melybe az egyiptomiak előbb belekoptek, belevizeltek és labukat mosták, most pedig nagy tiszteletben részesítik. Hasonlóképp áll úgymond, a dolog vele, mint a labmosódézsaval; mert ha ezelótt kozonséges polgár volt is, most azonban kiralyuk, s meghagyta nekik, hogy tiszteljék és becsuljék. Ilyetén módon nyerte meg az egyiptomiakat, hogy ezek igazságosnak tartották, ha neki szolgálnak." (Hérodotosz történeti konyvei. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Geréb József. Bp. A Magyar Tudományos Akadémia kiadványa, 1892. I. kot. 155—156. old.)
18. Szókratész és Platón tanítása szerint a férfi és az asszony erénye kozott csak fokozatbeli, nem pedig minőségbeli kulonbség van.
19. Gorgiász híres gorog szofista az i. e. V. sz.-ból. Arisztotelész szovege félreérthetetlenul utal Platón „Menón" című dialógusának egy ré-

szere (Menon 71d —72a) Arisztotelesz az ereny egysegenek kerde seben szembenall es vitatkozik Platon nezeteivel

20 *Szofoklesz* Aiasz 293

21 Arisztotelesz itt ismet egy platoni nezetet biral Platon a „Torvenyek" cimu munkajaban (VI 777e —778a) igy ir „Termeszetesen a jo es igazsag hataram belul buntetni kell a szolgakat es nem kell oket egyszeru intelemmel, mintha szabad emberek volnanak, elkenyeztetni, a szolgakhoz intezett szavunk csaknem mindig parancs legyen, es nem szabad enyelegnunk szolgainkkal, sem a férfiakkal, sem a nokkel Pedig ezt sokan meg szoktak tenni szolgáikkal szemben, es esztelenul elkényeztetve oket, mindkét fel számara nehezebbe teszik az eletet Azoknak a szolgalatot, maguknak a fegyelmezest " (Lasd *Platón* Osszes Muvei Magyar Filozofiai Tarsasag, Bp 1943 II 825 Kovendi Dénes forditasa)

MÁSODIK KÖNYV

1 Nem a torteneti Szókratesz, hanem Platon „Allam" cimu dialogusanak fo alakja, Platón nezeteinek kifejtoje

2 E szovegresz ertelmezese erosen vitatott Lasd *Defourny* Aristote, Études sur la „Politique" (*Gabriel Beauchesne* et ses fils, Paris 1932) 439 old es *Newman* Id mú, II 231—233

3 Platon „Szumposzion" c dialogusarol van szo

4 A heilotak Spártaban es a peneszteszek Thesszaliaban leigazott fuggo helyzetben levó, politikai jogokkal nem rendelkezo foldmuvelok, akik uraiknak termeszetben fizettek foldadot es kulonfele szolgala tokat teljesitettek Helyzetuk bizonyos tekintetben a jobbagyokera, mas tekintetben a rabszolgákéra emlekeztet Engels a thesszaliai peneszteszekról a kovetkezóket irja „Ketsegtelen, hogy a jobbagysag nem specifikus középkori feudalis forma, megtalalhatjuk ezt mindenutt ott, ahol a hoditok arra kenyszeritik a regi lakosokat, hogy muveljek a foldet, igy volt ez pl Thesszaliaban mar nagyon korai idokben" (*Engels* levele Marxhoz 1882 dec 22-en)

5. Ti ahhoz az államformahoz, amelyet Platon „Állam" cimu dialógusa ir le

6 Platon a „Torvenyek" ben (V 737e) a kovetkezoket irja „Legyen a polgarok szama 5040, hogy egy alkalmas szamot valasszunk, ezek reszesuljenek a foldben es vedelmezzek meg osztalyreszuket A fold ugyanennyi reszre osztassek fel es ugyanennyi hazhelyet osszunk ki,

úgy hogy a polgárok és a telkek száma megfeleljen egymásnak." (*Platón* Összes Művei. Id. kiad. II. 779. old. Kovendi Dénes fordítása.)

7. Számunkra ismeretlen személyiség.
8. Utalás a „Politika" IV. konyvének 7—9. és 12. fejezeteire, a politeiával mint alkotmányformával foglalkozó fejtegetésekre.
9. Az egyik az „Állam"-ban, a másik a „Törvények"-ben kifejtett elmélet.
10. Phaleaszról csak annyit tudunk, amennyit Arisztotelész mond róla.
11. *Homérosz:* Iliász. IX. 319.
12. Eubulosz a kisázsiai Atarneusz turannosza volt, az ő utóda lett Hermiász, akinek az unokahúgát Arisztotelész vette nőul. Autophradatész perzsa tábornok volt.
13. Newman itt a kovetkezőt jegyzi meg: „Hogy az itt említett Diophantosz vajon azonos-e Démoszthenész korának jól ismert athéni államférfiával, az meglehetősen bizonytalan." (*Newman:* Id. mű, II. kot. 294. old.)
14. Hippodamosz a maga korában híres építész, az i. e. V. sz. derekán tevékenykedett. Elméleti munkássága valószínűleg puthagoreus befolyás alatt állott; fejtegetéseiben nagy szerepe volt a hármas számnak. Lehetséges, hogy Platónra is hatással volt a lakosság három részre való felosztásának gondolatával. Nézeteinek érdekessége, hogy már az athéni demokrácia fénykorában, Periklész idején kritikai magatartást tanúsít bizonyos demokratikus intézményekkel szemben. Másfelől az arisztokratikus érzületű szerzőkkel ellentétben, az államban nem erkolcsi-nevelő intézményt lát, hanem, mint Lukophrón a szofista, a polgárok életét, vagyonát, jogait és biztonságát szavatoló jogi intézményt. Az általa javasolt alkotmányban az oligarchikus és a demokratikus vonások keveredését figyelhetjuk meg. Nézeteinek értékelését adja: *Susemihl:* Die Politik des Aristoteles. Leipzig 1879. II. kot. 66—69. old. 250. jegyzet és *Newman:* Id. mű, I. kot. 380—384. old.
15. Athén kikotővárosa.
16. Arisztotelész itt a gorog koltőknél és gondolkodóknál megtalálható két egymással szemben álló nézetre utal. Az egyik szerint az első emberek a foldből szulettek, a másik szerint az emberiség orok, de az egyszer már elért vívmányok veszendőbe mentek a körforgásszerűen megismétlődő nagy világkatasztrófák során, melyeknek túlélői, mint egyszerű pásztorok újra elolről kezdik az anyagi és a szellemi művelődés történetét s mindent újra fel kell fedezniuk. Platón a „Torvények" c. munkájában az utóbbi nézetre hajlik. „Annyit minden em-

bernek be kell latnia, hogy az emberi nemnek vagy egyaltalan nem volt kezdete es nem lesz soha vege sem, hanem volt es lesz mindorokke, vagy pedig ha volt kezdete, belathatatlan messzesegben van az az ido, midon keletkezett" (*Platon* Torvenyek VI 781e—782a, Kovendi Denes forditasa Lasd *Platon* Osszes Muvei Id kiad II kot 830 old) — Arisztotelesz meggyozodese szerint az emberiseg orok, reszleges katasztrofakat es kultura-pusztulasokat elismer, az egyetemes vilagkatasztrofakat tagadja Az a gondolat, hogy mindent már korabban is felfedeztek, nemegyszer elofordul Arisztotelesznel

17 Semmit sem tudunk arrol, mi is az az esemeny, amelyre itt Arisztotelesz utal

18 Luktosz — kretai varos, Knosszosztol nem messze

19 Minosz, Knosszosz mondabeli kiralya, a mithoszok szerint halala utan biro lett az alvilagban A mai regeszek es torteneszek a kretai civilizaciónak egy igen jelentos korszakat mint minoszi civilizaciot tartjak szamon

20 Az Arisztotelesz kutatók (Jaeger, von Armin) egymastol eltero felteteleket alkotnak arrol, hogy ez a kifejezes milyen esemenyre utal Vagy Phalaikosz i e 345-beli invaziojara, vagy Ageszilaosznak (III Agisz spartai kiraly testverenek) i e 333 beli hoditasara vonatkozhat (Lasd *Newman* Id mu, II 360 old)

21 Karkhédon azaz Karthago Ellentetben a spartai es a kretai allammal, mint hanyatlo allamokkal, Karthago Arisztotelesz idejeben viragzo es erosodo allam volt A karthagoi alkotmany pozitivumainak elismeresevel es meltatasaval Arisztotelesz tulajdonkeppen egy nem gorog, egy barbar nep varosallamalkoto erenyeit, szabad es egyben rendezett eletre valo kepesseget ismeri el Ez nemileg ellentmond annak, amit Arisztotelesz a VII konyv 7 fejezeteben a gorogok es a barbarok egymashoz valo viszonyarol ir A karthagoiak alkotmanya azt mutatja, hogy a karthagoiak olyan kepessegekkel rendelkeznek, amilyeneket Arisztotelesz egyebutt legszivesebben csak a gorogoknel ismer el Olof Gigon a „Politika" altala adott forditasaban (Aristoteles, Politik und Staat der Athener, Eingeleitet und neu ubertragen von Olof Gigon, Artemis Verlag, Zurich 1955) irt bevezeteseben a gorog szerzok teoretikus targyilagossaga jelenek tekinti, hogy a nem gorog Karthago alkotmanyanak erdemeit fel es el tudtak ismerni

22 Szolon alkotmanyarol Arisztotelesz reszletesebben ir „Az athéni allam" VI—IX fejezeteben

23 Ephialtesz szemelyét vagy demokratikus reformjait emliti „Az athéni

allam" XXV, XXVI, XXVIII, XLI fejezete Periklészről és re formjairól a XXVI, XXVII, XXVIII fejezetek szólnak

24 Lokroi dél-itáliai görög város, Zaleukosz törvényhozása az i. e. VII. századra tehető

25 Kharondaszról lásd az I. könyvhöz írt 5. jegyzetet

26 A krétai Thalész nem tévesztendő össze a milétoszi Thalésszal, akiről az I. könyv 11. fejezeteben volt szó

27 Nem azonos a puthagóreus filozófus Philolaosszal

28 Drakónról szól „Az athéni állam" IV. fejezete, amelyik a „Politika" II. 12. szövegének megállapításával ellentétben, alkotmányt tulaj donít Drakónnak. E kérdéssel foglalkozik *Sárkány János* A drakóni alkotmány hitelessége c. tanulmánya (*Arisztotelész*: Az athéni állam, Pseudo-Xenophón: Az athéni állam. Bp. 1954. Függelék. 214—262. old.)

29 Pittakosz — i. e. VI. sz. a hét görög bölcs egyike, Mütilene törvényhozója

30 Androdamasz — ismeretlen személyiség, Rhégion — dél-itáliai görög gyarmat

HARMADIK KÖNYV

1 Erre a kérdésre Arisztotelész a 3. fejezetben tér vissza

2 Az eredetiben ez kétszeres szójáték. A démiurgosz szó jelenti a mestert, embert, de bizonyos városállamokban jelentette az állami tisztségek viselőit is. A lárisszai pedig vagy e város polgárát jelentette, vagy azokat a nagy korsókat, amelyek gyártásáról Lárissza híres volt. Lárissza vagy Lárisza thesszáliai város, melynek Gorgiasz, a híres szofista adott alkotmányt.

3 A Peiszisztratidák eluzeréről van szó.

4 *Euripidész*. Aiolosz frg. 16 (Nauck)

5 Jászón, a thesszáliai Pherai város turannosza, i. e. 375-ben gyilkoltak meg. Arisztotelész „Rhetorika" ja (I. 12, 1373a25) a következőket jegyzi fel róla: „ mint a thesszáliai Jászón mondotta, hogy némely igazságtalanságokat kell elkövetni, hogy utóbb sok jót lehessen tenni" (Arisztotelész Rhetorikája. Eggenberger-féle könyvkereskedés, Bp. 1875. 86. old., Kis János fordítása.)

6 Belátás (tudás, ismeret) és igaz vélemény megkülönböztetése a platóni filozófiából ered. A tudás bizonyított és innen a szilárdsága. Az igaz vélemény az igaz tételt vallja, a bizonyítékok ismerete nélkül. Így a tudáshoz képest a megismerés alacsonyabb fokát jelenti.

7. Utalás Arisztotelész környezete számára ismert platóni fejtegetésekre: „*Szókratész:* Magától értetődik tehát, hogy aki valamit használ, abban neki van a legtöbb tapasztalata, s mintegy ő adja hírül a készítőnek, hogy az az eszköz, amit használ, a használatban jól vagy rosszul válik-e be, így ad hírt pl. a fuvolás a fuvolakészítőnek a fuvoláról, amely a fuvolajátékban beválik, s ő állapítja meg, hogy milyet kell készíteni, a másik pedig ahhoz tartja magát.
Glaukón: Hogyne.
Szókratész: Szóval az egyik *tudása* alapján hírt ad a jó és rossz fuvoláról, a másik pedig *hisz* neki és elkészíti?
Glaukón: Igen.
Szókratész: Tehát ugyanazt a használati tárgyat véve az elkészítőnek helyes *hite* lesz az illető tárgy szépségéről vagy rosszaságáról, azáltal, hogy annak ismerőjével érintkezésben áll, s kénytelen őt meghallgatni; a tárgy használójának pedig *tudása* lesz róla." (*Platón:* Állam. 601d—602a. Lásd Platón Összes Művei. Id. kiad. I. köt. 1134. old. Szabó Miklós fordítása.) Vagyis: a tárgy használója — a fuvolás — utasít, a tárgy készítője — a fuvolakészítő — engedelmeskedik, a tárgy használója tudással rendelkezik, a tárgy készítője csak igaz hittel.
8. *Homérosz:* Iliász. IX. 648., XVI. 59.
9. Utalás a Nikomakhoszi Ethika V. könyvének 6. fejezetére, 1131a 15-1131b8, ahol Arisztotelész a disztributív igazságosságra vonatkozó tanát fejti ki.
10. Lükophrón a szofista Gorgiász tanítványa volt.
11. Nikomakhoszi Ethika. V. könyv. 6. fejezet.
12. A mese szerint az oroszlánok ezt kérdezték: „Hol vannak a karmaitok és a fogaitok?"
13. A történetet Hérodotosz adja elő (V. 92.), Arisztotelész azonban a szerepeket felcserélte.
14. *Homérosz:* Iliász. II. 391—393. A „mert velem jár a halál" kifejezés azonban a mi Iliász-szövegünkből hiányzik.
15. Alkaiosz 37. A. Fragmentum, Bergk. Poetae lyr. gr.; Antimenidész és Alkaiosz testvérek voltak.
16. Az idősebbik Dionüszioszról van szó. Lásd az első könyvhöz írt 15. jegyzetet.
17. *Homérosz:* Iliász. X. 224.
18. Uo. II. 372.
19. Lásd a Bevezetéshez írt 59. jegyzetet.
20. 13. fejezet, 1284-b 28 –34.

21. E sorok alapján vette elóre Susemihl és Newman a tokéletes állammal foglalkozó VII. és VIII. konyvet, rogton a III. konyv után, megváltoztatva ezzel a „Politika" könyveinek ránk hagyományozott sorrendjét. Ma a szaktudomány elveti az ilyen sorrendváltozásokat.

NEGYEDIK KÖNYV

1. Platón az „Államférfi" (Politikosz) c. dialógusában. 302e—303e.
2. A magyarázók szerint bizonytalan, hogy ez az utalás melyik szovegrészre vonatkozik. Lehet, hogy III. 12., 1283a14 és folytatására. (Vö. *Newman:* Id. mű, II. köt. XXV. old.)
3. Phókulidész — milétoszi költő az i. e. VI. századból; az itt idézett rész a 12. töredék (Bergk. Poetae lyr. gr.).
4. Ismeretlen személyiség.
5. Bizonytalan, hogy Arisztotelész milyen eseményre utal.

ÖTÖDIK KÖNYV

1. Luszandrosz — a spártai hajóhad parancsnoka, a peloponnészoszi háború végén, Sparta leggazdagabb embereinek egyike. A meghódított városállamokban mindenutt oligarchikus kormányzatot hoz létre. Amint *Newman* (Id. mű, II. 340. old. és IV. 287. old.) Plutarkhosz és Diodórosz adatai alapján kimutatja, Luszandrosz minden valószínűség szerint nem a királyság intézményének megszuntetését kívánta, hanem azt, hogy a királyi tisztség származásra való tekintet nélkül minden arra érdemes ember számára elérhető legyen.
2. *Newman* (Id. mű, III. 447. old.) szerint itt a plataiai győzőről Pauszaniaszról van szó, aki a szó szigorú értelmében véve nem volt király, hanem csak a fiatalkorú Pleisztarkhosz király gyámja. (Vo. *Hérodotosz* IX. 10 és *Thukudidész* I. 132.)
3. Epidamnosz — város Illuriában.
4. Vö. 1301a33 és folytatása, valamint 1301b35 és folytatása.
5. Monarchia, ha egy ember jut uralomra; onkényuralom (dunaszteia), ha egynél tobben uralkodnak. A monarchia itt a türannisz értelmében szerepel. (Vo. *Newman* IV. 298.)
6. Az osztrakiszmosszal részletesen foglalkozik a „Politika" III. konyvének 13. fejezete, 1284a17 és folytatása.
7. I. e. 390-ben. Vö. *Susemihl:* Id. mű, (1511) jegyzet.

8. E csatában Athén győzött i. e. 456-ban. Oinophutoi boiotiai város Tanagra kozelében. A szoveg által keltett nehézségekről lásd *Newman:* Id. mű IV. 300.
9. Megarában az oligarchia és a demokrácia uralma tobbszor váltotta fel egymást; hogy Arisztotelész utalása ezek kozul melyik fordulatra vonatkozik, azt nem tudjuk.
10. Gelón — i. e. 485-ben jutott hatalomra.
11. Lásd az e konyvhoz írott 7. jegyzetet.
12. I. e. 473-ban. Tarasz — Tarentum. A iapugok dél-itáliai nép. Apuliában és Calabriában laktak, a görog városállamok lassan hellenizálták őket. *Hérodotosz* VII. 170. szerint a tarentumiak vereségét a legnagyobb gorog mészárlás követte: „...úgy, hogy tudomásunk szerint a gorog mészárlások közt ez volt a legborzasztóbb, mely nemcsak a tarentumiakat, hanem Rhegion lakóit is megritkította." (Lásd Hérodotosz történeti konyvei. Id. kiad. III. köt. 70. old.)
13. A hónap hetedik napját Apollónnak szentelték.
14. I. Kleomenész spártai király nem sokkal az i. e. 520 korul bekovetkezett uralomrajutása után hadat indított az argosziak ellen és legyőzte őket Tirunsznél.
15. A peloponnészoszi háborúról (i. e. 431—404) van szó.
16. Nem pedig zsoldosokkal.
17. Héraia — arkádiai város.
18. Óreosz — város Euboia északi részén, Hesztiaiának is nevezték. Az itt említett esemény i. e. 377-ben történt.
19. Ambrakia — korinthoszi gyarmat Epeiroszban.
20. I. e. 720-ban, Szubarisz gorog gyarmat a tarentumi obolnél. 510-ben lerombolták.
21. Szubarisszal szomszédos város.
22. Nem tudjuk, milyen eseményről van szó.
23. Antissza — leszboszi város. Az esemény ismeretlen.
24. Zanklé — Messzina régi neve. Az eseményt részletesen adja elő *Hérodotosz* (VI, 22, 23).
25. Apollónia — város Thrákiában; Milétosz gyarmata.
26. Thraszubulosz turannisza 467-ben ért véget.
27. A makedóniai Amphipolisz athéni gyarmat, melyet i. e. 437-ben alapítottak.
28. Klazomenai — város Szmurna kozelében Ioniában. Részben szárazföldon, részben szigeten épult; három részből állott.
29. Notion — ioniai város, Kolophon kikotője.
30. Tudniillik a foldrajzi helyzet ellentétes volta.

31. Kevéssel Gelón uralomra jutása (i. e. 485) elott.
32. Gyakran idézett gorog kozmondás.
33. Hesztiaia — Óreosz; a történés i. e. 479 és 446 kozottre tehető.
34. Pakhész — athéni hadvezér, aki i. e. 427-ben elfoglalta Mutilénét.
35. Az első szent háború i. e. 356-tól 353-ig tartott.
36. I. e. 480-ban.
37. I. e. 362-ben.
38. I. e. 413-ban.
39. Khalkisz — város Euboián.
40. Nem tudunk róla semmit.
41. Erre az i. e. 580-ban bekovetkezett eseményre Arisztotelész visszatér az V. konyv 10. fejezetében. 1311a39.
42. Kósz — az Egei-tengeren a Szporádok egyike. Ismeretlen, hogy mikor játszódott le az Arisztotelész által említett esemény, lehet, hogy i. e. 357-ben.
43. Lásd az e konyvhoz írott 7. jegyzetet.
44. Megarai gyarmat.
45. Lásd az e konyvhoz írott 9. jegyzetet.
46. Erről az eseményről más ismeretunk nincs.
47. Talán Thraszubulosz i. e. 612-ben történő uralomrajutására utal. (Hérodotosz I, 20.).
48. Vo. *Arisztotelész:* Az athéni állam. XIII. 4.: „Három párt volt az egyik a tengermellékieké, akiknek élén Megaklész, az Alkmeón fia állt, ezek torekedtek leginkább a középúton haladó alkotmányra, a másik a síkvidékieké, akik oligarchiát koveteltek, ezeket Lukurgosz vezette; végul a harmadik volt a hegyvidékiek pártja, Peiszisztratosz vezetése alatt, akit leginkább népbarátnak tartottak." (Lásd 39. és 41. old.) Hasonlóképpen *Hérodotosz* I, 59.
49. Az idősebbik Dionusziosz, akiről már I. 11. 1259a29-ben is volt szó, Szurakuszai turannosza volt i. e. 405-től 368-ig.
50. Daphnaiosz — Szurakuszai-beli hadvezér, aki Akragaszt védte a karthágóiakkal szemben.
51. Naxosz — a Kikládok fő szigete. Lugdamisz segítségére volt Peiszisztratosznak az Athén feletti hatalom megszerzésében, ő maga Peiszisztratosz segítségével szerezte meg turannoszi hatalmát. Vo. *Arisztotelész:* Az athéni állam. XV. és *Hérodotosz* I. 61., 64.
52. Ión város, Szmurna kozelében.
53. Kharíklész — athéni tengernagy, a harminc zsarnok egyike.
54. Phrunikhosz — athéni hadvezér; meggyilkolták.
55. A larisszai tisztségviselők neve.

56. Város a Hellészpontosznál, Lampszakosz kozelében.
57. Hipparinosz — hadvezér az idősebbik Dionusziosz idején.
58. Lásd az e konyvhoz írott 27. jegyzetet.
59. Kharész az athéni zsoldosok élén ostromolta Aiginát i. e. 367-ben.
60. Pharszalosz — város Thesszáliában.
61. Város Euboián.
62. A teljes jogú spártaiaknak jogaikban megrovidített leszármazottai voltak a partheniászok.
63. Luszandroszról lásd az e konyvhoz írott 1. jegyzetet.
64. Kinadón — a nem teljes jogú spártai lakosok kozé tartozott, és i. e. 398-ban osszeeskuvést szervezett a teljes jogú polgárok ellen, de ez kudarcba fulladt.
65. Turtaiosz — híres koltó a VII. század végén.
66. Lásd az e konyvhoz írott 2. jegyzetet, és *Thukudidész* I, 95 és 128—134-et.
67. Hannón kísérleteiről Justinus számol be részletesebben (XXI, 4.). Sikertelen kísérletei a hatalom megragadására i. e. 344-ben történhettek.
68. Thurioiban az alkotmányválságok Athén i. e. 413-as Szurakuszai-beli veresége utáni időszakban kovetkeztek be.
69. Dionusziosz i. e. 397-ben ugyanazon a napon vette nőul Arisztomakhét, Dión leányát és a Lokroi-beli Dóriszt, akitől II. Dionusziosz szuletett. II. Dionusziosz, mikor őt Dión 356-ban előzte Szurakuszaiból, Lokroiba vonult s ott turanniosz hatalomra jutott.
70. Lásd IV. konyv, 13. 1297a13—38.
71. Vagyis onkényuralmivá. Arisztotelész szóhasználatában a dunasztela a kevesek onkényuralma, szemben egyetlen ember onkényuralmával, a turannisszal, és a tomegek onkényuralmával, a demokráciával.
72. Ezt az elvet már Platón megfogalmazta: „*Szókratész:* Vajon — bizonyos értelemben — nem ugyanúgy lesz-e a demokráciából turannikus állam, mint az oligarchiából demokrácia?
Adeimantosz: Hogyan?
Szókratész: Az a »jó«, ami az emberek szeme előtt lebegett, s amiért az oligarchikus államot megalkották, ugyebár a gazdagság volt?
Adeimantosz: Igen.
Szókratész: S másfelől éppen a gazdagságban való telhetetlenség és az anyagiasság miatt minden egyébről való megfeledkezés ásta alá az oligarchiát.
Adeimantosz: Igazad van.
Szókratész: Nos, a demokráciát is nem éppen annak a túlhajtása

bomlasztja-e meg, amiben a »jó« lényegét látja?

Adeimantosz: S szerinted miben látja?

Szókratész: A szabadságban. Mert hiszen a demokratikus államban sokszor hallhatod, hogy ez a legnagyobb kincsuk, s hogy éppen ezért csak ebben az államban érdemes élni annak, aki szabadságra született.

Adeimantosz: Valóban, ugyancsak fennen szokták hangoztatni ezt a tételt.

Szókratész: Tehát — mint az imént akartam mondani — nem éppen a szabadság túlhajtása és minden egyébről való megfeledkezés okozza-e ennek az államformának az átalakulását, s nem ez ébreszti-e fel a turannikus államforma szükségességének érzését?"

(*Platón:* Állam. VIII. konyv, 562a-c. Szabó Miklós fordítása. Lásd *Platón* Osszes Művei. Id. kiad. I, 1076—1077.)

73. 891. toredék. (Nauck, második kiadás).
74. I. e. 750-ben.
75. Akragasz turannosza i. e. 565-től 549-ig.
76. Leontinoi — város Szicíliában.
77. Kupszeloszról részletesebben: *Hérodotosz* V. 92.
78. Kódrosz — a hagyomány szerint Athén utolsó királya.
79. Kurosz szabadította fel a perzsákat a médek uralma alól i. e. 559-ben.
80. Lásd a III. konyvhoz írt 13. jegyzetet.
81. Vo. *Arisztotelész:* Az athéni állam. XVIII., *Hérodotosz* V. 55. és VI. 123., valamint *Thukudidész* I, 20. és VI. 54—59.
82. Utalás Fulop makedón királynak, Sándor atyjának, a fiatal Pauszaniasz. által való meggyilkolására. Az esemény i. e. 336-ban kovetkezett be. A „Politika" szovegének ez a része tehát nyilvánvalóan ennél később íródott.
83. Bizonytalan, hogy mely történeti személyekről van itt szó.
84. Euagorasz — Kuprosz uralkodója volt i. e. 410—374.
85. Arkhelaosz — Makedónia királya i. e. 413—399-ig.
86. Arrabaiosz — Lunkesztisz királya. Lunkesztisz Makedóniától északra és Elimeiától délre fekvő vidék volt.
87. Mutilénében uralkodó dinasztia, magukat Penthilosztól, Oresztész fiától származtatták.
88. Szardanapallosz — Asszurbanipál, Asszíria utolsó jelentős uralkodója, i. e. VII. század. Látható, hogy Arisztotelész kételkedik a róla szóló kulonféle történetek hitelességében.
89. Az ifjabb Dionuszioszt, az idősebb Dionuszioszt fia, Szurakuszai turannosza 1. e. 367—365. és 346—343. Diónhoz és Platónhoz való viszonyát Platón VII. leveléből ismerjuk.

90. Asztuagész — az utolsó méd király. Kurosz fosztotta meg hatalmától.
91. I. e. 390 és 386 kozott. Mindketten Thrákia királyai voltak, Athén szovetségesei.
92. Valószínűleg II. Mithridatész, Ariobarzanész fia; i. e. 336-ban jutott uralomra.
93. *Hésziodosz:* Munkák és Napok. 21—26.
„És féltékeny az ácsra az ács, fazekas fazekasra,
koldus a koldus irígye, a dalnok irígye a dalnok"
(Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása).
94 Gelón — Gela városában volt az ottani turannosz, Hippokratész lovasságának parancsnoka. Hippokratész utóda, Gela turannosza lesz, megszerzi a hatalmat Szurakuszaiban, melyet felvirágoztat. I. e. 480-ban Himéránál megfutamítja a karthágóiakat. Hierón, a testvére kovette a hatalomban 478-ban. A Gelón-dinasztia uralmát 465-ben donti meg a demokrácia győzelme. Az itt szereplő Thraszubulosz nem tévesztendő össze a milétoszi Thraszubulosszal, akiről a III. konyvben volt szó, valamint jelen fejezet egy korábbi részében, az 1311a20-ban.
95. Molosszoszok — epeiroszi nép.
96. Spártai államférfi az i. e. VIII. század végén.
97. Hierón — Szurakuszai turannosza; i. e. 478—467-ig uralkodott.
98. A Kupszelidák Korinthosz turannoszai; Kupszelosz leszármazottai.
99. *Hérakleitosz* 85. toredék (Diels).
100. Szikuón—peloponészoszi város, nem messze Korinthosztól. Az Orthagoridák uralma i. e. 670—572-ig tartott, kozel száz évig. Kleiszthenész — Orthagorász unokája és az ismert athéni államférfi nagyapja.
101. Antileónt nem ismerjuk.
102. Kleandroszról szól *Hérodotosz* VII. 154., 155.
103. Anaxilaoszt említi *Hérodotosz* VI. 23.; VII. 165.

HATODIK KONYV

1. A fő népgyűlésről ír Arisztotelész „Az athéni állam" XLIII-ban. Akiknek egyutt kell étkezniok, azok a prutaniszok. Az ő hivatali hatáskorukról is a XLIII. fejezet szól.
2. Élisz városában.
3. Aphutisz — város Makedóniában.
4. Lásd V. konyv, 2—7. fejezetei.
5. I. e. 401-ben.

6. Kleiszthenész i. e. 508-ban bevezetett reformjairól lásd Az athéni állam. XXI.
7. A leiturgia „a népnek teljesített munka" olyan nagy költséget igénylő szolgáltatás, amelyre a gazdagokat a törvény kötelezte a demokráciákban. A „Politika" V. könyvének 8. fejezetében (1309a17) is szó esik a felesleges leiturgiákról.
8. Vagyis: az uralmon levők száma csekély, de erkölcsük és gondolkodásuk ugyanolyan, mint a demokráciák polgáraié és vezéreié.
9. Lásd IV. könyv, 15. fejezet, 1299a34-b10.
10. A „tizenegyek" jogkörét illetően lásd *Arisztotelész:* Az athéni állam LII. „Sorshúzással állítják ki a tizenegyeket is, akik felügyelnek a börtönben levőkre. Ők azok, akik a letartóztatott tolvajokat, emberrablókat, ruhatolvajokat, ha beismerik tettüket, halálra ítélik, ha tagadnak, a bíróság elé viszik, s ha felmentést nyernek, elbocsátják, ha nem, akkor kivégzik. Ők terjesztik az elkobzott telkek és házak jegyzékét a bíróság elé, s amelyekről ez úgy határozott, hogy köztulajdonba kerüljenek, átadják a pólétészeknek; valamint ők terjesztik be a feljelentéseket. Mert ezeket is a tizenegyek terjesztik be, egyes feljelentéseket azonban a theszmothetészek terjesztenek elő." (Lásd Id. kiad. 105. old.)

HETEDIK KÖNYV

1. A mai kutatók jelentős része szerint Arisztotelész itt fiatalkori művére, a „Protreptikosz"-ra utal, melynek gondolatait későbbi munkáiban is gyakran felhasználta.
2. Ezt a gondolatot már Platónnál megtaláljuk: Szókratész Védőbeszéde. 30a-b: „...s mindig arról beszélek, hogy nem a gazdagság adja az erényt, hanem az erény a gazdagságot s minden egyéb jót..." (Gyomlai Gyula fordítása. Lásd *Platón* Összes Művei. Id. kiad. I. kot. 19. old.)
3. Ezekkel a kérdésekkel Arisztotelész etikai művei foglalkoznak behatóbban.
4. Xenophón tanúsága szerint Arisztipposz így nyilatkozott: „Én azonban, hogy ezeket el ne szenvedjem, nem is zárom be magam valamely államba, hanem mindenütt idegenként vagyok." *Xenophón:* Visszaemlékezések Szókratészre. II. könyv, 1. fejezet, 13. old. Newman megjegyzi, hogy Arisztotelész esetleg nemcsak Arisztipposzra gondolt, hanem Anaxagorászra is, „aki sok évig Athénben élt, bár

Klazomenai-beli volt, és mikor arra kényszerult, hogy elhagyja Athént, nem tért vissza szülővárosába, hanem inkább választotta az idegenként való életet Lampszakoszban és ott is halt meg." *Newman:* Id. mű, III. kot. 320. old.

5. Newman szerint Arisztotelész itt is elsősorban Anaxagorászra gondolhatott. Diogenész Laertius a kovetkezőket írja Anaxagorászról: „Kiemelkedő ember volt származás és gazdagság tekintetében, de lelki nemessége révén is, atyai örokségét átengedte rokonainak. Midőn ezek nemtörődomségét szemére vetették, így szólt, miért nem törődtok ti vele" (ti. a vagyonnal). „Végul is teljesen megvált attól, és teljesen a természet szemléletének élt mit sem törődve a kozugyekkel. Így annak, aki így szólt hozzá: »Hát egyáltalán nem törődsz a hazával?«, ezt válaszolta: »hallgass, nagyon is törődom a hazával« s ekozben az égre mutatott." *Diogenész Laertius* II. 7. (Ha a történet koholt is, jól mutatja, hogyan élt Anaxagorász a gorogok képzeletében.)
6. Arisztipposz.
7. A szofisták és rhétorok, akik a kozéleti szereplésre készítettek elő. Periklész Thukudidésznél a kovetkezőket mondja: „Mi továbbá egyesíteni tudjuk magunkban, egy és ugyanazon személyben mind a magán-, mind a kozugyekről való gondoskodást, s ha mi egyéb irányban vagyunk is elfoglalva dolgainkkal, azért belátásunk az állami ugyekben még nem fogyatékos. A mi városunk ugyanis az egyetlen, ahol az olyat, aki ezekbe nem avatkozik, nem nyugalomszerető embernek tekintik, hanem a kozállomány haszontalan tagjának." *Thukudidész* II, 40. Zsoldos Benő fordítása. (Lásd *Thukudidész:* A Magyar Tudományos Akadémia kiadványa, Bp. 1887. I. kot. 137. old.)
8. Itt és a kovetkező mondatban Arisztotelész azokról beszél, akik szerint az állam célja a más népek feletti uralom biztosítása. Ilyen szerzők voltak pl. a spártai alkotmány kulonféle magasztalói.
9. I. konyv 4—7. fejezetei.
10. Tehát Arisztotelész — legalábbis az ő saját véleménye szerint — *megvalósítható* legjobb államot tart szem előtt!
11. Platón ellenzi a tengeri forgalmat. Lásd Torvények IV, 705a: „Ugyanis a tenger szomszédsága, ha csak a mára gondolunk, kellemes, de valójában nagyon »sós« és keserves szomszédság. Mert a várost a nagy- és kiskereskedelem útján a nyerészkedés szellemével tolti meg, s így állhatatlan és megbízhatatlan erkolcsoket plántál a lelkekbe, ezzel aztán a várost belső életében is, kulső viszonylatokban is megbízhatatlanná és barátságra képtelenné teszi." (Kovendi Dénes fordítása.

Lásd *Platón* Összes Művei. Id. kiad. II. kot. 738—739. old.) Arisztotelész nem fogadja el Platón érveit.

12. Arisztotelész itt nem az osszes gorog államnak egy államban való összeolvadására gondol, hanem egy meghatározott célú egyesülésre, amely a gorogoknek az ázsiaiak felett való hegemóniáját lenne hivatva biztosítani. Ilyen szellemben fogant az a szerződés is, amelyet a khaironeiai utkozet után a gorog államok kototték Fulop makedón király vezérlete alatt. Erről részletesebben: *Defourny:* Aristote. Etudes sur la „Politique". Paris 1932. 496—545. old.
13. Tudniillik az akarat, a harcias elszántság és az értelem.
14. Platón. Arisztotelész írásaiban nemegyszer hivatkozik Platón nézeteire az „egyesek", „némelyek" szó használatával, Platón (és tanítványai) egyenes megnevezése nélkul.
15. Vo. *Platón:* Állam. 375b: „Vagy nem tapasztaltad-e, hogy a *harag* megvívhatatlan és legyőzhetetlen, s akiben ez megvan, annak lelke mindig és minden korulmények kozott rettenthetetlen és legyőzhetetlen." (Szabó Miklós fordítása. Lásd *Platón* Összes Művei. Id. kiad. I. kot. 810. old.) Amit itt Szabó Miklós *harag*nak fordít, az ugyanaz a thumosz, amelyet a „Politika" szovegének fordításában „a lélek akarati része" kifejezéssel adott vissza. Arisztotelész a thumosz jellegét illetően itt — igaz, hogy nem mindenben — Platón nézetét követi. Arisztotelész dialektikusabbnak mutatkozik fejtegetéseiben, mint Platón, jobban felismeri az ellentétek egységét. Platón szerint az oroknek egyesíteniok kell onmagukban a harcias agresszió és a szelíd szeretet egymással ellentétes tulajdonságait. Platón azonban e két ellentétes tulajdonságot a lélek két egymástól kulonbozó képességéhez („rész"-éhez) kapcsolja. A harcias agresszió a thumosznak, a lélek akarati részének a megnyilvánulása, a szelíd szeretet pedig az értelemé, a filozofikus természeté. Arisztotelész messzebb megy Platónnál az ellentétek egységének felismerésében, mert szerinte a gyűlolet, a harcias agresszió és a szeretet nem két kulon lelki képesség megnyilvánulásai, hanem egy és ugyanazon lelki képességhez, a thumoszhoz (a lélek akarati része) tartoznak.
16. Platón nézeteit bírálja itt Arisztotelész. Platón a kovetkezőket írta: „*Szókratész:* ...hiszen bizonyára tudod, hogy a nemesvérű kutya természettől fogva olyan, hogy a háziakkal és ismerősokkel szemben a lehető legbarátságosabb, de az ismeretlenekkel szemben ennek éppen az ellenkezője.
Glaukón: Igen, tudom.
Szókratész: Nos, ez mégis csak lehetseges, tehát nincs abban semmi

természetellenes, ha az *őroket is ilyeneknek szeretnők látni.*" (*Platón:* Állam. 375e. Lásd *Platón* Összes Művei. Id. kiad. I. köt. 811. old.)

17. A nagylelkűség, megalopszukhia kiemelkedik az arisztotelészi etikában tárgyalt erények kozott. Lásd Nikomakhoszi Ethika. IV. konyv, 7—9. fejezetek. Szabó Miklós az „Etika" fordításában a megalopszukhiát a *nemes becsvágy* kifejezéssel adja vissza. (Ugyanazt a szót, amelyet a „Politika" fordításában, jobban ragaszkodva a gorög szó betű szerinti jelentéséhez a *nagylelkűség* — pontosabban a nagylelkű, a gorog szó melléknévi alakjának visszaadása, mert ez szerepel a Politika szovegében [megalopszukhosz] — kifejezéssel ad vissza.) *Arisztotelész:* Nikomakhoszi Ethika. I. kot. Id. kiad. 180—192. old. A megalopszukhiával rendelkező ember arisztotelészi meghatározása a kovetkezőképpen hangzik: „Nemes becsvágy van abban az emberben, aki nagy dolgokra tartja magát érdemesnek, s azokra valóban érdemes is..." 1123b1-2, I. kot. Id. kiad. 180. old.
18. Szeszósztrisz — II. Ramszesz.
19. Arisztotelész ránk maradt írásai nem teljesítik ezt az ígéretet.
20. Lásd a II. konyvhoz írt 14. jegyzetet.
21. Arisztotelész itt Platón nézeteit bírálja (Vo. Torvények. VI. konyv, 778d-e.)
22. VII. konyv, 7. fejezet.
23. A karuandai Szkulax-ról ír *Hérodotosz* IV. 44.: „Ázsiának nagy részét Dareiosz fedezte fel, meg akarta tudni, vajon az Indus folyam (az egy Nílus kivételével az egyeduli, melyben krokodilusok tanyáznak) csakugyan a tengerbe omlik-e; tobbekkel egyutt tehát, akikben bízott, hogy igazat fognak beszélni, elkuldotte hajóin Szkulaxot, egy karuandai embert." (Lásd II. kot. Id. kiad. 22. old.)
24. Arisztotelész utalása a spártai és krétai alkotmányra vonatkozik.
25. Vö. II. konyv, 9. fejezet, 1270a31-34: „Maguk a tények bizonyították e rendszer hibáit, egyetlen csapást nem bírt ki ez a városállam, és belepusztult az elnéptelenedésbe." A magyarázók szerint ez az utalás a 371-ben bekovetkezett leuktrai csatára vonatkozik, melyben Spárta vereséget szenvedett a thébaiakkal szemben. A leuktrai csatavesztés az egész gorogség számára megmutatta a spártai állam belső gyengeségét.
26. Thibrónról nem tudunk semmit; a „más írók" kozott Arisztotelész talán Xenophón-ra is gondol, akinek egy kulon műve van a spártai alkotmányról. *Newman* (Id. mű, II. kot. 312. old.) szerint ide sorolhatjuk még Kritiászt, akinek műve nem maradt ránk és talán Ephoroszt, aki történeti munkájában tárgyalta a spártai alkotmányt.

27. Pauszaniászról lásd az V. konyvhoz írt 2. és 67. jegyzetet.
28. A troizénieknek adott (szokás szerint homályos és tobbértelmú) jósmondat így hangzott: „Ne hasogass fiatal barázdát". (A gorogben az alox szó barázdát is és feleséget is jelent.)

NYOLCADIK KONYV

1. Vo. Odusszeia. XVII. 382—386. A megfelelés nem teljes.
2. Vo. a 385. sorral az előbb megjelolt szovegből.
3. Odusszeia. IX. 7—8.
4. *Euripidész:* Bakkhai. 380.
5. Muszaiosz — mondabeli koltő a VI. század elejéről. Neve alatt kulonféle kolteményeket hamisítottak. A neki tulajdonított írások az orphikus vallási irodalom fontos részét jelentették. Lásd *Diels-Kranz:* Die Fragmente der Vorsokratiker. 2. Musaios.
6. Olumposz — phrugiai muzsikus a VII. századból.
7. Polugnótosz — ismert goróg festő az V. század derekán. Arisztotelész Poétikájában (6., 1450a27—28) jó jellemfestőnek nevezi. Pauszónt alig ismerjuk. Lehet, hogy karikatura festő volt. A Poétika 2. fejezete a kovetkezőket írja: „...épp azért vagy jobbakat, vagy rosszabbakat, vagy hozzánk hasonlókat utánoznak, mint a festők. Polugnótosz például nemesebbeket, Pauszón hitványabbakat, Dionusziosz pedig kozonségeseket festett." (Geréb József fordítása.)
8. Damón és Platón.
9. Az előbbi nézetet a puthagoreusok vallották, az utóbbit Platón.
10. A tarentumi Arkhutász — Platón kortársa és barátja, államférfi és filozófus.
11. Ekphantidész — a régebbi vígjátékírók kozé tartozott, az i. e. V. század első felében.
12. Elsősorban Platón.
13. Philoxenosz — Platón kortársa. Dionusziosz udvarában élt.

TARTALOM

BEVEZETÉS 5
ELSŐ KÖNYV 79
MÁSODIK KÖNYV 108
HARMADIK KÖNYV 153
NEGYEDIK KÖNYV 197
ÖTÖDIK KÖNYV 240
HATODIK KÖNYV 291
HETEDIK KÖNYV 312
NYOLCADIK KÖNYV 357
JEGYZETEK A BEVEZETÉSHEZ 375
JEGYZETEK ARISZTOTELÉSZ „POLITIKÁ”-JÁHOZ 390

Kiadja a Gondolat, a TIT Kiadója
Felelős kiadó a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Láng Rózsa
Műszaki vezető: Kálmán Emil
Műszaki szerkesztő: Deák Gyuláné
A borító- és kötésterv Lengyel Lajos munkája
Megjelent 4150 példányban, 20,6 (A/5) ív terjedelemben
Ez a könyv az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabványok szerint készült
69.0427 — Kossuth Nyomda, Budapest